DVĀRAKĀ-PATTALA

BY

BĪNABĀYĪ

AND

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

BY

VIŚVĀSADEVĪ

THE CONTRIBUTION OF WOMEN TO SANSKRIT LITERATURE

Vols. III and IV

(Pauranic Ritual and Smṛti: Authoresses Bīnabāyī and Viśvāsadevī.)

Vol. III:

DVĀRAKĀ-PATTALA

BY

BĪNABĀYĪ

AND

Vol. IV:

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

BY

VIŚVĀSADEVĪ

Critically edited for the first time with English Introduction, English Translation of some selected portions of the Dvārakā-pattala, Notes, Appendices, etc.

BY

JATINDRA BIMAL CHAUDHURI, PH.D. (LONDON),

Professor of Sanskrit, City College, and Lecturer, Calcutta University; formerly Lecturer at the School of Oriental Studies, London University; author of A Catalogue of Sanskrit and Prakrit Books at the India Office Library (London), The Position of Women in the Vedic Ritual, Sanskrit Poetesses, etc.; editor of the Series Saṃskṛta-Dūta-kāvya-saṃgraha; etc.

FOREWORD BY

DR. C. OTTO BLAGDEN, M.A., D.LITT.,

formerly Dean of the School of Oriental Studies, London University.

CALCUTTA.

1940.

DEDICATED TO

DR. F. W. THOMAS, M.A., PH.D.

FORMERLY BODEN PROFESSOR

OF SANSKRIT AT THE

UNIVERSITY OF OXFORD.

FOREWORD

I have great pleasure in writing a few words of welcome in connection with the issue of vols. III and IV of "The Contribution of Women to Sanskrit Literature" by my friend Dr. J. B. Chaudhuri. Apart from the intrinsic interest of this Series, it is well that the literary work done by women in India should be brought to the notice of scholars in other parts of the world.

C. O. BLAGDEN

40, WYCHWOOD AVENUE,
Whitchurch Lane,
Edgware, Middlesex,
ENGLAND.
January, 1940.

PREFACE

These are the third and the fourth volumes, Pauranic Ritual and Smṛti respectively, of the Series "The Contribution of Women to Sanskrit Literature."

As regards the Contribution of Women to Pauranic Literature, the only work so far known[1] is Bīnabāyi's Dvārakā-pattala which I am editing here for the first time. The manuscript used belongs to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No other MS. of Dvārakā-pattala is known to exist. I am much indebted to Dr. H. N. Randle, M.A., D.PHIL., Librarian, India Office Library, London, through whose courtesy I got the manuscript for my use at his Library, and to Mr. P. K. Gode, Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, for lending it to the said Library.

As regards the Contribution of Women to Smṛti Literature, there are other works as well besides Viśvāsadevī's Gaṅgā-vākyāvalī, published here for the first time. For this edition of the Gaṅgā-vākyāvalī I have used mainly three manuscripts, two of which belong to the Royal Asiatic Society of Bengal (marked in this work A and B) and the third to the India Office

1 There is a tradition that Narmadā was a Paurāṇika of repute. Viṣṇu-purāṇa, 6.8.44. Here Purukutsa is said to have related the Viṣṇnu-purāṇa to Narmadā who in her turn related it to Dhṛtarāstra, Nāga and Purāṇa.

Library (C), London. Besides these, six other MSS. of the Gaṅgā-vākyāvalī (see Appendix, IV, p. 105, f.n. 2) have been consulted whenever necessary.

The Gaṅgā-vākyāvalī is full of quotations from various works, such as the Purāṇas, Smṛtis, etc. Most of them have been traced to their sources (see Appendices I and II). Some of the verses quoted in the Gaṅgā-vākyāvalī have been traced in the works of other Smārtas also who have at times quoted the Gaṅgā-vākyāvalī by name (see Appendices I and VI). The variant readings in all such cases have been given in foot-notes and Appendix I. Explanatory notes have been given whenever necessary. Short accounts of the Royal Family of Mithilā to which Viśvāsadevī belonged and of some well-known Smārtas who have quoted the Gaṅgā-vākyāvalī have been appended. Besides the General Index, five indices have been given. The modern names of the holy places, rivers, etc. have been given side by side with their ancient names in the General Index.

A consolidated list of Abbreviations, Bibliography and General Index of the third and fourth volumes of the Series, the Dvārakā-pattala and the Gaṅgā-vākyāvalī, have been given at the end of the fourth volume.

I am thankful to Dr. H. N. Randle for kindly lending the MS. of the Gaṅgā-vākyāvalī belonging to the India Office Library to the Imperial Library, Calcutta, for my use; to Khan Bahadur Asadullah, Librarian, Imperial Library, for arranging the loan of it for me from

London; and also to Mr. Johan van Manen, Retd. General Secretary of the Royal Asiatic Society of Bengal, for giving me every facility to use the two manuscripts of his Society. I have to thank also the authorities of various other Libraries who have kindly allowed me to consult their MSS.

Thanks are due to the authorities of the India Office, Bhandarkar Oriental Research Institute and the Royal Asiatic Society of Bengal for permitting me to publish their manuscripts. I have been helped by my pupil Mr. Jyotirmaya Datta, B.A., in the compilation of the General Index.

I am grateful to Dr. C. Otto Blagden, M.A., D.LITT., formerly Dean of the School of Oriental Studies, London University, for kindly writing a Foreword to this volume.

J. B. C.

CITY COLLEGE,
CALCUTTA.
19th April, 1940.

CONTENTS

Vol. IV

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

BY

VIŚVĀSADEVĪ

Appendices of the Gaṅgā-vākyāvalī

Indices of the Gaṅgā-vākyāvalī

Vol. III

PURĀṆA

DVĀRAKĀ-PATTALA

BY

BĪNABĀYĪ

INTRODUCTION

BĪNABĀYĪ, AUTHORESS OF DVĀRAKĀ-PATTALA

We are publishing an hitherto unpublished work of Bīnabāyī called Dvārakā-pattala. This is her only work that is extant and it furnishes us with a fairly good account of the personal history of the authoress.

DATE OF BĪNABĀYĪ, etc.

It is stated at the beginning of the MS. that the work belongs to the Rāmānuja school.[1] Again the MS. is dated 1518.[2] So Bīnabāyī must have flourished after Rāmānuja (beginning of the 12th Century) and before 1518.

The authoress states that her father was king Maṇḍalika who flourished in the Yadu race and excelled all others in royal qualities.[3] It is likely that this Maṇḍalika was one of the Cūḍāsama Maṇḍalika kings of Girnar, Kathiawar. Maṇḍalika I flourished at the beginning of the 11th Century[4] and Rāmānuja was born

1 रामानुज-मतस्यायं ग्रन्थः ; cp. also श्यामं रामानुजं कान्तं...नमामि, etc

2 संवत् १५७४ वर्षे भाद्रपद-शुक्ले १३ सोमे लिखितम् ।

3 See the beginning of the work Dvārakā-pattala.

4 C. Mabel Duff's Chronology of India, London, 1899, pp. 283-284; A. S. W. I, ii, 164 (given in appendix).

a few years later. So Maṇḍalika I cannot be Bīnabāyī's father. King Maṇḍalika, father of Bīnabāyī, is, probably, one of the other four Cūḍāsama Maṇḍalikas known to us.[1]

Further we know from the same work that Bīnabāyī was the Chief Queen of Harasiṃha, son of Vīrasiṃha, grandson of king Pratāpa, a Vaiṣṇava by religion, who ruled in Pāṭalipura situated on the Ganges. The only information we get about him in the work is that he was a descendant of Cāhuvāna and under the circumstances it is dfficult to identify him.

Thus it may be concluded that Bīnabāyī flourished probably at Girnar, Kathiawar, between the 12th and the end of the 15th Century A.D.

Though highly learned, Bīnabāyī displays admirable womanly modesty while speaking about herself and

---

1 Maṇḍalika III, IV and V ruled at the beginning of the thirteenth, end of the fourteenth and middle of the fifteenth Century; Duff's Chronology of India, p. 284. For various inscriptions refering to the different rulers of the family and their lineage, see also Epi. Ind, vol. xx, p. 105, Inscription no. 751, (dated Vikrama 1473), no 805, p. 112, (Vikrama 1507 : Maṇḍalika III) ; no. 867 (Vikrama 1554 : Maṇḍalika III) ; no. 1719, p. 243 (undated : Maṇḍalika II) ; also no. 1865, p. 243 (undated). See also Rev.Lists of Ant. Rem. of the Bombay Presidency, p. 347.

The SMV. quotes a verse by one king Maṇḍalika (Mahīpati Maṇḍalika), p. 64 of the appendix, G. O. S., vol. LXXXII.

There are two interesting MSS. called Maṇḍalika-nṛpa-carita about the Maṇḍalika kings in the Bombay branch of the Royal Asiatic Society (see Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the library of the Bombay Branch of R. Asiatic Society, compiled by H. D. Velankar. vol. II, Hindu Literature, pp. 339-340). But they contain no reference to our authoress Bīnabāyī.

disclaims of any great scholarship or genius on her own part. She is but, she points out, an humble student of scriptures, not an erudite scholar. Of course, this is disproved by the work itself which indubitably testifies to the deep erudition of the authoress and her great mastery over Scriptures, Smṛtis and Purāṇas. Bīnabāyi, further, declares herself an humble devotee of Kṛṣṇa to whose service she has dedicated her whole life and fortune. Her sole object in undertaking to summarise the Dvārakā-māhātmya, forming a part of the Prabhāsa-khaṇḍa of the Skanda-purāṇa, in the form of the present work Dvārakā-pattala, is, she points out, to render some religious service to humanity.

Bīnabāyi seems to have made extensive tours all over India. According to her own statement, she visited many holy places and practised extensive charity.[1]

For all these reasons, she was held in high reverence by her subjects and by all those with whom she came in contact. She has been eulogised as the Kalpa-taru or the celestial wish-fulfilling tree, and as the Ganges,—purity and holiness incarnate.[2]

---

1 See the end of chapter I called तीर्थ-यात्रा-विवेक, "विहितानेक-सत्तीर्थ-यात्रयाऽतिपवित्रया", etc, ; end of 2nd chap called प्रणामादि-विवेक, "कन्यया मण्डलीकस्य दृष्ट-संस्पृष्ट-तीर्थया।", etc. ; and also end of 3rd chap. called अर्घ-स्नान-विवेक, "विहितानेक-सत्तीर्थ-स्नानया बहुमानया", etc.

2 Cp. the last three verses of the Dvārakā-pattala.

SUMMARY OF DVĀRAKĀ-PATTALA

The work is divided into four chapters. At the beginning of the work, as we have seen, the authoress gives us some personal informations. The first chapter begins with quotations from the Skanda-purāṇa showing the importance of the holy place Dvārakā and deals with the acquirement of religious merit by the pilgrim who visits Dvārakā or by his helpers. In this connection it is stated that the pilgrim acquires at his every step towards Dvārakā from home the same religious merit as accrues from the performance of the horse-sacrifice. The helpers too acquire various sorts of religious merit. Thus one inducing some other person to go on pligrimage to Dvārakā goes to the realm of Viṣṇu. One speaking sweetly to such a pilgrim acquires the merit of playing at Nandana. One offering a conveyance to a tired pilgrim on his way to Dvārakā goes to Heaven in an aeroplane with swans. One supplying food to a hungry pilgrim on his way to Dvārakā acquires the merit of satisfying the manes with food and drink for ever, and so on.

The 2nd chapter deals with the ritualistic directions in connection with bowing down to various deities, etc., while paying visit to them at Dvārakā. On reaching Dvārakā one pays homage to Ganeśa, then to Balarāma and Kṛṣṇa in succession. After that he visits the river Gomatī. On the eighth, nineth or fourteenth day of the moon he visits Rukmiṇī with the object of getting

all desired objects. Then he visits Cakratīrtha, the Dvārakā-Gaṅgā, and Śaṅkhoddhāra, finally he bathes in the Gomatī with the object of getting rid of all sins committed during the previous births.

The third chapter is concerned with the offerings of rice, dūrvā grass, flowers, water, etc., (technically known as argha), and baths at various shrines. The appropriate formulae to be uttered and the ritualistic directions to be observed while offering or bathing are given here.

On reaching the Gomatī the pilgrim prostrates himself straight on the shore. He then washes his hands and feet and takes hold of kuśa grass, touches the auspicious objects mixed with unhusked barley-corns and with his face towards the east he makes the offering along with the utterance of the appropriate formulas. In the Cakratīrtha, he makes an offering of the five auspicious things, mixed with flowers, unhusked rice and sandal paste with his face towards it, uttering the prescribed formula. He pays homage to Varuṇa and the Gomatī with one half of the materials mixed up. The offerings to Viṣṇu should consist of fruits, flowers, unhusked barley-corns and sandal paste. The pilgrim makes an offering to Gaṅgābdhi as well, as prescribed.

Next the pilgrim bathes in the Gomatī with the object of getting Hari. He walks down to naval-deep water, makes a circle of four cubits, invokes the Ganges with the prescribed mantras, takes some water in his

folded palms, purifies it by mantras and sprinkles it on his head four, five or seven times. Then taking some mud in his hand, he similarly purifies it, rubs the same on his forehead thrice and plunges into water three times. After that he sips water twice, comes back to the shore and pays homage to Yakṣman with a view to atoning for the sin committed by him in defiling the water. Now he dresses himself, washes his knees, hands and feet three times with mud and water, sips the water thrice and seats himself for making offerings to the deities. Then he announces the various sorts of religious merits he wants to acquire by bathing in the Gomatī.

The resolves (saṃkalpas) uttered by the pilgrim during the bath at the confluence of the Gomatī and the sea are very interesting, as they furnish a list of the religious merits he wishes to acquire and as he prays here for the salvation of not only himself but also of his kith and kin by birth or matrimonial sources as well as of friends of any description. One is enjoined to make these resolves on the sixth day of the moon called Kapilā or the 12th lunar day. The resolves to be made during bath at the Cakratīrtha, Rukmiṇī lake, Maya tank, Gopikā tank, Varadāna and Śaṅkhoddhāra are also prescribed here in a neat and clear-cut way.

At the end of the chapter the pilgrim is instructed how to offer oblations of water (tarpaṇa) at the Gomatī, and at the Nṛga well after bath.

The fourth chapter deals with the worship of Kṛṣṇa. The pilgrim is enjoined to worship Kṛṣṇa with saffron mixed with camphor, musk, sandal and aloe, along with incense burning. Then the deity is presented with lights, Naivedya, and betel. The devotee then goes round the image of Kṛṣṇa and prostrates himself straight. He puts on the garland of Tulasī beads and wood with the prescribed mantras.

Then the authoress gives ritualistic directions for making various gifts. Here she does not follow the Skanda-purāṇa but refers to other Purāṇas. She describes the procedure of worship etc., while making gifts of a cow, a bull, a bull with diamond, an ox, and a horse. She lays special stress on the gifts of diamond; in giving directions for this, she follows Śiva-purāṇa as well as Viṣṇu-dharma-purāṇa. Then she prescribed the regulations for the gift of silver, jewels, paddy, cotton garments and for the offer of food to mendicants.

After this, the authoress speaks of the śrāddha to be performed in the Gomatī as well as at the confluence of the Gomatī and the sea.

Finally, she dwells on the procedure of Viṣṇu's worship, how to bathe Him, to offer Him ordinary garments, incensed garments, ornaments, etc. Here the book ends. But we have three more verses eulogising the authoress which do not seem to be the composition of Bīnabāyī herself, as the modesty displayed by her at the beginning and other parts of the work goes ill with any

self-eulogy at the end. These verses seem, rather, to be a homage of the scribe to the laudable qualities of the Queen.

The work though professedly[1] based on the Rāmānuja school of the Vedānta, contains no reference to any of the philosophical doctrines of the school. It is purely ritualistic and probably tries to develop the ritualistic and practical side of the school by laying down rules for various devotional ceremonies.

The authoress has, no doubt, written the work on the basis of the Dvārakā-māhātmya, but her originality lies in the fact that the ritualistic development of the work and the modes and procedures enunciated are characteristically her own. As a matter of fact, the arrangement of the whole work is her own. She has quoted at places the Dvārakā-māhātmya verbatim, but in the choice of the Mantras she has displayed much cleverness. Also the ritualistic resolves (Saṃkalpa-vākyas) and the procedures of worship, etc., appear to be the productions of an eminent ritualistic authority. The work is very short; nevertheless, it contains in a nutshell all the essential informations given in the Dvārakā-māhātmya. Being a ritualistic work, it naturally omits legends related in the Dvārakā-māhātmya. At times, the authoress has brought in materials from other Purāṇas which much enhance the value of her

---

1 1st. verse and "रामानुज-मतस्यायं ग्रन्थः ।"

own work. The diction of Bīnabāyī is simple and graceful and the few verses at the beginning and the end of the work amply testify to her great poetic genius.

In religion, Indian women have always a prominent place. Their opinions are of great weight and have been quoted by eminent authorities.[1] Specially they have always been accepted as supreme authorities in the sphere of customary rites (ācāras).[2] It is a matter of great social and religious importance that a woman should write a ritualistic work the procedure, directions, formulas, etc., of which are to be followed during religious observances.

The laws laid down by the authoress in the work are all clear, precise and forceful. Nowhere has she betrayed any want of self-confidence or given way to hesitation and oscillation. Thus a clear grasp of the subject coupled with a perfect mastery over the language has made her work a valuable contribution to the ritualistic literature of India. The work is a specimen which shows that an Indian lady may rule in religious as well as secular matters.

---

1 E. g. the Aitareya (v. 29) and Kauṣitaki (II. 9) quote the authoritative opinions of a venerable learned maiden (Kumarī Gandharva-gṛhītā) that the Agnihotra Ritual which was once performed on both days is now to be performed on alternate days only.

2 E. g. ĀpGs., 2.15 ; here he recommends that the ceremonies that are required by custom should be learnt from women ; cp. ĀpDhs., II. 6. 15. 9, II. 11. 29. 11-12 ; AśvGs., 1. 14. 8; etc.

द्वारका-पत्तलम् ।

रामानुज-मतस्यायं ग्रन्थः ।

श्यामं रामानुजं कान्तं कृतान्तं देव-विद्विषाम् ।
नमामि ब्रह्म गोपाल-वेषं प्रत्यूह-शान्तये ।। १ ।।
आसीद् यादव-वंशजः परिलसत्-कीर्तिः प्रतापोन्नतो
मानी **मण्डलिका**भिधः क्षिति-पतिः सद्धर्म-विद्याश्रयः ।
आसीन्निर्जित[1]-वीर-वैरि-निचयस्त्यागार्थ-कोशोद्यमो
योऽर्थि-प्रार्थितदः कलाविह युगेऽगण्यैर्गुणैरन्वितः[2] ।। २ ।।
तस्य कन्या वदान्यासीद् **बीनबायी**ति विश्रुता ।
हरसिंह-महीपस्य वल्लभा पुण्य-वल्लभा ।। ३ ।।
अष्टादश पुराणानि श्रुतान्येकाग्र-चेतसा ।
यया श्रुताः स-श्रुतयः स्मृतयः सकलाः शुभाः ।। ४ ।।
यस्या वित्तं द्विजार्थं कर-कमल-युगं विष्णु-पूजादि-सार्थं
चित्तं ध्यानैर्मुरारेः श्रवण-युगमभूत्तत्-कथा-वर्णनेन ।
स्तुत्यं स्तुत्ये च नेत्रे प्रतिदिनमघहृद्रूप-संदर्शनेन
स्तुत्या स्तोत्र-प्रपाठैरजनि रसनिकाऽगण्य-पुण्योदयायाः[3] ।। ५ ।।

---

1. Repetition of आसीत् unnecessary.
2. Metre शार्दूल-विक्रीडित ।
3. Metre स्रग्धरा ।

यया[1] विरच्यते नृणामुपकृत्यै महोदयम् ।
द्वारका-पत्तलं बीनबाख्या पाप-प्रणाशनम् ॥ ६ ॥

[CHAPTER I]

[तीर्थ-यात्रा-विवेकः]

स्कन्द-पुराणीय-द्वारका-माहात्म्ये ।

"प्रह्लाद उवाच[2]

एवं संपूजितस्तेन हरिणा ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच परिसंतुष्टो वरं ब्रूहीति केशवम् ॥ १ ॥

---

1. तया ?

2. Once there was a great menacing chaos in the world, when the sages and gods approached Brahmā for help. He advised them to approach Prahlāda who could tell them about the whereabouts of Viṣṇu in this present age of vice. They accordinly went to Prahlāda who told them that the abode of Viṣṇu was at Dvārakā where the Gomatī joined the sea. Asked by the sages and gods why it was so, Prahlāda said that Durvāsas once had come to Dvārakā as a pilgrim. Kṛṣṇa with his wife Rukmiṇī paid him a visit and requested him to accompany them to their palace. Durvāsas agreed but made a condition that the chariot carrying him was to be drawn by the couple themselves, and not by horses. Kṛṣṇa and Rukmiṇī had not gone far when the latter felt thirsty and asked Kṛṣṇa for water. He at once caused the Ganges to flow near by. Rukmiṇī quenched her thirst but unexpectedly became subject to a curse of Durvāsas. The sage said that because she did not take his permission beforehand for drinking water, she would be separated from Kṛṣṇa. It was a bolt from the blue for Rukmiṇī and she began to bewail piteously. Consoling her, her husband said that He would visit her twice a day and people desiring

कृष्ण उवाच

यदि तुष्टोऽसि भगवन् यदि देयो वरो मम ।
स्थातव्यमत्र भवता न त्यक्तव्यं कदाचन ॥ २ ॥

दुर्वासा उवाच

यदि तिष्ठाम्यहं कृष्ण तथा त्वमपि केशव ।
तिष्ठस्व षोडश-कलो नित्यं मद्वचनेन हि ॥ ३ ॥

कृष्ण उवाच

ये पश्यन्ति च भक्तास्त्वां[1] मां चापि द्विज-सत्तम ।
किं ददासि च तेषां त्वं भाविनां भगवन् वद[2] ॥ ४ ॥

दुर्वासा उवाच

यः स्नात्वा सङ्गमे कृष्ण गोमत्याः सागरस्य च ।
त्वां मामभ्यर्च्य च नरः सर्व-पापैः प्रमुच्यते[3] ॥ ५ ॥

---

to have a look of Him would see her as well, as otherwise they would acquire only half of the religious merit. Nārada and the Sea also came forward to console her. Finally it so happened that Durvāsas himself became penitent for his conduct and prayed to Kṛṣṇa to be reunited with Rukmiṇī. The latter, however, declined and assigned reasons for doing so. Durvāsas was, nevertheless, pleased and requested Kṛṣṇa to ask from him for any boon. Then began the discourse between Durvāsas and Kṛṣṇa which our authoress Bīnabāyī has quoted here. Vide chaps. 1-3 of the DvārM., Prabhāsa-khaṇḍa, SkanP. For the discourse, vide chap. IV., pp. 5270ff,, l. 1ff., vol. 7 of P. T.'s edition.

1. भक्त्या त्वां in the printed (above) ed.

2. किं दास्यसि फलं तेषां भाविनां भगवन् वद ; op. cit.

3. त्वां मां समर्चति नरः सर्व-पापैः स मुच्यते ; op. cit.

कृष्ण उवाच[1]

यो नरः पूजयित्वा त्वां पूजयिष्यति मामिह ।
तस्य मुक्तिं प्रदास्यामि यः सुरैरपि दुर्लभाम्[2] (?) ॥ ६ ॥
परस्परं वरौ दत्त्वा तस्मिन स्थाने ह्यतिष्ठथ [ह्यतिष्ठताम्] ।
वर-दानेति यत् प्रोक्तं तज्ज्ञानं सर्व-कामदम् [3] ॥ ७ ॥
तदा[4] प्रभृति दैत्येन्द्र(?)द्वारकां हरिरीश्वरः[5] ।
दुर्वाससो गिरा बद्धो न जहाति कदाचन ॥ ८ ॥
यत्र त्रैविक्रमी मूर्तिर्वहते यत्र गोमती ।
नरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्र-तीर्थेन संगताः ॥ ९ ॥
कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा तथा[6] ।
कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्तौ निवेशितम् ॥ १० ॥
तस्मात् कलि-युगे विप्रा नान्यत्र प्राप्यते हरिः ।
यदि कार्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम् ॥ ११ ॥

---

1. An additional verse is found before this one, viz., तथान्यच्छृणु कृष्णाल स्नात्वा दास्यति यद्धनम् etc., op. cit.
2. या सुरैरपि दुर्लभा ; op. cit.
3. प्रह्लाद उवाच

    परस्परं वरौ दत्त्वा कृष्ण-दुर्वाससौ मुदा ।
    ततः प्रभृति विप्रेन्द्रास्तस्मिन् स्थाने ह्यतिष्ठताम् ।
    वर-दानमिति प्रोक्तं तत्तीर्थं सर्व-कामदम् ॥

    Op. cit.
4. An additional verse is found here in the above edition. विष्णु-दुर्वाससोर्यत्र, etc.
5. तदा प्रभृति विप्रेन्द्रास्तिष्ठते द्वारकां [sic] हरिः ; op. cit.
6. यदा ; op. cit.

ऋषय ऊचुः

साधु भागवत-श्रेष्ठ साधु-मार्ग-प्रदर्शक ।
तत्त्वया सुपरिज्ञातं यन्न जानाति कश्चन[1] ॥ १२ ॥
किं फलं गमने तस्यां किं फलं कृष्ण-दर्शने ।
कानि तीर्थानि तत्रैव के देवास्तद् वदस्व नः ॥ १३ ॥
कस्मिन् मासे तिथौ कस्यां कस्मिन् पर्वणि मानवैः ।
गन्तव्यं कानि देयानि दानानि[2] दनुजर्षभ ॥ १४ ॥
इति पृष्टस्तदा तैस्तु महा-भागवतोऽसुरः ।
कथयामास विप्रेभ्यो भगवद्भक्ति-संयुतः ॥ १५ ॥

प्रह्लाद उवाच

भो भूमि-देवाः शृणुत परं गुह्यं सनातनम् ।
यन्न कस्य समाख्यातं[3] तद्वदामि सुविस्तरात् ॥ १६ ॥
यदा मतिं च कुरुते द्वारका-गमनं प्रति ।
तदा नरक-निर्मुक्ता गायन्ति पितरो दिवि ॥ १७ ॥
यावत् पदानि कृष्णस्य मार्गे गच्छति मानवः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १८ ॥
यात्रार्थं कृष्ण-देवस्य[4] यः प्रेरयति चापरान् ।
मानवान्नात्र सन्देहो लभते वैष्णवं पदम् ॥ १९ ॥
द्वारकां गच्छमानस्य यो ददाति प्रतिश्रयम् ।
तथैव मधुरां वाचं नन्दने क्रीडते हि सः ॥ २० ॥

---

1. यत्त्वया हि परिज्ञातं तन्न जानाति कश्चन ; op. cit.
2. दानादि ; op. cit.
3. यत् कस्यचिन्न चाख्यातं ; op. cit.
4. देव-देवस्य ; op. cit.

अध्वनि श्रान्त-देहस्य वाहनं यः प्रयच्छति ।
हंस-युक्तेन स नरो विमानेन दिवं व्रजेत् ॥ २१ ॥
यात्रायां गच्छमानस्य मध्याह्ने क्षुधितस्य च ।
अन्नं ददाति यो भक्त्या शृणु यल्लभते फलम्[1] ॥ २२ ॥
गया-श्राद्धेन यत् पुण्यं लभते मानवो भुवि ।
अन्न-दानेन तत् पुण्यं पितॄणां तृप्तिरक्षया ॥ २३ ॥
उपानहौ तु यो दद्याद् द्वारकोपरि[2] गच्छताम् ।
कृष्ण-प्रसादात् स नरो गज-स्कन्धेन गच्छति ॥ २४ ॥
विघ्नमाचरते यस्तु द्वारकोपरि[3] गच्छताम् ।
नरके मज्जते [sic] मूढः कल्प-मात्रं तु रौरवे[4] ॥ २५ ॥
मार्गे स्थितस्य पानार्थे[5] प्रयच्छति कमण्डलुम् ।
प्रपा-दान-सहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ २६ ॥
यात्रार्थं गच्छमानस्य पादाभ्यंगं ददाति यः ।
पाद-प्रक्षालनं चापि[6] सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
कथां[7] शृणोति यो विष्णोर्गीतं वा गच्छतः[8] पथि ।
दानं ददाति मनुज[9]स्तस्माद् धन्यतरो न हि ॥ २८ ॥

---

1. शृणु तस्यापि यद्भवेत् ; op. cit.
2. द्वारकां प्रति ; op. cit.
3. द्वारकां प्रति ; op. cit.
4. For a fine description of the रौरव, see MārkP., Chap. पिता-पुत्र-संवाद, रौरवे कूट-साक्षी तु, etc.
5. मार्ग-स्थितस्य यो धन्यः ; op. cit.
6. चैव ; op. cit.
7. गाथां ; op. cit.
8. गीतञ्च गायतः पथि ; op. cit.
9. विप्रेन्द्रा ; op. cit.

कैलास-शिखराकारं श्वेताभ्रमिव निर्मलम् ।
प्रासादं देव-देवस्य[1] यः पश्यति नरोत्तमः ॥ २६ ॥
दूराद्धेममयं दृष्ट्वा कलसं ध्वज-संकुलम्[2] ।
वाहनं संपरित्यज्य लुठते धरणी-तले[3] ॥ ३० ॥
पञ्च-शूना[4]-कृतं पापं तथा मार्ग[5]-कृतञ्च यत् ।
कृमि-कीट-पतङ्गाश्च निहताः पथि गच्छताम्[6] ॥ ३१ ॥
परान्नं पर-पानीयमस्पर्शनमसंगमम्[7] ।
तत् सर्वं नाशमाप्नोति भगवत्-केतु-दर्शनात् ॥ ३२ ॥
पठेन्नाम-सहस्रन्तु[8] ।
धवै[9]र्वृतः ।
तत्रामृतान्[10] समाहूय ब्राह्मणान् मन्त्र-कोविदान् ॥ ४२ ॥
हविर्द्रव्यं समानीय तीर्थं गच्छेत्ततः परम्[11] ।"

---

1. कृष्ण-देवस्य ; op. cit. 2. ध्वज-संयुतम् : op. cit.

3. धरणीं गतः ; op. cit.

4. सूना ? ; op. cit. The five things are : the fire place, slab for grinding condiments, broom, pestle and mortar, and water-pot.

5. तथाऽधर्म; op. cit.

6. गच्छता ; op. cit.

7. अस्पृश्य-स्पर्श-संगमम् ; op. cit.

8. This is the beginning of v. 35 in the above ed. MS. defective ; 10 verses left out, though the pagination is in order. Cp. the above ed. for a complete account, pp. 5372ff.

9. Vide last verse (v. 110, p. 5276); op. cit. ;—विश्रम्य च मुहूर्तार्धं सुहृद्भिर्बान्धवैर्वृतः ।

10. तत्राश्रितान् ; op. cit.

11. पूजा-द्रव्यं समानीय ततस्तीर्थं व्रजेद् बुधः ; op. cit. This is the last verse of the fourth chapter in the ed. of P. T.

तत्रादौ यात्रादि-वाक्यानि ।

प्रतिपदाश्व-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-प्राप्ति-कामनया अद्य द्वारका-यात्रामहं करिष्ये। द्वारकायां कृष्ण-देवस्य यात्रार्थमपर-प्रेरणे वैष्णव-पद-प्राप्तिः फलम् ।[1] द्वारकां गच्छमानस्य प्रतिश्रय-दाने मधुर-वाणी-दाने च नन्दन-क्रीडनं फलम् । द्वारकाध्वनि शांत-देहस्य[2] वाहन-दाने हंस-युक्त-विमान-करणक-स्वर्ग-प्राप्तिः फलम् । द्वारकां गच्छमानस्य क्षुधितस्यान्न-दाने गया-श्राद्ध-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्तिः पितृक्षय-तृप्तिश्च फलम्[3] । द्वारकां गच्छमानस्योपानह[sic]-दाने गज-स्कन्ध-करणक-गमन-फलम्[4] । द्वारका-मार्ग-स्थितस्य कमण्डलु-दाने प्रपा-दान-सहस्र-फल-प्राप्तिः फलम् । द्वारकां गच्छमानस्य[5] पादाभ्यंग-दाने पाद-प्रक्षालने च सर्व-काम-प्राप्तिः फलम् ।

विहितानेक-सत्तीर्थ-यात्रयाऽतिपवित्रया ।
हरसिंह-महादेव्या मण्डलीकस्य[6] कन्यया ॥
द्वारका-पत्तले बीनबाग्या विरचिते शुभे ।
तीर्थ-यात्रा-विवेकोऽयं प्रथमः सम्मतः सताम् ॥

---

1. Cp. op. cit., p. 5271, chap. 4, v 20ff.
2. श्रांत-देहस्य ?
3. Cp. op. cit., p. 5272, chap. 4, v. 26.
4. Cp. op. cit., v. 28-29.
5. "गच्छमानस्य" is grammatically incorrect.
6. The MS. gives the name both as Maṇḍalika and Maṇḍalika.

[CHAPTER II]

[प्रणामादि-विवेकः]

अथ प्रणामादि-वाक्यानि ।

अधौत-पाद-कर्तृक-गणेश्वर-प्रणामे ।

सर्व-विघ्न-विनाश-कामनया गणेश्वरमहं नमस्करिष्ये । इति गणेश्वरं नमस्कुर्यात् । ततो बलभद्रं नत्वा कृष्णं प्रणमेत् ।

कृष्ण-दर्शने ।

अद्य बाल्य-कौमार-यौवन-कृत-पाप-नाश-कामनया द्वारकाधिकरण-कृष्ण-दर्शनमहं करिष्ये[1] । अद्य जन्म-सहस्रावच्छिन्न-कर्म[2]-मनोवाक्यमुपार्जित[3]-पाप-नाश-कामनया कृष्ण-दर्शनमहं[4] करिष्ये । इति संकल्प्य कृष्ण-मुखं दृष्ट्वा दुर्वाससं महेशानं च नमस्कुर्यात्[5] ।

द्वारकाधिकरणक-गोमती-दर्शने[6] ।

अद्य मानस-वाचिक-कायिक-सर्व-पाप-विनिर्मुक्ति-कामनया गोमती-दर्शनमहं करिष्ये । अद्य मुक्ति-प्राप्ति-कामनया गोमती-दर्शनमहं करिष्ये ।

रुक्मिणी-दर्शने ।

अद्याष्टम्यां चतुर्दश्यां नवम्यां वा सर्व-काम-प्राप्ति-कामनया रुक्मिणी-दर्शनमहं करिष्ये ।

चक्र-तीर्थ-दर्शने[7] ।

अद्य पाप-विनिर्मुक्ति-कामनया चक्र-तीर्थ-दर्शनमहं करिष्ये ।

---

1. Cp. op. cit., p. 5276, chap. 4, v 105.
2. काय ? 3. वाक्योपार्जित ?
4. Op. cit., v 106.
5. Op. cit., v 108.
6. Op. cit., chap. 5, vv. 1-30.
7. Op. cit., p. 5282, chap. 7.

गङ्गा-दर्शने ।

अद्याश्व-मेधायुत-याग-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया द्वारकाधि-करणक-गङ्गा-दर्शनमहं करिष्ये ।

अथ शङ्खोद्धार-दर्शने ।

अद्य वेद-पारग-ब्राह्मण-सम्प्रदान-गो-लक्ष-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया शङ्खोद्धार-दर्शनमहं करिष्ये । अद्य ब्रह्म-हत्या-सहस्र-जन्य-पापा-गम्या-गमन-जन्य-पाप-विनिर्मुक्ति-कामनया शङ्खोद्धार-दर्शनमहं करिष्ये । अद्य केदारोदक-पान-जन्य-फल-सम-फल-जाह्नवी-मरण-जन्य-फल-सम-फल-गोमती-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया शङ्खोद्धार-दर्शनमहं करिष्ये । अद्य रुद्र-तीर्थाधिकरणक-सहस्र-कन्या-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया शङ्खोद्धार-दर्शनमहं करिष्ये ।

गोमती-नीर-संपर्के ।

अद्य जन्म-कोटि-शत-कृत-पाप-विलय-कामनया गोमती-नीर-संपर्कमहं करिष्ये ।

कन्यया मण्डलीकस्य दृष्ट-संस्पृष्ट-तीर्थया ।
हरसिंह-महादेव्या बीनबाय्या विनिर्मिते ॥
द्वारका-पत्तले पुण्ये प्रणामादि-विवेककः ।
सताम्मतो द्वितीयोऽत्र सुकृति-प्रीति-वर्धनः ॥

[CHAPTER III.]

[अर्घ-स्नान-विवेकः]

अथ गोमत्यर्घ-मन्त्राः[1] ।

"गत्वा हि गोमती-तीरे प्रणमेद्दण्डवच्च ताम् ।
प्रक्षाल्य पाणि-पादौ[2] च तृप्ता[3](?)तु करयोः कुशान ॥
गृहीत्वा तु फलं शुभमक्षतैश्च[4] समन्वितम ।
प्राङ्मुखः संयतो[5] भूत्वा दद्यादर्घं विधानतः ॥
ब्रह्म-लोक[6]-समायाते वशिष्ठ-तनये[7] शुभे ।
सर्व-पाप-विशुद्ध्यर्थं ददाम्यर्घं च[8] गोमति ॥
वशिष्ठ-दुहितर्देवि शक्ति-ज्येष्ठे यशस्विनि[9] ।
त्रैलोक्य-वंदिते देवि पापं मे हर गोमति[10] ॥"

---

1. Vide SkanP., Prabhāsa-khaṇḍa, DvārM., chap. 6, p. 5279, v v. 5-8., P.T.'s ed.

2. पाणी पादौ ?

3. कृत्वा op. cit.

4. शुभ्रम् ; op. cit.

5. प्रयतो ; op. cit.

6. ब्रह्म-लोकात् ; op. cit.

7. Because Vaśiṣṭha brought her down from Heaven, she is called his Daughter.

[हे वशिष्ठ !]

यस्मात्त्वया समानीता ह्यस्मिंल्लोके सरिद्वरा ।
तस्मात्तव सुतेत्येव ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥

Vide DvārM., chap. 5, v. 31, p. 5278.

8. तु ; op. cit.

9. वसिष्ठ-तनये देवि सुर-वन्द्ये यशस्विनि ; op. cit.

10. She is called Gomatī, because she comes down from Heaven.

अथ चक्र-तीर्थस्यार्घ-मन्त्रः[1] ।

"नमो विष्णु-स्वरूपाय विष्णु-चक्राख्य विश्रुत[2] ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्व-काम-प्रदो भव ॥"

पञ्च-रत्न[3]-पुष्पाक्षत-चन्दन-सहितमर्घमनेन वक्ष्यमाण-मन्त्रेण समुद्राय संमुखो दद्यात्। वरुणं गोमतीं च नमस्कृत्य गोमती-सहित-समुद्रायार्घं दद्यात् ।

अर्घ-मन्त्रस्तु[4] ।

"तीर्थराज नमस्तुभ्यं रत्नाकर महार्णव ।
गोमत्या सहित देव[5] गृहाणार्घं नमोऽस्तु ते ॥"

अथ विष्ण्वर्घः[6] ।

"नमस्ते विश्व-रूपाय विष्णवे परमात्मने ।
अर्घं गृहाण देवेश कूपेऽस्मिन्नृग-संज्ञिके" ॥[7]

गोः स्वर्गादागता यस्मादिदं स्थानं मतो मता ।
तस्माद्धि गोमती नाम ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥
Vide op. cit., chap. 5., v. 32, p. 5278.

1. Op. cit., chap. 7, p. 5283, v. 10.
2. ओं नमो विष्णु-रूपाय विष्णु-चक्राय ते नमः ; op. cit.
3. These five jewels or precious things are: Gold, diamond, sapphire, ruby and pearl ; or, gold, silver, coral pearl and Rāga-paṭṭa.
4. Vide SkanP., P.T.'s ed., p. 5284, v. 9, chap. 8.
5. गोमत्या सह गोविन्द, op. cit.
6. Op. cit , p. 5292, v. 60, chap. 10.
7. नृग-संज्ञके, op. cit. Jaimini and Somaśarman quarrelled for the same cow called Haṃsī, unknowingly offered to both of them at different times. As the king paid no attention to them, they cursed him that he would become a lizard. He however, got rid of the curse by the touch of Kṛṣṇa's hand in the well which is now famous as the well of Nṛga.

अनेन फल-पुष्पाक्षत-चन्दन-सहितोऽर्घो विष्णवे नृग-कूपे देयः। अथ गंगार्घः ।[1]

"नमस्ते त्वां भोगवति[2] विष्णु-पाद-तलोद्भवे ।
गृहाणार्घ्यमिदं देवि गङ्गे त्वं हरिणा सह ।।"

अथ गोमत्यादि-स्नान-प्रयोगाः ।

अद्य हरि-पद-प्राप्ति-कामनया द्वारकायां गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये इति संकल्पं कृत्वा, नाभि-मात्रे जले गत्वा 'नमो नारायणाये'ति चतुर्हस्तं मण्डलं विधाय,

"ॐ विष्णोः पाद-प्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णु-पूजिता ।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्म-मरणांतिकात् ।।
तिस्रः कोट्योऽर्द्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ।।
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
वृंदा पृथ्वी च सुभगा विश्व-काया शिवा सिता ।।
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक-प्रदायिनी ।
क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्ति-प्रदायिनी ।।"
"एतानि पुण्य-नामानि स्नान-काले प्रकीर्तयेत् ।
भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रि-पथ-गामिनी" ।।

एभिर्मन्त्रैर्गङ्गामावाह्य मूल-मन्त्रेण कर-सम्पुट-योजितं जलमभिमन्त्र्य चतुः-कृत्वः पञ्च-कृत्वः सप्त-कृत्वो वा मूर्ध्नि क्षिपेत । ततो मृत्तिकामादाय,

"अश्व-क्रान्ते रथ-क्रान्ते विष्णु-कान्ते वसुन्धरे ।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व-सञ्चितम् ।।

---

1. Op. cit., p. 5293, v. 5, chap. II.
2. भगवति , op. cit.

उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शत-बाहुना ।
नमस्ते सर्व-लोकानां प्रभवारणि सुव्रते[1] ॥"

इति पठित्वा ललाटे मृत्तिकां दत्त्वा त्रिर्मज्जेत्, ततो द्विराचम्य तीरे आगत्य,

"यन्मया दूषितं जलं शरीरेण मलेन च ।
तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥"

अनेन यक्ष्मणे जलाञ्जलिं दद्यात् । तत आर्द्रे वाससी त्यक्त्वा शुष्के वाससी परिधाय जंघे पादौ हस्तौ च मृदा जलेन च त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्यासनोपविष्टः कर्म कुर्यात् । अद्य कुरुक्षेत्राधिकरणक-राहु-ग्रस्त-दिवाकर-कालीन-स्नान-दान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया द्वारकायां गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये । अद्य सिंह-स्थित-गुरु-कालीन-गोदावरी-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया द्वारकायां गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये ।

अद्य मातृ-भक्त-गति-सम-गति-याज्ञिक-गति-सम-गति-प्राप्ति-कामनया गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये । अद्य विष्णु-पद-प्राप्ति-कामनया गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये । अद्य ब्रह्म-स्व-हरण-जन्य-पाप-देव-स्व-हरण-जन्य-पाप-क्षय-कामनया गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये । अद्य पितृ-कर्म-मुक्ति-पूर्वक-कायिक-वाचिक-मानस-सर्व-पाप-नाश-कामनया गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये । अद्य पीताम्बर-गरुड-वाहन-वनमालि-दिव्य-गन्धानुलेपन-चतुर्बाहुत्व-भवन-तदुत्तर-विष्णु-लय-कामनया गोमत्यां स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. Op. cit., chap. vi, p. 5280, vv. 10—11.
The lines run here as follows :—

अश्व-क्रान्ते रथ-क्रान्ते विष्णु-क्रान्ते वसुन्धरे ।
उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शत-बाहुना ॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व-सञ्चितम् ।
त्वया हतेन पापेन पूतं संवत्सरं भवेत् ॥

अथ गोमत्युदधि-सङ्गम-स्नाने[1] ।

अद्य सिन्धु-सागर-संगम-स्नान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया गोमत्युदधि-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये । अद्य गङ्गा-सागर-स्नान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया गोमत्युदधि-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये । अद्याशोक-निर्मल-लोक-प्राप्ति-कामनया वैधृतौ गोमत्युदधि-संगमे स्नानमहं करिष्ये । व्यतीपाते कुञ्जरच्छायायां कपिलाख्यायां षष्ठ्यां द्वादशीषु चाप्येष एव सङ्कल्पः । विशेषस्तु वैधृताविति-पद-स्थाने सप्तम्यन्त-व्यतीपाताद्यन्यतम-पद-प्रयोगः । अद्य सर्व-तीर्थाभिषेचन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया गोमत्युदधि-संगमे-स्नानमहं करिष्ये । अद्य तिर्यग्योनि-गत-कीटत्वागत-मुद्गलत्वागत-प्रेतत्वागत-पितृ-पक्षोद्भव-मातृ-कुलोद्भव-श्वशुर-पक्षोद्भवान्य-मित्र-बान्धव-मुक्ति-कामनया गोमत्युदधि-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये ।

अथ चक्र-तीर्थ-स्नाने[2] ।

अद्य मुक्ति-कामनया द्वारकायां चक्र-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये । अद्य कायिक-वाचिक-मानस-सर्व-पाप-नाश-कामनया द्वारकायां चक्र-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये । अद्य सम्यगयष्टाश्वमेध[3]-सहस्र-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया चक्र-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

अथ गङ्गा-स्नाने ।

अद्यामावास्यायां पौर्णमास्यां वा अशेष-दुःख-परिमुक्ति-कामनया द्वारकायां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. For the traditional story of the Gomatī following Vaśiṣṭha at the instance of Brahmā for the satisfaction of the latter's mind-born sons, see DvārM., Chap v., p. 5276-82.

2. The Cakratīrtha is situated near the confluence of the Gomatī and the sea. Pilgrims visit here the stones marked with Viṣṇu's discus. Vide P. T's ed., chap. vii, v. 29 and also chap. viii, v. 65f.

3. इष्टा—

अथ रुक्मिणी-ह्रद-स्नाने[1] ।

अद्य सर्व-पाप-विनिर्मुक्तत्व-महा-भय-वर्जितत्व-सर्व-काम-युक्तत्व-भवन-पूर्वक-विष्णु-पद-प्राप्ति-कामनया रुक्मिणी-ह्रदे स्नानमहं करिष्ये। अद्य मुक्ति-कामनया रुक्मिणी-ह्रदे स्नानमहं करिष्ये ।

अथ मय-सरसि स्नाने[2] ।

अद्य गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-पूर्वकाक्षय-विष्णु-लोक-प्राप्ति-कामनया मय-सरसि स्नानमहं करिष्ये ।

अथ गोपिका-सरसि स्नाने[3] ।

अद्य ब्राह्मण-सम्प्रदानक-सोपस्कर-स-वत्स-वस्त्रालङ्कार-यमोक्त-दक्षिणोपेत-गो-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया गोपिका-सरसि स्नानमहं करिष्ये ।

वरदान-स्नाने ।

अद्य गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया वरदाने स्नानमहं करिष्ये ।

शङ्खोद्धार-स्नाने ।

अद्य पुनर्जन्माभाव-कामनया शङ्खोद्धारे स्नानमहं करिष्ये । अद्य सर्व-तीर्थ-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया शङ्खोद्धारे स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. The tradition is that the lakes dug out by Sanaka and other mind-born sons of Brahmā for worshipping Viṣṇu together with Lakṣmī were formerly known as the lake of Lakṣmī and later on in the present Age became known as the Lake of Rukmiṇī ; op. cit., chap. IX, p. 5288.

2. Traditionally, this lake was dug by Maya. Here Uddhava arranged a meeting between Srīkṛṣṇa and the Vraja damsels. Vide op. cit., chap. XIII, v. 5298.

3. See op. cit., chap. XIII, p. 5298f.

अथ गोमत्यां तर्पणे ।

अद्य गया-श्राद्ध-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया गोमत्यां देवादीनहं तर्पयिष्ये । अद्य कृत-तीर्थ-कोटी-सहस्र-श्राद्ध-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया गोमती-नीरेण तर्पणमहं करिष्ये ।

नृग-कूपे स्नान-पूर्वक-तर्पणे ।

अद्य विष्णु-लोक-गमन-कामनया नृग-कूपे स्नान-पूर्वक-पितृ-तर्पणमहं करिष्ये ।

विहितानेक-सत्तीर्थ-स्नानया बहु-मानया ।
द्वारका-पत्तले पुण्ये बीनबाय्या विनिर्मिते ॥
अर्घ-स्नान-विवेकोऽयं तृतीयः सम्मतः सताम् ।
स्नानोत्साह-प्रदः पुण्यो दुष्कृतौघ-विनाशनः ॥

[CHAPTER IV.]

[पूजनादि-विवेकः ।]

अथ कृष्ण-पूजायाम् ।

अद्य सर्व-ब्रह्म-विष्णु-भवादिक-पूजा-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया द्वारकायां कृष्ण-पूजनमहं करिष्ये । अद्य पितृ-सहित-विष्णु-भवनाधि-करणक-कल्पांत-वास-कामनया कर्पूर-कस्तूरिका-चन्दनागुरु-मिश्रित-कुंकुमेन कृष्ण-पूजामहं करिष्ये ।

अथ विष्णवे धूप-दाने ।

अद्य-शिव-पद-प्राप्ति-कामनया कृष्णागुरुणा कृष्णमहं धूपयिष्ये ।

अथ दीप-दाने ।

अद्य सकल-पाप-क्षय-पूर्वक-ज्योतिष्मद्विमान-करणक-विष्णु-लोक-महितत्व-कामनया विष्णवे दीपमहं दास्ये ।

अथ नैवेद्य-दाने ।

अद्य शाश्वत-पितृ-तृप्ति-कामनया कृष्णाग्रतो नैवेद्यमहं निवेदयिष्ये ।

अथ ताम्बूल-दाने ।

त्रिदैवत-पद-प्राप्ति-कामनया अद्य एतानि ताम्बूलानि स-कर्पूराणि स-पूगीफलानि विष्णवेऽहं दास्ये ।

अथ कृष्ण-प्रदक्षिणे ।

अद्याश्वमेधायुत-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया विष्णोः प्रदक्षिणमहं करिष्ये । दण्ड-प्रणामे तदेव फलम् ।

अथ कृष्णाग्रे पुस्तक-वाचने ।

अद्य प्रत्यक्षर-कपिला-शत-दान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया कृष्णाग्रतः पुस्तक-वाचनमहं करिष्ये ।

अथ कृष्णोत्तीर्ण-तुलसी-दल-माला-धारणे ।

अद्य प्रतिपदाश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया कृष्णोत्तीर्ण-तुलसी-दल-माला-धारणमहं करिष्ये ।

तुलसी-काष्ठ-माला-धारणे ।

अद्य प्रत्यहं द्वारकोद्भव-फल-प्राप्ति-कामनया तुलसी-काष्ठ-माला-धारणमहं करिष्ये ।

अथ केशव-निवेदित-तुलसी-काष्ठ-माला-धारणे ।

अद्य पातकाभाव-कामनया केशव-निवेदित-तुलसी-काष्ठ-माला-धारणमहं करिष्ये ।

पुराणान्तरानुसारेण कियन्ति दान-वाक्यान्यपि लिख्यन्ते ।

स्वरूप-धेनु-दाने पूजादि ।

अद्यैतद्वत्स-सहित-धेनु-रोम-[सम]संख्य-वत्सरावच्छिन्न-ब्रह्मान्तिक-वास-कामनया इमां गां रूप्य-खुरां हेम-शृंगीं स-वत्सामरोगिणीं वस्त्र-संयुतां सुशीलां पयस्विनीं तरुणीं ताम्र-पृष्ठां कांस्योपदोहां रुद्र-देवतां यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं सम्प्रददे । ततो दक्षिणा ।

अथ गो-दाने पूजादि ।

अद्य श्रीमन्महेश्वर-पुर-गमन-पूर्वक-यथा-सुख-कृष्ण-सन्निधि-वास-चतुर्दश-संख्य-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-कल्प-युग-सहस्राधिक-माहेश्वर-पुर-विहरण-श्रेष्ठ-कुल-जन्म-परम-पद-प्राप्ति-कामनया इमां गां रुद्र-दैवतां यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे । । ततो दक्षिणा ।

गो-हिरण्य-दाने पूजादि ।

अद्य सर्व-पाप-क्षय-कामनया स्वर्ग-कामनया वा सूर्य-लोक-महितत्व-कामनया वा इमां गां रुद्र-दैवतां यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे ।

गो-हिरण्य-दाने पूजादि ।

अद्य निरहङ्कार-संज्ञक-स्वर्ग-प्राप्ति-कामनया इमे हिरण्य-गावौ यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे । ततो दक्षिणा ।

वृषभ-दाने पूजादि ।

अद्य संसार-परित्राण-सप्त-जन्मावच्छिन्न-वाङ्मनः-कर्म-कायिक-पाप-क्षय-वृषभ--तेजोदीप्यमान-गन्धर्वाप्सरः--समाकीर्ण-नृत्य-गीत-समाकुल-दिव्य-यान-करणक-स्वर्ग-लोकाधिगमन-यावदेतद्-वृषभ-रोम-सम-संख्य-वर्षावच्छिन्न-स्वर्ग-प्राप्ति-तदुत्तर--पृथिवी-राज्य-तात्-कालिक-सर्व-याज्ञिकत्व-महा-तेजस्कत्व-काम-नया हल-गो-निवहन-क्षमं वृषभाकृतिं सुपुष्टं सुशीलं सर्व-दोष-विवर्जितं शुभ-लक्षणोपेतं सुवर्ण-शृङ्गं रूप्य-खुरं वर-वस्त्रावृतमलङ्कृतं पट्ट-वस्त्र-संभूषित-

पुच्छममुं वर-वृषभं रुद्र-दैवतम् अमुक-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

वृषभ-पूजा-प्रार्थना-मन्त्रः ।

"धर्मस्त्वं वृष-रूपेण जगदानन्द-कारकः ।
अष्ट-मूर्तेरधिष्ठानं त्राहि मां दुष्कृताद् भुवि"।
'प्रीयतां धर्मराजो मे' इति वदेत् ॥

अथाश्व-दाने पूजादि ।

अद्य दश-युगावच्छिन्न-शक्र-लोकाधिकरणक-वास-कामनया अमुं कंस-संभृतमश्वं यम-दैवतं यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

शिव-पुराणीय-हिरण्य-दाने पूजादि ।

अद्य मातृक-पैतृक-यावज्जीवोत्पन्न-पाप-क्षय-दारिद्र्यादर्शन-प्रवाल-वैदूर्यालङ्कृतत्व--बहु-गन्धर्व--बह्वप्सरः-संस्तूयमान--सूर्य--लोक--गमन--कामनया इदं हिरण्यमग्नि-दैवतं यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

विष्णुधर्मोक्त-हिरण्य-दाने पूजादि ।

अद्य स्वर्ग-लोकाधिकरणक-बहु-विधेष्ट-कामोपभोग-चन्द्र-भास्कर-विराजमानाप्सरोगण-पूर्ण-हंस-युक्त-विमान-गमन-कामनया इदं हिरण्यमग्नि-दैवतं यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

अयं च दान-मन्त्रः—

"हिरण्यगर्भ-गर्भस्त्वं हेम बीजं विभावसोः।
अनन्त-पुण्य-फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥"

अथ रजत-दाने पूजादि ।

अद्य भैरव-मार्ग-प्रापकाशेष-पाप-क्षय-कामनया इदं रजतं चन्द्र-दैवतम् अमुक-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

अथ बहु-रत्न-दाने पूजादि

अद्य सुचिर-काल-रत्न-दान-फलकोपभोग-पूर्वक-भूतल-राज्य-प्राप्ति-कामनया एतानि बहु-रत्नानि विष्णु-दैवतानि यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। ततो दक्षिणा।

अथ धान्य-दाने पूजादि।

अद्य सोम-समन्वितत्व-सोम-लोकोपभोग-तदुत्तर-मर्त्य-लोकीय-सर्व-रत्नोपेत-दृष्ट-भोग-प्राप्ति-कामनया एतानि धान्यौषधि-फलानि प्रजापति-दैवतानि यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणाय अहं ददे। दक्षिणा।

कार्पासिक-वस्त्र-दाने पूजादि।

अद्य स्वर्ग-लोकाधिकरणक-महितत्व-कामनया इदं कार्पासिक-वस्त्रं बृहस्पति-दैवतं यथा-नाम-गोत्राय ब्राह्मणायेत्यादि। दक्षिणा।

अथ यति-संप्रदानक-भोजन-दाने।

यति-भोजन-दाने प्रतिसिक्थं युग-संख्या पितृ-त्रि (तृ?)प्तिः। सन्न्यासि-सम्प्रदान-कौपीनाच्छादन-पादुका-कमण्डलु-दाने सप्त-कल्पं विष्णु-पद-प्राप्तिः।

अथ श्राद्ध-प्रयोगाः।

अद्य हय-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया द्वारकाधिकरणक-गोमत्यां श्राद्धमहं करिष्ये।

अथ गोमत्युदधि-सङ्गम-श्राद्धे।

अद्य प्रयागावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया द्वारकाधिकरणक-गोमत्यां श्राद्धमहं करिष्ये। अद्य गया-पिण्ड-दान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामनया अमावस्यायां गोमत्युदधि-सङ्गमे श्राद्धमहं करिष्ये।

अथ क्षीर-करणक-विष्णु-स्नाने।

अद्य प्रतिबिन्दु-शताश्व-मेध-याग-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया क्षीरेण विष्णुमहं स्नपयिष्ये।

अथ यस्यां कस्यामप्येकादश्यां पञ्चामृत-विष्णु-स्नाने ।

अद्यैकादश्यां कुल-कोटी-समायुक्त-विष्णु-सायुज्य-प्राप्ति-कामनया पञ्चामृतेन जनार्दनमहं स्नपयिष्ये । अद्य कपिला-शत-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामनया शङ्ख-स्थित-तोयेन कृष्णमहं स्नपयिष्ये ।

विष्णवे वस्त्र-दाने ।

अद्यैतद्वस्त्र-तंतु-सम-संख्य-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-विष्णु-लोक-महितत्व-कामनया विष्णवे इदं वस्त्रमहं ददे ।

विष्णवे-धूपित-वस्त्र-दाने ।

अद्यैतद्वस्त्र-तंतु-सम-संख्य-मन्वंतरावच्छिन्न-हरि-गृह-वास-कामनया इदं धूपित-वस्त्रं बृहस्पति-दैवतं माधवमहं परिधापयिष्ये ।

विष्णु-सम्प्रदानकालंकरण-दाने ।

अद्य सांग-स-रहस्य-वेद-पारग-ब्राह्मण-सम्प्रदानकालंकरण-दान-जन्य-फलानंत-फल-प्राप्ति-कामनया इदमलंकरणं भगवते विष्णवेऽहं ददे ।

कृत-पूजन-सद्दान-मानया श्रद्धया कृते ।
मण्डलीक-महीपस्य कन्यया बहु-मान्यया ॥ १ ॥
हरसिंह-महादेव्या द्वारका-पत्तले शुभे ।
पूजनादि-विवेकोऽयं चतुर्थः सम्मतः सताम् ॥ २ ॥

यः श्रीमानजनि प्रताप-नृपतेः श्रीवीरसिंहः सुत-
स्तस्यासीद् युधि संजितारि-निचयो दत्तार्थि-दानः सुनः ।
गङ्गा-तीर-पवित्र-पाटलि-पुरस्याधीश्वरो वैष्णवो
ज्ञाता श्रीहरसिंह-देव-नृपतिर्यश्चाहुवानान्वयः ॥

इदं तस्य महादेव्या बीनवाप्या महोदयम् ।
कृतं सुकृतिनां प्रीत्यै मण्डलीकस्य कन्यया ॥
द्वारका-पत्तलं श्रेष्ठं कण्ठेषु वसतात् सताम् ।
पुण्योत्साह-प्रदं पाप-नाशनं कण्ठ-भूषणम् ॥

माहात्म्यस्यानुसारेण द्वारकाया इदं कृतम् ।
नानादरोऽत्र कर्तव्यो ग्राह्यं गुणिभिरादरात् ॥

[कवि-प्रशस्तिः]

त्वं गङ्गेत्यभिधीयसे बुध-जनैः कृष्णाङ्घ्रि-पद्माश्रया
देहीत्यस्य पदस्य यत्र निलयास्त्वां[1] बीनबाय्याश्रिताः ।
किन्त्वेकं[2] खलु सा बुधैस्त्रिपथगेत्युक्ता[3] तथा निम्नगा[4]
ह्येकस्मिन पथि वर्चसे[5] भगवते[6] प्रोच्चैश्च तेनाधिका ॥ १ ॥
पूर्वं कल्प-तरोर्लता दिविषदां धात्राऽर्थ-संसिद्धये
पश्चात् कामदुघाऽनघा विरचिता भृग्वादि-मेधाविनाम् ।
ते तु प्राप्य दिवं क्षमे न सुतरां दातुं द्विजेभ्यो यत-
स्तस्मान्मीनवति त्वमेव विदुषां भू-कल्प-वल्ली ध्रुवम् ॥ २ ॥

---

1. देहीत्यस्य पदस्य यत्र निलयाः । Here the word पद means वस्तु ; see AK, III. 393, p. 202.

2. एकं here means केवलं only ; see AK, III, 8, 16, p. 190.

3. त्रिपथगा is one of the synonyms of the Ganges, see AK., 1.9.31, p. 44.

4. निम्नगा means river ; see AK., 1.9.30, p. 44.

5. वर्तसे ? The Ganges is called Tripathagā, because she flows in Heaven as Mandākinī, on earth as Bhāgirathī and in the nether region as Bhogavatī. She is specially designated once again as निम्नगा, i e., as flowing through the nether region, because she was specially brought down from Heaven for delivering the sons of Sagara reduced to ashes in the nether region through the rage of the sage Kapila.

6. भगवतः ?

मज्जन् संसार-पाथोनिधि(?)-खल-जल-प्रोद्भवत्-पाप-वार्ता-
वर्ते सद्वृत्त-पोतैः [सु]दृढ-गुण-युतैरुद्धृतः पुण्य-कीर्त्या ।
धर्मः श्री-बीनबाय्या[ऽत्र] किल कलि-युगे जातया यादवे किं
वंशे तत्रातिचित्रं स हरिरुदधरद् यत्र धर्मं प्रसूतः ॥ ३ ॥[1]

शिवमस्तु । संवत् १५७४ वर्षे भाद्र-पद-सुदि-सोमे
लिखितम् । शुभं भवतु । श्रीः ॥

---

1. Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during 1891-95 by A. V. Kathawate, No. 142, p. 113 ; at present deposited at Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

TRANSLATION

Introductory Verses

1. I bow down to Rāmānuja, dark, handsome, destroyer of demons, garbed in the robes of Kṛṣṇa and Brahman incarnate, for the removal of obstacles.

2. There was a Yādava king called Maṇḍalika, of celebrated fame and lofty might. He was highly respected and a patron of religion and learning. He, endowed with countless good qualities, vanquished his mighty enemies, dedicated his entire fortune and energy (to the service of God and men) and fulfilled the prayers of all supplicants in this age of vice.

3. His daughter was [is] the celebrated Bīnabāyī, consort of king Harasiṃha, generous and devoted to righteousness.

4. She listened to the eighteen Purāṇas, all the auspicious Smṛtis as well as Śrutis (Scriptures) with undivided attention.

5. The wealth of the lady, majestic on account of countless virtues, is meant for Brāhmaṇas, the pair of her lotus-hands is blessed on account of the worship of Viṣṇu, etc., her heart because of the meditation of Murāri and ears because of hearing about Him; her sinful heart praiseworthy and eyes adorable because of the daily perception of His beauty

and her tongue (too) adorable because of the constant chanting of [His] hymns.

6. She, Bīnabāyī, composes the Dvārakā-pattala, the source of much religious merit, for the removal of sins and welfare of mankind.

The verses at the end of each Chapter

Chap. I.[1]

This is the first [chapter] called Tīrtha-yātrā-viveka, approved by the learned, of the Dvārakā-pattala, composed by Bīnabāyī, very holy daughter of Maṇḍalika and chief queen of Harasiṃha and a pilgrim visiting many celebrated sacred places.

Chap. II.[2]

Of the holy Dvārakā-pattala, composed by Bīnabāyī, chief queen of Harasiṃha and daughter of Maṇḍalika, visitor and gainer of [religious merits accruing from many] sacred places, this is the second [chapter], increasing the joy of the performers of good deeds, approved by the learned.

Chapter III.[3]

This is the third [chapter], called Argha-snāna-viveka, of the Dvārakā-pattala, composed by Bīnabāyī who is held in high esteem [by all] and has bathed in many renowned sacred places. It is auspicious and

---

1. P. 18 2. P. 20 3. P. 27

approved by the versed [in Śāstras], creates enthusiasm for [holy] baths and destroys sins due to evil deeds.

Chapter IV.[1]

This is the fourth [chapter], called Pūjanādi-viveka and approved by the learned, of the holy Dvārakā-pattala, composed with [due] regards by the daughter of king Maṇḍalika and chief queen of Harasiṃha, held in high esteem [by all] worshippers [of Viṣṇu] and offerer of gifts and homage to the good.

Concluding Verses

Vīrasiṃha the great was the son of king Pratāpa. King Harasiṃhadeva, the connoisseur, a Vaiṣṇava, descendant of Cāhūvān[2] and (himself) the ruler of holy Pātalipura situated on the bank of the Ganges, the vanquisher of enemies in battles and offerer of gifts to supplicants was the son of Vīrasiṃha. May this illustrious Dvārakā-pattala composed by his chief queen Bīnabāyī[3] and daughter of Maṇḍalika for the pleasure of the righteous, creating longing for religious merit, removing sins and adorning the neck—decorate the necks of the wise.

---

1. P. 32
2. Popularly known as Cauhān.
3. i. e. the daughter-in-law of Vīrasiṃha and grand-daughter-in-law of Pratāpasiṃha.

This is composed in accordance with the Dvārakā-māhātmya;[1] (so) this should be a pet and accepted by the connoisseurs with pleasure.

[Panegyric of the Authoress]

1. O Bīnabāyī, you are designated 'the Ganges' by the learned, because you have taken shelter to the lotus-feet of Śrī Kṛṣṇa,[2] and because those who have recourse to you need not utter the word "Give."[3] But the distinction between you two is this that she has three courses,[4] i.e., is restless, and has [in particular] a downward course[5] and you always stick to the path of God; therefore you are greater [than the Ganges].

2. Formerly God created the Tree of all desires for gods and the Cow of plenty for the Brahmins like Bhṛgu and others, but as both of them were in heaven,

---

1. A part of the Prabhāsa-khaṇḍa of the Skanda-purāṇa. Bīnabāyī says she has followed the lead of the Skandapurāṇa and the directions, ritualistic or otherwise, formulated by her in this work do not violate its authority.

2. As he Ganges originates from the holy feet of Śrī Kṛṣna, they are really her shelter.

3. i. e., she gives all the supplicants so plentifully that they need not pray for anything more. With reference to the Ganges, those who seek refuge with the Ganges as well need not bear the burden of their bodies any more, [i. e., they attain salvation and are not born again].

4. In the heaven, earth and nether regions.

5. i. e. she is addicted to the low.

they could not offer the Brahmins [living on earth] anything; so, O Mīnavatī, God created you as the Creeper of all desires on earth.

3. In this age of vice, the celebrated Bīnabāyī, born of the Yādava race, rescued religion, merged in the whirlpool of sin of the treacherous water of the ocean of the Universe, by means of her lofty character,—a vessel pulled by strong chords.[1] No wonder that one originating from the family of the Yādavas, born of which Srīkṛṣṇa rescued religion, should do so.

1. Kindness, charity, etc.

APPENDIX

DESCRIPTION OF THE MS. OF THE DVĀRAKĀ-PATTALA.

The MS. of the Dvārakā-pattala is complete in seventeen folios. Eight lines in each page ; twenty-six letters in each line. Substance : paper. Script : Devanāgarī. Date : Saṃvat 1574 i.e. 1518 A. D. The MS. is rather carelessly written and full of faults of omissions and commissions as our emendations in foot-notes will show. The last three verses of the MS. entitled Kavi-praśasti by us (pp. 33-34) in this edition are most carelessly written by a different scribe and abound in mistakes. The pagination of the MS. is quite in order but there is a glaring omission between p. 4 which ends with पठेन्नाम-सहस्रन्तु and p. 5 which begins with धवैर्त्रृतः। The numbering of the verses in the MS. itself shows that the last three pādas of verse 33, the first twelve syllables of verse 42 and the intervening verses i.e. verses 34-41 have been altogether omitted by the scribe (see p. 17, particularly, f. n. 8).

INDEX

VERSE INDEX OF DVĀRAKĀ-PATTALA

SMṚTI

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

BY

VIŚVĀSADEVĪ

GAṄGĀ VĀKYĀVALĪ BY VIŚVĀSADEVĪ

Viśvāsadevī, the authoress of this work, was the wife of Padmasiṃha,[1] younger brother of Śivasiṃha, king of Mithilā. After Śivasiṃha's death, his brother Padmasiṃha became the king. And after Padmasiṃha's death Viśvāsadevī ascended the throne. The royal family of Mithilā was highly cultured and the members were themselves votaries of learning. Viśvāsadevī and her sister-in-law Lakhimā Devī,[2] wife of Śivasiṃha, were reputed scholars and authoresses. Both the sisters-in-law were patronesses of learning and their courts were consequently full of authors and poets, such as Vidyāpati. Vidyāpati was a senior contemporary of Viśvāsadevī who flourished in the 15th century A.D.

The Gaṅgā-vākyāvalī is a fairly voluminous treatise on Smṛti (Ritual). It deals with, as its name indicates, all sorts of rites connected with the worship of the holy river Ganges. Thus, the work gives an account of the blessings, mundane or supra-mundane, which one obtains through thinking of the holy Ganges, uttering her holy name, starting for bathing in the same, hearing about her glory, having an actual sight of her, bowing down to her, bathing in her, etc.

The Gaṅgā-vākyāvalī collects informations regard-

1 For further details, see Appendix IV, The Royal Family of Mithilā.

2 Lakhimā Devī was a poetess of renown. *See* Sanskrit Poetesses, Part A, pp. xvii and 17.

ing the Ganges from various sources such as the Purāṇas, Smṛtis, etc. and records Viśvāsadevī's view-points regarding various sacrifices, rites, etc. in connection with the Ganges.

There are in all 29 chapters, viz., on remembrance (smaraṇa), uttering the name (kīrtana), setting off (yātrā), hearing (the eulogy of the Ganges: śravaṇa), having recourse to (gati), seeing (vīkṣaṇa), bowing down (namaskāra), touching (sparśana), Śrāddhas on arrival at holy places, removing fear (abhaya), images of all relatives (sarva-bandhu-pratikṛti), jurisdiction (kṣetra), plunging (avagāhana), bathing (snāna), offering libations (tarpaṇa), besmearing the body with earth (mṛttikā), counting beads (japa), miscellaneous subjects such as offering gifts (dāna), offering cakes (piṇḍa), performing rites in water (jala), drinking water (toya-pāna), residing on the banks (āśraya), atonement (prāyaścitta), paying homage to the resident on the banks (kṛta-kṛtya), voluntary or natural death (mṛtyu), placing bones (asthi-sthiti), religious merits accruing from the baths at the confluence of the Ganges and the sea, etc., hindrances (vighna) and prohibitions (pratiṣiddha). They deal with subjects that the pilgrims to, or other devotees of, the Ganges should know and translate into action in course of pilgrimage or otherwise, whether at home or abroad.

In the first chapter[1] Viśvāsadevī shows that it is the bounden duty of a devotee of the Ganges to think of her

1 On Smaraṇa (Remembrance).

as often as he can if not constantly. Respect and devotion are concomitant factors which lead to the fulfilment of all spiritual aspirations and when one remembers the name of the Ganges, one must do so, naturally, with due respect and devotion.[1] Even if one recounts the holy name of the Ganges from a long distance, one is purged of all sins. Moreover, one obtains in this wise the results of performing a large number of sacrifices, wonderful houses, good health, wealth, etc. Remembrance of the name of the Ganges is the only way to obtain the region of Śiva after death.

In the second chapter on the utterance of the name of the Ganges[1] Viśvāsadevī points out that even though one mutters the name of the Ganges from a long dis-

---

1. Chapter on uttering the name (Kīrtana-prakaraṇa).

तत्र भक्ति-श्रद्धा-पुरःसरमेव सर्वं कर्म विशेषमापादयति । अतो भक्तिश्रद्धे अवश्यमेव कर्तव्ये कर्मणि कर्तव्ये । तथा च यमः—

"भक्ति-श्रद्धे हि काम्यानां वृद्धि-क्षेम-करे हिते"

काम्यानां काम्य-कर्मणाम् । शास्त्रार्थे तथेति प्रत्ययः श्रद्धा । उपास्यता-निश्चयो भक्तिः, क्वचिदुपासनाप्युच्यते । तथा च देवलः—

"महदप्यफलं कर्म श्रद्धया परिवर्जितम्"

अफलम् अल्प-फलम् । तथा च पाद्मे—

"अश्रद्धया हतं सर्वं यत् कृतं पार-लौकिकम् ।
अभक्त्या च तथाऽवश्यं भावाशुद्धया तथा कृतम् ॥"

तथा हतं भवेदिति । अतो भक्ति-श्रद्धाभ्यां विशेषमापद्यते ।

tance, one is sure to get rid of all sins and acquire more intrinsic religious merits. A person who recites the holy name of the Ganges three times a day does not suffer any evil on this earth. This recitation also considerably helps him to attain salvation.

In the next chapter Viśvāsadevī deals with setting off for the Ganges. She enumerates the religious merits gained by starting for the Ganges and shows that a person who has not started for the Ganges is born on earth for nothing,—his sacrifice, penances, learning, gifts are all in vain. Even if a person, making a start for the Ganges, die in an inauspicious tract will reap the benefit of bathing in the Ganges. She also shows that the starting in itself is of immense religious importance. Even the deities themselves await for the starting of the pilgrims; the ancestors continually sing for a descendant that will start for the Ganges as a pilgrim. And of a pilgrim all the sins get automatically removed as it were; he goes direct to heaven after death. The rituals described in the Śāstras are all expensive and therefore, not within the easy access of ordinary people. But pilgrimage does not entail much difficulty in this respect, though it counts for more religious merit than the celebration of sacrifices and rites. Poverty is in store for the person who does not go out on pilgrimage. If a person starts for a holy place even without his knowledge, he obtains all his desired objects, goes to heaven and saves his ancestors from hell.

The authoress then points out in this connection that all the pilgrims cannot necessarily avail of the same religious merit but there must be difference in this respect in accordance with the differences in qualities of both head and heart, the purity of the body and the mind, of the pilgrims themselves. Thus, he who is self-restrained, learned and famous, does not accept gifts; has an unpoluted mind, is without any pride, truthful and kind to all, deserves the entire merit accruing out of pilgrimages. The faithless, the sinful,[1] the suspicious, the disputing, and atheists acquire no merit for pilgrimages.

Viśvāsadevī then gives the ritualistic directions a pilgrim should follow during his start. He should shave his head cleanly and fast on the day preceding the auspicious day for starting and worship the deities, ancestors and the honest, etc. The Vāyu-purāṇa stipulates that a pilgrim to Gayā should perform the ābhyudayika or pārvana Śrāddha, wear the dress of an ascetic, go round the village and break his fast after the Śrāddha in another village. Viśvāsadevī explains here that the rule about pilgrimage to Gayā is to be widened in scope. As the rule is applicable to Gayā, it will apply in the case of

---

1. By 'Sinful' is here meant one who is extremely sinful; by pilgrimage he gets rid of the sins but is not entitled to acquire religious merit.

all other places as well.[1] Viśvāsadevī also points out that the pilgrim should go to another village no doubt, but it must be situated within two miles from it as a pilgrim must not travel more than two miles after performing a Śrāddha in any case.[2] The pilgrim may wear shoes, use umbrellas, stick, etc., if necessary. The Mātsya and the Mārkaṇḍeya Purāṇas impose the limitation of avoiding them only for those who start for Prayāga and the limitation, therefore, is not general, says Viśvāsadevī.

Viśvāsadevī is of opinion that those who bathe in the holy places they happen to pass through, cannot acquire the religious merit for starting on pilgrimage. She agrees with many authorities in their statements that the religious merits acquired by starting for the Ganges or by sending others for pilgrimage to the Ganges are of a very high order. While starting for pilgrimage, one must not dine at some body else's place nor with anybody else. The pilgrim should bathe early in the morning, mutter the name of the Ganges, observe his daily rites and go out slowly.

In the following chapter[3] it is stressed that the

---

1. गमन-फलञ्च यद्यपि गयायामेव श्रूयते, तथापि तीर्थान्यर-यात्रायामपि द्रष्टव्यम्, "एकत्र निर्णीत" इति न्यायात्।

2. ग्रामान्तरन्तु क्रोशाभ्यन्तरमेव, अध्वनि च क्रोश-पूरणे इत्यादिना श्राद्धोत्तरं क्रोश-गमन-निषेधात्।

3. On Hearing (Śravaṇa-prakaraṇa).

Ganges sanctifies one just the same if one hears about her, as he is sanctified by touching or seeing her, bathing in her, starting for her or by drinking her water.

One may acquire infinite religious merit or be saved from all injuries by having recourse to the Ganges as the protecting deity. She protects even those who kill the most virtuous persons or are lax in sexual morality.[1]

The authoress then proceeds to show that seeing the Ganges is indeed an equally great source of acquiring further religious merit. As soon as the pilgrim reaches there, he should cast a longing lingering look at her so that his sins may be destroyed immediately. Just as the serpents become devoid of poison at the sight of the serpent called Takṣaka, the pilgrim also similarly becomes sinless at the sight of her. Sins of any description, committed knowingly or unknowingly, are destroyed at the sight of the Ganges. Knowledge, wealth, long life, an established life, etc. may be reckoned as outcomes of the holy sight of the Ganges. Seven generations upwards and seven downwards are rescued for ever by a look at her, by touching her or bathing in her. The consequence of the sight of the Ganges is just the same as that of digging a pool or tank, the performance of a sacrifice or even by having a sight of the supreme soul. All the holy places of the

1. Chapter on having recourse to the Ganges (Gatiprakaraṇa).

three worlds, the Trinity, Religion, sacrifice, etc. all exist in a subtle form in the Ganges. All the holy places of the world really reside in the Ganges. She is the life and soul of Śiva and as such, her worshipper really worships Him at the same time.

In the next chapter[1], the authoress shows that a person who bows down to the Ganges, particularly in the morning, is substantially helped with regard to the attainment of the four ends of life, viz., Religion, Wealth, Love and Salvation.

She points out in the following chapter[2] that even a great sinner gets rid of major sins and becomes pure by means of touching the water of the Ganges.

The next thing for the pilgrim is to perform the Śrāddha ceremony incumbent upon arriving at the desired holy place. Here he may invite any Brāhmaṇa without discrimination. The cakes to be used in the Śrāddhas should be made of groats (esp. of barley-meal: śaktu), of wheaten flour fried with ghee and milk (and oblong in form: saṃyāva form), paste of Asa Foetida (piṇyāka) or molasses. In the holy places, the pilgrim should perform the Śrāddha ceremony without the presentation of a respectful offering (arghya) and invocation (āvāhana). Necessary precautions against the pollution of the offerings by the sight of dogs, crows and vultures must be taken. The performance of the Śrāddha cere-

1. On Namaskāra.
2. On Sparśana.

mony in a sacred place causes intense delight of the manes. So the pilgrim must always perform their Śrāddhas in holy places. Libations of water must always be offered on such occasions. The pilgrim should do all these without delay. He must not do anything detrimental to the proper observance of the rites. Some are of opinion that the pilgrim should not present offerings or resort to invocation in all the Śrāddhas performed in sacred places.[1] According to Viśvāsadevī, and rightly so, this view is not tenable. It is expressly stated in the text that one should not delay in offering Śrāddhas when one reaches the holy place. There may be a *prima facie* view that as the manes exist in the holy places, what is the good of invoking them at all, because to invoke them really is only to address them to come near. Viśvāsadevī refutes this view by stating that the general rule is that gods only are to be invoked. Unless there is a distinct rule to the contrary, they must be invoked. Therefore, the pitṛdevatās, the mane-gods, must be invoked, as a rule. As it is expressly stated that the manes need not be invoked in the Śrāddhas observed on account of reaching the holy places, the pilgrim should not invoke the manes

1. They interpret the text "श्राद्धञ्च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्" thus; here तत्र is not निमित्ते सप्तमी—making it a case of उपपद-विभक्ति but it is a case of अधिकरणे सप्तमी—a case of कारक-विभक्ति and the maxim "उपपद-विभक्तेः कारक-विभक्तिर्गरीयसी" holds good, Sid. Kaum. 583, p. 147, Pan. 2. 3. 16.

on these particular occasions, says Viśvāsadevī.[1] And the formulas of invocation, too, need not be uttered.[2]

While offering the manes clothes, the sacrificer should utter the sacred formula "Etad vaḥ pitaro vāsaḥ," etc. This is so, because it is expressly stated in the text "Etad vaḥ pitaro vāsa iti jalpan pṛthak pṛthak."[3] But in connection with the Ekoddiṣṭa Śrāddha performed for the parents, "namo vaḥ" should be necessarily changed as "namas te." The *prima facie* view that "namo vaḥ pitaro vāsaḥ" would do and no mantrohaḥ (i.e. alteration in the mantra in gender and number) is necessary is not tenable—says Viśvāsadevī.

It is stated in the Devī-purāṇa: "Akāle'py athavā kāle tīrtha-śrāddhaṃ tathā naraiḥ prāptair eva sadā kāryam," etc. The authoress here rightly points out that the word "akāle" in the text does not refer to the night and such other periods of the day that are not suitable for bathing—which would really involve the violation of the general principles enunciated beforehand. The "akāla" here refers to the periods

---

1. नन्वावाहनं पित्रादि-सन्निधि-फलं ते च तीर्थे नित्य-सन्निहिता एव । तीर्थाधिकरणक-श्राद्ध-मात्रेऽर्घावाहन-बाध उचितः...शरीरस्य बौद्धस्य वा सन्निधेर्देवताधिकरण-विरोधेन निरस्तत्वात्, किमर्थं तर्हि अन्यत्रावाहनमदृष्टार्थ-मित्यवेहि, अतएव नावाहन-मन्त्रोऽपि ।

2. This is the conclusion (सिद्धान्त) of the पूर्व-पक्ष or *prima facie* view mentioned before.

3. Piṇḍam upari sūtraṃ dadyād iti.

that are particularly mentioned as auspicious.[1] In other words, even though such auspicious days be not available, one should perform the Śrāddha consequent on arrival at a sacred place. There is a *prima facie* view here: akāla here refers to the night and other periods, because no particular day is declared as *inauspicious* for the purpose of Śrāddhas; so, really speaking, there is no question of any particular day being suitable or unsuitable for bathing purposes. The text is meant for the suspension of the general prohibition in this particular case. Viśvāsadevī answers to this—No. There is no denying the fact that no particular days are prohibited for the performance of Śrāddhas; the question arises because a general sanction is necessary as the Śrāddha on arrival is compulsory. So the meaning of the word "Akāla" in the text is—though the pratipada and several other days are not particularly declared as auspicious for Śrāddhas, they will be considered as such provided the bath be consequent upon arriving at a sacred place. Here again, there is another *prima facie* view: those who arrive at a sacred place at periods that are not suitable for the performance of Śrāddhas are debarred from offering the Śrāddha for arrival because the time on that day is not suitable nor would the following day be the day of his arrival at the place. The right decision is that the pilgrim should offer this necessary

1. The auspicious days are the full moon day, black moon day and so on. Vide infra ; chapter on Snāna.

Śrāddha on the following day ninety-six minutes after the day-break. The pilgrim does not incur any sin as such delay cannot be helped.

If a pilgrim cannot procure other materials for the Śrāddha, he should at least offer the cake. If one visits many holy places on the same day, one should perform the Śrāddha on each occasion. The fasting is enjoined to serve as a means to getting some desired object; it is not compulsory.

There is a *prima facie* view that the pilgrim should shave off cleanly and fast in every sacred place. This is based on the use of the word "Sarva: all" in the following couplet, particularly because this word has an emphatic note as only four sacred places, viz., Gayā, Ganges, Viśālā and Virajā, are mentioned where no shaving off should take place and no fasting is enjoined.

'Muṇḍañ copavāsaś ca sarva-tīrtheṣv ayaṃ vidhiḥ
Varjayitvā Gayāṃ Gaṅgāṃ Viśālāṃ Virajāṃ tathā.'

But this view is not tenable, says Viśvāsadevī, because if the word "Sarva" be not used in a restricted sense, it will be misleading." Sometimes the places that yield desired objects are also designated as tīrthas; certainly one need not shave off and fast in these places. Nor may it be said that by observing the rules at any sacred place, one may gain any desired object; because it is contrary to the customs of any country to shave off and fast on account of visiting the springs of one's own country. Nor may it be said that the word "Sarva" is

intended to mean particular sacred places, as it is well-known that the inhabitants of the Central Provinces are entitled to dispense with these (shaving and fasting) in connection with their pilgrimage to Prayāga even. The texts seem to indicate that the Ganges and Prayāga are the only sacred places where fasting and shaving are necessary.

Even then, "Sarva" cannot be said to have been properly used, because it cannot denote only two sacred places. Moreover, the 2nd part of the couplet stating that the Ganges is no fit place for shaving goes against this view. Moreover, the author of the Kalpadruma and other authorities do not take into consideration the verses "Gaṅgāṃ samprāpya yo dhīmān muṇḍanaṃ naiva kārayet" etc., at all. The Smṛtisamuccaya states that there are seven occasions when one should shave off, viz., arrival at the Ganges and Prayāga, after the death of the father, the mother and the preceptor, during the *Garbhādhāna* ceremony and the drinking of the Soma juice.[1] As is evident, the word "Sarva" does not find any support from this couplet as well as only two sacred places have been mentioned even though the Ganges be taken as denotative of any part of the Ganges, not in the limited sense of the Ganges within the jurisdiction of Prayāga. Now,

---

1. गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥

what is the real solution? What does the word "Sarva" mean and how is the apparent contradiction in different texts viz., the couplet of the Skanda-purāṇa, "Muṇḍanañ copavāsaś ca," etc. as quoted before and the following:—

"Yāvanti nakha-romāṇi vāyunā preritāni vai.
Patanti Jāhnavī-toye narāṇāṃ puṇya-karmaṇāṃ
Tāvad-varṣa-sahasrāṇi Svarga-loke mahīyate," etc.

to be solved? Viśvāsadevī gives us the right solution. She says the Ganges in the texts, "Yāvanti nakha-romāṇi," etc., "Gaṅgāyāṃ bhāskara-kṣetre,' etc. refers to the Ganges at Prayāga, as all the authorities agree that shaving off in the Ganges at Prayāga counts for boundless religious merits. She rightly remarks that the admission of an option or alternative[1] according to the maxim "Ṣoḍaśi-grahaṇāgrahaṇavad-vikalpaḥ"[2] is out of the question here as such an option is allowable only when there are no other texts that go against the decision arrived at. Now, with reference to the Ganges, the texts are reconciled; what about the right interpretation of the word "Sarva" in the couplet

1. Veti vikalpaḥ ; Pāṇ. i. 1. 44, scholiast.

2. There are two scriptural statements, viz., "Atirātre ṣoḍaśinaṃ gṛhṇāti" and "Nātirātre ṣoḍaśinaṃ gṛhṇāti." To reconcile these two contradictory statements, it has been solved that the sacrificer may or may not follow the direction.

quoted from the Skanda-purāṇa? Here, too, Viśvāsadevī has an excellent solution. "Sarva-tīrtheṣu" in the couplet refers to Prayāga,[1] the place that represents all the sacred places in One: Sarvāṇi tīrthāni yatra, teṣu—Bahubrīhi compound. And then the particular mention of Gayā, etc., where no pilgrim should shave specially serves the purpose of drawing attention to the fact that whereas in these places no pilgrim should shave and fast, he must not avoid shaving off at Prayāga unless he is compelled to do so for some unavoidable circumstances. An analogy may be shown here. When it is stated that the oblation, *caru*,[2] should consist of *mudgas*, evidently the *māṣas* are excluded; still when it is expressly stated again that the māṣas are not fit for use in sacrifices, the object is to emphasise that not only are the māṣas to be rejected altogether as sacrificial stuff but also that the mudgas deserve preferential treatment.

The pilgrim must also know the real area of the Ganges wherein all the various rites ought to be performed. In this connection the Skanda-purāṇa states that all the rites performed within four miles[3] on both sides of the Ganges are really done in the Ganges and those who live or die over there are entitled to salvation. On

---

1. Prayāgeṣv ity-arthaḥ.
2. Rice, barley and pulse boiled with butter and milk.
3. One गव्यूति ।

the other hand, the Bhaviṣya-purāṇa prescribes eight miles on both sides of the Ganges as the real area wherein the rites with regard to the Ganges ought to be performed. According to the Mahābhārata, the area covered by the water of the Ganges during the fourteenth day of the black-moon of the month of Bhādra is to be regarded as the bed of the Ganges and then begin the banks of the Ganges. According to the Brahmāṇḍa-purāṇa the maximum religious benefit will accrue if the rites be performed within four cubits of the water level on both sides. Religious merits of a high order accrue from penances, oblations and death in the Ganges, natural or voluntary. Nobody should accept any gift within four cubits of the water-level[1]

Even an extremely sinful man is relieved of all sins by plunging into the Ganges. Just as the gloom is dispelled at the rise of the Sun, all the sins are removed by means of a plunge in her. Even a single plunging is sufficient for the rescue of all the ancestors. The Bhaviṣya-purāṇa declares that it is impossible to describe the beneficial results of plunging in the Ganges; the heaven and salvation at once come within easy reach.[2]

It is said that if one bathes in the Ganges even without having much regard for her, one will gain religious benefit. Then it becomes incompatible with the

1. Kṣetra-prakaraṇa, pp. 118-120.
2. Avagāhana-prakaraṇa.

general doctrine that all rites should be accompanied with devotion. Viśvāsadevī says that there is no contradiction in this as a bather without devotion will gain only ordinary results, whereby a devoted bather will get all the results—mundane as well as supra-mundane. One should, first of all, during a bath in the Ganges remember Nārāyaṇa and then plunge into the water. A single bath even without the holy mantras removes all the great sins. One need not be careful about the time, whether it is auspicious or not, for bathing in the Ganges. A bath in her is an essential requisite for the purity of thought. She is sanctifying for all men at all climes and at all times. Her water, though preserved, yields religious merit.

An impure person should sip water before plunging. For the purpose of sipping one should sit down on the same level, have the hair bound up into a knot on the crown of the head, folded palms and absorbing attention. One should have a hollowed palm resembling the ear of a cow, look at the water, sip thrice, and touch the mouth thrice. One should rub the body twice. Then one should sip the water at the part of the hand situated at the root of the thumb.[1] One should not sip water by the part of the hand at the root of the little finger,[2]

---

1. This is known as the Brāhma-tīrtha ; vide Manu, ii, 59, etc.

2. i. e. the Kāya-tīrtha ; vide op. cit., ii. 58 and 59. This part is sacred to Prajāpati.

by the tip of the fingers[1] or by the part of the hand called the Pitṛ-tīrtha i.e. sacred to the manes.[2]

If the *Brāhma-tīrtha* cannot be used for some reason or other, the pilgrim may use the *Kāya-tīrtha* or the *Deva-tīrtha.*[1] But the pitṛ-tīrtha *must never be* used while sipping. Yājñavalkya says the Brāhmaṇa should drink water in a such a way that it may reach his heart, the water drunk by a Kṣatriya hould not go beyond his throat and that drunk by a Vaiśya should not go beyond the palate. Women and Śūdras should only touch the lips with the water. Sipping water by the tips of nails is prohibited, nay, is declared most injurious. While sipping, one should have the face turned towards the north or the east. One should not sip bare-headed or without having the throat covered beforehand; nor should one sip with the water preserved beforehand, standing, making a sound or with diverted attention. Devala says that one should wash one's hands up to the wrist and feet up to the knee. Gobhila says that one may enter into knee-deep water for washing the feet. Paiṭhinasi says if one sips, standing in the water —one becomes mentally pure; if outside water, externally. So the right thing for one is to have one leg in the water and the other outside so that he may be both mentally and physically pure—says Viśvāsadevī. Nobody should sip with the remnant of water after wash-

1. i.e. the Deva-tīrtha. These tips are sacred to the gods.
2. This is a *vyavasthā-vikalpa*.

ing feet. In case of the dearth of water, one should throw off some water first and sip then. If not strictly necessary, hot water should not be used for sipping. Nobody should sip water with shoes and the turban on, standing in water, with the hind tucking or the tuft of hair on crest loose. Nor should he do so while walking, sleeping or touching the marks on the fingers, bending down, speaking, looking at one's self, touching the lower part of the body or the ground. While sipping, one should be properly clothed and should have no contact with any impure object. In connection with the proper observance of this rite of sipping, a person should also touch the mouth with the three fingers, the fore-finger,[1] the ring-finger[2] and the middle one,[3] pressed together. Thus, he should touch the nose with the thumb and the fore-finger, the eye and the ear with the thumb and the ring-finger again and again. With the little finger[4] and the thumb should he touch the navel and with the palm the heart. Then with all the fingers together should he touch the head and with the tips of the fingers both the arms. The object of touching the different parts of the body is to please the presiding deities of them all, viz., the Wind-god, the Sun and so on.

A person, who observes any rite without sipping, through mistake or otherwise, is entitled to no benefit to accrue from it.

---

1. Literally, the threatening finger, tarjanī.
2. Anāmikā. 3. Madhyamā 4. Kaṇiṣṭhā.

The Kṣatriyas, Vaiśyas and Śūdras should not bathe on the tenth, third and thirteenth days of the moon respectively for religious purposes. Similarly, those whose parents are living should not bathe on the black-moon day nor on the ninth, unless there are other reasons to do so. If a person bathes on the first day of the moon, he loses his son; if on the third, his wife; if on the tenth, wealth and if on the thirteenth, he loses everything. These prohibitions would not, however, apply in the following cases: the birth-day of the son, the day of the passage of the sun or a planet from one position to another,[1] the birth-day and with regard to the daily bath.

Before bathing a person should make a quadrangle covering four cubits all around and invoke the Ganges with the prescribed formulas[2] seven times. He should scatter the water in his folded palms on his head three, four, five or seven times. Then he should besmear his body with the mud of the Ganges with the mantras

1. Saṃkrānti
2. "विष्णोः पाद-प्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णु-पूजिता ।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्म-मरणान्तिकात् ॥
विष्णु-पादार्घ्य-सम्भूते गङ्गे त्रिपथ-गामिनि ।
धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥
तिस्रः कोट्योऽर्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥ etc.

See p. 23 of the Dvārakā-pattala for the remaining mantras.

prescribed.[1] He should offer water-libations to Brahman, Viṣṇu, Rudra and Prajāpati in succession; also to Gods, Yakṣas, Serpents, Gandharvas, Apsaras, Demons, Birds, Trees, those who move tortuously, Vidyādharas, ponds, the frequenters in the ether and all those who fast and indulge in sin or are virtuous along with the utterance of the prescribed mantras. Wearing the sacred thread over the left shoulder hanging towards the right,[2] he should offer libations to the gods; and with the thread round the neck,[3] to men; then to the sages and their sons—such as Sanaka, Sananda, Sanātana, Kapila, Asuri, Pañcaśikha, etc., and also to various gods. Putting the sacred thread[4] over the right shoulder and placing the left knee on earth he should offer libations to Agnisvātta manes,[5] the Saumyas,[6] the Haviṣmats,[7] the Uṣmapas, the Sukālins, the Varhiṣads and Āyyapas. To all the manes on the father's and mother's sides should he offer libations of water mixed with linseeds and sandal, having kuśa

1. "अश्व-क्रान्ते रथ-क्रान्ते विष्णु-क्रान्ते वसुन्धरे ।" etc. See pp. 23-24, op. cit ; also add—

आरुह्य मम गात्राणि सर्व-पापैः प्रमोचय ॥

2. Yajñopavītī. 3. Nivītī.

4. अपसव्यं कृत्वा । Cp. Yājñavalkya. i. 232.

5. RV. x. 15. 11 ; in later texts, also found as Agniṣvātta—meaning a class of manes who on earth neglected the sacrificial fire.

6. The Pitṛs who are the descendants of Aṅgiras and progenitors of Kṣatriyas ; Manu. iii. 197 and 198.

7. See Manu, iii. 199.

blades in his hands. Then should he offer libations to the relatives as well as non-relatives, relatives of the previous birth and all those who desire to have libations[1] from him in accordance with the procedure prescribed. While bathing, he should expressly state the various objects of his bath in his saṃkalpas. Wearing dry garments, he should wash the upper garment and offer the water with his face towards the south—passing out from the same on the Kuśa blades laid beforehand on the ground for the purpose. He should not throw the water pressed out of the cloth into the water of the Ganges. He should wear both the upper and the lower garments, dry and washed. He may also wear silken, hempen[2] garments as well as *kutapas*,[3] particularly as substitutes. These should not be exceedingly red or dirty.

Then he should draw a lotus figure with (uncooked) rice[4] mixed with flowers, linseeds, water and sandal and make offerings to the Sun-gods along with the prescribed formulas. Bowing down to the Sun, circumambulating thrice and touching gold, etc., he should go to the temple of Viṣṇu. According to the Viṣṇu-purāṇa, if

---

1. येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्य-जन्मनि बान्धवाः ।
   ते तृप्तिमखिलां यान्तु . . . ॥
2. Śāṇa.
3. Kutapo Nepāla-kambalaḥ (made of the hair of Nepalese goats).
4. Akṣatā āma-taṇḍulāḥ.

his parents be living, he should offer libations with two hands full of water seven times, three times to gods, three times to the sages, and once to Prajāpati.[1]

Finishing his bath, he should worship the Ganges and make the daily five propitiatory oblations to the gods, etc., known as Bali, perform the Viśvadeva sacrifice, etc.

If a person bathes in the Ganges even once, he is saved for ever from visiting the hell, and really acquires more religious merit than by performing sacrifices.[2]

The water of a river, tank, pond etc., within one mile of the shrine of Śiva is ranked with that of the Ganges, the whole region being consequently called the Śiva-kṣetra. The pilgrim bathing therein, therefore, acquires the religious merit equal to that of bathing in the Ganges. According to the Skanda-purāṇa, anybody falling victim to death in the region of Śiva within five miles of the holy shrine of Śiva becomes one with Śiva in spite of innumerable sins committed by him. The Bhaviṣya-purāṇa limits the region to one mile. The Liṅga-purāṇa states that a pilgrim bathing thrice in the fountain facing the shrine certainly becomes united with Śiva.[3]

---

1. And therefore, it is clear that he need not offer any libations of water to the manes.
2. Chapter on Bath : snāna-prakaraṇa.
3. Sub-section on Śiva-nadī-snāna.

The months are calculated in four different ways according to the systems known as Saura, Cāndra, Sāvana and Nākṣatra.[1] For the rites that are to be performed on specified *tithis,* the lunar system is to be followed. Baths in the Ganges on the eighth day of the black-moon, the full-moon and also during the eclipse count for inestimable religious merit; particularly efficacious for this purpose are the full-moon days of the month of Māgha, Kārtika and Vaiśākha. According to some, the sixth day of the white moon in the month of Bhādra is also of much importance.[2] The Smṛtis prescribe that a bath in the Ganges during sunrise on the seventh day of the white moon in the month of Māgha counts for as much religious merit as for bathing during hundred solar eclipses.[3]

---

1. "चन्द्रमाः कृष्ण-पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ।
सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।
चन्द्रार्कयोर्दुर्धर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ॥"
"सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः स्मृताः ।"
"आदित्य-राशि-भोगेन सौर-मासः प्रकीर्तितः ।"

There are twelve Rāśis (signs of the Zodiac), each being one-twelfth part of the ecliptic, an astrological house. They are: Meṣa, Vṛṣa, Mithuna, Karkaṭa, Siṃha, Kanyā, Tulā, Vṛścika, Dhanuṣ, Makara, Kumbha and Mīna. The period taken by the Sun to traverse one Rāśi is a Month.

"सर्वर्क्ष-परिवर्तैन नाक्षत्र इति चोच्यते ।" For details, see Mala-M.T., ed. by Kṛṣṇanātha, Part I, p. 25, Eden Press, Calcutta, 1808 Śaka.

2. Sub-section on Puṇya-kāla-snāna.
3. Sub-section on Māgha-saptamī-snāna.

Anybody who bathes in the Ganges on the Nandā-tithi[1] is purged of all his sins committed in the previous seven births on account of dining with the fallen, keeping contact with them, stealing, telling lies or other vices, attains fame and fully enjoys life and after death occupies a seat on the right hand side of Nārāyaṇa.[2]

A person who offers libations with linseeds to the ancestors on the Yugādyā[3] renders service to them, tantamount to the same done for thousand years. As some or other of the four Ages becomes bodily present during baths on the Yugādyā, gifts offered on the occasion as well as other divine services count for immense merit.[4]

Similarly the bath in the Ganges and the offering of gifts on the Manvādi-tithis[5] imports the

---

1. The first, sixth and eleventh days of the black as well as white moon are known as Nandā-tithis.

2. Sub-section on Nandādi-snāna.

3. The third day of the white moon in the month of Vaiśākha, the ninth day of the white moon of the month of Kārtika, the thirteenth day of the black moon in the month of Bhādra, and the black moon of the month of Māgha are known as the Yugādyā.

4. Sub-section on Yugādyā-snāna.

5. The ninth day of the white moon of the month of Āśvina, the month of Kārtika, the third of Caitra and Bhādra, the black moon of Phālguna, the eleventh of Pauṣa, the tenth of Āṣāḍha, the seventh of Māgha, the eighth of the black moon of Śrāvaṇa, the full-moon of Āśāḍha, Kārtika, Phālguna, Caitra and Jaiṣṭha are called Manv-ādi-tithis.

results of continuous baths in the Ganges for three months.[1]

Bathing in the Ganges during the Dina-kṣaya,[2] one can attain thousand times the result of an ordinary bath in it.[3]

Bathing in the Ganges during the influence of the star Puṣyā leads all ancestors to salvation. The same result is also obtained by bathing in the Ganges during the influence of the birth-star of an individual. On account of a bath during the influence of the Puṣyā, the birth-star, etc., all the sins committed throughout life are removed. The woman should not bathe in the Ganges during the influence of the star Śatabhiṣā, because by doing so she becomes liable to be widowed and unfortunate for seven birth together.[4]

Then Viśvāsadevī proceeds to show that all the ancestors of a person are rescued if he takes a bath in the Ganges on a Sunday that is also the black-moon day under the influence of the star Aśleṣā or Mṛgaśiras which is known as the Vyatipāta-yoga. A bath in the Ganges on the twelfth day under the influence of the Śravaṇā, the eighth-day under that of Puṣyā, and the fourteenth day under that of Ādrā is the source of un-

1. Sub-section on Manvādi-snāna.
2. If three 'Tithis' are concurrent on a Sāvana day it is called Dina-kṣaya.
3. Sub-section on Dina-kṣaya-snāna.
4. Sub-section on Nakṣatra-snāna.

bounded religious merit. If the eighth day of the black-moon be under the influence of the star Ādrā, a bather on this day becomes the possessor of unlimited merit. The same result may also be attained by one bathing on the eighth day of the black-moon and the fourteenth day, provided those days be Saturdays or Tuesdays. The seventh day of the moon, both black and white, on Sunday, the fourth on Tuesday and the eighth on Thursday are very auspicious ones. A Monday being the black-moon day combined with the first day of the full-moon or the fourteenth day of the black-moon is capable of awarding the bather the result of the gift of thousand cows[1].

Daśaharā is the tenth day of the white half in the month of Jaiṣṭha under the influence of the star Hastā because this day removes ten sins: three physical, viz., getting hold of other's things perforce or otherwise, violence and having illicit connection with the wife of somebody else; four verbal: viz., harshness of language, lies, backbiting of any description, and speaking irrelevantly; and three mental: thinking about the good of others, thinking ill of others and paying attention wrongfully. This day is indeed very auspicious; on this day the Ganges descended from the Mount to the earth. According to some in connection with the Daśaharā day the influence of stars need not be taken

1. Sub-section on Yoga-snāna.

into cosideration. According to the Garuḍa-purāṇa, the influence of any star is sufficient to render the day Daśaharā, i.e. capable of removing all the ten sins. The pilgrim should expressly state in the resolve (saṃkalpa) that he bathes not only for the removal of the ten sins but also for acquiring the religious merit of performing innumerable horse-sacrifices.[1]

Baths on the days of the northern and southern courses of the sun,[2] Viṣuva-saṃkrānti,[3] Ṣaḍaśīti[4] and Viṣṇupadī[5] are, from the point of view of gaining religious merits, very important.[6]

The person who bathes in the Ganges for one month without fail is assured of living in the region of Brahman whereas if he bathes for six successive months, he is entitled to live in the region of Viṣṇu, for innumerable years. By bathing in the morning in the Ganges during the months of Māgha and Phālguna, one may have utmost happiness. All-sorts of sins are

1. Sub-section on Daśa-harā-snāna. cp. also Tithi T. of Raghunandana where the Rāja-mārtaṇḍa has been quoted; p. 216.

2. Uttarāyaṇa and Dakṣiṇāyaṇa Saṃkrānti days in the months of Māgha and Śrāvaṇa respectively.

3. Occurring in the months of Kārtika and Vaiśākha.

4. i.e. the Saṃkrāntis in the months of Pauṣa, Āṣāḍha, Āśvina and Caitra.

5. i.e. the Saṃkrāntis in the months of Jyaiṣṭha, Agrahāyaṇa, Phālguna and Bhādra.

6. Sub-section on Saṃkrānti snāna.

wiped off by morning baths during the months of Māgha in particular.[1]

Bathing in the Ganges during the eclipse is a source of acquiring immense religious merit but one must not look at the eclipsed sun or moon if the day be under the influence of the birth-star. If the lunar eclipse takes place on a Monday and the solar on a Sunday, the bathers acquire religious merit thousand times more than on ordinary occasions. If anybody be ritualistically impure during the eclipse, he or she should not make any offering or perform Śrāddha at that time.[2]

If the thirteenth day of the black moon in the month of Caitra be under the influence of the star Śatabhiṣā, a bath in the Ganges will be the source of acquiring as much religious merit as for baths during thousand solar eclipses. If the same day be again a Saturday, it is called Mahā-vāruṇī; and if also some auspicious moments come into play during the eclipse, it is called Mahā-mahā-vāruṇī. The Mahā-vāruṇī and the Mahā-mahā-vāruṇī are the sources of incalculable benefits from the religious point of view.[3]

A bath in the Ganges during the Mahā-jyaiṣṭhī[4] is

1. Sub-section on Māsa-snāna.
2. Sub-section on Grahaṇa-snāna.
3. Sub-section on Vāruṇy-ādi-snāna.
4. Mahā-jyaiṣṭhī : Brahma P. :—
ऐन्द्रे [ज्येष्ठायां] गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये [रोहिण्यां] रवि-स्तथा ।
पूर्णिमा गुरु-वारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता ॥

a source of limitless merit.[1] The bather in the Ganges near the temple of Śiva or near her western or northern course also attains similar results.[2]

One should offer water libations in a holy place even on those days which are not recorded as auspicious. No offering of linseeds should be made during the Śrāddha ceremony, birth-day, the saṃkrānti, the night of the seventh tithi, Sundays and Fridays; such offerings should, however, be made even on the days prohibited for the purpose in holy places, in the Ganges and on black moon days. If such offerings are made in the holy places, the ancestors attain salvation. No libations should be made with one hand, an iron vessel or earthen jar. Any religious service, to gods or to ancestors, becomes fruitless if the sacrificer wears blue garments during the ceremony; at that time he should have gold in hand, silver or Kuśa grasses. The ancestors up to the ninth degree should be awarded three handfuls of offerings. If no linseeds be available, the water mixed up with gold, silver or only Kuśa should

---

Vyāghrabhūti—"अनुराधास्थ-चन्द्रेऽपि ।

Bhojarāja in his Rāja-mārtaṇḍa :

ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठ-मासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी भवेत्तदा ॥

1. Sub-section on Mahā-Jaiṣṭhī-snāna. cp. Tithi-T. and Prāyaścitta-T.

2. Sub-section on Śiva-sannihita-Gaṅgā-snāna and Paścima-vāhinī-Gaṅgā-snāna.

be offered. If anybody offers libations and cakes to the ancestors, they go to heaven in aerial car, clad in gorgeous attire.[1]

The earth of the Ganges besmeared on the forehead, imparts solar lustre to the body and all the sins are consequently destroyed.[2]

For the purpose of counting beads, one should sit on a pure seat, neither high nor low. One should use the beads of crystal, rudrākṣa or jīvaputrikā. Of the three types of meditation, viz., verbal, slightly audible (उपांशु) and mental,—the succeeding one is better than the preceding. During meditation one should not shake his head, show his teeth or smile, mind for other things, press one leg against the other; nor should one meditate, wearing wet garments or one garment only.

All the miseries are removed by muttering the name of the Ganges and the person who mutters the sacred formula "Om namo Nārāyaṇāya" in the Ganges gains much religious merit.[3]

Except an only son and a promised object, everything else may be offered as gift. The objects that are deposited by others or borrowed from others are not suitable for offering. As regards the son it is of course the only son who cannot be offered because in that case

1. Chapter on Tarpaṇa.
2. Mṛttikā-prakaraṇa. 3. Japa-prakaraṇa

the offerer's line is sure to be extinct. The wife should not make any offering without the permission of the husband. The things already enjoyed, uncared for, or much dilapidated, should not be offered as gift. Gifts that are given privately produce the best results. The gift of cows even at the cost of selling off the self is productive of intrinsic religious merit. While making the offering, the sacrificer should sit facing the east, sprinkle water, touch the person sitting with his face towards the north to whom the offering is made and utter the word "dadāni: let me give" with water in hand along with the utterance of the name of the object offered. The offering of rice to gods counts for immense religious merit.[1]

Then Viśvāsadevī takes up the question of the use of lights. Of the seven kinds of lights, viz., of *ghee*, linseed oil, sesamum oil, rye oil, etc. the lights made of fat and the extract of bones are considered ritualistically impure. It should be soothing to the eye, not irritating, of lovely flame, soundless, and of medium size. It should not be placed on earth nor should it be mixed up with ghee or oil. The wick should be made of lotus-fibres, kuśa-grass, hemp etc. It must not be made of dirty rags. A light kindled before gods must not be put out. By the offering of lights one becomes possessed of true light, beauty, fortune, etc. One may

1. Dāna-prakaraṇa

place the lights on peaks, banks of rivers, at the root of trees, cowsheds, and forests.[1]

The incense should be pleasant to the nose as well as to the eye. It should not be mixed up with fat, marrow etc. It must not be smelt before offering. It should not be placed on bare ground, a seat, or a pitcher. While offering, one should do so after burning it in a proper vessel. One attains heaven by offering incense, the region of Viṣṇu by offering oats, the region of Rudra by offering linseeds and untold wealth by offering oblations to the Ganges.

One should maintain the maimed, the blind, the diseased, the poor and the old as though they are one's dependents. Gold should be offered only to the deserving. A garden on the Ganges, if offered to a God, paves the way for the sacrificer to the region of that particular god after death.[2]

The person who throws into the Ganges rice-pudding mixed up with ghee, molasses, and honey with an idea to feed the ancestors, pleases them with food for a long time. No one should repent after making gifts. Gifts made without due respect,[3] with a display of anger[4] or with contempt[5] produce no good results.[6]

---

1. Sub-section on 'Lights' (Dīpa-dāna).
2. Sub-section on 'Dhūpādi-dāna'.
3. It is called a Rākṣasa gift.
4. It is known as Paiśāca.
5. It is called Tāmasa.
6. A gift that is offered as a substitute for something else is known as Āsura. Sub-section on Pāyasa-dāna.

Viśvāsadevī then shows that the erection of temple etc., on the Ganges count for immense religious merit. Thus, the establisher of an image of Śiva on the Ganges attains the region of Śiva after death. Similar establishment for any god, viz., Viṣṇu, Sūrya, Durgā, etc., becomes the source of inexhaustible religious merit. The temple of Śiva may be made of wood, brick, stone, etc. The repairing of a tottering shrine also produces immense religious merit. Nobody should try to lord it over in the temples dedicated to gods, sages, etc. The flowers, etc., offered to Śiva must not be treaded.[1]

The offerer of a cow together with ghee on the third day of the bright half of the lunar month of Vaiśākha[2] inheres in self the lustre of thousand suns, lives in the region of Rudra along with his ancestors and consequently obtains salvation.[3]

In order to make an offering of a cow made of molasses,[4] one should scatter on earth the skin of a deer four cubits in length; this should be considered as a calf. Her mother should be rendered bodily present near by her; the mother should have her face towards the east and her leg towards the north. The mother

1. Sub-section on Śiva-liṅgādi-sthāpana. This sub-section seems to be rather out of place here.

2. i. e. the akṣaya-tṛtīyā day.

3. Sub-section on sāmānya-dāna ghṛta-dhenu-dāna.

4. Known as Guḍa-dhenu-dāna.

will be made of eight thousand tolas* of molasses; the calf of four thousand. Their mouths should be made of ghee, ears of oysters, legs of sugar cane, eye of pearls, dew-laps of white blankets, hump of copper, fur of white chowries, eye-brows of coral, tails of silk, pupils of emerald, horns of gold, hoofs of silver and their noses of bamboo-pieces (करण्ड) filled up with scented articles. There are ten types of cows that may be so made and offered.

The offering of a tawny-coloured cow leads the ancestors of the sacrificer to heaven.[1]

The person who offers 420 cubits of land[2] on the banks of the Ganges lives in the regions of various gods with fullest enjoyment and becomes the king of all the seven islands; he also rescues his ancestors by the same act. If a person offers a tract of land on the Ganges wherein one hundred cows and one ox may stand[3] on the third day of the bright half of Vaiśākha, he will be a king in the next birth. His fortune will know no bounds; in a jewelled aerial car, he will live in the region

---

* 4 bhāras : one bhāra = 2000 palas,
one pala = 4 tolas in weight.

1. Sub-section on sāmānya-dāna : kapilā-dāna.
2. Two nivartanas of land. One nivartana = 30 (poles) daṇḍas of cubits each.
3. This tract of land is called go-carma. Go-carmà may also mean a tract of land 200 × 100 cubits in length and breadth.

of Śiva for eternity and subsequently attain salvation. The offer of gold on the same day also acquires the fortune of uniting with Śiva.[1]

One should prepare pudding of ninety-six double handfuls of śāli rice and add to it four tolās of honey and ghee. Then he should offer into the Ganges, along with the utterance of the sacred formula "Om Gaṅgāyai," cakes of wheat, sweets, gold, silver, sandal, aloe, camphor, saffron, fragrant gum, resin (Guggula), vilva leaves, dūrvā, yellow pigment called go-rocanā and blue lotus at the midnight of each full-moon or black-moon night throughout the year. Subsequently to each offering, he should mutter the mantra "Om Gaṅgāyai Viśvamukhyāyai," with unflinching devotion, one hundred and eight times and then break his fast with the pudding. After one year the offerer will gain all his desired objects; and if he has no desire for anything else, he will attain salvation.

In the month of Māgha, one should fast the whole day and take at night only a half of his normal food. One should offer oblations everyday, take rice and pulse boiled together[2] on palāśa[3] leaves, offer cakes to Dharmarāja and the Devī separately, fast on the fourteenth day of both the fortnights, scatter black linseeds on full moon nights on the image of Śiva after bathing the

---

1. Sub-section on Bhūmi-dāna.

2. कृशरा (i.e. khichri.) 3. Butea frondosa

same with the water of the Ganges scented and mixed up with milk and honey and worship the same with lotuses. If the lotus be not available, one should make a lotus of gold. The worship should continue for a month.

In the afternoon of the fourteenth day of the white fortnight of the month of Vaiśākha, one should worship Śiva with five offerings, offer Him food, cook Śāli rice, eat the same silently together with cow-milk, cleanse the teeth with a piece of Banyan[1] wood and sleep near the image of Śiva on the Ganges. Next morning he should bathe in the Ganges in accordance with prescribed rules. Then he should observe the vow, desiring to have all sorts of enjoyments both in the present life and hereafter and finally to attain salvation. He should fast and keep awake at night, bathe the image of Śiva with 432 tolās of ghee, worship Him with five upacāras and offer Him white garments, flowers, sandal, an ox adorned with gold, etc.

On the tenth day of the white half of the month of Vaiśākha under the influence of the star Hastā, the sacrificer, male or female, should keep awake on the bank of the Ganges, worship the Ganges with flowers, scent and other offerings, bathe and then throw ten times into the Ganges ten hollowed palmfuls (prasṛtis) of black linseeds and ghee. He should also throw ten lumps of molasses. Then he should place the golden or

1. Vaṭas: Indian fig-tree (ficus Indica).

silver image of the Ganges on a lotus or Svastikā emblem on the bank of the river and worship her. Nārāyaṇa, Śiva, Brahmā, Sūrya, Bhagīratha, Himālayas and others should also be worshipped with scented flowers, etc. Ten cows should be offered 480 double handfuls of wheat. The acquatic animals, fish, tortoise, etc. living in the Ganges, should be worshipped with cakes which should be thrown into the river. The observance of this ceremony produces immense religious merit, aiding the ancestors of the sacrificer as well as the sacrificer himself.

As soon as a pilgrim reaches a holy place, he should perform the Śrāddhas. If rice be not available, fruits may be offered instead. Cakes should be offered to three generations on the father's side as well as three generations on the mother's side. If in a holy place any Śrāddha be performed with the water of the Ganges, all the ancestors that fell victim to death at an immature stage of life, in a bad place or in a wrongful manner, are rescued. So even with the offerings of greens only, Śrāddhas should be performed in holy places.[1]

Then Viśvāsadevī deals with the objects that ought to be used in Śrāddhas. No rite ought to be performed with the offering of clothes and, therefore, in Śrāddhas, clothes, woolen, silken or cotton, must be offered; woolen clothes are the best. These must not be torn,

1. Sub-section on Vrata-phala.

without border or worm-eaten. Clothes that are not washed or that are washed by others or by washerman should not be used in the Śrāddha.

Mangoes, wood-apples, pomegranates, citrons, Emblic Myrobalan (āmalakī) and cocoanuts may be offered during the Śrāddha. Palms, *karuṇas*, *kākolas*, Asparagus, Racemosus, fruits of the tree Terminalian Arjuna, limes, custard apple (bahubīja), etc. must not be used. Bitter, sour or acid fruits must not be given. Wheat, rice, linseed, oat, pulse, and kidney-beans (caṇaka) may be offered. Grains of Panicum Frumentaceum (Śyāmāka: a kind of cultivated millet), mustard, wild rice (nīvāra), hasti-śyāmāka, seeds of Panicum Italicum (priyaṅgu), etc. may also be offered. Dolichos Catjang (rāja-māsa beans), lentil (masura), *Karadūṣaka; vipruṣa*, Paspalum scrobiculatum (kodrava), *markaṭa*, the milk of a buffalo or of an animal with only one hoof, the milk of a woman or of she-ass, etc. are impure for the purpose. Molasses, sugar, cow's milk, curd, ghee, linseed oil, rock-salt (saindhava lavaṇa), ocimum sanctum (a kind of pot herb: Kāla-śāka), *tallulīya*, Chenopodium Album (*vāstūka*: a kind of pot herb), radish (mūlaka) and wild greens are also fit for offerings. Of the flowers, Michelia Campaka, Jasminum Zambac (mallikā), Jasminum Grandiflorum (mālatī and jāti), mango-blossoms, the flower of the tree Jonesia Asoka Roxb. (aśoka), Nyctanthes Arbor Tristis (śephālikā), Tabernaemosstana caronaria (tagara), blossoms of the

tree Pandanus odoratissimus (ketakī), Jasminum Auriculatum (yūthikā), lotus and the blossoms of the holy basil are fit to be offered in Śrāddhas. For the purpose of scent, sandal, aloe, saffron, saussurea auriculata (kuṣṭha), Nardostachys Jatamansi (māṃsī), *kālaka*, *jātipatra*, bdellium, cyperus Rotundus (mustaka) and incense should be used. It is stated that the ancestors remain pleased for one month on the offering of food prepared for an oblation, two months on fish, three months on venison, four months on that of hare, five months on that of birds, six months on ham, seven months on goat-meat, eight months on the meat of the type of antelopes called eṇa, nine months on that of another type of antelopes called ruru, ten months on that of a Gayāḷ, eleven months on mutton and one year on rice-pudding. Linseeds together with molasses, honey, etc. cause eternal pleasure. If a Śrāddha ceremony be performed on the bank of the Ganges along with the offering of the things prescribed, it will lead all the ancestors to heaven. In this Age of vice, the offering of cakes to the manes in the Ganges is more fruitful than that in Gayā.[1]

The water of the Ganges is the holiest thing in the world. Anybody who does all the rites that are to be performed with the water of the Ganges, attains salvation without fail.[2]

1. Sub-section on śrāddha vihitāvihita-dravyāni.
2. Jala-prakaraṇa.

Drinking the water of the Ganges produces more religious merit than giving the daughter in marriage, the gift of land, horses, cows, gold, etc.[1] It is even more important than the observance of the Cāndrāyaṇa rite. A resident on the bank of the Ganges drinking its water may dispense with the observance of all other rites and acquire as much religious merit as for drinking Soma juice daily.

One who worships the Ganges thinking that she is different from Śiva does not attain salvation. Even the blind, the impotent, the inanimate, the maimed, the fallen, the diseased, the low in birth become equal in rank to the gods by means of worshipping the Ganges. A person, though fallen, deserted by all including the parents and really fit to go to the hell called Raurava may go to heaven provided he has recourse to the Ganges. Therefore, one should dwell on the bank of the Ganges for the attainment of immense happiness and bliss and also for acquiring knowledge about Brahman. In this wise may one become adorable to gods, men as well as sages. Dwelling on the Ganges is more efficacious from the religious point of view than practising austere penances for innumerable years. Therefore while dwelling on the Ganges, one should expressly say so in the Saṃkalpa (resolve). All the sins committed in early life are removed if one seeks shelter from the

1. Toya-pāna-prakaraṇa

Ganges. One who dwells on the Ganges even for three or seven nights becomes free from visiting the hell. By worshipping Ganges (while residing on her bank) one soon deserves the attainment of Brahma-hood. Drinking water of the Ganges (even) for a month, one acquires more religious merit than by practising austere penances such as standing on one leg for innumerable years.[1]

Atonements other than those on or in the Ganges are advisable only when the atoner cannot avail himself of the Ganges.

While atoning on the Ganges the sacrificer should mutter the name of Śiva as well as Govinda—say Manu and others. Even if an outrageous person like Śiśupāla utters the name of Hari with contempt or through anger may, on that account, attain salvation. The atonement should naturally be appropriate i.e. for ordinary sins the atonement should be light and for major sins it should be heavy. Whatever be the nature of the sin committed, an atonement for it on the bank of the Ganges will obliterate even the slightest blemish, because the Ganges is the very self of Brahman, she being Dharma incarnate in liquid form coming down from the holy feet of Nārāyaṇa Himself and placed with esteem by Mahādeva Himself on His head. One who thinks that there is anything holier than the Ganges

1. Chapter on āśraya-prakaraṇa.

commits great sin. The Vedic statement that a sin committed through ignorance is atoneable but not one committed knowingly, does not apply with reference to the Ganges, because any sin, be it of any description, is certain to be washed off no sooner than the sinner atones in the Ganges. Indra, the demolisher of Vṛtra, though associated with misfortune (Alakṣmī) got rid of all sins by means of a plunge in the Ganges. The thought of the fact that the Ganges removes all sins should not encourage one to commit sin but it should only make one refrain oneself from such committance. Committing sins with the idea of getting rid of them by virtue of a bath in the Ganges, etc. only aggravates sin all the more.[1]

The person whose sole object of existence is to remember the Ganges has really nothing else to do and may be called the performer of all rites (Kṛtakṛtya) and attains salvation during his life-time.

The person who pays homage to the bather in the Ganges and to the resident on the banks of the same attains the same religious merit as for performing 'the horse-sacrifice.' After bathing in the Ganges during the Govinda-dvādaśī,[2] one should pray to her for the removal of all major sins.[3]

---

1. Prāyaścitta-prakaraṇa
2. The twelfth day of the white half of Phālguṇa.
3. Kṛtakṛtya-prakaraṇa.

The Skanda-purāṇa prescribes salvation for those who die in the Ganges without any further ado. The other Purāṇas say that Brahman is attained under similar circumstances, but that is only the inevitable result of the particular wishes of the person concerned.

The water of the Ganges represents knowledge and therefore as by means of the attainment of knowledge, so by means of the water of the Ganges as well, salvation may surely be attained. A person who dies in the Ganges attains the same goal as by the ascetics and the possessors of knowledge, involuntary death leading to the region of Brahman and voluntary death resulting in salvation forthwith. One who starves himself to death in naval-deep water in the Ganges unites with Brahman. The person who really courts voluntary death in the Ganges should state his intention distinctly as otherwise the argument that one may die in the Ganges for the fulfilment of other purposes as well becomes invalid.[1]

As the Ganges was brought down by Bhagīratha for rescuing the sons of Sagara by means of having their bones thrown into its water, the throwing of bones in the Ganges is specifically significant. After birth the sacrificer should keep the bones in an earthen bowl together with honey, ghee, linseed, the five cow products (Pañcagavya), gold, etc. Covering them with

---

1. Mṛtyu-prakaraṇa

another bowl he, with his face towards the south should throw them off into the water of the Ganges and, plunging again, should look at the sun and then offer the sacrificial fee. Even an inhabitant of the sub-spirit world becomes one like Indra and stays in heaven by dint of the religious merit accruing from such performance. One whose bone falls into the Ganges never returns from the region of Brahman. If the bones are thrown into the Ganges within ten days of death, as much religious merit as of dying in the Ganges itself can be obtained. The number of bones thrown into the Ganges determines the duration of the person's residence in heaven; the person concerned will be eligible to stay as many thousands of years in heaven as there were bones thrown into that sacred river. Notwithstanding this, bones, thrown into the Ganges (even if their number be very small) will entitle the person concerned to remain in heaven for innumerable years. Such a stay in heaven begins from the moment of the bones being thrown into the Ganges. If the bones be thrown in the confluence of the Ganges and the sea, the religious merit to accrue thereof will be ten times that of the performance of horse-sacrifice. Bathing in, drinking of, seeing or touching, the water of the confluence produce the same religious merit as all holy places, gifts, worship of deities and all sacrifices do. The object one wishes to obtain before death will certainly be obtained. One may wish for the state of

Brahman, Śiva or Viṣṇu after death in those places where voluntary death is prescribed in the Śāstras. The same result as that of offering in gift thousand load-fuls of gold during the solar eclipse in Kurukṣetra is obtained by bathing daily in the confluence in Prayāga in the month of Māgha. Exactly the same result of performing thousand Rājasūya sacrifices is obtainable by bathing in the morning in Māgha. A bather in the morning in Prayāga may even get rid of Māyā, enjoy fully in the region of Lustre and finally become one with Nārāyaṇa. Three consecutive baths in Prayāga produce the same results as that of fasting for one hundred and fifty years and the bather obtains the religious merit as that of undergoing austre penances for one hundred years. People may shirk off their sins by uttering or hearing the holy name of Prayāga or by anointing their bodies with the earth of the confluence of the Ganges and the Yamunā. Residence in Benares is even more fruitful for religious purposes than living in Prayāga. Baths in the northern course of the Ganges in Benares, in the confluence in Prayāga and in the western course of the Ganges are extremely efficacious from the religious point of view. The religious merit gained by bathing in the Ganges for three consecutive days in the month of Māgha surpasses even that due to the performance of many horse-sacrifices. All the sins due to speech, mind and body are removed by bathing in Prayāga for three days in the month of Māgha. Those who bathe in

Prayāga when the sun peeps out and worship Hari become monarchs as a consequence. A bath in Prayāga in the month of Māgha removes even those sins the atonement for which cannot be ascertained even by the sages. By bathing in the Vadarikā one may become free from all sins, gain all desired objects and attain salvation. A bath in the river Nerbuda leads the pilgrim to the region of Rudra; a bath in the Yamunā to the solar region; the same in the Sarasvatī to the region of Brahman; in the Ganges to the region of Viṣṇu; and similarly baths in the river Sarayū, the Gaṇḍakī, the Indus, the Sutlej, the Kauśikī, the Tāptī, the Godāvarī, the Bhīmā, the Payoṣṇī, the Kāverī, the Tuṅgabhadrā and other rivers that fall into the sea in the month of Māgha remove all sins and lead to salvation. One visiting Naimiṣa in the month of Māgha unites with Viṣṇu; and one visiting Puṣkara, with Brahman. If one visits the region of Rudra, one is led to the region of Indra and if in the lake of gods one attains the results of penances. If one goes to Prabhāsa in the month of Māgha, one becomes a member of the group of Rudra; if to the Devakītīrtha, one obtains godhood; if one bathes in the Gomatī, no rebirth takes place; and by visiting Hemakūṭa, Mahākāla, Oṃkāra, Makara, Nīlakaṇṭhārbuda, etc., in the same month, one obtains the region of Rudra. A bath in any river in Māgha helps the attainment of all desires. A bath in the confluence of the Ganges and the Yamunā at Prayāga

during the month of Māgha becomes the source of all religious merits massed together. Particularly the Ganges at that time offers salvation and all the objects desired. The desires expressed before bath in the Ganges are easily obtained. A person wishing for salvation even obtains the same. Formerly Nārāyaṇa longing for a wife bathed in the Ganges and so he got Lakṣmī. Residing on and bathing in the Ganges for six months, Mahādeva killed the demon Tripura with a single arrow. Bathing there with the desire of having a son, Yayāti got his son Puru. As a consequence of having a bath there Indra could rob Kubera of all his wealth.

A Gandharva became a crow owing to the curse of sage Ṛcika and bathing in Prayāga in the month of Māgha, he got rid of the curse. Urvaśī, fallen off the heaven on account of the curse of Indra, bathed there and came back to heaven as a consequence. A voluntary death in Prayāga is open to all castes except the Brāhmaṇas. When consecutive baths for three days include a bath on the seventh day in either the white or the black-half of the month of Māgha, they are considered to be highly efficacious from the religious point of view; but for all that one should not utter the resolve (saṃkalpa) once again before bath on the seventh day as otherwise the grouping together of three days and the consequent desire to obtain a collective result would become meaningless. If a pilgrim desires to bathe in every sacred place he visits on the same day, he may do so.

Many authorities agree as to that. According to many, a resolve (saṃkalpa) is an essential condition only of the morning bath. A bath at the confluence of the Ganges and the Yamunā at Allahabad produces all the desired objects and the pilgrim who steps within 40 miles of Prayāga achieves the merit of the horse-sacrifice at every step. There are three wells there; one is at Prayāga, another at Pratiṣṭhāna and the third towards the south of the Yamunā. They are supposed to contain the water of the Ganges and therefore a bath in them causes limitless religious merit. If one takes a bath within 160 miles of the confluence at Allahabad is not obliged to take birth again on earth. By morning bath really a bath at 4 daṇḍas before sunrise[1] is meant. Some authorities say a bath at Prayāga even during the sunrise is productive of immense religious merit; this is not, however, justifiable as the time factor must be taken into consideration with regard to the yielding of religious merit. There are some statements prescribing bath after sunrise; these are to be taken as referring to the baths with some object or other during mid-day as otherwise the innumerable statements advocating baths before sunrise become meaningless. In the banks of the river Yamunā live two snakes called Kambala and Aśvatara which purify the water of the Yamunā and

1. This time is known as Aruṇodaya as opposed to Sūryodaya.

therefore a person bathing in and drinking the water of the Yamunā frees himself from all sins; he avails himself of the proximity of Mahādeva and rescues twenty generations. If a pilgrim lives for three nights in the well called Pratiṣṭhānatīrtha, observing self-restraint and shunning off anger, one becomes free from all sins. To the north of the Pratiṣṭhānatīrtha and to the east of the Ganges is the celebrated Haṃsaprapātana bathing in which the pilgrim may reside in heaven so long as the moon and the sun exist. To the north of the Vāsukitīrtha is the place called Bhogavatī passing which the pilgrim reaches Daśāśvamedhikatīrtha. Bathing there he may acquire sufficient religious merit to enable him to become rich, handsome, skilful and prone to religion and gift. One may expect therefrom the same religious merit as is obtainable by reading the four Vedas, speaking the truth and by observing non-violence. To the north bank of the Yamunā and the south of Prayāga there is a bathing place called Ṛṇamocanaka, living where for a night followed by bathing one may get rid of all sorts of debts and may attain the status of a god and live in heaven. By bathing in the Ganges at Prayāga, one may obtain the same result as by means of bathing in innumerable bathing places. By bathing in the lake Mānasa, one may acquire knowledge and consequently salvation.

The importance of Prayāga as a holy place is simply indescribable. The authorities assert that thirty crores

and ten thousand holy places, headed by Naimiṣa, Puṣkara, Gotīrtha, Sindhu, Nāgara, Gayā, Dhenuka, the confluence of the Ganges and the sea are always bodily present in Prayāga. All the holy places and cities on earth make it a point to bathe in the Triveṇī in the month of Māgha; all the gods headed by Brahmā, Viṣṇu and Śiva and demigods such as Yakṣas, Gandharvas, etc., and goddesses such as Brahmāṇī, Pārvatī, Lakṣmī, Śacī, Medhā, Aditi, Rati etc. and the lesser goddesses such as the Nāga damsels, Ghṛtācī, Menakā, Rambhā, Urvaśī, Tilottamā etc., as well as all the ancestors in their human forms come to bathe in the Triveṇī. If one bathes in Gaṅgādvāra and Daśāvarta (Kuśāvarta), one attains the same religious merit as for the performance of seven coronation ceremonies and two horse-sacrifices. If one stays there half a month, one attains the beneficial effect of performing six Viśvajit[1] sacrifices and the gift of ten hundred thousand cows. Bathing in the Ganges followed by the worship of Govinda and Rudra of Kanakhala becomes the source of immeasurable religious merit. If one bathes in the Ganges where the Śaṅkaratīrtha, the place where Viṣṇu in His Boar incarnation made His appearance, is situated, one may remain satisfied for gaining the results of one hundred Agnicit, two Jyotiṣṭoma and one hundred Agniṣṭoma sacrifices. By bathing in the

---

1. An Ekāha in the Gavām-ayana rite (the fourth day after the Viṣuvat).

Brahmatīrtha, one may gain the results of one hundred thousand Jyotiṣṭoma and three Aśvamedha sacrifices. In the holy place called Kubjātīrtha one may shirk off all diseases and the sins accumulated in seven consecutive births. By bathing in the Kapilātīrtha one may become the possessor of as much religious merit as by making a gift of eight hundred thousand tawny-coloured cows every day. By bathing in the Gāṅgādvāra, Kuśāvarta Vindhya, Mīnaparvata and Kanakhala tīrthas, one becomes immune from all sins and may, therefore, go to heaven.

The confluence of the river Sarayū and the Ganges is an extremely sacred place; Viṣṇu worshipped Rudra here and obtained Viṣṇuhood. By bathing in the Gaṇḍakītīrtha, the pilgrim obtains the benefit of making a gift of one thousand cows. Rāmatīrtha is holier than Gaṇḍakī and Somatīrtha is really the holiest; in this last mentioned place the sage Sakula worshipped Śiva and became one of the Gaṇas. If one bathes in the Campaka-tīrtha where the Ganges has a northern course, one obtains the benefit of bathing in Maṇikarṇikā. If the pilgrim bathes in the confluence of the Kauśikī and the Ganges, he may become the favourite guest of Indra. Twenty generations are rescued if any member of the family bathes in the lake of Jahnu. The same results may also be obtained by bathing in the Adititīrtha; practising penances over here, Aditi obtained a son from Kaśyapa. In the Śiloccayatīrtha the people practised

penances that led them to heaven. In the Indrāṇītīrtha Indrāṇī practised severe penances and obtained Indra as her husband. Practising penances in the Āmrātaka-tīrtha, Viśvāmitra became a Brahmarṣi. Undergoing penances in the Pradyumnatīrtha, Kāmadeva became the son of Viṣṇu. Bathing in the Ganges on the 8th and 14th days of both the fortnights of each month as well as full-moon and black-moon nights, the pilgrim may obtain the results of bathing in all the sacred places together. By bathing in the Ganges on the Mahājyaiṣṭhī day, one may obtain immense religious merit, equal to what may be gained during more than one hundred solar eclipses. The seventh day of the white-half of the month of Māgha is even more beneficial for the purpose of bathing. The months of Phālguna and Āṣāḍha are also productive of immense merit; by bathing always during one of these two months one may obtain the results of bathing three months continuously. The third day of the white-half of the month of Vaiśākha is specially efficacious from the religious point of view.

Many authorities, though not the author of the Kalpataru, have declared that shaving off the head at Prayāga is of intrinsic religious merit. One should shave off one's head in Prayāga, offer cakes at Gayā, die at Benares and offer gifts at Kurukṣetra. Again, it is also said that should one shave off his head at Prayāga, what's the good of offering cakes at Gayā, dying at

Benares and offering at Kurukṣetra? So the injunction (vidhi) is that one should shave off one's head at Prayāga. The ensuing result would be the same as directed in accordance with the maxim *the rule as to a night-sacrifice.*[1] The result obtained for shaving off the head at Prayāga is the same as is obtainable for the offering of cakes at Gayā, etc., for all the three altogether. So the person who is entitled to do the rite at Prayāga should do so, with the express resolve of getting the result. The question naturally arises whether the person who helps in getting the head shaven off should reap any religious benefit out of the proper performance of the rite. As Vāpana i.e. the act of shaving off the head is sanctioned as a religious duty, the performance of this duty must accredit the doer with some beneficial results. As in the case of performing a sacrifice, the sacrificer no

---

1. This maxim refers to the type of scriptural passages which do not directly mention any promise of reward (फल-श्रुति). The results depend on the artha-vāda passages. For this Nyāya, see Kalpataru-parimala on the Kalpataru of Amalānanda in connection with Brahma-sūtra 1. 2. 21, "तथा सर्व-पाप-प्रदाहोऽपि...फलाकाङ्क्षया रात्रि-सत्र-न्यायेनार्थवादिक-फल-विपरिणामे कर्तव्ये प्रधानार्थ-वाद इवाङ्गार्थ-वादे श्रुतस्यापि फलस्य ग्रहणौचित्यात् ।' Cp. Śaṅkara on Brahma-sūtra 3. 3. 38 & Ānandagiri & Amalānanda on the same ; see also Pañca-pādikā-vivaraṇa of Prakāśātman Yati, p. 122 and p. 134, Vizianagram Sanskrit Series ed., Saṃvat 1948 ; also Śālikā [or Prakaraṇa-pañcikā] by Śālikānātha, Chowkhamba Sanskrit Series ed., 1903, p. 157 and Tattva-muktā-kalāpa of Veṅkaṭanātha, Medical Hall Press, Benares, 1900, v. 81.

doubt is principally the enjoyer of the religious merit; still it is not that the priest does not gain any religious merit. Though the scriptural passages direct that the sacrificer should observe rites, it goes without saying that the priest must help him in his proper performance and surely he, too, will gain some religious benefit out of it (in accordance with the nature of the sacrifice). Similarly here, too, the helper of the pilgrim in his having the head shaven off will gain some religious merit. The word kuryāt in the text "Prayāge vapanam kuryāt," therefore, does not dispose of the case of kārayet as altogether futile. Some think that the sacrificer should not use the root yaj, to sacrifice, in the causative sense.

But in accordance with the maxim 'Prakṛtivad vikṛtir iti,' it does not matter much even though the sacrificer says "I shall get the sacrifice done." Moreover, it is not that many injunctions of the sages are not modified, when strictly necessary, by means of *laukika* statements. Again, there are many authoritative statements like these "Viśvāmitras Triśaṅkuṃ yājayāmāsa." So the argument that the sacrificer should not say "yājāyiṣye" is not sound.

The pilgrim should shave off his head forthwith in the Ganges at Prayāga, because it is stated that he should do so as soon as he reaches there.

One should fast and shave off on the first day he reaches Prayāga. If the shaving off be optional,[1] one

---

1. i.e. Kāmya. A rite is kāmya, when it is performed

may have the head and beard shorn every day. But if the shearing of the head and beard be on account of arriving at Prayāga, one must shave off on the first day. If the pilgrim goes back to Prayāga within ten months, he need not shave off or fast again.

According to some, a woman need not shave off her head at Prayāga; what she should do is to amass the hair and cut off two inches of the same. By doing so, she would get the beneficial results of shaving off. This is in keeping with the injunction mentioned in connection with atonements as well. But Viśvāsadevī does not contribute to this view. She says as there is the specific statement that the sins of human beings reside in hair, even women should have the head shorn.

Those who do not observe the preliminary rules of starting from home should reside somewhere to the east of the hermitage of Gautama, should fast on the day before his entrance into Prayāga and after bathing in the morning, should make a resolve (saṁkalpa) to enter into Prayāga as follows, "May I enter into Prayāga to avail myself of as many horse-sacrifices as I have stepped on earth since my birth." Then he should bathe in accordance with the prescribed rules, perform the daily duties and make another resolve again to shave off his head with the object of living in heaven as many thousands

---

through the desire of some object of personal advantage ; cp. Kāt.ŚS., xii. 6. 15 ; Āśv.ŚS., ii. 10; Āśv.GS., iii. 6; KauśikaS., V; Chānd-Up. v. 2. 9; Mān.DŚ., ii. 2; etc.

of years as his hairs cut off. Then he should occupy such a place as would let off the hairs easily into the water. He should bathe again, wear new clothes, and make a resolve to fast in the holy place with the object of going to heaven. Then he should actually fast and perform the Pārvaṇa śrāddha on account of his arriving at the holy place. If he cannot afford to offer cakes any more, he should offer at least to six generations. On the next day he should bathe in the Ṛṇamocana-tīrtha, then he should shave off his head at Prayāga any day in an auspicious spot. He should shave off his head, desiring for the religious merit of offering cakes at Prayāga, of voluntary death therein and offering gifts at Kurukṣetra.[1]

The two snakes Kambala and Aśvatara reside between Prayāga and Pratiṣṭhāna, and between Prayāga and the lake of Vāsuki; Prajāpati resides between Prayāga and Vahumūlaka; one who bathes therein is not reborn. Those who bathe in the water of the Ganges and the Yamunā are not reborn. And those who die in the region of Prajāpati attain salvation. The Matsya-purāṇa asserts that all the castes may have recourse to this voluntary death at Prayāga. Those who die at the confluence of the Ganges and the Yamunā, be they diseased, poor, etc., reside in heaven. Those who have recourse to voluntary death underneath the Akṣayavaṭa where Hari

1. Chapter on Asthi-sthiti-prakaraṇa.

lives with Prajāpati, reside in the region of the Moon. Those who fall victim to voluntary death on the sandy bank known as the Urvaśī-pulina live in heaven with their ancestors for sixty thousand and sixty hundred years, always have the pleasure of seeing Urvaśī and the honour of being worshipped by Gods, Sages, Gandharvas, Kinnaras etc. Subsequently when they are reborn on earth they get one hundred daughters like Urvaśī. They rule over ten villages, and wake up in the morning from sleep with the pleasure of hearing the sounds of the waist girdle and anklets. After enjoying all these, they go to the Urvaśītīrtha again. Those who live on one meal only for a month, wear clean garments and keep pure both in mind and body are entitled to be the rulers of the whole world. Those who die at the Kaṭi-tīrtha reside in heaven for innumerable years. Then they, most handsome to look at, are reborn on earth with golden spoons in their mouths. Voluntarily or involuntarily they die in the Ganges and when in heaven again, they wake up with the songs of the Apsaras. Those who bathe in the confluence of the Ganges and the Yamunā do not become maimed at any time and without any diseases live in heaven as many thousands of years as they have hair on their body and then they become rulers of the Jambudvīpa and subsequently go back to the same tīrtha. Those who die within forty miles of Prayāga lead innumerable generations to salvation. Those who die anywhere in the Ganges

or the Yamunā attain salvation, to the south of the bank of the Yamunā is the Aputīrtha and to the west, the Narakatīrtha;[1] anybody bathing therein goes to heaven and dying, attains salvation. On the north bank of the Yamunā, there are many other holy places bathing where the pilgrims may go to heaven and dying where, obtain salvation. In this respect both the Ganges and the Yamunā are really of equal importance; nevertheless, the Ganges as the more important of the two, is shown more respect. It is very difficult to regulate breathing etc. for the purpose of yoga. But even that is unnecessary for one who dies at Prayāga. What more, if one dies at any place but remembers the name of Prayāga at that time, one may go to the region of Brahman. And one may also live along with the sages, on the beautiful banks of the river Mandākinī in heaven, shaded with the trees that yield all desired objects. Adored by the accomplished bards they are reborn on earth as the rulers of the island of Jambu.[1]

There are innumerable impediments that protect the Ganges as it were by standing against the easy access of the sinful. Anger, lust, etc. are the shafts that pierce them and so on. Rudra often deludes the undeserving people so that they turn their noses against the Ganges who is saved thereby.

---

1. Chapter called "Prayāge-maraṇa-prakaraṇam."

A pious person should not throw mucus or spit in the water of the Ganges, nor should he strike his hands violently against the same. The following thirteen things are prohibited with regard to the Ganges:—Cleansing self, sipping water, rubbing off impurities, rubbing the body, sports, receiving gifts, disbelief, respect for other holy places, speaking high of other holy places, changing clothes, cleansing clothes and swimming. One should not bathe in the Ganges after anointing the body with oil, with an impure body, speaking with others, looking at this and that or telling lies. Should one anoint the body with oil, one should wash the body with some other water or bathe somewhere else and then bathe in the Ganges. Should one not follow this regulation, one commits oneself doubly: (1) violating a regulation and (2) subjecting oneself to fruitlessness with regard to religious merit. One should cleanse the body regularly with luke-warm water.

Those who accept any gift in a holy place or anywhere within its jurisdiction (āyatana) relinquish the right of gaining any religious benefit therefrom. By selling off their rights with regard to the Ganges they do away with their claims with regard to Nārāyaṇa as well and thus all their claims with regard to the three worlds are set at naught. Those heretics who do not recognise the importance of the Ganges go to hell called Raurava. Those persons, who do not remain content

with the Ganges even after reaching her jurisdiction are sinful and seldom protected by the Ganges herself. Those who display their fondness for other holy places than the Ganges court hell automatically. Wretched are they who consider the Goddess, supreme in importance, equal to others and consequently the slighter of the Ganges, the abode of all religious merits, having threefold courses (in heaven, on earth and in the nether regions) subjects himself to entering the hell called Kumbhīpāka.[1] Those wretched persons who desire to leave aside the holy banks of the Ganges incur gross sin and if they long for any other water than that of the Ganges, they go to the hell called Raurava.[2]

Queen Viśvāsadevī's great scholarship, specially, her vast knowledge of Smṛtis and Purāṇas,—is displayed in every page of this work. It abounds in quotations from almost all the Purāṇas and Smṛtis, which prove beyond doubt her mastery over the whole range of these literatures, though she frankly acknowledges her debt to Vidyāpati for adding to the quotations, probably, while revising her book.[3]

The great merit of Viśvāsadevī lies in the fact that she has not blindly quoted from accepted texts but has

---

1. Manu Saṃhitā 12. 76; Yājñavalkya Saṃhitā 3. 224.
2. Chapter on Prohibitions (Vighna).
3. क्रियन्निबन्धमालोक्य श्रीविद्यापति-सूरिणा।
   गङ्गा-वाक्यावली देव्या प्रमाणैर्विमलीकृता॥

This couplet is found in every Manuscript.

always tried to reconcile the contradictions, in the light of her own reasoning. Whereas there are many instances where she has displayed her wonderful capacity in this respect, particular attention may be drawn to her long discourses on Śrāddhas and shaving off the head at Prayāga. The work is very exhaustive in the treatment of its subject matter, and there is hardly any book on the subject that is comparable with it. The book has been quoted by eminent Smārtas like Raghunandana[1] which alone testifies to its great merit and popularity.

An outstanding contribution of Viśvāsadevī to Sanskrit literature is the systematic arrangement of the

---

1. Vide Raghunandana's MalMT., p. 50, गङ्गा-वाक्यावल्यां दत्तः, "चान्द्रेण तिथि-कृत्यं तु यथाविहितमाचरेत्"; op. cit., p. 67, गङ्गा-वाक्यावल्यामपि वारुणी-स्नाने मधु-कृष्ण-त्रयोदश्यामिति वाक्य-रचना ; op. cit., p. 115. गङ्गा-वाक्यावल्यामपि "जैष्ठे संवत्सर" इत्येव पाठः ।

PrāyaśTat., p. 74,

"स्वल्प-साध्ये च दुःसाध्यं श्रावयेत् सततं जने ।
यथा पापे न वर्तेत प्रायश्चित्त-भयादिह ॥
न निर्दिशेदल्प-साध्यं प्रायश्चित्तं नरे बुधः ।
तस्मिन् संक्रमते पापं कर्ता तु तद्विमुच्यते ॥"

इति गङ्गा-वाक्यावली-धृत-स्कन्द-पुराण-वचनात् ।

Op. cit., p. 79, प्रवेशेऽपि तीर्थ-यात्रायामिति वक्तव्यम् ।

"गच्छन् देशान्तरं यत्त श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा ।
यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥"

इति भविष्य-पुराणादिति गङ्गा-वाक्यावली ।

Op. cit., p. 83. गङ्गा-वाक्यावल्यां—

"संवत्सरं द्वि-मासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुण्डनञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन कारयेत् ॥"

materials—formerly diffused over a very wide area. But where she excels everybody else in this sort of works is the formulation of doctrines, the framing of Mantras and a network of ritualistic directions—all linked together without betraying any looseness but displaying at every step a synthetic mind working most syste-

---

Op. cit., p. 96, गङ्गा-वाक्यावल्यां—

गङ्गा-तीरे कृतं यच्च यत्नात् कोटी-गुणं भवेत् ।

Op. cit., p. 96,—

"गङ्गायामिति तीर-परमिति मुख्य-श्राद्ध-साहचर्य्यादिति गङ्गा-वाक्यावली ।

Op. cit., p. 103,

"वासो हिरण्य-रत्नानि पत्र-पुष्प-फलानि च ।
अन्न-पानादिकञ्चापि यस्य यद्भवति प्रियम् ॥
तत्तद्भक्त्यैव गङ्गायै यः प्रयच्छति मानवः ।
तत्तत् सुखमनन्तं हि संप्राप्येह च जन्मनि ॥
प्रेत्यमाप्नोति निर्वाणं परमं यन्निरञ्जनम् ॥"

देव-संप्रदानक-दानेपि ब्राह्मणाय दक्षिणा देया ।

"तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनक-दक्षिणाम् ॥"

इति नन्दि-पुराणादिति गङ्गा-वाक्यावली ।

Śrāddha-tattva, p. 334—

"गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा" etc. as above.

Op. cit., p. 336—गङ्गा-वाक्यावल्यां—

संवत्सरं द्वि-मासोनं as above.

Tithi T., p. 233—

तीर्थ-भेदे त्वेकदाऽपि नाना-स्नानम्, "विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्च-तीर्थ-विधानतः" इति ब्रह्म-पुराणादि-वचनात्, तीर्थ-भेदे तन्त्र-प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च, अतएव गङ्गा-वाक्यावली-तीर्थ-चिन्तामण्योः—"यत्तु प्रयागे त्र्यहू-स्नान-क्रोड़ी-कृतेऽपि माघ-सप्तमी-स्नानादावसाधारण-सङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातः-स्नानाचरणं तदयुक्तम्, तदा सकृत्-स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा त्र्यहू-फल-कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तम् ॥"

matically. Her assimilating capacity is really commendable; her creative genius is of a high order. As a queen, she was a powerful leader of men; as a scholar, she was a champion defeating many Yājñavalkyas of her age like her earlier sister Gārgī Vācaknavī of the Upaniṣadic period.

VIŚVĀSADEVĪ

गङ्गा-वाक्यावली

—o—

श्रीं नमो गङ्गायै

स्वस्त्यस्तु वस्तुहिन-रश्मि-भृतः प्रसादा-
देकं वपुः श्रितवतो हरिणा समेत्य ।
तन्नाभि-पङ्कज-सहोत्थ-मृणाल-लीला-
माविष्करोति हृदि यस्य भुजङ्ग-राजः[1] ॥
यावद् गङ्गा विभाति त्रिपुरहर[2]-जटा-मण्डलं मण्डयन्ती
मल्ली-माला[3] सुमेरोः शिरसि सित-महा-वैजयन्ती[4] जयन्ती ।

---

1. The reference is to the combined body of Hari and Hara. The serpent S'esa which serves as a decoration of S'iva's body watches with interest the sportive movements of the lotus fibre arising out of the navel-lotus of Hari. For details about Hari and Hara, see HariV., chap. 125, pp. 373-375. ; VāmP., Chap. 59, सार्धं-त्रिनेत्रं कमलाहि-कुण्डलं...हरि-हरश्चैव नगेन्द्र-भूषणं, etc.

2. त्रिपुरहर is S'iva who burnt the three citadels made of gold, silver and iron in the sky, air and earth and occupied by the Asuras ; cp. TaitSaṃh., vi, 2, 3, 1 ; AitBr., ii, 11 ; S'atBrā,. vi. 3. 3. 25.

3. त्रिपुर···मल्ली-माला ; मदन-मथन-मौलेर्मालती-पुष्प-माला ; cp., Vālmīki's Gaṅgā-stava.

4. Cp. स्वर्गारोहण-वैजयन्ति, etc. ; op. cit.

यावत् पाताल-मूलं स्फुरदमल-रुचिः शेष-निर्मोक-वल्ली
तावद्विश्वासदेव्या जगति विजयतां गाङ्ग-वाक्यावलीयम्[1] ॥

अथ स्मरण-प्रकरणम् ।

तत्र भक्ति-श्रद्धा-पुरःसरमेव सर्वं कर्म विशेषमापादयति, अतो भक्ति-श्रद्धे अवश्यमेव कर्तव्ये कर्मणि कर्तव्ये । तथा च यमः—

"भक्ति-श्रद्धे च काम्यानां वृद्धि-क्षेम-करे हि ते[2]"

काम्यानां काम्य-कर्मणाम् । शास्त्रार्थे तथेति प्रत्ययः श्रद्धा । उपास्यता-निश्चयो भक्तिः, क्वचिदुपासनाऽप्युच्यते । तथाच देवलः—"महदप्यफलं कर्म श्रद्धया परिवर्जितम्[3] ।

अफलम् अल्प-फलम् । तथा च पाद्मे—

"अश्रद्धया हृतं सर्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ।
अभक्त्या च तथाऽवश्यं भावाशुद्ध्या तथाकृतम्" ॥

तथा हृतं भवेदिति । अतो भक्ति-श्रद्धाभ्यां विशेषमापद्यते[4] ।

M. Vasanta-tilakā.

1. The first part of the verse refers to the Ganges on earth, the second in Heaven and the third in the nether regions. The authoress wishes that her work will continue its glorious existence till the Ganges flows in the three worlds.

M. Sragdharā.

2. Not found in the printed eds. of the YamaS.

3. Not found in the prited ed. of the DevalaS.

4. C. [I. O. L. M S.] तस्मात् द्वे कर्तव्ये ।

भविष्ये—सहस्र-योजनस्थाश्च गङ्गां भक्त्या स्मरन्ति ये ।
गङ्गा गङ्गेति ये ब्रूयुर्मुच्यन्ते तेऽपि पातकैः ॥

अद्य सर्व-पातक-विमुक्ति-कामो भगवतीं गङ्गामहं स्मरिष्ये, गङ्गा गङ्गेति वक्ष्ये । हरि-वंशे—

दिव्या देव-नमस्कार्या पुण्या त्रिपथगा नदी[1] ।
स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी ॥

अद्य सर्वांहोविभेदन-कामो भगवतीं गङ्गामहं स्मरिष्ये । ब्रह्माण्डे—"मनसा संस्मरेद्[2]यस्तु गङ्गां दूर-स्थितो नरः ।
चान्द्रायण-सहस्रन्तु लभते नात्र संशयः ॥"

अद्य चान्द्रायण-सहस्र-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामो मनसा भगवतीं गङ्गामहं स्मरिष्ये । भविष्ये—

"भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्त[3]-सम्पत्तिर्गङ्गा-स्मरणजं फलम् ॥"

अद्य विचित्र-बहु-भवन-विचित्राभरण-बहु-स्त्र्यारोग्य-वित्त-सम्पत्ति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्मरणमहं करिष्ये[4] । तथा—

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपञ्जाग्रद् ध्यायन् भुञ्जञ् श्वसन् वदन् ।
यः स्मरेत् सततं गङ्गां सोऽपि मुच्येत बन्धनात्[5] ॥"[6]

---

1. B. [R. A. S. MS. 2840] पुण्य-त्रिपथ-गामिनी ।

2. B. चिन्तयेत् । 3. B. धनं ।

4. B. & C. गङ्गामहं स्मरिष्ये ।

5. This verse is found in the SkanP., Kāś́ī-khaṇḍa, pūrvārdha, chap. 27, v. 36. p. 2217. The reading is as follows:—

गच्छन् तिष्ठन् जपन् ध्यायन् भुञ्जन् जाग्रत् स्वपन् वदन् etc.

6. A. मुच्यते भव-बन्धनात् ।

अद्य भव-बन्ध[1]-विमुक्ति-कामो गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् जाग्रद् ध्यायन् भुञ्जानः श्वसन् वदन् सततं भगवतीं गङ्गामहं स्मरिष्ये[2]। ब्रह्माण्डे—"यत्र तत्र स्थितो वापि मरणे समुपस्थिते।
भक्त्या[3] गङ्गां स्मरन् याति नरः शिव-पुरं परम्॥"

अद्य मरण-काले समुपस्थिते परशिव-पुरगमन-कामो भक्त्या गङ्गा-स्मरणमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डे—
"स्मरणादेव गङ्गायाः पाप-सङ्घात-पञ्जरम्।
भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वज्राहतो यथा॥"

अद्य पाप-सङ्घात-पञ्जर-सहस्रधा-भेद-कामो भगवत्या गङ्गायाः स्मरणमहं करिष्ये। एवं सर्वत्र यावद्-वाक्ये गङ्गा-विशेषणस्य भगवच्छब्दस्य प्रयोगः कर्तव्यः।

अथ कीर्तनम्।

"दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् तथा गङ्गेति कीर्तनात्।
स्मरणादेव गङ्गायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते॥"

अद्य सद्यःपाप-प्रमुक्ति[4]-कामो गङ्गेति कीर्तनमहं करिष्ये। दर्शन-स्पर्शन-पान-स्मरणानामन्यतम[5]-करणेऽप्येतावदेव[6] फलम्। वैष्णवे—"गङ्गा-गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतेष्वपि।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्म-त्रयार्जितम्[7]॥"

---

1. B. बहु-बन्धन ; C. बन्धन।
2. B. सततमहं गङ्गां स्मरिष्ये।
3. C. भक्त्या···मरणकाले समुपस्थिते not found.
4. B. विमुक्ति। 5. B. मेकतम। 6. C. पेतदेव।
7. VisṇuP., part II, chap. VIII, V. 116, p. 130. जन्म-त्रयार्जितं in the printed edition.

अद्य जन्म-चयार्जित-पाप-हनन-कामो गङ्गा गङ्गेत्यहमुच्चरिष्ये ।
भविष्ये—"अलं दानेन विप्रेन्द्राः श्रुतेनाध्ययनेन च ।
इदं वः स्वर्ग-सोपानं गङ्गागङ्गेति कीर्तनम् ॥"

अद्य दान-श्रुताध्ययन-जन्य-पुण्याधिक-पुण्य-प्राप्ति-पूर्वक-स्वर्ग-गमन-कामो गङ्गा गङ्गेति कीर्तनमहं करिष्ये । तथा—

"सहस्र-योजन-स्थोऽपि त्रिसन्ध्यं सुसमाहितः ।
गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूते स याति परमां गतिम् ॥"

अद्य परम-गति-प्राप्ति-कामस्त्रि-सन्ध्यं गङ्गा-गङ्गेत्यहं ब्रवीमि । स्कान्दे भविष्ये च—

"अलक्ष्मीः कालकर्णी[1] च दुस्वप्नं[2] दुर्विचिन्तनम्[3] ।
गङ्गेति शब्दमाकर्ण्य नश्यन्त्येतानि वै ध्रुवम् ॥"

अद्यालक्ष्मी-कालकर्णी-दुःस्वप्न-दुर्विचिन्तन-नाश-कामो गङ्गेति शब्दमहमुच्चरिष्ये । स्कान्दे—

"सद्यः पाप-हरा सैव सद्यः शुद्धि-करी परा ।
महा-पुण्य-प्रदा सद्यः स्वर्ग-मोक्ष-प्रदैव सा ॥"

अद्य सद्यः-पाप-हरण-सद्यः-संशुद्धि-सद्यो-महा-पुण्य-प्राप्ति-पूर्वक-स्वर्ग-मोक्ष-प्राप्ति-कामो भगवतीं गङ्गामहं कीर्तयिष्ये । दर्शन-स्पर्शन-स्मरण-मनन-पूजानामन्यतम-करणेऽप्येतदेव फलम् ।

---

1. कालकर्णीः—misfortune, predicated as a consequence of black ears.

2. दुःस्वप्नम् is grammatically wrong ; it should be दुःस्वप्नः । The use is to be supported as an आर्ष-प्रयोग । Cp. "दुःस्वप्नश्च त्वभिदृष्टम्" in the DevīM, XII.

3. The first line of this verse is identical with v. 22, chap. 27, p. 2216, pūrvārdha, Kāsī-khaṇḍa, SkanP.

अथ यात्रा-प्रकरणम् ।

तत्र प्रशंसा । भविष्ये—

"वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञो वृथा तपः ।
वृथा दानादि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः ॥"

भविष्ये—"गङ्गा-स्नान-समायुक्तो[1] विधिना स्व-गृहात्ततः ।
निर्गत्य मध्ये च नरः कुदेशे[2] म्रियते यदि ।
गङ्गा-स्नान-फलं सोऽपि नियतात्मा लभेत्तदा[3] ॥"

विधिना यथोक्त-प्रकार-विधि-कृतया[4] । वराह-ब्रह्माण्डयोः—

"अघर्यादिकं गृहीत्वा तु सेन्द्रा देवाः समासते ।
आगच्छन्ति करेत्यार्यां गङ्गामभिमता नराः[5] ॥"

भविष्ये—"पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सर्वदा ।
अपि नः स्व-कुले कश्चिद् गङ्गा-स्नायी भविष्यति ॥
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च यो दद्यात् स-तिलं जलम् ।
तरित्वा पाप-संघातान् स याति परमां गतिम् ॥"

स्कान्दे—"क्रन्दन्ति सर्व-पापानि संभ्रान्ताः[6] सर्व-पातकाः ।
अनिष्टानि पलायन्ते गङ्गा-स्नानोद्यतस्य वै[7] ॥"

भविष्ये—"अनुषङ्गेण सङ्गेन वाणिज्येन च सेवया ।
कामासक्त्यापि हि नरो गङ्गां प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥"

---

1. A. समुद्युक्त । 2. C. तद्देशे ।
3. लभेत् is an आर्षप्रयोग । 4. C. विधि-कृत-यात्रया ।
5. B. भविष्ये । अलं दानेन—गङ्गामभिमता नराः not found.
6. B. संत्रस्ताः ।
7. Cp. SkandP., Kāsī-khaṇḍa, chap. 27, v. 43, p. 2217
"पापानि च रुदन्त्याशु हा क्व यास्याम इत्यलम् ।
लोभ-मोहादिभिः सार्धं मन्त्रयन्ति पुनः पुनः ॥

अथ यात्रायां कर्तव्य-कर्म[1] ।

तत्र स्कन्द-धृते महाभारतीये—

"ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलञ्चैव तथा प्रोक्तं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तं[2] महीपते ।
बहूपकरणा यज्ञा नाना-सम्भार-विस्तराः ॥
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थ-पूर्णैरव-गणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः कर्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञ-फलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधांवर ॥
ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मया तव ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥
अनुपोष्य त्रि-रात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुल-दक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्[3]॥"[4]

तथा—"अज्ञानेनापि यस्येह तीर्थ-यात्रादिकं भवेत् ।
सर्व-काम-समृद्धः स स्वर्ग-लोके महीयते ॥
स्थानञ्च लभते नित्यं धन-धान्य-समाकुलम् ।
ऐश्वर्य-ज्ञान-सम्पूर्णः सदा भवति भोगवान् ॥
तारिताः पितरस्तेन नरकात् प्रपितामहाः ।"

---

1. A. तीर्थ-विध्यादीनाह ; C. कर्तव्य-कर्म-तीर्थ-विध्यादीनाह ।

2. C. कर्तुम् ।

3. B. अथ यात्रायां कर्तव्यं कर्म···तीर्थाभिगमनेन यत् not found.

4. MahBh., 3.82 13-19.

अव-गणैः सहाय-रहितैः। एकात्मभिः पत्नी-विरहितैः। असंहतैः मिलन-शून्यैः। अनुपोष्येति, तेन त्रिरात्रोपोषण-तीर्थाभिगमन-काञ्चन-गो-दानानां चतुर्णामपि प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फलमित्यर्थः। तथा ब्रह्माण्डे—

"यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थ-फलमश्नुते॥"

हस्त-संयमनं पर-स्व-ग्रहण-निवृत्त्या। पाद-संयमनम् अगम्य-देश-गमन-निवृत्त्या। मनः-संयमनं कुत्सितेच्छा-निवृत्त्या। विद्या तीर्थ-गुणादि-ज्ञानम्। तपः तीर्थ-निवासादि-लक्षणम्। कीर्तिः सच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः। तथा—

"प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्।
अहङ्कार-विमुक्तश्च स तीर्थ-फलमश्नुते॥
अ-कल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।
विमुक्तः सर्व-सङ्गैश्च स तीर्थ-फलमश्नुते[1]॥"

प्रतिग्रहादपावृत्तः तीर्थ-यात्रानन्तरमेव, यात्रामुपक्रम्यैवाभिधानात्। अ-कल्ककः दम्भ-रहितः। निरारम्भः अर्थार्जनादि-व्यापार-रहितः। सर्व-सङ्गः इति, सङ्गोऽत्र अविहितासक्तिः। तथा—"अकोपनश्च राजेन्द्र सत्य-वादी दृढ-व्रतः।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थ-फलमश्नुते[2]॥"

आत्मोपमः इति सर्व-भूत-हिते रतः इत्यर्थः।

"यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थ-फलमश्नुते॥"

---

1. MahBh., 3. 82. 10-11. 2. Op. cit., 3. 82. 12.

इदन्तु हस्त-संयमनादिकं तीर्थ-स्नानादि-कर्माङ्गं यात्रामुपक्रम्यैवाभिधानात्। तथा—

"तीर्थान्यनुस्मरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः।
पापात्मापि विशुध्येत किं पुनः शुभ-कर्मकृत्॥
तिर्यग्-योनिं न गच्छेत कु-देशे नैव जायते।
स्वर्गीभवति विप्रेन्द्रो मोक्षोपायञ्च विन्दति॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्न-संशयः।
हेतु-निष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थ-फल-भागिनः॥"

पापात्मा बहु-पाप-ग्रस्तः, तस्य तु बहु-पाप-शमनं तीर्थं भवति, न तु यथोक्त-फलम्। तदुक्तम्—

"नृणां पापकृतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत्।
यथोक्त-फलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्॥"

अच्छिन्न-संशयः फलोपायेतिकर्तव्यता-निश्चय-शून्यः। हेतु-निष्ठः कु-तर्केण शास्त्रोपप्लावकः।

भारते—"कामं क्रोधञ्च लोभञ्च यो जित्वा तीर्थमाविशेत्।
तेन किञ्चिदनप्राप्तं तीर्थाभिगमनाद् भवेत्॥
तीर्थानि च यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये।
सर्व-द्वन्द्व-सहा धीरास्ते नराः स्वर्ग-गामिनः॥"

सर्व-द्वन्द्व-सहाः शीतातपादि-क्लेश-सहिष्णवः। ब्रह्म-पुराणे—

"गङ्गादि-तीर्थेषु वसन्ति मत्स्या देवालये पक्षि-गणा वसन्ति।
भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते तीर्थाच्च देवायतनाच्च मुख्यात्॥
भावं ततो हृत्-कमले निधाय तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा।
या तीर्थ-यात्रा कथिता मुनीन्द्रैः कृता प्रयुक्ता ह्यनुमोदिता च॥
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति सुसंयतो गुरुणा सन्नियुक्तः।
सर्वस्य नाशेऽप्यथवान्य-पक्षे स ब्राह्मणानग्रत एव कृत्वा॥

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्तु तीर्थानि परिग्रहेत ।
तीर्थे कृतं यज्ञ-फलञ्च यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमल-स्वभावैः ॥
यस्येष्टि-यज्ञेष्वधिकारितास्ति वरं गृहं गृह-धर्माश्च सर्वे ।
एवं गृहस्थाश्रम-संश्रितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥
सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-तुल्यानि नैवेति वयं वदामः ।”

ब्रह्मचारीत्यादि, ब्रह्मचारिणो निरग्निहोत्रस्य गृहस्थस्य च तीर्थ-गमनेऽधिकारः । साग्नेस्तु निरधिकारः[1] इति वस्तुतार्थः ।
“यो यः कश्चित्तीर्थ-यात्रान्तु गच्छेत् सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेद् भक्ति-नम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् सन्तर्पयेद्वित्त-शक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

एवन्तु कुर्वतस्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं फलं तत् स्यात्रात्र सन्देहोऽस्ति । सुसंयत इति पूर्व-दिन-कृतैक-भक्तादि-नियमः । तदुत्तर-दिने कृतोपवासः गणेशं ग्रहानिष्ट-देवताञ्च संपूज्य पार्वणञ्च कृत्वा ब्राह्मणान् पूजयेत् । इदञ्च पार्वणं घृत-प्रचुरकम्[2] ।

“गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्वीत सर्पिषा ।
यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः” ॥

इति भविष्य-पुराण-वचनात् । इदमाभ्युदयिकमिति केचित् । तन्न ; प्रकृतित्वेन उपस्थितेरारब्धत्वात् प्राप्ते पार्वणे विशेषानभिधानात् । गणेश्वर-मिश्रादयोऽप्येवम् । उपवास-दिने मुण्डनमपि, तथाच—“प्रयागे तीर्थ-यात्रायां पितृ-मातृ-वियोगतः ।

कचानां वपनं कार्यं वृथा न विकचो भवेत् ॥”

इति स्मृति-समुच्चय-लिखित-वचनात् । कार्पट-वेशेन तीर्थ-

1. A. अनधिकारः । 2. Op. cit., घृत-मुख्य-द्रव्यम् ।

गमने चिकीर्षिते आदौ वपनमित्यर्थः। श्राद्धानन्तरञ्च गमन-संकल्पः। ततो वेश-धारणम्। तदुक्तं वायु-पुराणे—

"उद्यतश्चेद् गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः।
विधाय कार्पटं वेशं कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणम्॥
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्ध-शेषस्य भोजनम्।
ततः प्रदक्षिणं गच्छेत् प्रतिग्रह-विवर्जितः[1]॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य स्यात् फलं गच्छतो गयाम्[2]॥"

इदञ्च कार्पट-वेश-धारणं गणेशं ग्रहानिष्ट-देवताश्च सम्पूज्य। गमन-फलञ्च यद्यपि गयायामेव श्रूयते, तथापि तीर्थान्तर-यात्रायामपि द्रष्टव्यम्, "एकत्र निर्णीत" इति न्यायात्। फलाकाङ्क्षायाञ्च गमन-फलत्वेन श्रुतस्यास्यैवान्यत्रापि गमन-फलत्वमुचितमन्तरङ्गत्वात्, न तु विश्वजिन्न्यायात् अन्यत्रान्य-फल-कल्पनं, तस्य बहिरङ्गत्वेन उपस्थितौ गौरवात्। ग्रामान्तरन्तु क्रोशाभ्यन्तरमेव, अध्वनि च क्रोश-पूरणे इत्यादिना श्राद्धोत्तरं क्रोश-गमन-निषेधात्। मात्स्ये मार्कण्डेय-वाक्यम्—

"कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थ-यात्रा-विधि-क्रमम्।
आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥
वलीवर्द-समारूढः शृणु तस्यापि यत् फलम्।
नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः॥
सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः।
ऐश्वर्य-लाभ-माहात्म्याद् गच्छेद् यानेन यो नरः।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानं विवर्जयेत्[1]॥"

---

1. VāyP., 110, 2-3, &. 742.
2. Op. cit., this line omitted.

अयञ्च यान-निषेधः प्रयाग-मात्र-परः तत्-प्रकरण एव मत्स्य-पुराणे श्रुतत्वादिति कल्पतरुः । पठन्ति च—

"गो-याने गो-बधः प्रोक्तो हय-याने तु निष्फलम् ।
नरयाने तदर्धं स्यात् पद्भ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥"

पद्भ्यामित्युपानदादि-व्यतिरेकेणास्यातिशयं तीर्थ-फलं, न तु तत्-परिधाने दोषः निषेधाश्रवणात्, मिताक्षरा-स्वरसोऽप्येवम् । यत् "अर्थं हरति पादुके"ति पठन्ति, तत् सर्वैरेव निबन्ध-कारैरनादरणादनाकरमिति निर्णीयते । एवं व्रजत उपानन्निषेधे बाधिते—

"वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीर-त्राण-कामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥"

इति विष्णु-पुराणीय[2]-वचनेन निष्प्रतिपक्ष-सदा-शब्द-स्वरसात्तीर्थ-यात्रायामप्युपानत्-परिधानमावश्यकमिति । एवं वर्षास्वपि । यत्तु वर्षासु तन्निषेधः, स तदाऽष्टकादि-निषेधवत् काम्य इति ।

तदयमत्रानुष्ठान-क्रमः—एकस्मिन् दिने एक-भक्तादिकं कृत्वा उत्तर-दिनेऽधिकारि-विशेषत्वेन प्राप्तं मुण्डनमुपवासञ्च कृत्वा तदुत्तर-दिने कृत-नित्य-क्रियो गणेशं पूजयित्वा ग्रहानिष्ट-देवताश्च सम्पूज्य—"ओं अद्य तीर्थ-यात्रायां पार्वण-श्राद्धमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य घृतेन श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मण-त्रयं सम्पूज्य हिरण्यादिना परितोष्य "ओं अद्य प्रतिपदाश्वमेध-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामोऽमुक-तीर्थ-यात्रामहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य तत्रैव मुद्राकङ्कण- कषाय-परिधान-रूपं कर्पटि-वेशं कृत्वा ग्रामं

1. MatP., 106, 3-b, p. 315.

2. VisP., 3. 12. 38.

वासावच्छिन्नं प्रदक्षिणं परिवृत्य क्रोशाभ्यन्तरस्थं ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्ध-शेष-घृतेन पारणं कुर्यात्। ततो दिनान्तरे प्रातः शुचि-वस्त्र-युगलेन कृत-स्नानो गृही कर्पटि-वेशः पूर्वाह्णे तीर्थाभिमुखं गच्छेत्। वेश-धारणन्तु यात्राङ्गत्वाद् गमन-काल एव, न त्वाह्निक-भोजनादि-कालेऽपि प्रमाणाभावात्। एवमेव यावत्तीर्थ-प्राप्ति प्रत्यहं गच्छेत्। तीर्थेऽपि तत्तीर्थक्षेत्रादिकमनुसरन् कर्पटि-वेशं बिभृयात्, न तु तत्र स्नान-श्राद्धादि-काले, प्रमाणाभावात्। एवं तीर्थात् तथैव प्रत्यावृत्तः स्वग्राम-समीपे ग्रामान्तरे तत्-प्राप्ति-दिने कृतोपवास-स्तदुत्तर-दिने ग्रहानिष्ट-देवताश्च सम्पूज्य "ओं अद्य तीर्थ-यात्रानन्तरं गृह-प्रवेशार्थं घृतेन पार्वण-श्राद्धमहं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य तत्रैव घृतेन पार्वणं कृत्वा ब्राह्मण-त्रयं पूजा-पूर्वकं हिरण्यादिना सन्तोष्य पूर्ववद् भोजयित्वा स्व-ग्रामं प्राप्य तं पूर्ववत् प्रदक्षिणीकृत्य स्व-गृहं प्रविश्य वेश-धारण-स्थाने वेशं त्यक्त्वा श्राद्ध-शेषेण घृतेन पारणं कुर्यात्।

शङ्खः—"तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थे[1] समाचरन्।
स स्नान-फलमाप्नोति तीर्थ-यात्रा-फलं न तु॥"

अनुषङ्गेण विदेशस्थ-पित्रादि-प्रणामाय चलितो मध्ये तीर्थ प्राप्य स्नात्वा स्नान-जन्य[2]-फलमेव।

पैठीनसिः—"षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति।
अर्धं तीर्थ-फलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति॥"

परान्नेन अन्न-वेतनादिना। प्रसङ्गेन उद्देश्य-तीर्थान्तर-प्रसङ्गेन। गणेश्वर-मिश्रादयोऽप्येवम्।

---

1. A. तीर्थ-स्नान। 2. A. ततः।

भविष्ये—"बहुनाऽत्र किमुक्तेन गङ्गायाश्चैव[1] भक्तितः ।
महापातकिनो ये वा गमनाद् ब्रह्म-लोकगाः ॥"

अद्य महा-पातक-क्षय-पूर्वक-ब्रह्म-लोक-गमन-कामो गङ्गामहं गमिष्यामि[2] ।

ब्राह्मे—"स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥"

अद्य प्रतिपदाश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानं कर्तुमहं गमिष्यामि । भक्तिरत्र गङ्गायाम् ।

ब्रह्माण्डे—"स्नानं भक्त्या तु गङ्गायां मौनः[3] कर्तुं हि गच्छति[4] ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ॥"

वाक्ये तु पूर्व्वन्मौनेनेति[5] विशेषः ।

भविष्ये—"तेषां न परिवर्तोऽस्ति कल्प-कोटि-शतैरपि ।
ये पुनस्त्यक्त-दम्भाश्च गङ्गां ध्यायन्ति यान्ति च ॥"

अद्य ब्रह्म-लोकाधि-करणक-बहु-कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न-वासैतत्-पुराधिकरणक-पुनः-परिवर्ताभाव-कामस्त्यक्त-दम्भो गङ्गा-महं यास्यामि । ध्यानेऽप्येतदेव फलम् । अशक्तानान्तु गङ्गा-गमने तच्चिन्तायां सर्व-पाप-विमुक्ति-पूर्वक-ब्रह्म-लोक-प्राप्तिः फलम् ।

तथा च स्कान्दे—
"गङ्गा-स्नानं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
अशक्तश्च स्वयं गन्तुं सामग्री यस्य नास्ति च ॥

---

1. A. गङ्गायाश्चैक-भक्तितः ।
2. A. पश्यामि ।
3. A. मौनात् ।
4. A. गच्छतः ।
5. A. मौनेनात (?) ।

स तया[1] श्रद्धया भक्त्या विमुक्तः सर्व-पातकैः ।
ब्रह्म-लोकं समाप्नोति देहान्ते नास्ति विस्मयः ॥"

सामग्री[2] सम्बल-यानादीनि । स्वयं गन्तुम् अशक्तः जरा-देह-मान्द्यादि-व्याप्तः ।

ब्रह्माण्डे—"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां सर्वांश्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्व-भोगानामन्ते स्नानस्य भाजनम् ॥"

अद्यैहिक-बहु-सर्व-भोगोत्तरान्त-कालिक-स्नान-भाजनत्व-कामो गङ्गामहं गमिष्यामि । गङ्गा-गमनं प्रति पर-प्रेरणेऽपि-तदेव फलम् ।

भविष्ये—"गच्छध्वं हि बुधा गङ्गां ज्ञात्वा विश्वमशाश्वतम् ।
सुघोरेऽपि कलौ प्राप्ते मुक्तिर्वा वाञ्छिता यदि ॥"

अद्य मुक्ति-कामो गङ्गामहं गमिष्यामि ।

दान-धर्मे—"गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ।"

अद्य त्रिदिव-गमन-कामो गङ्गामहं गमिष्यामि ।

अथ यात्रायां विहिताविहितानि[3] ।

भविष्ये—"तीर्थं गच्छंस्त्यजेत् प्राज्ञः परान्नं पर-भोजनम् ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो ब्रह्मचारी भवेच्छुचिः ॥"

परान्न-पर-भोजन[4]-गमनात्तीर्थस्य षोडशांश-फल-प्राप्ति-श्रवणात् परान्नं त्यजेत् । तथा च—

स्कान्दे—"षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।"

तीर्थ-गमन-निमित्त-परान्न-ग्रहणं न कर्तव्यम् इति तात्पर्यम् । पर-भोजनं पर-हस्त-भोजनं स्व-स्त्रिया विनेति । तथा च

---

1. A. तथा ।
2. A. सहायः ।
3. This chapter is not found in B.
4. A. भोजने ।

पाद्मे—"परान्नं पर-वासञ्च नित्यं धर्म-रतस्त्यजेत्।
सर्वतः प्रतिग्टह्णीयाद् भोजनं न समाचरेत्॥
नरकं दारुणं श्रुत्वा परान्नेषु रतिं त्यजेत्।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति दुष्कृतम्[1] ॥"

इति दर्शनाद् यात्रायां विशेषेण परान्नं त्यजेत्। तथा ब्रह्मपुराणे—"अप्यैक-पंक्त्या नाश्नीयात् संयुक्तः स्वजनैरपि।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत्॥
भस्म-स्तम्भ-जल-द्वार-मार्गैः पंक्तिं विभेदयेत्[2] ।"

को हि जानातीत्यादिना पातक-सन्देहेऽपि एक-पंक्त्या न भोक्तव्यमित्युक्तम्। एतेन सर्वथा परान्न-भोजनाभावः सूचितः। तथा ब्राह्मे—"प्रातः-स्नायी सदा गङ्गां जपन् ध्यायन् व्रजञ्[3] शनैः।
कृत-नित्य-क्रिया-हानिं न कुर्वन् स यथाविधि॥"

भविष्ये—"शुचि-वस्त्र-धरः स्नातो नित्य-हानिं न कारयेत्।
गच्छेत्तीर्थं शनैर्विद्वान् सततं संयतेन्द्रियः॥"
"यथाशक्ति ददद्दानं विप्रेभ्यः प्रीतिमावहन्।
श्रद्धां कुर्यात् सदा दाने जल्पेत तीर्थमोदने॥"

शास्त्रार्थं तथेति प्रत्ययः श्रद्धा।
याज्ञवल्क्यः—"सौमुख्याद्यति-संप्रीतिरर्थि-सन्दर्शने[4] दया[5] ।
सत्कृतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्यते॥"

सौमुख्यं मुख-प्रसादः। आदि-शब्दादुत्साहादि-परिग्रहः। सत्कृतिः पूजा। एवं गच्छेत्।

---

1. B. किल्बिषम्।
2. पंक्तिं च भेदयेत्।
3. A. व्रजेत्।
4. A. सन्दर्शना।
5. A. तथा।

अथ श्रवण-प्रकरणम् ।

वैष्णवे—"श्रुताऽभिगमिता[1] दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने[2] ॥" अद्य पावन-कामो गङ्गामहं श्रोष्यामि[3] । अभिगमन[4]-दर्शन-स्पर्शन-पानावगाहन-कीर्तनानामन्यतम-करणेऽप्येतदेव फलम् ।

ब्राह्मे[5]—अद्य सद्यः-पाप-क्षय-पूर्वक-सर्व-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं श्रोष्यामि[6] ।

अथ गति-प्रकरणम् ।

'गति'रत्र शरणम् ।

दान-धर्मे—"भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहत-चेतसाम् । गतिमन्वेषमाणानां नास्ति गङ्गा-समा गतिः ॥" भविष्ये—"पर-दार-द्रव्य-वाञ्छा-पर-द्रोह-रतस्य च । गतिमन्वेषमाणस्य गङ्गैव परमा गतिः[7] ॥" देवी-पुराणे—"यत्र यत्र कृतं वापि पापं ब्रह्म-वधादिकम् । गङ्गायां वा कृतं पापं[8] शरणाद् याति तत् क्षयम्[9] ॥ पर-दार-पर-द्रव्य-पर-हिंसा-पराङ्मुखः । गङ्गा प्राह कदागत्य मां नरः पावयिष्यति ॥" स्कान्दे—"सद्यः-पातक-संहन्त्री सद्यो-दुःख-विनाशिनी । सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गैव परमा गतिः ॥"

1. A.—भिलषिता ।
2. VisṇuP., part II, chap. 8, v. 115, p. 130.
3. A. श्रोष्ये । 4. A. अभिलषण ।
5. The word Brāhma suggests that a verse from the Brahma-purāṇa is missing here. The following saṃkalpa is sure to be based on it.
6. This paragraph is not found in B.
7. This verse is not found in B.
8. A. सर्वं । 9. B. and C. तत्-क्षणात् ।

अद्य सद्यः-पातक-संहनन[1]-सद्योदुःख-विनाशन-पूर्वक-सुख-मोक्ष[2]-प्राप्ति-कामो गङ्गां गतिमहं करिष्ये[3] ।

अथ वीक्षण-प्रकरणम् ।

प्रथमतस्तावद् गङ्गायां प्राप्तायां पाप-क्षयार्थं पाप-क्षय-कारकं प्रायश्चित्तं गङ्गाधिकरणकमेव वा प्रायश्चित्त-प्रतिरूपकं[4] यथाविधि यथोक्त-पाप-क्षयोद्देश्यं वीक्षणादि कर्म[5] कुर्यात् । ततस्त्वन्यद् यथोक्तं तत्तत्-फलांशमभिसन्धाय वीक्षणादि कर्म[6] कुर्यात् । तदुक्तं स्कान्दे—"नृणां पापकृतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत् । यथोक्त-फलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम् ॥" दान-धर्मे—"जात्यन्धैरेव तुल्यास्ते[7] मूकैः पङ्गुभिरेव[8] वा । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्य-जलां शिवाम् ॥" भविष्ये—"भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया दर्शनात्तद्वन्मर्त्यः पापैः प्रमुच्यते[9] ॥" स्मृतौ—"वर्तमानमतीतञ्च ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । कृतं यदशुभं कर्म गङ्गां दृष्ट्वा प्रणश्यति ॥"

अद्य वर्तमानातीत-ज्ञानाज्ञान-कृताशुभ-कर्म-विनाश-कामो गङ्गामहं पश्यामि ।

भविष्ये—"गङ्गाया दर्शनान्मर्त्यः सर्व-पापैर्विमुच्यते ।"

---

1. A. संहरण । 2. A. भोग ।

3. This samkalpa and the preceding verse are not found in A. 4. C. प्रायश्चित्तं वा प्रतिरूपकम् ।

5. The portion beginning from गङ्गायां प्राप्तायां etc. up to this is not found in B.

6. B. यथोक्तं कर्म omitted ; the reading is ततस्त्वन्यद्वीक्षणादिकं कर्म कुर्यात् ।

7. C. तुल्यास्तु । 8. A. त्वभिः पशुभिरेव ।

9. This verse as well as the preceding one are not found in B.

अद्य सर्व-पाप-विमुक्ति-कामो गङ्गामहं वीक्षे। दान-धर्मे—"लावण्यैर्नेष्ट-विषयैर्न सुतैर्न धनागमैः। तथा प्रसादो भवति वीक्ष्य गङ्गां यथा भवेत्॥"

अद्य बहु-लावण्य-अभिष्ट-विषय-बहु-पुत्र-बहु-धनागम-वीक्षण-जन्य-प्रसाद-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं वीक्षे[1]।

ब्रह्माण्डे—"ज्ञानमैश्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्व-मान्यता। शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गा-दर्शनजं फलम्[2]॥" अद्य ज्ञानैश्वर्यायुः-प्रतिष्ठा-सर्व-मान्यता-बहु-शुभाश्रयत्व-प्राप्ति-कामो गङ्गा-दर्शनमहं करिष्ये। दान-धर्मे—"सप्तावरान् सप्त परान् पितॄंस्तेभ्यश्च येऽपरे। पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च॥" अद्य सप्तावर-सप्त-परापर-यावत्-पितृ-तारण-कामो गङ्गामहं वीक्षे। स्पर्शनावगाहनयोरेकतर-करणेऽप्येतदेव फलम्।

भविष्ये—"वापी-कूप-तडागादि-प्रपा-सत्रादिभिश्च वै[3]। अन्यत्र यद् भवेत् पुण्यं तद् गङ्गा-दर्शनाद् भवेत्॥" अद्य वापी-कूप-तडागादि-प्रपा-सत्राद्यन्यतम-तीर्थ-दर्शन-जन्य-पुण्य - सम - पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-दर्शनमहं करिष्ये। तथा—"यत् फलं जायते पुंसां दर्शने परमात्मनः। तद् भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्ति-भावतः॥" अद्य परमात्म-दर्शन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गाया दर्शनमहं करिष्ये। दर्शन-स्नानाभिलषण-करणे दश-कुल-तारणं फलम्। तथा च भविष्ये—"कदा द्रक्ष्यामि तां गङ्गां कदा स्नानं लभेमहि। इति पुंसाऽभिलषिता कुलानि दश

---

1. From भविष्ये (last line of previous page) up to this omitted in B.

2. The portion following this up to the beginning of the नमस्कार-प्रकरण is not found in B.

3. B. सत्रादि-मज्जनैः।

तारयेत् ॥" तथा—"वेदान्त-वेद्यं यत्तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् । पश्यध्वं तदिमां गङ्गां प्रत्यक्षं पुरतः स्थिताम् ॥" अद्य वेदान्त-वेद्य-पर-ब्रह्म-सनातन-दर्शन-जन्य-पुण्य-सम - पुण्य - प्राप्ति - कामो गङ्गामहं पश्यामि ।

पाद्मे—"मुहुर्मुहुः सदा पश्येत् स्पृशेद्वाऽपि मुहुर्मुहुः । भक्त्या यदीच्छति[1] नरः शाश्वतञ्चामृतं पदम् ॥" अद्य शाश्वतामृत-पद-प्राप्ति-कामो मुहुर्मुहुर्गङ्गामहं पश्यामि । मुहुर्मुहुः[2] स्पर्शेऽप्येतदेव फलम् ।

भविष्ये—"मनोवाक्कायजैः पापैर्नरो बहु-विधैरपि । वीक्षणादेव गङ्गाया मुक्तः पूतो भवेत्ततः ॥" अद्य मनोवाक्कायज-बहु-विध-पाप-क्षय-पूर्वक-पूतत्व-भवन-कामो गङ्गामहं वीक्षे ।

तथा शिव-वाक्यम्—

"त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । पार्वतानि च पुण्यानि[3] पुण्य-क्षेत्राणि यानि च ॥ धर्मश्च सर्व-वेदाश्च सर्व-यज्ञास्तपांसि च । अहं ब्रह्मा च विष्णुश्च सर्व-शक्ति-समन्वितः ॥ अष्टाविंशति-कोट्यश्च देवतानाञ्च सर्वदा । गङ्गायां सर्व एवैते सूक्ष्म-रूपेण संस्थिताः ॥ सर्वेषां फलमाप्नोति सर्वं सर्वेषु कर्मसु ॥"

अद्य त्रैलोक्याधिकरणक-यावत्तीर्थ-यावत्-पुण्यायतन-यावत्-पुण्य-पर्वत-यावत्-पुण्य-क्षेत्र-धर्म-सर्व-वेद-सर्व-यज्ञ-तपः-सर्व-शक्ति-समन्वित-शिव-ब्रह्म-विष्णु-सहिताष्टाविंशति-कोटि-देवता - दर्शन-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वीक्षणमहं करिष्ये । स्पर्शन-नमन-पूजन-स्तवन-ध्यान-जपाश्रय[4]-दानानामन्यतम-करणे तु वाक्ये वीक्षण-जन्य-पुण्यमित्यपहाय एतत्-स्पर्शन जन्य-पुण्यमेतन्नमन-जन्य-पुण्यमित्यादिकं प्रयोजयेत् । एवं सर्वत्र, सर्व-

---

1. B. यदिच्छति । 2. B. स्पृशामि वा ।
3. B. पर्वताश्चैव पुण्याश्च । 4. B. जपाश्रय not found.

कर्मसु सर्व-फलमिति श्रवणात्। स्नानावगाहनयोरेकतर-करणे तु एतज्जन्य-पुण्य-सम-पुण्यमिति विशेषः[1]।

स्कान्दे—"तिस्रः कोट्यर्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्। सर्वदा कलि-काले वै गङ्गायां नात्र संशयः॥" अद्य सार्ध-त्रिकोटि-तीर्थ-दर्शन-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं पश्यामि[2]। अत्रापि सर्वं[3] तत्-फलं[4] पूर्ववत्।

महाभारते—"सर्व-तीर्थमयी गङ्गा सर्व-वेदमयो मनुः। सर्व-शास्त्रमयी गीता सर्व-देवमयो हरिः॥" अद्य सर्व-तीर्थ-वीक्षण-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं वीक्षे। अत्रापि सर्वं तत्[5]-फलं[6] पूर्ववत्।

स्कान्दे शिव-वाक्यम्—

"ममैव परमा मूर्तिस्तोय-रूपा शिवात्मिका[7]। ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा[8]॥" अद्य शैव-परम-मूर्ति-दर्शन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं वीक्षे। पर-प्रकृति-दर्शन-जन्य-पुण्य-सम पुण्य-प्राप्ति-कामो वा।

"परमात्मा शिवोऽप्यन्यस्तस्मादन्या हि जाह्नवी। इति यः सेवते गङ्गां न स मोक्षस्य भाजनम्॥" अद्य शिव-दर्शन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं वीक्षे। विशेष-दर्शनाभावात्[9] सर्व-कर्मणि फलदा। एतेष्वपि सर्वत्र पूर्ववत्।

---

1. B. भेदः।
2. वीक्षे; op. cit.
3. सर्वत्र; op. cit.
4. तत्र फलम्; op. cit.
5. सर्व-कर्माणि; op. cit.
6. धर्म-फलम्; op. cit.
7. शिवात्मिके; op. cit.; "परमा" is read as सा परा in the SkanP.
8. प्रकृतेः परे; op. cit. See SkanP., Kāśī-khaṇḍa, part I, chap. 27, p. 2225.
9. विशेष-निर्देशात्; op. cit.

अथ नमस्कार-प्रकरणम् ।

भविष्ये—"सर्व-तत्त्वमयीं गङ्गां परमात्म-स्वरूपिणीम् । त्रैलोक्य-पावनार्थाय गङ्गां तां प्रणमेत् सदा ॥" तथा—"प्रणमेत् प्रातरुत्थाय गङ्गां पुण्य-जलां सदा । यस्तु धर्मार्थ-कामानां तथा मोक्षस्य भाजनम् ॥" अद्य धर्मार्थ-काम-मोक्ष-भाजनत्व-कामः प्रातर्गङ्गामहं प्रणमामि[1] ।

नारदीये—"कोटिष्वष्टासु दशसु तीर्थानां यत् फलं भवेत् । तत् समस्तमिहैकस्थं[2] गङ्गायां लभते नरः ॥" अद्याष्टादश-कोटि-तीर्थ-नमन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं नमामि । सर्व-तीर्थ-नमन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो वा[3] । सर्व-देव-नमस्कार-जन्य-फल-सम-फल प्राप्ति-कामो वा । आकर-वचनन्तु वीक्षण-प्रकरण एव लिखितम्[4] ।

अथ स्पर्शन-प्रकरणम् ।

ब्रह्माण्डे[5]—"अभक्त्यापि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा शुभो भवेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टा दहत्येव हि पातकम् ॥"

अद्य सर्व-महापातक-नाश-पूर्वक-शुभत्व-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं स्पृशामि ।

नारदीये—"तथेह गङ्गां संस्पृश्य ब्रह्म-रूपां सुपुण्यदाम् ।
शुद्धा भवन्ति ते सर्वे सद्य एव न संशयः ॥"
अद्य शुद्धि-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं स्पृशामि ।

वराहे—"ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्व-पातकैः ।
तस्यास्तोयैर्नरः स्पृष्टः सर्व-पापैः प्रमुच्यते ॥"

---

1. This saṃkalpa and the preceding two verses are not found in B. 2. एकत्र ।

3. This part of the sentence is missing in B.

4. A. लिखितमास्ते । This last sentence is missing in B.

5. B. omitted.

अद्य ब्रह्म-वध-गुरु-वध-गो-वधादि-सर्व-पातक-नाश-कामो गङ्गा-तोय-स्पर्शनमहं करिष्ये।

गाङ्गेये—"दृष्टा जन्म-कृतं पापं स्पृष्टा जन्म-शतस्य च।
स्नाता जन्म-सहस्रस्य[1] हन्ति गङ्गा कलौ युगे॥"

अद्य जन्म-शत-कृत-पाप-क्षय-कामो गङ्गामहं[2] स्पृशामि। सर्व-तीर्थ-दर्शन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गाम् अहं स्पृशामि[3], सर्व-देव-स्पर्शन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो वा। मूल-वाक्यन्तु वीक्षण-प्रकरणे लिखितम्[4]।

अथ सर्व-तीर्थ-प्राप्ति-श्राद्ध-प्रकरणम्[5]।

देवी-पुराणे—"तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत विचक्षणः। अन्नार्थिनमनुप्राप्तं तीर्थं तं मनुरब्रवीत्॥ सक्तुभिः पिण्ड-दानञ्च संयावैः पायसेन वा। कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिन्याकेन गुडेन वा॥" 'पिन्याकः' तिल-कल्कः। "श्राद्धञ्च[6] तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहन-वर्जितम्। श्व-ध्वाङ्क्ष-गृध्र-काकानां नैव दृष्टि-हतञ्च यत्[7]॥ श्राद्धन्तु तैर्थिकं प्रोक्तं पितॄणां तृप्ति[8]-कारकम्[9]। अकालेऽप्यथ वा काले[10] तीर्थ-श्राद्धं तथा नरैः॥ प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृ-तर्पणम्[11]। विलम्बो नैव कर्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत्[12]॥"

---

1. A. जन्म-सहस्राणि। 2. A. भगवतीं गङ्गामहं, op. cit. The portion सर्व-तीर्थ-स्पर्शन-जन्य, etc. is omitted in B.

3. A. पश्यामि। After this is added—सर्वत्र भगवच्छब्द-प्रयोगः। अद्य जन्म-शत-कृत-पाप-क्षय-कामो etc.

4. A. लिखितमेव। 5. B. सर्व-तीर्थ-प्राप्ति omitted.

6. A. श्राद्धन्तु। 7. A. तत्।

8. A. तुष्टि ; omitted. 9. B. no तीर्थेषु…कारकम्।

10. Add. r. in C. अकाले इत्यावश्यक-कालो विज्ञापितः, न तु सन्ध्या-कालेऽविहित-काले वा।

11. Here the comm. reads—पिण्ड-दानं, etc. The Prāyaśćitta-tattva reading i· पिण्ड-दानन्तु तच्छस्तं पितॄणाञ्चाति-दुर्लभम्। 12. These verses are not found in the printed ed. of the DevīP.

तत्रे ति। इयमधिकरण-सप्तमी, "उपपद-विभक्तेः कारक-विभक्तिर्गरीयसी"ति न्यायात्, तेन तीर्थाधिकरणकमेव श्राद्धं सर्वमेवार्घ्यावाहन-वर्जितं न तु तीर्थ-प्राप्ति-निमित्तकमिति बोध्य-मिति केचित्[1]। तन्न, प्राप्तैरेव कर्तव्यमित्युपसंहार-दर्शनादुप-क्रमोपसंहारैक-वाक्यतया तीर्थ-प्राप्ति-निमित्तक एव श्राद्धेऽर्घ्या-वाहन-निषेध-प्रतीतेः। नन्वावाहनं पित्रादि-सन्निधि-फलकं, ते च तीर्थे नित्य-सन्निहिता एवेति तीर्थाधिकरणक-श्राद्ध-मात्र एवार्घ्या-[2] वाहन-बाध उचितः, वैयर्थ्यादिति चेन्न, शारीरस्य बौद्धस्य वा सन्निधेर्देवताधिकरण-विरोधेन निरस्तत्वात्। किमर्थं तर्हि अन्यत्रा-वाहनम् अदृष्टार्थमित्य[3]वेहि। अत एव नावाहन-मन्त्रोऽपि। नन्वेवं ["नमो व"(?)"एतद् व"] इत्यत्रादृष्टार्थत्वे कथं मन्त्रोहः? समवेतार्थोऽयमिति यदि[4], कथं तर्हि प्रतिपुरुष-बहु-वचन-प्रयोग इति? उच्यते, अस्य तत्तद्देवता-प्रकाशकत्वेन समवेत-[प्रकृतित्वे-(?) प्रकृत्यर्थत्वे]ऽपि प्रति-पुरुष-बहु-वचनम्, "एतद्वः पितरो वास इति जल्पन्[5] पृथक् पृथगि"ति वचन-बलादेव। नन्वेवं प्रकृतौ विभक्तेरसमवेतार्थत्वे विकृतावपि यथा [स्वधेति पाषाण-प्रश्न-मुक्तित्यत्र(?)अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वित्यत्र[6]] वर्ज्जमिति(?)[7] यदि, [8]तर्हि पित्रेकोद्दिष्टेऽपि "पितरो वास" इति स्यात्, विभक्तेः

1. A. and C. कश्चित्।

2. A. and C. no एव। 3. B. अदृष्टार्थम्।

4. A. इति। 5. C. जपन्।

6. Our suggestion is based upon the ऊह-व्यवस्था in the एकादशी-तत्त्व, Jiv.'s ed., p. 90 and JaimNMV., 9.3.4, pp. 456-457; (there are two mantras) "अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतत्", "अदिति पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्"।

7. C. पाषाश-प्रमुक्त इत्यत्र वाढमिति।

8. तर्हि......समवेतार्थत्वात्; reading corrupt. If the

प्रकृतावेव समवेतार्थत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, द्विधा हि विभक्तीनां समवेतार्थत्वं [मन्त्राभिवादनाद्(?) मन्त्राभिधानाद्] वाक्य-बलाच्च, तत्राद्यं पाशाधिकरणे[1], अत एव तद्विकृतावपि बहु-पाषण्ड(?)-न्यायाद् बहु-वचनान्त एव पाश-शब्द-प्रयोग इति सिद्धान्तः। द्वितीयन्तु वाक्य-विषय-मात्रे सम्भवति, "यावद्वचनं वाचनिक[2]मि"ति न्यायात्।

'अकाले' अमावस्यादि-व्यतिरिक्त-काले, न तु रात्र्यादौ[3], निषेध-विरोधादिति। यत्त्वकाले रात्र्यादाविति, नहि कोऽपि वारः क्वापि तिथिर्वा श्राद्धस्य कालः, सर्वत्रैव श्राद्धस्य विधानादिति। तस्मा-दकालत्वेन रात्र्यादिकमेव प्रतिप्रसूयते इति केचित्, तन्न, सर्व-वार-तिथीनां श्राद्ध-कालत्वेऽपि आवश्यक-श्राद्ध-कालत्वस्याभावादेवेदं तीर्थ-श्राद्धमावश्यकं, तेनायमर्थः—यस्मिन्नपि काले प्रतिपदादौ श्राद्धमनावश्यकं तदापि[4] तीर्थ-प्राप्ति-पक्षे श्राद्धमवश्यं कार्यमिति।

अत्र केचिदाहुः—यस्य तु दैव-गत्या[5] सायाह्नादौ तीर्थ-लाभस्तस्य तु तीर्थ-प्राप्ति-निमित्तक-श्राद्ध-बाध एव, तद्दिने विहित-मुहूर्ताभावात्, तदुत्तर-दिने च प्राप्ति-दिनत्वाभावादिति। वस्तुतस्तु तत्राप्युत्तर-दिनेऽचिरोदित-दिन-मुहूर्त-द्वयानन्तरं श्राद्धमुचितं,[6] प्राप्त्युत्तर-विहित-मुहूर्त एव श्राद्ध-विधानात्। न चैवं विलम्बो दोषाय, स्वयमकरणात्। न चैवं प्राप्त्यर्थ-पदं लक्ष्यति, तदन्तेऽपि तच्छ्राद्धोपपत्तिः (?) प्राप्त्यनन्तर-विहित-मुहूर्तस्य "प्राप्तैरेव कर्तव्य"मित्यनेन तत्राधिकरणत्वेन विहितस्य व्यतिक्रमादिति।

---

reading be taken as "प्रेतैकोद्दिष्टे' in stead of "पित्रेकोद्दिष्टे", the reading is to be taken as प्रकृतावसमवेतार्थत्वात्, and not "प्रकृतावेव समवेतार्थत्वात्"। Or, the reading "पितरो वासः" should be rejected and must be taken as "पितर्वासः"।

1. For this adhikaraṇa, see JaimNMV., 9.3.4-5, pp 456-457. 2. A. वाचक। 3. A. रात्रौ।
4. A. तदपि। 5. यस्य दैवात्; op. cit. 6. उचितमेव, op. cit.

'पिण्ड-दानमि'ति[1] । श्राद्धाङ्गत्वे नैव[2] पिण्ड-दाने प्राप्ते पुनः पिण्ड-दान-वचनं यत्र द्रव्यासम्पत्त्यादिना श्राद्धं न सम्भवति, तत्र पिण्ड-दानमपि कार्यमित्येवं-परम् । एकस्यां यात्रायामेकस्मिंस्तीर्थे एकमेव श्राद्धम् । यात्रा-भेदे तीर्थ-भेदे वावर्त्तते, प्राप्ति-निमित्तक-त्वात् । अत एव गयादावेकस्मिन् दिने नाना-तीर्थ-प्राप्तौ तन्नि-मित्तकानि नाना-श्राद्धानीति । तीर्थोपवासश्च[3] फल-विशेषार्थो न त्वावश्यकः । "तीर्थमधिगम्य[4] व्रतोपवास-नियम-युक्तस्त्र्यहमव-गाहमानस्त्रिरात्रमुषित्वा सर्व-पापेभ्यो विमुच्यते स्वस्तिमांश्च भव-ती"ति देवल-वचनात्[5] । एवञ्चात्र त्रिरात्रोपवास-त्र्यह-तत्तीर्थ-स्नानानां सर्व-पाप-विमुक्ति-स्वस्ति-मात्र-फलम् । 'आहितः'[6] पूतः आहवनीयो[7] भवतीति यावत् । एक-वाक्यार्थं विशिष्टान्वयो न तु प्रत्येकमन्वयो वाक्य-भेदापत्तेः ।

केचित्तु सर्वत्रैव तीर्थे[8] मुण्डनमुपवासञ्चेच्छन्ति ।

"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व-तीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥"

---

1. It is evident that Viśvāsadevī explains here the line "पिण्ड-दानं ततः प्रशस्तं पितॄणाञ्चातिदुर्लभम्" that is missing between the lines प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृ-तर्पणम् and विलम्बो नैव कर्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् । See p. 246, where the line occurs in the sequence as mentioned here.

2. A. श्राद्धाङ्गत्वेन ।

3. A. तीर्थोपवासस्तु ।

4. A. तीर्थमधिकृत्य ।

5. Quoted by Raghunandana in the गङ्गा-माहात्म्य-प्रकरण of the PrāyT., p. 77; v.r. तदर्थमभिगम्य···सर्व-पापैः प्रमु···।

6. The original verse or passage that contains the word "आहितः" is missing.

7. C. आहवनीये ।

8. A. तीर्थे प्राप्ति-दिने ।

इति स्कन्द-पुराणीय-वचन-बलेन[1] सर्व-पद-स्मरणात्[2] गयादि-विशेष-निषेधाच्च। तन्न, सर्व-पदार्थ[3]स्यासङ्कोचेऽतिप्रसङ्गात्[4]।

तथाहि—"भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु। यथा शरीरस्योद्देशाः के च मुख्यतमाः स्मृताः। तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः॥ स्वभावादद्भुताद् भूमेः सलिलस्य च तेजसा। परिग्रहैर्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता॥"

इति महाभारते तीर्थोद्देशे भीष्म-वाक्येन सातिशय-फलकस्य स्थानस्य च तीर्थत्वाभिधानात्। न चेष्टापत्तिः, स्व-देशस्य[5]-प्रस्रवणादौ वपनोपवासयोः सर्व-देशीय-शिष्टाचार-विरुद्धत्वात्। न च सर्व-पदं विशेष-तीर्थ-परं, मध्य-देशीयानां सकल-शिष्टानु-मतस्य प्रयाग-वपनं विनोपपत्तेः (?)। न च येष्वेव महा-तीर्थेषु विशेषतो मुण्डनं विहितमस्ति, तत्[6]-परमेव सर्व-पदमिति वाच्यं, प्रयाग-पदान्यत्र तद्-विधान-श्रवणात्(?)।

अथ—"गङ्गां सम्प्राप्य यो धीमान् मुण्डनं नैव कारयेत्। वृथा तस्य क्रिया सर्वा तीर्थद्रोही भवेन्नरः॥ गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत्। स कोटि-कुल-संयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्॥ गङ्गां प्राप्य सरिच्छ्रेष्ठां कल्पान्त[7]-पाप-राशयः। केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्तान् परिवर्जयेत्॥ यावन्ति नख-रोमाणि गङ्गा-तोये पतन्ति वै। तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते॥"

इति वचनाद् गङ्गायां प्रयाग-व्यतिरेकेऽपि मुण्डनमिति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि बहु-वचनानुपपत्तिः, प्रयाग-गङ्गयोरेव

---

1. A. वचनेन; 2. A. स्वरसात्;
3. A. सर्व-पदस्य। 4. C. इति प्रसङ्गात्।
5. C. स्वदेशान्त-कृत…
6. C. तत्त। 7. C. कम्पन्ते।

मुण्डन-विधानात्, विशेषेण[1] निषेधानुपपत्तिश्च। नर्मदादौ पुरुषोत्तमादौ च मुण्डनस्यासाधनत्वात्। न चैतद्विशेषेण निषेध-बलादेव[2] तदेवमुक्तं, मुण्डनम्, व्यवहार-विरोधस्योक्तत्वात्। वस्तुतस्तु गङ्गा-मुण्डन-विषयक-वाक्यानाममीषां कल्प-द्रुम-कारादिभिः सर्वैरेवानिबन्धनेन निर्मूलतैव।

अथ—"गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरौ मृते।
आधाने सोम-पाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्॥"

"भास्कर-क्षेत्र" प्रयागः, "प्रयागे मुण्डनमि"ति स्मृति-समुच्चय[3]-लिखित-वचनात्। गङ्गायां वपनमिति केचित्। [तन्न],

"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व-तीर्थेष्वयं विधिः।
वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा॥"

इति स्कन्द-पुराणीय-वचनेन गङ्गा-गया-विशाला-विरजा-व्यतिरिक्ते तीर्थे वपनं विदधता गङ्गायामर्थतो वपनस्य निषेधात्। तर्हि षोडशि-ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोऽस्त्विति चेत्[4] भवेदेवं यदि विषय-भेदेनाविरोधो न स्यात्, न त्वेवम्। तथाहि—

"यावन्ति नख-रोमाणि वायुना प्रेरितानि वै।
पतन्ति जाह्नवी-तोये नराणां पुण्य-कर्मणाम्।
तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते[5]॥"

इत्यादि-वचनानां गङ्गायां मुण्डन-फल-विधायकानामविगीत-शिष्टाचारोपष्टम्भेन[6] प्रयागावच्छिन्न-गङ्गा-वपन-परत्वं निषेध-वचनस्य तदनवच्छिन्न[7]-गङ्गा-परत्वमिति निर्णयात्। कथं तर्हि

1. A. विशेष।
2. A-B. तदेवमुक्तं।
3. C. स्मृति-समुच्चये। 4. C. विकल्पोपस्थितिश्चेत्।
5. Matsya-purāṇa, chap. 106, v. 52, p. 318.
6. A-B. शिष्टाचारो···म्भेन। 7. C. तदवच्छिन्न (?)

सर्व-तीर्थेष्विति बहु-वचनं, सर्व-तीर्थ-शब्दस्य बहुव्रीहिणा प्रयाग-वचनत्वे सिद्धे तस्याविवक्षितत्वात्[1] ग्रहं संमार्ष्टीतिवत्। कथं तर्हि गयादि-विशेष-निषेधः ? इत्थम्। यथा "मौद्गश्चरुर्भवती"ति विशेष-विधिनैव माषादि-निषेधे सिद्धे पुनः "अयज्ञिया वै माषाः" इति माष-निषेध-वचनं यथा प्रतिनिधि-विधयापि माषा न ग्राह्या अत्यन्तायज्ञियत्वादित्येवं-परं तथा प्रयागादि-वपन-निषधोऽप्यत्यन्ताशस्य[2]-पर इति[3]।

* * * *

"गङ्गाम्भः-कण-दिग्धस्य वायोः संस्पर्शनादपि।
पाप-शीला अपि नराः शुभां गतिमवाप्नुयुः॥"

अद्य-सर्व-पाप-क्षय-पूर्वक-शुभ-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गाम्भः कण-दिग्ध-वायु-स्पर्शमहं करिष्ये। तथा

दान-धर्मे—"अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदशर्म-शरणाश्च ये।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च॥"

अथ क्षेत्र-प्रकरणम्।

ब्रह्माण्डे—"सार्ध-हस्त-शतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते।
अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठ-गतैरपि॥
न मन्त्रो न विधिः कालो न मृदो न च गोमयम्॥"

---

1. A. तस्य विवक्षितत्वात्।

2. C.—प्यत्यन्ताशक्त-परः।

. The srāddha-prakaraṇa abruptly breaks in MS. A. The text of the chaps. सर्व-बन्धु-प्रतिकृति-स्थापन and अभय missing in A cannot be deciphered from B. C does not deal with them.

स्कान्दे—"तीराद् गव्यूति-मात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
तत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥
अत्रस्थास्तु दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥"

उभयत्र तटे प्रत्येकं क्रोश-द्वयं क्षेत्रम् । तदुक्तं
भविष्ये—"गङ्गा-सीमां न लङ्घन्ति सर्व-पापान्यशेषतः ।
दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ॥
एक-योजन-विस्तीर्णा क्षेत्र[1]-सीमा तट-द्वयात् ॥"

दान-धर्मे—"भाद्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां यावदाक्रमते[2] जलम् ।
तावद् गर्भं विजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥"

ब्रह्माण्डे—"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्त-चतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥
अत्र दत्तं हुतं जप्तं कोटि-कोटि-गुणं भवेत् ॥"

[3]यद्यपि पुण्य-क्षेत्रादीनामस्वामिकत्वं निरूपितं, तथापि "अत्र नारायणः स्वामी"त्यनेन नारायण-क्षेत्र-प्रतिपादनमर्थोक्तं, विशेषोक्त-नियमात् । पुण्य-क्षेत्रादिकन्त्वस्वामिकमेव ।
तथाह यमः—"अटवी पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः[3]॥"

अद्य नारायण-क्षेत्रे कर्तव्यैतत्[4]-कर्म-जन्य-फल-कोटि-कोटि-गुण-फल-प्राप्ति-काम इदममुक-कर्माहं करिष्ये । अद्य-गङ्गा-क्षेत्रे गङ्गाधिकरणक-दातव्यैतद्दान-जन्य-फल-सम - फल - प्राप्ति - कामः इदममुक-दानं यथा-दैवतं यथा-नाम-गोत्रायेत्यादि । तपोहोमादि-करणेऽप्येतदेव[5] फलम् । वाक्ये तु दान-पदमपहाय कर्तव्य-

---

1. A. गङ्गा ।   2. B. & C. यावत् संक्रमते ।
3-3. B. यद्यपि···परिग्रहः missing.   4. B. & C. कर्तव्ये तत् ।
5. B. करणेऽप्येवमेव, C. करणेऽप्येतावदेव ।

होम इत्यादि-विशेषः[1]। अद्य स्वर्ग-गमन-कामो गङ्गा-क्षेत्रे स्थितिमहं करिष्ये। अद्य गङ्गा-क्षेत्रेऽपुनर्भवत्व-कामो मरणमहं करिष्ये। स्वभाव-मरणेऽप्येतदेव फलम्। एतेषां मूल-वाक्यन्तु पूर्वमेव लिखितमास्ते। ब्रह्माण्डे—"यत्र गङ्गा महाराज शम्भोस्तत्र तपोवनम्। सिद्धि-क्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं समन्तादर्ध-योजनम्॥"

अद्य शम्भ्वधिष्ठित-स्थानाधिकरणक-कृतामुक-कर्म-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-काम इदममुक-कर्माहं करिष्ये[2]। तथा तपोवनाधिकरणकं सिद्ध-क्षेत्राधिकरणकञ्चेति वाक्यं कर्तव्यम्। अत्र हस्त-चतुष्टयाभ्यन्तरे प्रतिग्रह-निषेधः सर्वत्रैव। सार्ध-हस्त-शताभ्यन्तरे तु तीर्थे तन्निषेधो गण्डकयादि-प्रसिद्ध-नदीष्विति शिष्टाचारः। क्षेत्रे प्रतिग्रह-निषेधस्तु गङ्गायामेव तत्रैव क्षेत्र-कथनादिति।

मात्स्ये—"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः॥ तीर्थे यः प्रतिगृह्णाति पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु क्षेत्रेषु च तथैव च॥ निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते[3]॥" गङ्गायामन्यदपि तत्रैव[4]।

अथावगाहन-प्रकरणम्[5]।

तत्र वन-पर्वणि—"अप्यकार्य-शतं कृत्वा कुर्याद् गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूल-राशिमिवानलः[6]॥" अद्याकार्य-शत-नाश-कामो[7] गङ्गाभिषेचनमहं करिष्ये।

---

1. A. विभेदः। 2. Add. r. in C : अद्य गङ्गा-चेत्रे गङ्गाधिकरणक-दातव्यैतद्दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः इदममुक-दानं यथा-दैवतं यथा-नाम-गोत्रायेत्यादि। 3. MatP., 105.16, p. 314 ; v. r. एवं तीर्थे न गृह्णीयात्...ह्यप्रमत्तो भवेद्द्विजः।

4. B. अद्य गङ्गा-चेत्रे गङ्गाधिकरणक-दातव्यैतद्दान-जन्य (previous page, l. 19)···गङ्गायामन्यदपि तत्रैव omitted.

5. This chapter-heading is missing in C. ; see f. 14a.

6. 3.8.89 ; v.r. यद्यकार्य...गङ्गावसेचनम्। सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम्। 7. A. दहन-कामो।

दान-धर्मे—"अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः। तथाऽपहृत्य पापानि[1] भाति गङ्गा-जलोच्चितः[2] ॥" अद्य पाप-नाश-कामो गङ्गावगाहनमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डे—"यैः पुण्य-वर्धनी गङ्गा सकृद् भक्त्याऽवगाहिता। तेषां कुलानां लक्षञ्च[3] भवात्तारयते शिवा ॥" अद्य लक्ष-कुल-तारण-कामो गङ्गावगाहनमहं करिष्ये। [4]भविष्ये—"भक्त्या गङ्गावगाहस्य फलं वक्तुं न शक्यते। स्वर्ग-मोक्षौ फलं तस्य एवमाहुर्मनीषिणः[4] ॥" अद्य[5] अनिर्वचनीय-पाप-नाश-कामः [6]स्वर्ग-मोक्ष-फल-प्राप्ति-कामो वा[6] भक्त्या गङ्गावगाहनमहं करिष्ये[7]। [8]भविष्ये—"सकृद् गङ्गा-गाहेन कुल-कोटीः समुद्धरेत्।" अद्य बहु-कुल-कोटि-समुद्धरण-कामो गङ्गावगाहमहं करिष्ये। तथा—"मोक्षञ्च लभते सत्यं पातकं चावगाह्य च।" अद्य मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गावगाहनमहं करिष्ये। महापातक-नाश-कामो वा। गाङ्गेये—"सेवते यः कुरुक्षेत्रं लभेत्तदवगाह्य सः।" अद्य कुरुक्षेत्र-सेवन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गावगाहनमहं करिष्ये[8]। दान-धर्मे—"पुरुषान् पुनाति पुरुषः शतशोऽथ सहस्रशः। अवगाह्य तथा सर्वान् गङ्गां भक्त्योत्तमां शिवाम्॥" अद्य शतशः सहस्रशः सर्व-पुरुष-पुनन-कामो भक्त्या गङ्गावगाहनमहं करिष्ये। तथा "सद्यः पाप-क्षयो भवेत्।" अद्य सद्यः-पाप-क्षय-कामो गङ्गावगाहनमहं करिष्ये[9]।

---

1. पाप्मानं C. 2. 13. 26. 33. v.r. अपहृत्य···। तथापहृत्य···। पाप्मानं। 3. C. लक्षन्तु।

4-4. Not found in A. 5. अद्य not found in C.

6-6. This portion is not found in A-B.

7. A-B. add. r. स्वर्ग-मोक्ष-कामो वा।

8-8. Not found in B.

9. B. गङ्गामहमवगाहिष्ये।

अथ स्नान-प्रकरणम् ।

तत्र सर्व-कर्मणि कर्तव्ये भक्ति-श्रद्धे अवश्यमेव कर्तव्ये । यतो भक्ति-श्रद्धा-पुरःसरमेव सर्वं कर्म विशेषमापादयति । तथा च[1] स्कान्दे—"अनुभूति-प्रमाणा हि भक्ति-ग्राह्या महेश्वरी । भावानुरूप-फलदा गङ्गा सर्व-जगद्धिता ॥" तथा देवलः—"महदप्यफलं कर्म श्रद्धया परिवर्जितम् ।"[2] अफलम् अल्पफलम् श्रद्धा शास्त्रे तथेति प्रत्ययः[3] । तथा पाद्मे—"अश्रद्धया हतं सर्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ।" तथा यमः—श्रद्धा भक्तिश्च काम्यानां वृद्धि-क्षेमकरे हिते ।"[4] काम्यानां काम्य-कर्मणाम् । एतेन सर्वत्र भक्ति-श्रद्धाभ्यां विशेष-फलं, तस्माद् विशेषेण ते कुर्यादित्यर्थः ।

यद्वा, गङ्गाया अभक्त्यापि स्पर्शनादि-कर्मणः सर्व-महा-पातकादि-नाशः फलमित्युक्तं यत्तत्तु सामान्यं, भक्त्या तु विशेषः । तथा च ब्राह्मे[5]—"अभक्त्यापि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा[6] शुचिर्भवेत् ।…"

"[1]…तथेह गङ्गां संस्पृश्य ब्रह्म-रूपां सुपुण्यदाम् । शुद्धा भवन्ति ते सर्वे सत्यमेव न संशयः ॥ यथा कृष्णायसो लोके मलीमस-तरोऽपि च । रसस्य दर्शनात् सद्यो हेमत्वं प्रतिपद्यते ॥"

प्रथमतस्तावत् पाप-क्षयार्थं नारायण-स्मरण-पूर्वकं गङ्गाम्भसि

---

1. A. तदुक्तं ।

2. Not found in the printed ed. of the DevalaS.

3. C. शास्त्रे तथेति प्रत्ययश्च श्रद्धा ।

4. Not found in the printed eds. of the Yama-smṛti and Yama-saṃhitā.

5. 'B' "तथा पाद्मे"…"शुचिर्भवेत्…" missing.

C. ब्रह्माण्डे । Not found in the Brāhma and Brahmāṇḍa-purāṇas. 6. C. वीक्ष्य ।

मज्जनं कुर्यात्[1]। तथा भविष्ये—"अप्सु नारायणं देवं स्नान-काले स्मरेत् सदा। साक्षाद् ब्रह्म-स्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च विशेषतः॥ गङ्गायां मौषलं स्नानं महा-पातक-नाशन"मिति श्रवणात्।

"नैर्मल्यं भाव-शुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते[2]। तस्मान्मल-विशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते॥"[3] स्नानमत्र केवल-मज्जन-मात्रं, ततो यथोक्त-फलांशमभिसन्धाय स्नायात्। यथा स्कान्दे —"नृणां पापकृतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत्। यथोक्त-फलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणा"मिति[4]। यद्वा स्कान्दे—"शुचिना कर्म कर्तव्यं सर्व-भावात्मना सदा।" ब्राह्मे[5]—"यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्। विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थ-फलमश्नुते॥···चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थ-स्नानैर्न शुध्यति[6]। शतशोऽपि जलैर्धौतं सुरा-भाण्डमिवाशुचि॥ न तीर्थानि विजानीमो व्रतानि न च शुश्रुम। दुष्टाशयं दम्भ-रुचिं पुनन्ति व्यथितेन्द्रियम्॥"

1-1. Not found in C.

2. B. विना स्नानान्न जायते। See BhavP., uttara-parvan, chap. 123, p. 485 (a)···न युज्यते।

3. Op. cit., काय-विशुद्ध्यर्थं···, PadmP., sṛṣṭi-khaṇḍa, chap. 20, v. 142, p. 286, तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं···।

4. SmṛSam., S'aṅkhaS., chap. 8. v. 16, p. 381. Also found in BhavP., uttara-parvan, chap. 122, p. 484, v. 3; AgniP., chap 109, v. I b—2 a, p. 236, S'aṅkhaS., chap. 8, v. 15, p. 381

5. C. स्कान्दे ब्राह्मे च। BrahmP., 76 chap, v. 20, p, 344; also found in chap. 25, v. 2.

6. B. तीर्थ-स्नाने न शुध्यति। This verse is not found in A. C. तीर्थ-स्नानैर्न शुध्यति, BrahmaP., chap. 25, v. 4, p 13.

एतानि वचनानि यद्यपि सामान्य-तीर्थ-विषयाणि, तथापि गङ्गां प्रत्येतत् न सङ्गच्छते। तथा च स्कान्द-मात्स्ययोः—"क्रोध-लोभैक-वृत्तीनां विपरीत-क्रियावताम्। कामिनाञ्च तथान्यत्र तपोयज्ञादि निष्फलम्॥ गङ्गायां यत् कृतं सर्वं सफलं नात्र संशयः। पर-ब्रह्म-स्वरूपाया गङ्गायास्तु स्वभावतः॥" तथा ब्रह्माण्डे—"सर्व-भावाविशुद्धोऽपि गङ्गायां कुरुते तु यत्। सम्पूर्ण-फलमाप्नोति हेलया तस्य कर्मणः॥ पापिनां पाप-हन्तृत्वं स्वर्ग-मोक्षाप्ति-हेतुता। स्वभाव एव गङ्गायाः शैत्यं शीत-रुचेर्यथा॥" तथा[1]—"न मन्त्रो न विधिश्चैव न मृदो न च गोमयम्। न काल-नियमः कश्चिद् गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्॥ सर्व एव शुभः कालः सर्व-देशस्तथा शुभः। सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाह्नवी-जले॥" इति भविष्य-पुराणीय-वचन-दर्शनाद् भावाशुद्ध्यापि गङ्गायां कर्म कुर्वता अशुचिनापि तत्तत्-पुण्य-[2]मुद्दिश्य फलं लभ्यते इत्यर्थः।

वैष्णवे—"स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति। अपूर्व-पुण्य-प्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय जायते॥"

अद्यामुके मासि [3]अमुक-पक्षे अमुक-तिथौ[3] सद्यः पाप-प्रणाश-पूर्वकं सर्व-पुण्य[4]-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। एवं सर्वत्र मास-पक्ष-तिथीनां [5]यथा-नाम-निमित्तमुल्लेखं कुर्वन् वाक्यं कारयेत्। यथा-निमित्तं पुण्य-काल-प्रकरणे[5] युगाद्यादि-निमित्तोपादानमित्यर्थः[6]।

---

1. तथा स्मृतिः C. 2. C. सम्पूर्णमुद्दिश्य।

3—3. Not found in B. 4. B. and C. सद्योऽपूर्व-पुण्य-।

5. Not found in B. 6. A. सर्व-निमित्तानान्तूपादानं कर्तव्यम्।

ब्रह्माण्डे—"अनेक-जन्म-सम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति। स्नान-मात्रेण गङ्गायां सद्यः स्यात् पुण्य-भाजनम्॥" अद्यानेक-जन्म-सम्भूत-पाप-नाश-पूर्वक-सद्यः-पुण्य-भाजनत्व-कामो गङ्गायां स्नानमहं[1] करिष्ये। एतत्तु स्नानं यथोक्तेन विधिना कर्तव्यम्।

अद्य[2] गङ्गा-तीर-ज्ञात-पाप-क्षय-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये। सर्व-पाप-क्षय-पूर्वक-स्वर्ग-गमन-कामो वा। व्रत-दान-तपोयज्ञादि-पवित्र-कर्म-जन्य-फल-प्राप्ति-कामो मोक्ष-प्राप्ति-कामो, भव-जन्मा-भावपूर्वक-मोक्ष-प्राप्ति-कामो वा गङ्गायां स्नायात्। तदाह पद्म-पुराणे[3]...

अयञ्च स्नान-विधिः सर्व-वर्ण-साधारणः सर्व-शाखि-साधारणश्च सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। पुराण-श्रवणे च सर्वाधिकार-श्रवणात्। अनधीत-वेदं प्रति चायमेव विधिः, प्रशस्त-वेद-मन्त्र-शून्यत्वात्। तथा च स्मृतिः—"नैर्मल्यं भाव-शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मल-विशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते॥"[4] यदि स्नानापनेयः प्रत्यवायः स्यात्, तदा स्नान-विधेः प्राक् मलाप-कर्षणं कर्तव्यम्। तदाह स्कान्दे—"तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः[5]। आचम्य च ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्॥" ततो[6] मृत्तिकया गात्रमनुलिप्य पुनरपि स्नायात्। अत्र मन्त्रः—"अश्व-क्रान्ते" इत्यादिः। "अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं विधीयते। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूल-मन्त्रेण

1. B. गङ्गा-स्नानमहं। 2. Not found in A. and C.

3. B. स्कान्दे। The quoted verse or verses are missing. 4 For references, *vide supra*.

5. A. स्यादशुचिः पुनः।

6. This portion is missing in A and C.

मन्त्रवित् ॥"[1] "नमो नारायणायेति मूल-मन्त्र उदाहृतः । दर्भ-पाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ॥"[2]

आचमनमाह भविष्य-पुराणे—"समौ च चरणौ कृत्वा तथा बद्ध-शिखो नृप ! कृताञ्जलि-करं कृत्वा एकाग्र-सुमना द्विजः ॥" नारसिंहे—"दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् पुनः । त्रिः पिबेद्वीक्षितं तोयमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥" द्विः परिमार्जयेत् । आचमनन्तु ब्राह्म-तीर्थेनैव कर्तव्यम् । तत्राह मनुः—"ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । काय-त्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥"[3] विप्र इति आचमन-कर्तृ-मात्रोपलक्षणम् । आचमनोद्देशेनैव तीर्थ-विधानात् । तथा च ब्रह्म-पुराणे—"अङ्गुष्ठोत्तरतो बद्ध-पाणेर्यद्दक्षिणस्य तु । एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनेषु च ॥[4] ब्राह्मेणाचमनं शस्तं पैत्रं पित्र्येण सर्वदा । देव-तीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन चे"ति । कायं प्राजापत्यम्, त्रैदशिकं दैवम् । अत्र सम्भवे ब्राह्म-तीर्थेनैवाचमनं नित्य-काल मिति श्रवणात् । व्रणादिना ब्रह्म-तीर्थोपरोधे काय-त्रैदशिका-

---

1, MatP., chap. 2, p. 306 ; PadmaP, sṛṣṭi-khaṇḍa, chap. 20, v. 43, p. 286.

2. MatP., chap. 102, v. 2, p. 306 ; PadmaP., sṛṣṭi-khaṇḍa, chap. 20, v. 144, p. 286 ; Bhaviṣya-purāṇa, uttara-parvan, chap. 123, v. 3, p. 485 ; v. r. साचान्तः··· सुधीः ।

3. Chap. 11, v. 58, p. 40 ; BhavP., parvan 1, chap. 3, 87b-88a.

4. BrahmaP., chap, 221, v. 96, p. 88?, v. r. अङ्गुष्ठो-त्तरतो रेखा पाणेर्यद्दक्षिणस्य च···आचमनाय वै ॥ Op cit, v. 99, प्राजापत्यञ्च तेन च ।

भ्यामिति व्यवस्थित-विकल्पः। पित्र्यन्तु सदा निषिद्धम्, "न कदाचने"त्यभिधानात्। याज्ञवल्क्यः—"हृत्-कण्ठ-तालुगाभिश्च यथासंख्यं द्वि-जातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः॥"[1] अन्ततः ओष्ठ-प्रान्ते। व्यासः—"अपः पाणि-नखाग्रेण आचामेद् यस्तु वं द्विजः। सुरा-पानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत्॥"[2] दक्षः—"प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्॥" तथा च गारुडे—"न-नष्टाभिरफेनाभिरदुष्टाभिश्च धर्मतः। शौचेप्सुः सर्वदाचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः[3]॥" व्यासः—"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्त-केश-शिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्॥ नचैव वर्ष-धाराभिर्न तिष्ठन्नोद्धृतोदकैः। नचैवाङ्गुलिभिः शब्दं न कुर्वन्नान्य-मानसः॥" देवलः—"इत्येवमङ्घ्रिराजानु[4] प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्। हस्तौ चा[5] मणि-बन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः[6]॥" आजानु इति अध्व-भ्रमणादिना तत्-पर्यन्तमशौचे "आ जानुभ्यां पादा"विति हारीतोक्तेः। गोभिलः—"जानुभ्यामूर्द्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यति॥" पैठिनसिः—"अन्तरुदगाचान्तोऽन्तरेव शुध्यति। बहिरुदगाचान्तो बहिरेव। तस्मादन्तरेकं बहिरेकं पादं संस्थाप्या-

---

1, YajnS, 1, 21; hnavsamh., p, 136. NPS. ed, p. 7, v. r. in both हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु। विज्ञानेश्वर in the मिताक्षरा says, "अन्ततः अन्तर्गतेन तालुना"।

2. Not traced in the VyāsaS, UnavSamh.

3. A. प्राङ्मुखश्च हि। BhavP, uttara-parvan, chap 123, v. 2, p. 485, v. r. समाचरेत्। Not traced in vyāsaS,

4. A. राचम्य।

5. A. वा। 6. Not traced in DevalaS.

-चामेत्। सर्वत्र शुद्धो भवति।" बौधायनः—"पाद-प्रक्षालनोच्छिष्टेन नाचामेत्", तदा भूमौ स्त्रावयित्वाचामेदित्यर्थः[1]॥ आपस्तम्बः—"न तप्ताभिश्चाकारणात्।" अकारणाद् रोगादि-व्यतिरेकेण। गारुडे "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्त-केश-शिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्॥" स्मृतिः—"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्म-रन्ध्रतः। पश्चाच्च जुटिकां बद्ध्वा ततः कर्म समारभेत्॥" कर्माचमनादितो याज्ञवल्क्यः—"कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठ-मूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापति-पितृ-ब्रह्म देव-तीर्थान्यनुक्रमात्॥"[2] देशिनी तर्जनी। गारुडे—"अङ्गुष्ठ-मूलान्तरतो रेखाया ब्राह्ममुच्यते। अन्तरङ्गुष्ठ-देशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम्॥ कनिष्ठा-मूलतः पश्चात् प्राजापत्यं प्रचक्षते। अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं तद्देवार्षं प्रकीर्तितम्॥ मूले दैवतमार्षं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतम्। तदेव सौमिकं तीर्थमेतज्ज्ञात्वा न मुह्यति॥" देवलः—"सोपानत्को जलस्थो वा मुक्त-कच्छ शिखोऽपि वा। उष्णीषी वापि नाचामेत्……॥ न गच्छन्न शयानश्च न परांश्चैव संस्पृशन्। न हसन्नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्॥ केशान्नीवीमधःकायं संस्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्॥"[2] आत्मानं हृदयम्। वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। अधःकायो नाभ्यपेक्षया। प्रचेताः—"अनन्तर्वासा नाश्रु कुर्वन् न चामिध्यम्।" अनन्तर्वासा अधोवस्त्र-शून्यः। शङ्खः—"न शूद्राशुच्येक-पाण्यावर्जितेन।" अत्राशुचिना एक-पाणिना पर्ण्णावर्जितं जलं निषिद्धं शूद्र-साहचर्यात्। "मूत्र-पुरीषे कुर्वन् न दक्षिण-हस्ते गृह्णाति सर्वंग्नाचमनीय"मिति

1 Bandh S., 1. 5, 11-12, p. 430 v. r. प्रक्षालनोच्छेषणेन।

2 YajnS., 2. 19, p 6 N SP. ed.

बौधायनेन, "वाम-करेण कमण्डलु-धारणाच्चे"ति प्रपञ्चितं छन्दोगाह्निके ।

व्यासः—"नैक-हस्तार्पित-जलैर्विना शूद्रेण वा पुनः ॥" ब्राह्मे—"संवृत्याङ्गुष्ठ-मूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥" तिसृभिः तर्जनी-मध्यमानामिकाभिः । अत्र घ्राणस्य चक्षुषश्च श्रोत्रस्य च स्पर्शनं पुट-द्वये, तदभिप्रायेण पुनःपुनरिति ॥ बाहु-स्पर्शनं चांस-देशे । तथा गारुडे—"संवृत्याङ्गुष्ठ-मूलेन मुखं वै[1] समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नेत्र-द्वयं ततः ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठ-योगे च स्पृशेन्नासा-पुट-द्वयम् । तर्जन्यङ्गुष्ठ-योगेन श्रवणे समुपस्पृशेत् ॥ सर्वासामग्र-योगेन हृदयन्तु तलेन वै । संस्पृशेच्च शिरस्तद्वद् अङ्गुष्ठेनाथवा द्वयम् ॥ संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्व-देवताः । मूर्ध्नि संस्पर्शनादेकः प्रीतः स पुरुषो भवेत् ॥"[2] गौतमः—"खानि इन्द्रियाणि उपस्पृशेत् ॥" इत्यत्र अप उन्नीयते । यदुक्तं गोभिल-गृह्ये "इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥ नासिके कर्णावि"ति[3] ।" मनुरप्याह—"खानि चैवं स्पृशेदद्भिः ।" व्यासः—"ऋचो यजूंषि सामानि द्विः पिबेत् प्रीणयेत् क्रमात् । अथर्वाङ्गिरसौ पूर्वं द्विः प्रमृज्याच्च यन्मुखम्[4] ॥ सेतिहास-पुराणानि

---

1 मुखास्ये., B. 2 BhavP., chap. 3, vv. 71 ff., p. 8

3 Gobhy S., 1. 2. 7-8,···अक्षिणी नासिके···This reading is missing in A and B.

4 C. द्विः प्रमाज्ये नखं मुखं.

वेदाङ्गानि तथोत्तरम्। खं मुखं नासिकां वायुं नेत्रे सूर्यं श्रुती दिशः॥ प्राण-ग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशन्। रुद्रं मूर्द्धानमालभ्य प्रीणात्यथ शिखास्पृषोन्॥ बाहू कुवेर-वरुण-यमेन्द्र-वसुधानलान्। अभ्युत्त्य चरणौ विष्णुमिन्दुं विष्णुं कर-द्वयम्॥ वासुकि-प्रमुखान्नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ। ग्रेऽन्तरा बिन्दवो यान्ति भूत-ग्रामन्तु तैर्द्विजाः॥ अग्निवाय्विन्दु-सूर्येन्द्रा वसन्त्यङ्गुलि-सन्धिषु। गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः कर-मध्यगाः। तले सोमस्य तीर्थञ्च स्मृतोऽतः पावनः करः॥"

भविष्ये—"यद् भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः। वासुकि-प्रमुखान्नागांस्तेन प्रीणाति भारत॥"[1] वायु-पुराणे—"क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः। भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः॥"[2] स्कान्दे—"अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत-भाषणे। मार्जार-मूषिक-स्पर्शे आक्रोशे क्रोध-सम्भवे॥ निमित्तेषु च सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्॥" आचमन-करणे अन्य-कर्मोपादानं स्यात्। एतेन नाचामे-दित्यर्थः।

एतत्तु स्नानं प्रतिषिद्ध-तिथिं विहाय कर्तव्यम्। तत्राह जावालः—"त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। शूद्र-विट्-क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः[3] कथञ्चन॥" यथासंख्यमत्र। प्रचेताः—"दर्श-स्नानं न कुर्वीत माता-पित्रोस्तु जीवतोः। नवम्याञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तर-सम्भवः॥ प्रतिपद्यनपत्यः

---

1 BhavP., ब्राह्म-पर्व chap. 3, 79 b—80 b, p. 8, v. r. यद्भूम्याच्छादकं वारि विसर्जयति मानद।

2 w. f. a, p. 489, v. r., अनाचम्यैव···भवन्ति च···क्रियाश्च ताः।

3. नाचरेत्त।

स्यात् तृतीयायामपत्नीकः। दशम्यामधनः स्नानात् सर्वं हन्ति त्रयोदशी॥ पुत्र-जन्मनि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्म-दिने तथा। नित्य-स्नाने च कर्तव्ये तिथि-दोषो न विद्यते॥ चतुर्हस्त-समायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद् गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥ विष्णोः पाद-प्रसूतासि वैष्णवी विष्णु-पूजिता। पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादा जन्म-मरणान्तिकात्॥ विष्णु-पादार्घ्य-सम्भूते गङ्गे त्रिपथ-गामिनि। धर्म-द्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि॥ तिस्रः कोट्योऽर्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्। दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि॥ नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च। वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवामृता। विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक-प्रसादिनी। क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्ति-प्रदायिनी॥ एतानि पुण्य-नामानि स्नान-काले प्रकीर्तयेत्। भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथ-गामिनी॥[1] सप्तवाराभिजप्तेन कर-सम्पुट-योजितम्। मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रि-चतुः पञ्च सप्त वा॥ स्नानं कुर्यान्मृदा तत्र आमन्त्र्य च विधानतः॥ अश्व-क्रान्ते रथ-क्रान्ते विष्णु-क्रान्ते वसुन्धरे। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥

---

1 BhavP., uttara-parvan, chap. 123, v. 4, p. 485; PadmaP., op. cit. chap. 120, v. 146, p. 2 86. For other references, see MatsyaP. chap. 102, vv. 4ff; p. 23 of this book; BhavP. v. r. विष्णु-पाद-प्रसूताऽसि···विष्णु-देवता (v. 5) क्षमा पृथ्वी च विहगा···शिवा स्मृता; PadmaP., v. r., त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मात्···शिवा सिता। MatP., विश्वकायामृता शिवा...विद्याधरी सुप्रशस्ता तथा विश्व-प्रसादिनी। The verse विष्णु-पादार्घ्य-सम्भूते ···जाह्नवि is not found in the BhavP. and the PadmaP.

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शत-बाहुना ।[1] नमस्ते सर्व-लोकानां प्रभवारणि[2] सुव्रते ॥ आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं[3] प्रमोचय ॥[4] ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाऽप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जिह्मगाः[5] खगाः । विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाश-गामिनः ॥[6] निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।[7] तेषा-माप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥ कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती तु भवेत्ततः ।[8] मनुष्यांस्तर्पयेद् भक्त्या ऋषि-पुत्रानृषींस्तथा ॥[9] सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥ सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् ब्रह्म-ऋषीन् सर्वांस्तर्पये-दक्षतोदकैः ॥[10]

यमाय धर्म-राजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय

---

1 Not found in C. 2. असुधारिणि BhaP. 3. A. सर्व-पापैः

4 This line is not found in BhavP. and PadmaP.

5. C. जम्भकाः ।

6 BhavP. and PadmaP. अप्सरसां गणाः ।

7 PadmP. जिह्मकादयः, BhavP. तरक्षा विहगा मया विद्याधरा जलधाराः... ।

PadmaP., पाप-धर्म-रताश्च ये ; BhavP., पाप-कर्म-रताश्च ये ।

8 PadmaP., कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।

9 BhavP. ब्रह्म-पुत्रान्टषींस्तथा ।

10 PadmaP., देव-ब्रह्म-ऋषीन् ; BhavP., देव ब्रह्म-ऋषीन् सर्वांस्तर्पयेताक्षतोदकैः ।

कालाय सर्व-भूत-क्षयाय च॥ औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्र-गुप्ताय वै नमः॥ अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले। अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान्॥ सुकालिनो वर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।[1] तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदक-चन्दनैः। दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः।[2]" तथाच स्मृतिः— "जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे।[3] अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः। पित्रादीन् नाम-गोत्रेण तथा मातामहानपि। संतर्प्य भक्त्या[4] विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत्॥ येऽबान्धवाबान्धवा वा येऽन्य-जन्मनि बान्धवाः। ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति[5]॥"

अत्रायं क्रमः—नाभि-मात्रं जलं प्रविश्य "ओं नमो नारायणायेति चतुर्हस्तं चतुरस्रं पानीयं हस्तेनावच्छिद्य विष्णोरित्यादिना[6] गङ्गामावाह्य "ओं नमो नारायणाय" इति सप्तपठितेन सप्तकृत्वः पञ्चकृत्वः चतुस्त्रिर्वा कर-पुटेन मूर्ध्नि जलं क्षिपेत्। ततोऽश्वेत्यादिना[6] मृदमामन्त्र्य गायत्र्यालभ्य

---

1 BhavP., uttara, chap. 123. v. 22, अग्निष्वात्ता वर्हिषदो हविष्मन्तस्ततोष्मपाः। सुकलितास्तथा सौम्या आज्यपाः सोमपास्तथा॥ PadmaP., p. 288 सुकालिनो वर्हिषदस्तथा चैवाज्यष्पान् पुनः। 2 BhavP., तर्पयेन्नाम-गोत्रतः।

3 SmrSam., DaksaS., chap. 1, v. 11, p. 72 जपेहोमे तथा दाने स्वाध्याये च रत सदा।

4 BhavP. सन्तर्प्य विधिवद्भक्त्या।

5 PadmaP. "ये चास्मत्तोय-काङ्क्षिणः।"

6. Not found in C.

प्रवाहे प्रवाहाभिमुखोऽन्यत्र सूर्याभिमुखस्त्रिर्मज्जेत्। ततो द्विराचम्य वासः परिधाय मृत्तयेण जानुनी प्रक्षाल्य स्वशाखोक्त-विधिना सन्ध्यामुपास्य प्राङ्मुखो "ब्रह्मा तृप्यतामि"त्यादिना चतुरोऽञ्जलीन् दद्यात्। "देवा यक्षा" इत्यादिनापि अन्वारब्धेनैव दक्षिण-पाणिना अञ्जलिमेकं दद्यात्। तत उदङ्मुखो निवीती "सनकश्च" इत्यादिना एकाञ्जलिं दद्यात्। पुनः प्राङ्मुखो "मरीचिस्तृप्यतामि" त्येकाञ्जलिं तर्पयेत्। ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती "अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदं जलं सतिलं तेभ्यः स्वधा नमः॥" ततः पितॄनावाह्य तर्पयेत्।

आवाहन-मन्त्रमाह—"नाभि-मात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध-मानसः। आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्॥" एवममुक-गोत्रः पिता अमुक-देवशर्मा तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा नमः—प्रत्यञ्जलि एवं वाक्येन दद्यात्। प्रत्येकम् अञ्जलित्रयम्। इत्थं पितामह-प्रपितामह-मातामहादि-त्रय-गुरु-मातुल-सकुल्य-स्निग्ध-मित्रादीन् तर्पयेत्। "ये बान्धवा इत्येकं दद्यात्। ततः शुष्क-वासः परिधायाधरीयं वस्त्रं प्रक्षाल्य भूमौ कुश-त्रयोपरि पितृ-दानादीनुद्दिश्य सतिलं वस्त्र-निष्पीडनोदकं पितृ-तीर्थेन दक्षिणाभिमुखो दद्यात्। "ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्र-निष्पीडनोदकम्॥" इति दान-मन्त्रः। "जल-मध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिर्ज्ञान-दुर्बलः। निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्॥" निष्पीडनोदकं जले न दद्यादित्यर्थः। योगि-याज्ञवल्क्यः[1]—"स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च।

1 Not found in YajnSam.

अभावे धौत-वस्त्रस्य शाण-क्षौमादिकानि च ॥ कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥" कुतपो नेपाल-कम्बलः। जावालः—"नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन।" अत्र सदातन-निषेध-बलात् पुरुषार्थता। नरसिंह-पुराणे—"न रक्तमुल्वणं वासो मलिनञ्च प्रशस्यते। अनरक्तं दशा-हीनं वर्ज्जयेदम्बरं बुधः ॥" उल्वणं व्यक्तं, एतच्च विशेषणं तेनात्यन्त-रक्तमित्यर्थः। उल्वणमञ्चलम् इति केचित्। तथा च स्कान्दे— "अधौतेन तु वस्त्रेण नित्यं नैमित्तिकीं क्रियाम्। न फलञ्चाप्नोति मुने दत्तं भवति निष्फलम् ॥ तस्य यः कुरुते दानं हव्यं कव्यञ्च नारद। भस्मन्येव कृतं यद्दत्तद्भवति नारद ॥ तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन धौतं कार्यं विजानता। तत आचम्य विधिना आलिखेत् पद्ममग्रतः ॥ अक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलोदक-चन्दनैः। अर्घ्य-पाद्ये प्रयत्नेन सूर्य-नामानुकीर्त्तनैः ॥" दातव्ये इति शेषः। "नमस्ते विष्णु-रूपाय नमो विष्णु-मुखाय च। सहस्र-रश्मये नित्यं नमस्ते सर्व-तेजसे ॥ नमस्ते रुद्र-वपुषे नमस्ते भक्त-वत्सल। पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गद-भूषण ॥ नमस्ते सर्व-लोकेश सुप्तानामपि बुध्यसे। सुकृतं दुष्कृतञ्चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा ॥ सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर। दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥" इति अर्घ्यं दद्यात्।

"एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम्। द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुं गृहं व्रजेत्।"

जीवत्-पितृकस्य पितृ-तर्पण-वर्जनमिति शेषः। विष्णु-पुराणीय-मते जीवत्-पितृकेण सप्ताञ्जलि-मात्रं देयं, देवास्तृप्यन्तामित्य-ञ्जलित्रयम्, ऋषयस्तृप्यन्तामित्यञ्जलि-त्रयम्, प्रजापतिस्तृप्यता-मित्येकाञ्जलि-मात्रम्। तर्पण-प्रयोगाश्च व्याकारेण तर्पण-प्रकरणे

लिखितवत्राः । एवं स्नात्वा यथोक्त-विधानेन गङ्गाधिष्ठातृ-देवताञ्च सम्पूज्य वलि-विश्वदेवादिकं कुर्यात् ।

अथ पाद्मे—"सकृद् गङ्गाम्भसि स्नातः पूतो गाङ्गेय-वारिणा । नरो न नरकं याति अपि पातक-राशिकृत् ॥"

अद्य सर्व-पाप-क्षय-पूर्वक-नरक-गमनाभाव-कामो गङ्गाम्भसि स्नानमहं करिष्ये । तथा—"व्रत-दान-तपोयज्ञाः पवित्राणीतराणि च । बिन्दोरेकस्य गङ्गाया न समान इति श्रुतिः ॥"

अद्य व्रत-दान-तपोयज्ञादि-पवित्र-कर्म-जन्य-फलाधिक-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । ब्रह्माण्डे—"प्रसङ्गेनापि गङ्गा या मोक्षदा त्ववगाहिता[1] ॥" अद्य मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । अवगाहनमत्रोपलक्षणम् ।

स्कान्दे—"गङ्गैव परमो हेतुर्मुक्तये भव-सङ्गिनाम् । कलि-काले विशेषेण स्नाता पातकिनामपि ॥" अद्य-भव-सङ्गाभाव-पूर्वक-मुक्ति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये । ब्रह्माण्डाग्नेययोः—"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।[2] प्रसङ्गेनापि गङ्गा या मोक्षदा त्ववगाहिता[3] ॥" अद्य मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

भविष्ये—"गङ्गा-स्नानान्नरो नित्यं वसेत् स्वर्गे मुदान्वितः ॥"

अद्य स्वर्गाधिकरणक-मुदितत्व-स्वनित्य-वास-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । नित्यम् आप्लवं यावत् ॥ ब्रह्माण्डे—"अन्य-

---

1 Not found in BrahmāṇḍaP.

2 PadmaP., लभते दिवम् ।

3 Not found in Brahmāṇḍa and Āgneya purāṇas.

स्थाने कृतं पापं गङ्गा-तीरे प्रणश्यति। गङ्गा-तीरे कृतं पापं गङ्गा-स्नानात् प्रणश्यति[1] ॥"

अद्य गङ्गा-तीर-कृत-पाप-नाश-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। पाप-क्षय-कामो वा। भविष्ये—"मेरु-मन्दर-तुल्योऽपि राशिः पापस्य कर्मणः। गङ्गा-स्नानेन दग्धः स्यात् तृण-राशिरिवानलैः ॥" अद्य मेरु-मन्दर-तुल्य-पाप-राशि-दाह-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डे—"रात्रौ दिवा च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृत-तज्जलैः ॥"[2]

अद्याश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-काम उद्धृत-गङ्गोदकैः स्नानमहं करिष्ये। अशक्तानामत्राधिकारिता। दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां वा प्रसङ्गात् प्राप्तानामपि स्नानादेस्तदेव फलम्। वन-पर्वणि—"अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः। अ-मुक्तः सर्व-पापेभ्यो गङ्गायान्तु स मुक्तवान् ॥"

अद्यालक्ष्मी-नाश-पूर्वक-सर्व-पाप-विमुक्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। भविष्ये—"ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्च-पातकी। सर्वतो निष्कृतिं यान्ति गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥" अद्य ब्रह्म-वध-सुरा-पान-गो-वध-पञ्च-पातक-नाश-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डाग्नेय-दानधर्मेषु—"स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनः। गतिर्भवति या पुंसां न सा क्रतु-शतैरपि[3] ॥" अद्य बहु-क्रतु-शत-जन्य-गत्यधिक-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। भविष्ये—"कपिला-कोटि-

---

1 Not found in BrahmāṇḍaP. Found in PadmaP., chap. 62, v. 68. p. 737, v. r. गङ्गा-स्नानेन नश्यति।

2 Not found in BrahmāṇḍaP. 3 Not found.

दानाद्धि गङ्गा-स्नानं विशिष्यते ॥" अद्य कपिला-कोटि-दान-जन्य-फल-विशिष्ट-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। तथा—"यत् फलं सर्व-तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च। तत् फलं लभते सर्वं गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥"

अद्य सर्व-तीर्थ-बहु-पुण्यायतन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥ आग्नेये—"ये वै ममांशु-सन्तप्ता जले स्नानादिकां क्रियाम्। करिष्यन्तीह यास्यन्ति भित्त्वा ते मण्डलं मम[1] ॥"

अद्य सूर्य मण्डल-भेदन-पूर्वक-गमन-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डे—"स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा स्वर्ग-मवाप्नुयात्। गङ्गा-स्नानेन मुक्तः स्यात् परमाप्नोति पूरुषम् ॥"[2]

अद्य परम-पुरुषत्व-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥

तथा—"स्नाता जन्म-सहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे ॥"

अद्य जन्म-सहस्र-कृत-पाप-क्षय-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥

ब्रह्माण्डे—"प्रभासे गो-सहस्रेण[3] राहु-ग्रस्ते निशाकरे।
यत् फलं पाण्डव-श्रेष्ठ गङ्गायां तद्दिने दिने ॥"

अद्य प्रभासाधिकरणक-राहु-ग्रस्त-निशाकर-कालीन-गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। बहु-दिवस-स्नाने तु प्रतिदिनमिति[4] योज्यम्। गङ्गा-स्थित्यादावप्येवम् ॥

---

1 Not found.
2 Not found.
3 C. गो-सहस्रस्य
4 A. प्रतिदिनमपि।

स्कान्दे—"सद्यः-पाप-हरा सैव सद्यः शुद्धिकरी परा ।
महापुण्य-प्रदा सद्यः स्वर्ग-मोक्ष-प्रदैव सा ॥"

अद्य सद्यः-पाप-नाश-पूर्वक-सद्यः-शुद्धि-सद्योमहा-पुण्य-स्वर्ग-मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ॥

नारदीये—"कोटिष्वष्टासु दशसु तीर्थानां यत् फलं भवेत् ।
तत् समस्तमिहैकत्र गङ्गायां लभते नरः ॥"

अद्याष्टादश-कोटि-तीर्थ[1]-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ॥

स्कान्दे—"तिस्रः कोट्योऽर्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥"

अद्य सार्ध-त्रि-कोटि-तीर्थ-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ॥ मूल-वाक्यन्तु वीक्षण-प्रकरणे लिखितम् ॥

अथ शिव-नदी-स्नानम् ।

गङ्गायाः सदृशत्वेन प्रस्तावौचित्यादत्र लिख्यते । [2]शिव-लिङ्ग-समीपस्था नद्यादयः सर्वे गङ्गा-सदृशाः[2] । लैङ्गे[3]—

"अर्ध-क्रोशं शिव-क्षेत्रं शिव-लिङ्गात् समीपतः[4] । स्वयम्भूस्तस्य मानं हि तस्य वानस्य सुव्रताः ॥ स्वायम्भुवे तदर्धं स्यादार्षेये च तदर्धकम् । मानुषे च तदर्धं स्यात् क्षेत्रमानं द्विजोत्तमाः ॥ [5]शिव-क्षेत्र-समीपस्था नद्यः सर्वा द्विजोत्तमाः । वापी-कूप-तडागाश्च शिव-तीर्थमिति स्मृताः ॥ गङ्गा-स्नान-समं पुण्यं लभते नात्र संशयः । त्यजेद्देहं महायानैः शिव-लोके महीयते ॥"

1. B. अद्याष्टादश-तीर्थ । 2-2. Omitted in B.
3. B. अथ लिङ्ग-पुराणे । 4. B. समन्ततः ।
5-5. B. omitted.

अद्य गङ्गा-स्नान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामः[5] शिव-लिङ्ग-समीपस्थ-नद्यां स्नानमहं करिष्ये । शिव-लिङ्ग-समीपस्थ[1]-वापी-कूप-तडागानामन्यतम-स्नानेऽप्येतदेव[2] फलम् ।

स्कान्दे—"पञ्च-क्रोश-प्रमाणेषु शिव-क्षेत्रेषु देहिनाम् । मृताना-मेव[3] रुद्रत्वं पापिष्ठानामपीश्वरौ ॥" ईश्वरौ उमा-महेश्वरौ रुद्रत्वं दत्त इत्यर्थः ॥

लैङ्गे—"अर्ध-क्रोशं शिव-क्षेत्रं शिव-लिङ्गात् समन्ततः । य-स्त्यजेद्दुस्त्यजान् प्राणाञ्छिव-सायुज्यतां व्रजेत् ॥" भविष्ये—"क्रोश-मात्रं परं स्थानं शिवस्य परमेष्ठिनः । देहिनां तत्र पञ्चत्वं शिव-सायुज्य-कारणम् ॥" शिव-धर्मे—"ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये स्थलेऽपि वा जलेऽपि वा । यत्र वा दृश्यते लिङ्गं सर्व-तीर्थानि तत्र वै ॥" लैङ्गे—"पुण्य-क्षेत्राणि यान्यत्र पुण्य-तीर्थानि यानि च । तस्मात्तत्-कोटि-गुणितं प्राण-त्यागः शिवालये ॥"

शिव-समीपस्थ-प्रस्रवण-स्नानस्य—"त्रिश्च प्रस्रवणे स्नात्वा शिव-तीर्थे सशङ्करः । शिव-सायुज्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥"[4]

अद्य शिव-सायुज्य-प्राप्ति-कामनया शिव-लिङ्ग-समीपस्थ-प्रस्रवणे त्रिः स्नानमहं करिष्ये ।

शिव-धर्मे—[5]शिव-पुरोवर्ति-क्षेत्रस्थ-जल-स्नाने ॥ "शिव-क्षेत्र-समीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् । शिव-गङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥" [6]अद्य स्वर्ग-प्राप्ति-कामनया भगवतः शिवस्य पुरःस्थिताम्भःशिव-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।[6]

---

1. B. तत्-समीपं । 2. C. तडागादि-स्नानेऽप्येतदेव ।
3. C. स्नातानामेव । 4. स्कन्दीयम् अद्य···A.
5. B. omitted. 6-6. B. स्वर्ग-काम इति स्नायात् ।

अथ पुण्य-काल-स्नान-प्रकरणम्[1] ।

तत्र तिथि-स्नानम् । तत्र तिथि-कृत्ये चान्द्र-सौर-व्यवस्था-माह, "तिथि-कृत्यन्तु चान्द्रेणे"ति ब्रह्म-पुराण-स्वरसात् । "[2]मासो रवेः स्यात् प्रतिमासि भोगः[2], शुक्लादि-दर्शान्त-मतेश्च चान्द्रः । त्रिंशद्दिनानामथ[3] सावनाख्यो भानोर्भवेत् तत्-परिवर्तनेन ॥" "शुक्लादि-दर्शान्तश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिनस्तु सावनो मासः । रवि-संक्रान्ति-चिह्नश्च सौरोऽपि निगद्यते ।" "सौर-मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।" [4]यत्र माघ-फाल्गुनादि-विशेष-श्रवणम् तत्र चान्द्रेणैव स्नानादिकम्, यत्र विशेष-श्रवणं नास्ति तत्र सामान्येन तिथि-मात्रमुद्दिश्य स्नायात्[4]। "प्रतिसंवत्सर-श्राद्धे चान्द्रो मासः प्रशस्यते ।" दक्षः "चान्द्रेण तिथि-कृत्यन्तु यथाविहितमाचरेत् ।" विशेषे तु इयान् विशेषः । सामान्य-तिथि-स्नाने तु विशेषाभाव इत्यर्थः । भविष्ये—"कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं स्यात् सर्व-पर्वसु"[5] ॥ [6]केचित्तु कृष्णाष्टमी माघ-सम्बन्धिनीति वदन्ति[6] । "अमावस्यां शत-गुणं सहस्रन्तु दिन-क्षये" ॥

अद्य कृष्णाष्टम्यां सहस्र-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥ चतुर्दशी-पञ्चदशी-संक्रान्तीना-मेकतरस्यां स्नानेऽप्येतदेव फलम् ।

भविष्ये—"संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
गङ्गा-स्नातो नरः कामाद् ब्रह्मणः सदनं व्रजेत् ॥"

---

1. B. अथ तिथि-स्नान-प्रकरणम् । 2-2. B. omitted.
3. C. दिशं दिनानामथ । 4-4. B. A. omitted.
5 TithiT., P. 397, l. 10. 6-6. B. omitted.

अद्य पञ्चान्ते ब्रह्म-सदन-व्रजन-कामो[1] गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।[2] [3]मात्स्ये—"आ-का-मा-वैष्वनन्तकम् ।"[4] आषाढी-कार्त्तिकी माघी-वैशाखी-पूर्णिमास्वित्यर्थः । अद्याषाढ्यां पौर्ण-मास्यामनन्त-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । अन्यासामप्येकतरस्यां स्नाने तदेव फलम् ।

यमः—"गोभ्यः किमशनं दद्याद् दीपं दद्याच्चतुष्पथे ।
पञ्चान्ते स्रोतसि स्नायात् तेन नायाति मत्-पुरम् ॥[5]

अद्य यम-पुर-गमनाभाव-कामः पञ्चान्ते गङ्गायाः स्रोतसि स्नानमहं करिष्ये ।

भविष्ये—"येयं भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी भरत-सत्तम । स्नान-दानादिकं सर्वमस्यामक्षयमुच्यते ॥"[6]

अक्षयम् आभूत-संप्लव-स्थायि । अद्य भाद्र-शुक्ल-षष्ठ्यामक्षय-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये[3] ।

अथ माघ-सप्तमी-स्नानम् ।

स्मृतिः—"अरुणोदय-वेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य-ग्रह-शतैः समा ॥"[7]

---

1. B. महापातक-नाश-कामः ।

2. B. Addt. r. ब्रह्माण्डाग्नेय-दान-धर्मे—"स्नातानां शुचिभिस्तोयै-र्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् । गतिर्भवति या पुंसां न सा क्रतु-शतैरपि ॥" अद्य क्रतु-शत-जन्य-गत्यधिक-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ।

3–3 B. omitted

4 Not found in MatP. Found in TithiT. p. 397, l. 11.

5 Not found in यम-संहिता or यम-स्मृति ।

6 Not found in BhavP.

7 TithiT., p. 146, l, 8 ; said to be taken from the BhavP.

अद्य शुक्ल-माघ-सप्तम्यां गङ्गाधिकरणक-बहु-शत-सूर्य-ग्रह-कालीन-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः अरुणोदय-वेलायां गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ।[1]

अथ नन्दादि-स्नानम् ।

नन्दा तु उभय-पक्ष-जाताः प्रतिपत्-षष्ठेकादश्यः ।[2]

भविष्ये—"सप्त-जन्मसु यद् भुक्तं पतितानश्च तैः सदा । संसर्गश्च कृतः पञ्च पातकानि महान्ति च ॥ तथाऽनिर्वचनीयानि पापानि क्षयतामियुः । रजस्वलायाः स्पृष्टान्न-भोजनेनापि यद् भवेत् ॥ सततासत्य-भाषेण स्वर्णस्य हरणेन च । मणेश्चापि च रत्नस्य सामान्य-सकलस्य च ॥ वस्तुनश्चापि हरणैर्वधैः सख्यु हिं-

---

1. B. add. r. भविष्ये, कपिला......अद्य कपिला-कोटि-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये । "यत् फलं सर्व-तीर्थेषु सर्वेष्वायतनेषु च......स्नानाच्च संशयः ॥" अद्य सर्व-तीर्थ-बहु-पुण्यायतन-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ।"......जले स्नानादिकां क्रियां । करिष्यन्तीह यास्यन्ति भित्त्वा ते मम मण्डलम् ॥" अद्य सूर्य-मण्डल-भेदन-कामो गङ्गा जले स्नानमहं करिष्ये । "स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा स्वर्गमवाप्नुयात् । गङ्गा-स्नानेषु......परमाप्नोति पूरुषम् ॥" अद्य परम-पुरुष-प्राप्ति-कामः...... "हन्ति गङ्गा कलौ युगे ॥" अद्य जन्म सहस्र-कृत......पाप-नाश-कामः । नारदीये—कोटिष्वष्टासु दशसु तौ ... इह...गङ्गायां लभते नरः ॥ अद्य अष्टादश-कोटि-तीर्थ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः । सार्ध-कोटि-तीर्थ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नायात् । स्कन्द पुराणम् एषा......संकल्प्य नित्यं स्नायात् । विशेष-तिथि-योगादिषु च विशेष-वचनं लिख्यते । तत्र प्रकरणे ॥

2. B. अथ नन्दा प्रतिपत्-षष्ठ्येकादश्युभय-पक्षीयास्तिथयो ज्ञाताः ।

जातयः। मित्र-हिंसा-विप्र-हिंसा-मातृ-हिंसादिभिश्च यत्॥ जनितानि महान्तीह रौरवादीनि यानि च। तेष्वनवरतं विप्रास्ताडनन्तु निवारयेत्॥ यमस्य किङ्कराणां वै पापमाजन्म यत् कृतम्। बाल्य-यौवन-वार्धक्य-दशा-पाप-क्षयो भवेत्। ब्रह्म-पुरे वसेद् दृष्ट्वा हंसन्तु परमन्तथा॥" तथा, "धेनूनां कपिलानान्तु लक्षं दत्त्वा द्विजन्मने।[1] चतुर्वेदाधीतकाय[2] तत् फलं लभते नरः॥ श्रीमन्नारायणस्येह वसते दक्षिणे भुजे। मर्त्य-लोके ततो जन्म ततो गुणाश्रयो भवेत्॥ भुङ्क्ते सर्वं सुखं भोगं यशश्चाप्नोति मानवः। गङ्गा-स्नानेन नन्दायां नात्र कार्या विचारणा॥"[3] भविष्ये—[4]"उभयोः पक्षयोर्जातास्तिस्रस्तु तिथयः शुभाः। एकादशी तथा षष्ठी प्रतिपच्च निबोधत॥ नन्दा तु कथिता सद्भिः सर्व पाप-हरा शिवा[4]॥"

अद्य सप्त-जन्मावच्छेद-पतितान्न-भक्षण[5]-पतित-संसर्ग-ब्रह्म-हत्यादि-पञ्च-महापातकानिर्वचनीय-पाप-क्षय-रजस्वला-स्पृष्टान्न-भोजन-सततासत्य-भाषण-स्वर्ण-मणि-रत्नापहरण-सामान्य-सकल[6]-वस्त्वपहरण--सखि--वध--मित्र-हिंसा-विप्र--हिंसा-मातृ--हिंसादि-जनित-महा-रौरवाद्यनवरत-यम-किङ्कर-ताडन-निवारणाजन्म-गत-बाल्य-यौवन-वार्द्धक्य-दशा-पाप-क्षय-ब्रह्म-लोकाधिकरणक-परम-हंस-दर्शन-पूर्वक-वासाधीत-चतुर्वेद-ब्राह्मण-संप्रदान-कपिला-धेनु-

---

1. B. द्विजोत्तमे। 2 V. r. op. cit. चतुर्वेदानधीताय।

3 PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, section नन्दा-स्नान, p. 86; v. r., पतितान्नं च तैः सह···हरणे वधे सख्यु द्विंजोत्तमाः। Prāy T. v' r. कपिलानाञ्च···नन्दा-स्नानेन गङ्गायाम्।

4–4. Omitted in B. 5. B. भोजन

6. A. no सकल।

लक्ष-दान-जन्य-फल-सम-फल-श्रीमन्नारायण-दक्षिण-भुज-वास-तदु-त्तर-मर्त्य-लोकीय-जन्म-गुणाश्रयत्व-सर्व-सुख-भोग-यशःप्राप्ति-कामो नन्दायां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥

अथ युगाद्या-स्नानम् ॥

युगाद्या-स्नानमाह मात्स्ये—"वैशाख-मासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिक-शुक्ल-पक्षे। नभस्य-मासस्य तमिस्र-पक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥ एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्त-पुण्यास्तिथयश्चतस्रः। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः॥ श्राद्धं कृतं तेन समा-सहस्रं रहस्यमेतन्मुनयो वदन्ति[1]॥"

यद्यपि पञ्चदशी-पदेनामावास्या-पौर्णमास्योर्ग्रहणमापद्यते तथापि नभस्य-मासस्य तमिस्र-पक्षे त्रयोदशी-साहचर्यादमावास्याया एव ग्रहणम्।

तथा च ब्राह्मे—"नवम्यां शुक्ल-पक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्।" निरगात् समपद्यतेति, अव्ययानामनेकार्थत्वात्। "त्रेता सित-तृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघ-मासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्॥ कलिः कृष्ण-त्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः॥" निर्गतः आगतः अव्ययत्वात् पूर्ववत्। तथा च स्मृतिः—"द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्तिते। शुक्ले पौर्वाह्णिके श्राद्धे कृष्णे वै चापराह्णिके॥"

यच्च ब्रह्म-पुराणोक्तं माघ-पूर्णिमा युगाद्येति तद् युग-भेदेन। "वैशाखे शुक्ल-पक्षस्य तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्ल-पक्षे

---

1 Tithi T., chap. on युगाद्या, p. 481, v. r तु या तृतीया। तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययन-द्वये च। पानीयमप्यत्र···पितरो।

च त्रेता च नवमेऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण-त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे तु पौर्णमास्यां वै घोरं कलि-युगं स्मृतम् ॥ युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः[1] । वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्ल-पक्षे तृतीयिका ॥ अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिका-रोहिणी-युता । तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम् ॥[2] संवत्सर-फलं तस्य नवम्यां कार्त्तिके तथा । [3]मन्वादौ तु युगादौ तु मास-त्रय-फलं लभेत् ॥[4]"

अद्य वैशाख-मासस्य सित-तृतीयायां युगादौ वैध-निरन्तर-मास-त्रयावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल- सम-फल- प्राप्ति- कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । अन्य-युगाद्यास्वप्येवम् ।

अद्य कार्त्तिक-शुक्ल-नवम्यां वैध-निरन्तर-संवत्सरावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । संवत्सरोऽत्र वर्ष-पर्यायो न तु वर्ष-विशेषः ।

मन्वादि-स्नानम् ।

भविष्य-मात्स्ययोः—"अश्वयुक्-शुक्ल-नवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा । तृतीया चैत्र-मासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा । आषाढस्यापि दशमी माघ-

---

1 Tithi T., chap. on युगाद्या, p. 480, l. 10f., वैशाखे… कीर्त्तिता ; v. r. वैशाखे शुक्ल पक्षे तु…कार्त्तिके शुक्ल-पक्षे तु त्रेताद्य… माघे च…युगाद्यास्तेन विश्रुताः ।

2 B. add. r. भविष्ये, and अयाक्षय-पुण्य-प्राप्ति-काम इति वाक्यं,

3 Op. cit., p. 127, l. 1f.

4 B. वैशाखे शुक्ला तृतीया कार्त्तिके शुक्ला नवमी भाद्रे कृष्ण-त्रयोदशी माघेऽमावस्या एताश्चतस्रो युगाद्याः ।

5 Op. cit, p. 431, l. 6f., v. r…मन्वादौ च युगादौ च ।

मासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा। मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षय-कारिकाः ॥[1]

अद्य[2] मास-त्रयावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो मन्वादौ गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। मूल-वचनन्तु युगाद्यायाम्। [3]एवमन्येषां मन्वन्तरादीनामेकतरस्मिन् स्नानेऽपेयतदेव फलम्।[3]

दिन-क्षय-स्नानम्।

स्कान्द-भविष्ययोः—"अमावस्यां शत-गुणं सहस्रन्तु दिन-क्षये॥"[4] दिन-क्षयस्त्र्यहस्पर्शः[5]। तत्र दिन-क्षयमाह स्कान्द-राजमार्त्तण्डयोः[6] "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिन-क्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्॥" तथा—"त्र्यहस्पृग् दिवसश्चैव महापुण्यतमः स्मृतः। तिथि-त्रयस्य संस्पर्शात् त्र्यहस्पृक् समुदाहृतः॥"[7]

अद्य दिन-क्षये सहस्र-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

अथ नक्षत्र-स्नानम्॥

ब्रह्माण्डे—"संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः।
पुष्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुल-कोटीः समुद्धरेत्॥"[8]

---

1. Op. cit. chap. मन्वन्तरा, p. 154, l. 2f.…द्वादशी कार्त्तिकी तथा…तथा माघस्य सप्तमी…तथाषाढस्य पूर्णिमा…पञ्चदशी सिता।

2. B. वैध-निरन्तर। 3-3, B. omitted

4. Prāy., p. 83, l. 12, "भविष्ये"।

5. B. दिनक्षयं त्र्यहस्पृक् 6. Omitted in B.

7-7. B. omitted 7. Tithi T, p. 348, l. 7f.

8 PadmaP., chap. 62, p. 736, v. 30, 2nd line, पुष्ये स्नात्वा

अद्य पुष्य-नक्षत्रे बहु-कुल-कोटि-समुद्धरण-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। संक्रान्ति-व्यतीपात-ग्रहणानामन्यतरस्मिन् स्नानेऽप्येतदेव फलम्। भविष्ये—

"आत्मनो जन्म-नक्षत्रे गां गते जाह्नवी-जले।
नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुल-कोटीः समुद्धरेत्॥"[1]

अद्यात्मनो जन्म-नक्षत्रे बहु-कुल-कोटि-समुद्धरण-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। गारुड-भविष्ययोः—

"पुष्ये वा जन्म-नक्षत्रे व्यतीपाते तु वैधृतौ।
अमावस्यां नदी-स्नानं हरत्याजन्म-दुष्कृतम्॥"[2]

नद्यत्र प्रकरणाद् गङ्गैव। अद्य जन्म-नक्षत्रे आजन्म-कृत-दुष्कृत-हरण-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। पुष्य-व्यतीपात-वैधृत्यमावस्यास्वेकतरस्यां स्नानेऽप्येतदेव फलम्। [3]भविष्ये—

"जन्मर्क्षे च कृतं स्नानं गङ्गायां भक्ति-भावतः।
आ जन्मनः कृतं पापं तत्-क्षणादेव नश्यति॥"

अद्य जन्म-नक्षत्रे जन्म-प्रभृति-कृत-पाप-क्षय-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।[3]

तत्रैव स्त्रीणां शतभिषा-स्नानं नास्ति। यदाह प्रचेताः—

तु गङ्गायां कुल-कोटिं; Prāy T., p. 84, l. 12f., ब्रह्माण्डे; TithiT., p. 84, l. 12f. ब्रह्माण्डे; TithiT., p. 348, l. 11f, पुण्ये स्नात्वा च।

1 Prāy T. chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 85, l. 8; जाह्नवी-गाङ्गते दिने, "गङ्गामृत-ग्रन्थे भविष्य-पुराणे"। PadmaP., chap. 62, v. 49, p. 738, v. r. स्व-कुलञ्च समुद्धरेत्।

2 Tithi T., p. 433, l. 5, from पैठीनसि। V. r. पुष्ये तु... व्यतीपाते च···पुनात्यासप्तमं कुलम्। आजन्म-दुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः। 3-3. Omitted in B.

"स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषां गते। सप्त-जन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा ध्रुवम्[1] ॥ दधति शतभिषायां स्नानवत्यो युवत्यो दयित-जनित-तोष-श्लेष-विश्लेष-दुःखम्। धनमिव कृपणानां जन्म सप्तापि तासां विफलति कुच-कुम्भः कुक्षि-कुम्भ स्थलानाम् ॥ हठाच्छतभिषा-स्नानं नारीणां यदि जायते। पूजयेत् स्वामिनं तत्र आत्मनः सर्व-सत्कृतम् ॥"

वराहः—"रोहिणी-गुरु पुनर्वसूत्तरे या बिभर्ति नव-वस्त्र-भूषणम्।
सा न योषिदवलम्बते पतिं स्नानमाचरति या च वारुणे ॥"

अथ योग स्नानम्।

बृहद्वशिष्ठः—"श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा-नाग-दैवत-मस्तके। यद्यमा रवि-वारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥"[2] नाग-दैवतम् अश्लेषा, मस्तकं मृगशिरः।

अद्य व्यतीपाते बहु-कुल-कोटि-समुद्धरण-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। मूल-वचनन्तु नक्षत्र-स्नाने।

भविष्ये—"चतुर्दश्यां यदा युक्तो व्यतीपातेन चन्द्रमाः। तदा पुण्य-तमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्-फलमाप्नुयात्। यत्र तत्र विपन्नोऽपि गङ्गा-मरणजं च तत् ॥"[3]

अद्य चतुर्दश्यां व्यतीपात-युक्त-चन्द्रमसि [4]गङ्गा-मरण-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

---

1 Op. cit., p. 349, l. 8 f.

2 Prāy T., p. 85, l., f, "बृहन्मनुः"।

3 Prāy T., p. 85, l. 4, चतुर्दश्यां यदा योगी...चार्द्रया... विपन्नोऽपि गङ्गा-मरणजस्तु सः। Then Raghunandana says, "व्यतीपातेन चन्द्रमा इति गङ्गा-वाक्यावल्युक्त-पाठोऽनन्वितत्वाद्धेयः।"

4. B. यत्र तत्र मरणेनापि गङ्गा...।

"द्वादश्यां श्रवणे ऋक्षे अष्टम्यां पुष्य-योगतः। आर्द्रायाञ्च चतुर्दश्यां गङ्गा-स्नानं सु-दुर्लभम्॥[1] वैशाखे पूर्णिमा वा स्यान्माघे वै कार्त्तिके तथा। तथा माघी त्वमावास्या गङ्गायान्तु सुदुर्लभा॥"

अद्य श्रवणर्क्ष-युक्त-द्वादश्यां सु-दुर्लभ-[पुण्य] प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। एवमन्यासामपि यथानामोल्लिख्य स्नायात्।

भविष्ये—"कृष्णाष्टम्यां यदा त्वार्द्रा व्यतीपातश्च वै तदा। गङ्गायां दुर्लभं स्नानं योगोऽप्येष सु-दुर्लभः॥ यो माघे दैव-योगेन तदा स्नानं विधानवित्। लभते चेत् स सद्यो वै जातिं स्मरति पौर्विकीम्॥ सर्व-यज्ञ-तपोध्यान-फलमाप्नोति तत्-क्षणात्। सर्व-शास्त्रार्थ-विज्ञाता अरोगश्च सदा भवेत्॥"

अद्यार्द्रा-नक्षत्र-युक्त-माघ-कृष्णाष्टम्यां सद्यः पूर्व-जाति-स्मरण-पूर्वक-सर्व-यज्ञ-तपोध्यान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-सर्व-शास्त्रार्थ-विज्ञा-तत्व-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये। माघेतरे तु दुर्लभ-पुण्य-प्राप्तिः फलम्।

स्कान्दे—"शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च। कृष्णाष्टमी-चतुर्दश्योः पुण्यां गतिमवाप्नुयात्॥"[2]

अद्य शनैश्चर-वाराधिकरणक-कृष्णाष्टम्यां पुण्य-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये। अद्याङ्गारक-वाराधिकरणक-चतुर्दश्यां पुण्य-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। दानादीनामन्यतमस्य करणस्यैतदेव फलम्।

तथा—"सोमवारे त्वमावस्या आदित्याहे च सप्तमी। चतुर्थी

---

1 Op. cit., p. 83, l. 9f, v. r. द्वादश्यां श्रवणर्क्षे तु।

2 Tithi T., P. 57, l. 11 f. "ज्योतिषे।" V. r. कृष्णाष्टमी-चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते।

भौम-वारे च अष्टमी च बृहस्पतौ ॥ अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म-सञ्चयः। षष्टिं वर्ष-सहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥"[1]

अद्य सोम-वारे अमावस्यायाम् आदित्याह्ने सप्तम्यां वा भौम-वारे चतुर्थ्यां वा बृहस्पतौ अष्टम्यां वा षष्टि-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-स्वर्ग-वास-पूर्वक-प्रतिजन्माक्षय-धर्म-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

एतेषु स्नान-दानादि-सर्व-पुण्य-जनक-कर्मणि कृते फलमेवम्। अधर्मे तु कृते षष्टि-सहस्र-वर्ष-नरक-वास-पूर्वक-प्रति-जन्माक्षया-धर्म-प्राप्तिः फलम्।

प्रचेताः—"अमावास्यां यदा वारो भवेद् भूमि-सुतस्य वै। गो-सहस्र-फलं दद्यात् स्नान-दानेन जाह्नवी ॥"[2]

अद्य भूमि-सुत-वारे अमावस्यायां गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो जाह्नवी-स्नानमहं करिष्ये। वस्तु-मात्र-दानेऽप्येतदेव फलम्। तथा

"सिनीवाली कुहूश्चैव यदि सोम-दिने भवेत्।
गो-सहस्र-फलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥[3]

अद्य सोम-दिने सिनीवाल्यां कुह्वां वा गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अस्यां सामान्य-जलाधिकरणक-मौन-स्नानादप्येतदेव फलम्। एतच्च मौनम् अरुणोदयादारभ्य स्नान-पर्यन्तं कार्यम्। वचनान्तरेण [4]स्नान-मात्रे तत्र मौनस्य स्वयमेव सिद्धत्वात्। यदुक्तं स्कान्दे—

---

1 Op. cit, p. 157, l. 13 f., v. r. सोम-वारेऽप्यमावस्या··· चतुर्थ्यङ्गार-वारे च···षष्टि-जन्म-सहस्राणि।

2 Op. cit, p. 433, l. 8, "व्यासः"; v. r. अमायान्तु स्नान-मात्रेण।

3 Op. cit, l. 9; v. r. कुहर्वाऽपि। 4. C. न तु स्नान मात्रे।

"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्त-धावने ।
स्नाने भोजन-काले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥"[1]

दशहरा-स्नानम् ।

"अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठिके सिते । दश-पाप-हरायाञ्च दत्तं दानमकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा पर-दारोपसेवनम् । पारुष्यानृत-पैशुन्यम् असम्बद्धाभिभाषणम् ॥ पर-द्रव्याभिध्यानञ्च मनसाऽनिष्ट-चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥"

एतद्दशाघ-घातन-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥ गाङ्गेये—

"ज्यैष्ठे मासि क्षिति-सुत-दिने शुक्ल-पक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं[2] जाह्नवी मर्त्य-लोकम् ।
पापान्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि शत-गुणं वाजिमेधायुतस्य[3] ॥"[4]

अद्य हस्ता-नक्षत्र-युक्त-क्षिति-सुत-दिने शुक्ल-पक्षे दशम्याम् "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः[5] । पर-दारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥" पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्ध-प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ पर-द्रव्येष्वभिध्यानं[6] मनसाऽनिष्ट-चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं

---

1 Op. cit, l. 14.

2. C. कौलान्निरगमदियं (?) ।

3. C. मेध्यायुतस्य ।

4. Op. cit, p. 215, l. 2. chap. दशहरा l. 2, "शङ्खः" ; v. r. हरति च

5. C. चैवाभिधानतः (?)

6 C. द्रव्येष्वतिध्यानम् ।

स्मृतम्[1]।" एतद्दश-पाप-क्षय-पूर्वक-वाजि-मेधायुत-जन्य-पुण्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

वार[2]-नक्षत्र-योगाभावेऽपि केचिद्दशमी-मात्रेऽपि दशहराख्यं मन्यन्ते, ब्रह्म-पुराण-वचन-दर्शनात्। तथा ब्राह्मे—"शुक्ल-पक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तमाः। हरते दश-पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥"[3] इति। एतस्यां [4]स्नान-मात्रेऽपि दश-पाप-क्षयः समः। नक्षत्र-मात्र योगेऽपि, गरुड-पुराणे-दर्शनात्। अत्र वाजि-मेधायुत-जन्य-पुण्योल्लेखनं कर्तव्यमिति विशेषः।

अथ संक्रान्ति-स्नानम्।

अथ संक्रान्ति-निर्णयः। भविष्य-मात्स्ययोः "अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः। चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः॥ मृग-कर्कट-संक्रान्ती द्वे तूदगृदक्षिणायने। तुला-मेषे विषुवे द्वे गोल-मध्ये तथा परा:॥" मृगो मकरः। "धनुर्मिथुन-कन्यासु मीने च षडशीतयः। वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता॥[5] संक्रान्तयो विष्णुपद्यो युगान्ताः परिकीर्तिताः।" तथा च ब्रह्म-पुराणे—"सूर्यस्य सिंह-संक्रान्त्यामन्तं त्रेता-युगस्य च। तथैव वृष-संक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया॥ तथा च कुम्भ-संक्रान्त्यामन्तं कलियुगस्य च॥" सौरधर्मे—

"संक्रान्ति-समयः सूक्ष्मो दुर्लक्ष्यः पिशितेक्षणैः। तद्योगा-

---

1 Op. cit, p. 215, l. 7 v. r. त्रिविधं कर्म मानसम्।

2 वार omitted in A and C.

3 Op. cit., p. 212, l. 9 , v. r. द्विजोत्तम।

4 C. दर्शन-मात्रेऽपि।

5 Op. cit , p. 487, l. 15, "भविष्य-मात्स्य-ज्योतिषेषु, v. r.... विषवती तुला-मेषे ···वृष-वृश्चिक-सिंहेष कुम्भे···।

दधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु परस्तादपि षोडश। पुण्य-कालोऽर्क-संक्रान्त्यां धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥" 'नाड्यो' दण्डाः। "या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः।[1] अह्नि[2] संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम्। रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धं स्नान-दानयोः।[3] अर्ध-रात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया। ऊर्द्ध्वं संक्रमणे यावदुदयात् प्रहर-द्वयम् ॥" 'अधः' प्रथमार्धे रात्रे'रूर्ध्वमु'त्तरार्धे रात्रेः। "पूर्णेऽर्ध-रात्रे संक्रान्तौ दिनार्धे पुण्यदे स्मृते ॥" पूर्व-दिनस्य परार्धं पर-दिनस्य पूर्वार्धमित्यर्थः। "षडशीति-मुखेऽतीते वृत्ते च विषुव-द्वये। भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे[4] ॥" एवं च दक्षिणायनस्यात्र भावित्वेऽधिक-पुण्यता, विषुव-द्वयस्य उत्तरायणस्य चातीतत्वे पुण्यता। तथा च मात्स्ये—"अयने कोटि-गुणितं लक्षं विष्णुपदी-फलम्। षडशीति-सहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम् ॥ शतमिन्दु-क्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिन-क्षये। विषुवे शत-साहस्रम् आ-का-मा-वैष्वनन्तकम्[5] ॥"

अद्यामुक-संक्रान्त्यां कोटि-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। तथा, अद्य विष्णुपद्यां संक्रान्त्यां लक्ष-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। तथा, अद्य षडशीत्यां संक्रान्त्यां षड-

---

1. Op. cit., p. 394, l. 8, या याः सन्निहिताः, etc.

2. C. अह्नि (?)।

3. Op. cit. l, 94. बृहद्वशिष्ठ and others ; v. r.…संक्रमणे भानोर्दिनार्धं…

4. Op. cit., p. 388, ll. 7—8

5. Op. cit., p. 397, l. 8f., v. r. लक्षं विष्णुपदीषु च।

शीति-सहस्र-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। जल-विषुव-स्नानेऽप्येतदेव फलम्। भविष्ये—"संक्रान्तिषु च सर्वासु चातुर्मास्य-फलं लभेत्। एतदेव भवेत् पुण्यं माघ-कार्त्तिक-मासयोः ॥"

अद्यामुक-संक्रान्त्यां चातुर्मास्य-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये ॥

ब्राह्मे—"अयने द्वे विषुवे द्वे यः स्नायाद् जाह्नवी-जले।
गङ्गा-स्नानस्य लभते फलं षाण्मासिकस्य च ॥"

अद्यामुकायन-संक्रान्त्यां षाण्मासिक-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ॥

अथ मास-स्नानम्

तत्रैक-मासस्य। भविष्ये—"नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति मानवः। स शक्र-लोके सुचिरं कालं स्थित्वा[1] सगोत्रजैः ॥ ततो ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्प-कोटि-शतायुतम्[2]।"

अद्य शक्र-लोकाधिकरणक-बहु-गोत्र-सहित-सुचिर-कालावच्छिन्न-वासानन्तर-ब्रह्मपुराधिकरणक-कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न-वास-कामः अद्यारभ्य मासमेकं गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अत्र सौर-मास-परिग्रहः। तथा षण्मासस्य। भविष्ये—"षण्मासं स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः। सर्व-पाप-विनिर्मुक्तः समस्त-कुल-संयुतः ॥ समस्त-भोग-संयुक्तो विष्णु-लोके महीयते ॥ परार्ध-द्वितयं यावन्नात्र कार्या विचारणा ॥ षण्मासमेकस्त्वपरः

---

1. A…सुचिरं कामो तप्त्वा…।

2. Also quoted in PrayTat., गङ्गा-माहात्म्य-प्रकरण, p. 84, l. 4; v. r. स शक्र-लोकेषु चिरं…॥

सङ्क्रदेवोत्तरायणे। एतदेव भवेत् पुण्यं विषुवे च तथैव च[1] ॥"

अद्य सर्व-पाप-विनिर्मुक्ति-पूर्वक-समस्त-कुल-संयुत-समस्त-भोग-युतात्मीय-विष्णु-लोकाधिकरणक-परार्ध-द्वितयं यावन्महितत्व-कामः अद्यारभ्य नैरन्तर्येण षण्मासं यावद् गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। उत्तरायण-विषुवाणामेकतरस्य स्नानेऽप्येतदेव फलम्।

माघ-फाल्गुन-स्नानम्।

गारुडे—"य इच्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्र-सूर्य-ग्रहोपमान्। प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ[2] ॥"

अद्य चन्द्र-सूर्य-ग्रहोपम-बहु-विपुल-भोग-प्राप्ति-कामो माघ-फाल्गुन-मास-द्वयं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां प्रातः स्नानमहं करिष्ये। माघाधिकारे गारुडे—"मातरं पितरञ्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत्तु सः[3] ॥" 'द्वादशांशं' माघ-मासीय-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-द्वादशांश-फलमित्यर्थः। माघस्य। पाद्मे—"मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव।

---

1. Op. cit., p 84, ll. 10—12; v. r., last verse a, षण्मासमेकन्त्वपरं···।

2. BhavP., uttara, chap. 122, vv. 17b—18a, p. 484, v. r. यदीच्छेत्···चन्द्र-सूर्योपमान् ग्रहान्। पौष-फाल्गुनयोर्मध्ये प्रातःस्नायी भवेन्नरः; cp. TitTat., p. 401, ll. 9—10, v. r. 2nd line, कार्त्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेत् सदा।

3. PrayTat, op. cit., p. 76, ll 7—9, v. r.···पितरं जायां ...अष्ट-भागं लभेत सः ॥ cp. for अष्ट-भाग the verse प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थ-वारिणि मज्जयेत्। मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्ट-भागं लभेत सः; op. cit, p 75, ll. 16—17,

स्नानेनानेन मे देव यथोक्त-फलदो भव[1] ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य स्नायान्मौनं समाश्रितः[2] । वासुदेवं हरिं विष्णुं माधवञ्च स्मरेत् पुनः ॥[3] तप्तेन वारिणा स्नानं यद् गृहे क्रियते नरैः । षडब्द-फलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥" अशक्त्या इत्यर्थः । "बहिःस्नानन्तु वाप्यादौ द्वादशाब्द-फलं स्मृतम् । तडागे द्वि-गुणं राजन् नद्यां तच्च चतुर्गुणम् । दशधा देव-खाते च शतधा च महानदीम् । शतं चतुर्गुणं राजन् महानद्याश्च सङ्गमे ॥ सहस्र-गुणितं सर्वं तत् फलं मकरे रवौ । गङ्गायां स्नान-मात्रेण लभते मानुषो नृप ॥"

अद्य माघाधिकरणक-महानदी-सङ्गम-स्नान-जन्य-फल-सहस्र-गुण-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे गङ्गायां प्रातः स्नानमहं करिष्ये । तथा—

"गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते माघे मासि नराधिप ।
चतुर्युग-सहस्राणि न पतन्ति सुरालयात् ॥"[4]

अद्य सुरालयाधिकरणक-चतुर्युग-सहस्रोपभोग-तदुत्तर-तत्-पुराधिकरणक-पाताभाव-कामो गङ्गायां माघे प्रातः स्नानमहं करिष्ये । अवगाहन-मात्रेऽप्येतदेव फलम् । तथा—

---

1. KrtTat., p. 25, ll. 3—4; also MalM Tat., chap. माधव-स्नान, part 1, p. 79, ll. 4—5. 2. A. समन्वितः ।

3. MalMTat., op. cit. part 1, p. 79, ll. 4-6, v. r. एतन्मन्त्रं...कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ; KrtTat., p. 25, ll. 4-5, 2nd line quoted, reading same as in MalM Tat.

4. TitTat., chap. कार्त्तिकादि-स्नान, p. 402, ll. 13-14, v. r. 2nd line, चतुर्युग-सहस्रान्ते ; stated here to be quoted from the गारुड-पुराण ।

"दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विशांपते ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥"

अद्य प्रतिदिनं सहस्र-सुवर्ण-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघ-मासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । तथा—"अनड्वाही-सहस्रन्तु कपिलायुतमेव च ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः ॥"

अद्यानड्वाही-सहस्र-कपिला-गवायुत-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां प्रातः स्नानमहं करिष्ये । पाद्मे (?)—अद्य प्रतिदिन-षष्टि-सहस्र-वर्षावच्छिन्न-स्वर्गाधिकरणक-वास-कामो माघ-मासि प्रत्यहं प्रातर्गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । प्रकरण-बलात् प्रातः-कालीन-स्नान-परिप्राप्तिः । तथाहि स्कान्दे—"मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत् ॥" तथा पाद्मे—"मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले । गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि[3] ॥" एतेन सर्वत्र प्रातःपदं प्रयोज्यम् । तथा—"ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरु-तल्पगः । माघस्नायी विपापः स्यात् तत्-संसर्गी च पञ्चमः ॥ माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥"[4] इत्यादि-प्रकरणादित्यर्थः । माघ-

---

1. TitTat., op. cit., p. 204, ll. 14—16 ; stated to be quoted from the गारुड-पुराण ।

2. Op. cit., p. 402, ll. 1—2 ; stated to be taken from the पाद्म-पुराण ; followed by the verse "अकामो वा सकामो वा यत्र क्वापि बहिर्जले । इहामुत्र च दुःखानि माघ-स्नायी न पश्यति ।"

3. MalMTat., chap. माधव स्नान, part 1, p. 76, ll. 5—6 ; v. r.···तथा मुने ।

4. Op. cit., p. 77, ll. 1—3 ; v. r. ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं...।

स्नाने सर्वेषामेवाधिकारिता। तथा—"सर्वेषां सर्व-वर्णानामाश्र-मायान्तु भूपते। माघ-स्नानन्तु धर्मस्य धाराभिः खलु वर्षति॥"

अथ ग्रहण-स्नानम्।

नक्षत्र-निषिद्ध-काले गङ्गादि-तीर्थ-प्राप्तावपि ग्रहण-दर्शनं न कर्तव्यम्। निषेधे पुण्य-लाभासम्भवात्। तदुक्तं वराह-संहितायाम्—"जन्म-सप्ताष्ट-रिप्फाङ्के दशमस्थे निशाकरे। दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च[1] ॥ 'अङ्को' नवमः। 'जन्मर्क्ष' जन्मतारा। 'निधनं' सप्तम-तारा। तथा राजमार्तण्डे भोजराजः—"सप्ताष्ट-जन्म-शेषेषु चतुर्थे दशमे तथा। नवमे च निशानाथे न कुर्याद्राहु-दर्शनम्[2] ॥" गारुडे—"चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम्। स स्नातः सर्व-तीर्थेषु किमर्थमयते महीम्[3] ॥"

अद्य रात्रौ चन्द्र-ग्रहे सूर्य-ग्रहे वा सर्व-तीर्थ-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अवगाहनेऽप्येतदेव फलम्। ब्रह्म-पुराणे—"गवां कोटि-सहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम्। तत् फलं जाह्नवी-स्नाने राहु-ग्रस्ते निशाकरे॥ दिवाकरे फलं तद्दच्छत-संख्यमुदाहृतम्[4] ॥"

अद्य रात्रौ राहु-ग्रस्ते निशाकरे गङ्गाधिकरणक-सम्यग्दत्त-गो-कोटि-सहस्र-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अद्य राहु-ग्रस्ते दिवाकरे गङ्गाधिकरणक-राहु-ग्रस्त-निशाकर-कालीन-स्नान-जन्य-फल-शत-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। स्कान्दे—

---

1. TitTat., chap. ग्रहण, p. 410, ll. 10—11; v. r. रिप्फाङ्क—दशमस्थे···। "रिप्फं द्वादश-राशिः"—रघुनन्दनः।

2. Tit Tat., op. cit., p. 410, ll. 2—3, v. r. 2nd line, नवमे च तथा चन्द्रे ...।

3. Not found in GarP. 4. Not found in BrahmaP.

"दिन-क्षये पर्वणि जात-काले शशाङ्क-सूर्य-ग्रहण-द्वये च।
अनन्त-पुण्यं विषुव-द्वये च यस्य पुंसोऽक्षय-धर्मको यः (?)॥"
'अक्षय' आभूत-संप्लव-स्थायी।

अद्य रात्रौ अक्षय-बहु-धर्म-प्राप्ति-कामः शशाङ्क-ग्रहणे गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अनन्त-फल-प्राप्ति-कामो वा। दिन-क्षय-पर्वजात-काल-सूर्य-ग्रहण-विषुव-द्वयानामेकतमस्य स्नानेऽप्येतदेव फलम्। गारुडे—"सूर्य-ग्रहः सूर्य-वारे सोमे सोम-ग्रहस्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्त-फलं लभेत्॥ अन्यस्माद् ग्रहणात् कोटि-गुणमत्र फलं भवेत्[1]॥"

अद्य सूर्य-वाराधिकरणक-सूर्य-ग्रहे चूडामणि-योगे वा गङ्गाधिकरणक-सूर्य-ग्रह-कालीन-स्नान-जन्य-फल-कोटि-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। अनन्त-फल-प्राप्ति-कामो वा। तथा, अद्य रात्रौ सोम-वाराधिकरणक-सोम-ग्रहे चूडामणि-योगे वा गङ्गाधिकरणक-सोम-ग्रह-कालीन-स्नान-जन्य-फल-कोटि-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। ब्राह्मे—

"इन्दोर्लक्ष-गुणं प्रोक्तं रवेर्दश-गुणन्तथा।
गङ्गा-तीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश[2]॥"

अद्य राहु-ग्रस्ते दिवाकरे दश-कोटि-गुण-गङ्गा-स्नान-जन्य-

---

1. Not found in GarP. Tit Tat., op. cit., p. 416, ll. 9—11, v. r. 2nd line, तत्रानन्त-फलं स्मृतम्...last line,...फलं लभेत्।

2. Not found in BrahmaP. op. cit., p. 415, ll. 3—4, v. r. रवेर्दश-गुणस्तु तत्। Raghunandana says, इन्दोर्लक्ष-गुणमिति सामान्योदक-स्नान-विषयमेतत्।

फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । अद्य रात्रौ राहु-ग्रस्ते निशाकरे कोटि-गुण-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । दानम् । अद्य सोम-ग्रहे सोम-देवताधिकरणक-दातव्यैतद्वस्तु-दान-जन्य-फल-दश-गुण-फल-प्राप्ति-काम इदम् अमुक-वस्तु यथा-दैवतं गङ्गा-तीरे यथानाम-गोत्रायेत्यादि । दक्षिणा यथाविधि ग्रहणानन्तरम् । देव-सम्प्रदानक-दान-तपोनियमादि-सर्व-कर्म-करणेऽप्येतदेव फलम् । अत्र ग्रहण-काले तु अशौच-व्याप्तौ साङ्ग-स्नान-मात्रं कर्तव्यम् । न तु दान-श्राद्धादि । यदुक्तं स्मृतौ—"सूतके मृतके चैव न दोषो राहु-दर्शने । स्नान-मात्रन्तु कुर्वीत दान-श्राद्ध-विवर्जितम्[1] ॥"

अथ मध्याह्न-स्नानम् ।

भविष्ये—"प्रातः स्नानाद्दश-गुणं पुण्यं मध्यंदिने तथा[2] ॥"

अद्य प्रातःकालीन-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-दश-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां मध्याह्ने स्नानमहं करिष्ये । तथा—"सायं-काले शत-गुणमनन्तं शिव-सन्निधौ ॥" अद्य मध्याह्न-कालीन-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-शत-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां सायं-काले स्नानमहं करिष्ये ॥

---

1. Tit Tat., chap. पुरश्चरण, p. 421, ll. 9—10, v. r. 2nd line, स्नान-मात्रन्तु कर्तव्यं···। Raghunandana here refers to the गङ्गा-वाक्यावली and accepts विश्वासदेवी as the authority ; he also states that the same verse is found in the संवत्सर-प्रदीप ।

2. Pray Tat., chap. गङ्गा-माहात्म्य, pp. 102-103.

अथ वारुण्यादि-स्नानम् ।

स्मृतिः—वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य-ग्रह-शतैः समा[1] ॥

अद्य वारुण-नक्षत्र-समायुक्त-मधु-कृष्ण-त्रयोदश्यां वारुण्यां वा बहु-शत-सूर्य-ग्रह-कालीन-मध्याह्न-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

महावारुणी महामहावारुणीति गौडीयाः पठन्ति ।

"शनि-वार-समायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । यदि लभ्येत गङ्गायां कोटि-सूर्य-ग्रहैः समा[2] ॥" अद्य शनि-वाराधिकरणक-वारुण-नक्षत्र-समायुक्त-मधु-कृष्ण-त्रयोदश्यां महावारुण्यां वा गङ्गाधिकरणक-बहु-कोटि-सूर्य-ग्रहण-कालीन-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । तथा—

"शुभ-योग-समायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रि-कोटि-कुलमुद्धरेत्[3] ॥"

अद्य शुभ-योग-युक्त-शनि-वाराधिकरणक-शतभिषा-नक्षत्र-युक्त-मधु-कृष्ण-त्रयोदश्यां महामहावारुण्यां वा त्रि-कोटि-कुलोद्धरण-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. Pray Tat, p. 99, ll. 19—20; TitTat., p. 347, ll. 3—4; Kṛt Tat., p. 30, ll. 1—2; chap. वारुण्यादि-स्नान in all the works.

2. Tit Tat., p. 347, ll. 6—7, Pray Tat., p. 100, ll. 1—2; KṛtTat., p. 30, ll. 2—3; v. r. 2nd line, गङ्गायां यदि लभ्येत ।

3. TitTat., p. 347, ll. 7—8; PrayTat, p, 100, ll. 2—3; KṛtTat., p. 30, ll. 3—4,

अथ महाज्यैष्ठी-स्नानम् ।

"ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरु-वारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता[1] ॥" 'ऐन्द्री' जेय्ष्ठा, 'प्राजापत्यं' रोहिणी । विना गुरु-वारेणापि । तथा—"ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा जैय्ष्ठ-मासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता[2] ॥" अनुराधासु चन्द्रेऽपि । यथाह व्याघ्रभूतिः— "ऐन्द्र-ऋक्षेऽथवा मित्रे गुरु-चन्द्रौ यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्यैष्ठ-मासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्तिता[3] ॥" [यदा] केवलं ज्येष्ठा-नक्षत्र-युक्ता ज्यैष्ठ-पूर्णिमा [ज्यैष्ठ] संवत्सरे स्यात् तदा महाजैय्ष्ठी स्यात् । तथा च राजमार्तण्डे भोजराजः—"ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठ-मासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठा-भेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी भवेत्तदा[4] ॥" तथा च स्कान्द-मात्स्ययोः—"पौर्णमासीषु ज्येष्ठासु[5] मासर्क्ष-सहितासु च । एतेषां स्नान-दानाभ्यां फलं दश-गुणं स्मृतम् ॥" एतत्तु, जैय्ष्ठे विशेष-विधानात् ज्यैष्ठेतरान्य-(?) मास-पूर्णिमासु बोद्धव्यम् । फल-दश-गुणत्वं सामान्य-पूर्णिमाधि-करणक-स्नान-दानाद्यपेक्षयेत्यर्थः । स्मृतिः—"महा[6]-पूर्वासु चैतासु

1. TithiTat., p. 377, ll. 8—9; PrayTat, p. 100, ll. 5—6; chap. महा-ज्यैष्ठी ।

2. Tithi Tat., p. 377, ll. 10—13; PrayTat., p, 101, ll. 2—3.

3. Tithi Tat., p. 378, ll. 1—2; Prāy Tat., p. 101, ll. 5—7; v. r. ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे…।

4. Op. cit, ll. 3—4; op. cit., ll. 7—8.

5. C and A. पौर्णमासीषु चैतासु ।
Tithi T., p. 377, l. 1. पौर्णमासीषु चैतासु…एतासु स्नान ।

6. B. महत्पूर्वासु ।

फलमक्षय्यमश्नुते[1] ॥" 'अक्षय्यम्' आभूत-संप्लव-स्थायि[2] । महत्-पूर्वत्वञ्चासां[3] यदा पौर्णमास्यामेव मास-चिह्नित-नक्षत्रे चन्द्र-बृहस्पति-योगस्तदा महा[4]वैशाख्यादि[5]-व्यपदेशः ।

तथा च[6] विष्णुः—"दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र-बृहस्पती । पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा[7]" ॥ तथा भोजराजः—"मास-संख्ये यदा ऋक्षे चन्द्रः सम्पूर्ण-मण्डलः । गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता[8] ॥" इति यद्यपि, तथापि[9] ज्यैष्ठे विशेष-विधानात् संवत्सर-सम्बन्धिज्यैष्ठ-पूर्णिमायां यदा वारेण विनापि ज्येष्ठा-नक्षत्र-मात्र-योग[10]-स्तदापि महाज्यैष्ठीत्वं "ज्यैष्ठ-संवत्सरे चैव" इति श्रवणात् । संवत्सरोऽत्र वर्ष-विशेषो न तु वर्ष-पर्यायः । कृता ज्योतिःशास्त्रेण विशेष-लक्षणाद्यपेता वत्सरादयः । तथा च वराहः—"एते पञ्च समाख्याता वर्षाश्च ऋषिभिः पुरा । संवत्सरः, परिवत्सरोऽनुवत्सरः, इद्वत्सरः, उदावत्सरश्च ॥" लक्षणञ्चैतेषां गणित-शास्त्रे प्रसूक्तमेव । एतेन संवत्सर-सम्बन्धि-ज्यैष्ठ-पूर्णिमायां यदा ज्येष्ठा-नक्षत्रं स्यात् तदा महाज्यैष्ठीति विशेषः ।

---

1. C. फलमक्षयमश्नुते । 2. C. अक्षयमाहुत-संप्लव—
3. A. पूर्वञ्चासां । 4. Not found in C.
5. C. वैशाखादि— 6. Not found in C.
7. Visnu Saṃ chap 49., V. 9, p. 78. Unv Saṃh ; Tithi T. p. 375, l. 3, महती ज्ञेया ।
8. Tithi T., p. 376, l. 3, मास-संज्ञे ।
9. C. तथा 10. C. नक्षत्र-योगः ।

भविष्ये—"महाज्यैष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति[1] मोक्षं गङ्गाम्बु-मज्जनात् ॥"

अद्य महाज्यैष्ठ्यां मुक्ति-कामो गङ्गायां मज्जनमहं करिष्ये ।

भविष्ये—"महाज्यैष्ठी सुर-श्रेष्ठ कृताऽनन्त-फला स्मृता ।
तस्यान्तु जाह्नवी-स्नानं सूर्य-ग्रह-शताधिकम् ॥"

अद्य महाज्यैष्ठ्याम् अनन्त-फल-प्राप्ति-पूर्वक-गङ्गाधिकरणक-सूर्य-ग्रह-शत-कालीन-स्नान-जन्य-पुण्याधिक-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

शिव-सन्निहित-गङ्गा-स्नानम् ।

भविष्ये—"अनन्तं शिव-सन्निधौ"

अद्य शिव-सन्निहित-गङ्गायामनन्त-फल-प्राप्ति-कामः स्नानमहं करिष्ये ।

पश्चिमवाहिनी-गङ्गा-स्नानम् ।

भविष्ये—"कुरुक्षेत्र-समा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । कुरुक्षेत्राद्दश-गुणा यत्र विन्ध्येन सङ्गता[2] । ततो दश-गुणा प्रोक्ता यत्र पश्चिमवाहिनी ॥"

अद्य कुरुक्षेत्र-स्नान-जन्य-पुण्य-दश-गुण-पुण्य-प्राप्ति-कामो विन्ध्य-सङ्गत-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । तथा, अद्य विन्ध्य-सङ्गत-गङ्गा-स्नान-जन्य-पुण्य-दश-गुण-पुण्य-प्राप्ति-कामः पश्चिम-वाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । तथा—

"तस्मात् सहस्र-गुणिता यत्र चोत्तरवाहिनी" ।

अद्य पश्चिमवाहिनी-गङ्गा-स्नान-जन्य-पुण्य-सहस्र-गुण-पुण्य-प्राप्ति-काम उत्तरवाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. Tithi T., p 377, l. 6, विष्णुलोकमवाप्नोति ।
2. C. संस्थिता ।

अथ तर्पण-प्रकरणम् ।

तर्पणन्तु तीर्थे नित्यमेव तिलेन कर्तव्यम्, तीर्थे प्रतिषेधाभावात् । "तिल-तर्पणन्तु प्रतिषिद्ध-दिनं परित्यज्य कर्तव्य"मिति यत्, तत्तु सामान्य-जल-विषयम् । तथा च सामान्य-जल-विषये प्रतिषिद्ध-दिनमाह स्मृतिः—

"निषिद्ध-दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिल-तर्पणम् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥ रवि-शुक्र-दिने चैव द्वादश्यां श्राद्ध-वासरे । सप्तम्यां जन्म-दिवसे न कुर्यात्तिल-तर्पणम्[1] ॥" तथा, "संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रवि-शुक्र-दिने तथा । श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिल-तर्पणम्[2] ॥"

श्राद्ध-पदमत्र अमावस्या-श्राद्धेतर-दिन-विषयम् । तथा च मात्स्ये—"नील-षण्ड-विमोक्षेण अमावस्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीप-दानेन पितृणामनृणो भवेत्[3] ॥" तथा च कात्यायनः—"न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीत-पितृको द्विजः । इन्दु-क्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः[4] ॥" इति वचनादमावस्या-श्राद्ध-करणस्य नित्यता[5] ।

स्मृतिः—"अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च । उपाकर्म-वृषोत्सर्गे युगादौ मृत-वासरे[6] ॥ सूर्य-शुक्रादि-वारेऽपि न कुर्यात्तिल-तर्पणम्[7] । अमावस्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् ॥

---

1. AhnikaT., chap. तर्पण, p. 105, l. 6f,
2. Op. cit, "मत्स्य-पुराणम्" ।
3. Op. cit., l. 10f.
4. C. प्रायश्चित्तीयते तु सः ।
5. A. श्राद्धस्य करणता ।
6. A. पितृ-वत्सरे ।
7. Ahnika T., p. 106, l. 7—f. V. r. उपाकर्मणि चोत्सर्गे... न दोषस्तिल-तर्पणे ।

पात्रमौडुम्बरं गृह्य मधु-मिश्रं तपोधन। कृतं भवति तच्छ्राद्धं स-रहस्यं यथार्थवत्॥" इति। तीर्थे तु प्रतिषेधाभावमाह।

तथा च स्कान्दे—"तीर्थ-मात्रे तु कर्तव्यं तर्पणं स-तिलोदकैः। योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां भवेत् कृमिः[1]॥ विशेषेण तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्। न काल-नियमस्तत्र सर्वथा सर्व-कर्मसु[2]॥"

तथा च कात्यायनः—

"यो नित्यं तर्पयेत्तीर्थे पितृन् कृष्ण-तिलोदकैः।
बन्धात्तान् मोचयित्वा तु स्वयं विष्णु-पुरं[3] व्रजेत्[4]॥"

इति विधान-दर्शनात्तीर्थे तिल-तर्पणस्य नित्यतैव। गौडीया स्मृतिस्तु तिलैस्तर्पयेन्नित्यमिति यत्तत्र सामान्य-जल-विषये प्रतिषिद्ध-दिन-त्यागेन नित्यतेत्यर्थः, न तु सामान्येन तिल-तर्पणस्य नित्यता[5], बहु-पुराण-स्मृति-विरोधादिति संक्षेपः।

तत्र विधिः। स्कान्दे—

"श्राद्ध-कालेऽन्य-काले च पाणिनैकेन निर्वपेत्।
तर्पणे तूभयेनैव एष एव विधिः स्मृतः॥"

तथा शङ्खः—"नोदकेषु न[6] पात्रेषु न क्रुद्धो नैक-पाणिना।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते॥"

---

1. Ahnika T., p. 1C6 l. 11f., v. r.

2. This order is not followed by Raghunandana; AhnikaT., p. 106, l. 3, विशेषतस्तु जाह्नव्यां...क्रियते सर्व-कर्मसु।

3. A. बद्धत्वान्मोचयित्वाऽग्रे स्वयं ब्रह्मपुरं।

4. Not found in कात्यायन-संहिता।

5. A. तर्पण-नित्यता।

6. A. नोदकेष च—

स्नानाङ्ग-तर्पणमेव कृत्वा सूर्याघ्यादिकं सम्पाद्य आचम्य च पश्चात् सङ्कल्पं कृत्वा यथाविधि तर्पयेत्।

यदाह वायु-पुराणे—

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः[1] ॥"

बौधायनः—"कर्मयुक्तो नाभेरधःस्पर्शं वर्जयेत्।" छन्दोग-परिशिष्टे च—"पित्र्य-मन्त्रान्वाहरणे आत्मालम्भे ह्यवेक्षणे। अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत-भाषणे॥ मार्जार-मूषिक-स्पर्शे[2] आकृष्ट-क्रोध[3]-सम्भवे। निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्[4] ॥"

'अन्वाहरणे' उच्चारणे। 'आत्मालम्भे' हृदय-स्पर्शे। 'अवेक्षणे' हृदयस्यैव। 'मार्जार-स्पर्शे' मार्जार-कृत एव। तथा छन्दोग-परिशिष्टे "सदोपवीतिना भाव्यं[5] सदा बद्ध-शिखेन च। वि-शिखो व्युपवीतिश्च यत् करोति न तत् कृतम्[6] ॥" विष्णु-पुराणे—"शुचि-वस्त्र-धरः स्नातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम्। तेषामेव हि तीर्थेषु कुरुते[7] सुसमाहितः[8] ॥"

---

1. VāyuP., Chap. 79, v 46b—47A. v. r....मोहादनाचम्यैव···क्रिया ह्य ता···। ĀhnikaT., p. 29, l. 14; कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः।

2. A. मूषि-संस्पर्शे। 3. A. अतुरक्ति-क्रोध—

4. KatSam. chap 2, vv. 13—14, p. 305; v. r. पित्र्य-मन्त्रानुद्रवणे···धर्मेक्षणे।...मार्जार-मूषक-स्पर्शे आकृष्टे...निमित्तेष्वेषु···।

5. A वाच्यं।

6. KatSam., chap 1. v. 4. p. 304. 7. C कुर्वीत।

8. Visnu P. तृतीयांश chap. 13, v. 26, p. 185. v. r.··· तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत···।

उशना आह—"न वेष्टित-शिरा न कृष्ण-काषाय-वासाः पितृ-कार्याणि[1] कुर्यात्[2]।" तथा च स्कान्दे—"नीली-रक्तन्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत्। स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृ-तर्पणम्॥ वृथा तस्य महायज्ञा नीली-वासो बिभर्ति यः। नीली-रक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत्। तन्तु-सन्तति-संख्याते नरके स वसेद् ध्रुवम्॥"

एतेन शुक्ल-वस्त्र-धरः सर्व-कर्मसु भवेदित्यर्थः। स्मृतिः—"पट्टे नीली[3] न दोषभागि"ति

हारीतः—"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृ-तर्पणे। अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः॥ चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु। स्तरणासन-पिण्डेषु षड् दर्भान्[4] परिवर्जयेत्॥ पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृ-तर्पणम् मूत्रोच्छिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते[5]॥"

तथा "दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः। अयात-यामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥[6]" मरीचिः—"मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भ-चयो मतः। अयात-यामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥" एवञ्च "विष्णौ सुप्ते

---

1. C. तर्पणं।

2. Not found in उशनःसंहिता and उशनःस्मृतिः।

3. A. गर्भ-नीली। 4. C. षट् कुशान्।

5. Not found in LHārS. and VHārS; found in DakS.; chap 1 v. 11.; v. r. मूत्रोच्छिष्ट-प्रलेपे च त्यागस्तेषां विधीयते।···स्वाध्याये च रतः सदा। and S'räddhaT., p. 33, l. 9f।

6. Paur K. D., f. 4 (a), l. 4f.

कुशा नोपार्जनीया" इति प्रसिद्धिरसमीचीनैव[1]। योगियाज्ञवल्क्यः—"यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दै तिलान् संमिश्रयेज्जले। अतोऽन्यथा तु सव्ये न तिला ग्राह्या विचक्षणैः[2] ॥" अस्यायमर्थः। यदुद्धृत-जलमादाय तर्पणं करोति तदा जल एव तिलाः प्रक्षेप्तव्याः, यदा तु जलाशयस्थ-जलमादाय, तदा वाम-हस्ते तिल-ग्रहणम्। अत्र गङ्गायान्तु उद्धृतोदक-तर्पणाशङ्का नावतरति[3], "गङ्गायां तर्पयेत् पितॄनि"ति दर्शनात्।

तथा कृष्णाजिनिराह[4]—आवाहन-मन्त्रम्। "नाभि-मात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्ध्व-मानसः। आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्[5] ॥" इति। यमः—"त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादुच्चैरुच्चतरं ततः। गो-शृङ्ग-मात्रमुद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्[6] ॥" अस्यायमर्थः। पित्रादि-षट्काञ्जलि-त्रये

1. V. r. A. प्रसिद्धिः समीचीनैव।

2. Not traced in the YajnSam. But found in AhnT., chap. तर्पण, p. 105, under the name of योगियाज्ञवल्क्य ; v. r. प्रसिञ्चेद्द वै···ततोऽन्यथा तु ··। "अन्यथा वामहस्ते तु ततस्तर्पणमाचरेत्" इति मदन-पारिजाते लिखितम्।

3. C. नावतरतेति (?)।

4. V. r. कार्ष्णाजिनिः in AhnT., p. 108, l. 6.

5. YamaS., v. 92., p. 116 ; v. r....हृदयेनानुचिन्तयेत्··· पितरो गृह्णन्तु ताञ्जलाञ्जलीन्।

6. YamaS, v. 93, p. 116 ; v. r. हस्तौ कृत्वा सुसंयुक्तौ पूरयित्वा जलेन च। The first line is quite different. The 2nd. line is traced in YamaS., op. cit, and also quoted by Raghunandana in AhnT., p. 94, l. 14. Raghunandana explains गो-शृङ्ग-मात्र-पदं as प्रादेश-मात्र-परम्।

उत्तरोत्तर-वृद्धिः कर्त्तव्या। गो-शृङ्ग-मात्रमिति तृतीयाञ्जलुग्र-ञ्चैस्त्वनिर्देशः। योगि-याज्ञवल्क्यः—"दक्षिणे पितृ-तीर्थेन जलं सिञ्चेद् यथाविधि। दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृ-तीर्थ-समीपतः[1] ॥" 'दक्षिणेन' करेण इति शेषः।

मरीचिः—"तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम्। तदभावे निषिञ्चेत्त दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः[2] ॥" अत्र पूर्व-पूर्वाभावे उत्तरोत्तर-विधिरिति भ्रमो वाक्यान्तर-विरोधात् त्यक्तव्यः। किन्तु तिलादीनां समुच्चितानामभावे एक-देशोपादान-प्रदर्शनमिति।

एवञ्च—"विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा। विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते[3] ॥" इति शङ्ख-वचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावे न त्वेक-देशाभावेऽपि। "सौवर्णेन पात्रेण राजतौडुम्बरेण वा खड्ग-पात्रेण वा शङ्खेनाऽप्युदकं पितृ-तीर्थं स्पृशन् दद्यादि"ति[4] शङ्खोक्तम् सति सम्भवे। * * *

---

1. AhnT., chap. तर्पण, p. 107, l. 12, attributed to शातातप ; v. r. पितॄणां पितृ-तीर्थेन···दक्षिणेनाथ···

2. Op. cit., p. 107, attributed to योगि-याज्ञवल्क्य। But it is not found in the याज्ञवल्क्य-संहिता। V. r. in आह्निक-तत्त्व,···मन्त्रेण चाप्यथ।

3. S'aṃSam, chap 12. v. 1. p. 404. v. r···सुवर्णेन विना ताम्र-तिलेन च। and S'anS, chap. 13. v. 13. p. 394, v. r.··· तिलेन च। Also quoted in AhnT., p. 101, l. 1 ; attributed to मरीचि ; ताम्रमयेण वा···विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च।

4. S'anS, chap. 13., v. 9, p. 394 ; v. r.···राजतेनौडुम्बरेण खड्ग-पात्रेणान्य-पात्रेण···वोदकं...।

तर्पण-जलं क्षिपेदित्युक्तम्। स्थलस्थेन स्थल एव त्यक्तव्य-मित्याह शङ्खः—"नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैक-पाणिना। नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते[1] ॥" बौधायन-मतेन स्थल-स्थेनापि तर्पण-जलं जल एव प्रक्षेप्तव्यम्। यदा चोद्धृत-जलेन तर्पणं तदैव स्थले तर्पण-जल-प्रक्षेपः। तद्विषयमेव "प्रागग्रेषु सुरान्" इतीत्याह। तदयुक्तम्, "उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन। उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदक-तर्पणम्[2] ॥" इति शङ्खेन जल-तर्पणं निवार्य शुचौ देशे तर्पणं विधाय "नोदकेष्वि"ति पुनरुदक-निषेधस्तीरस्थस्यापि जल-प्रक्षेपे कृत इति तन्मते स्थलस्थेन सर्वत्र स्थल एव प्रक्षेप्तव्यम्। बौधायन-मते स्थलस्थेन जले प्रक्षेप इति विकल्प एवेति। सुमन्तुः—"आकाशे तु क्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणा-मुखः[3]।" आकाशे जलस्योपर्येव[4]।

ब्रह्माण्डाग्नेय-दान-धर्मेषु—"य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च। स पितॄंस्तर्पयेद् गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥"

अद्य जन्म-जीवित-श्रुत-साफल्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-जले पितॄनहं तर्पयिष्ये[5]। देव-तर्पणेऽप्येतदेव फलम्। वैष्णवे—"दत्ताः पितृभ्यो याश्चाऽऽपस्तनयैः श्रद्धयाऽन्वितैः। समा-त्रयं प्रयच्छन्ति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥"

अद्य समा-त्रयावच्छिन्न-बहु-पितृ-तृप्ति-काम इमाः सतिल-

---

1. Not traced.

2. Not traced.

3. Found in YamaS. v. 93. p 116. v. r.···च···क्षिपेद्वारि वारिस्थो···

4. C. आकाशे जलोपर्येव।

5. C. पितृ-तर्पणमहं करिष्ये।

गङ्गापः पितृभ्योऽहं ददे। अत्रापि प्रकरणात् सतिल-तर्पणमित्यर्थः।

भविष्ये—"सुलभाश्चतुरो वेदाः स-षडङ्ग-पद-क्रमाः। सुलभानि कुरुक्षेत्रे दानानि विविधानि च॥ चान्द्रायणानि कृच्छ्राणि विविधानि तपांसि च। अग्निष्टोमादयो यज्ञा विविधाश्चाऽऽप्त-दक्षिणाः। गाङ्ग-तोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृ-तर्पणम्[1]॥" अद्य स-षडङ्ग-पद-क्रम-चतुर्वेदाध्ययन-जन्य-पुण्य-कुरु-क्षेत्राधिकरणक-बहु-विध-दान-जन्य-पुण्य-बहु-चान्द्रायण-बहु-कृच्छ्र-बहु-विध-तपोऽग्न्याप्त-दक्षिणाग्निष्टोमादि-यज्ञ-पुण्याधिक-पुण्य-प्राप्ति-कामः सतिल-गङ्गोदकैः पितॄनहं तर्पयिष्ये।

तथा—"मास-तर्पण-मात्रेण पिण्डानां पातनेन च। गङ्गायां पितरः सर्वे विमानान् सूर्य-वर्चसः॥ अप्सरोगण-संयुक्तान् हेम-रत्न-विभूषितान्। मुक्ता-जाल परिच्छन्नान् वेणु-वीणानु-नादितान्॥ भेरी-शङ्ख-मृदङ्गादि-निर्घोषान् स्रग्विभूषितान्। गन्धर्व-गेय-रुचिरान् दिव्य-भोग-समन्वितान्॥ गङ्गा-तर्पण-संतृप्ताः श्राद्ध-पिण्डेषु तर्पिताः। आरुह्य सहसा यान्ति ब्रह्म-लोकमना-मयम्॥" अद्य सूर्य-वर्चोऽप्सरोगण-संयुक्त-हेम-रत्न-विभूषित-मुक्ता-जाल-परिच्छन्न-वेणु-वीणानुनादित-भेरी-शङ्ख-मृदङ्गादि-निर्घोष-स्रग्विभूषित-सगन्धर्व-गेय-रुचिर-सर्व-भोग-समन्वित-बहु-विमानाधिरोहण-पूर्वक-तर्पणीय-पितृ-गण-कर्तृक-ब्रह्म-लोक-गमन-कामोऽद्यादि मासं गङ्गा-जलेन पितृ-तर्पणमहं करिष्ये।

---

1. This last line गङ्गा-तोयैश्च, etc., is found in ĀhnT., chap. तर्पण, p. 107, l. 10; also found in the PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, section नन्दा-स्नान, p. 89.

मासं पिण्डस्य पातस्यापेतदेव फलम्। इदं तु पिण्डं जलोपकण्ठे पितृ-यज्ञ-रीत्या कर्तव्यम्।

तथा, "नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः।"

अद्य नरकस्थ-पितृ-स्वर्ग-प्राप्ति-स्वर्गस्थ-पितृ-मोक्ष-प्राप्ति-कामः सतिल-गङ्गा-जलेन पितृ-तर्पणमहं करिष्ये।

"यावन्तश्च तिलाः पुत्रै गृहीताः पितृ-कर्मणि।

तावद्वर्ष-सहस्राणि पितरः स्वर्गवासिनः॥"[1]

अद्य तत्तर्पण-तिल-सम-संख्य-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-तर्पणीय-पितृ-स्वर्ग-वास-कामः सतिल-गङ्गा-जलेन पितृ-तर्पणमहं करिष्ये।

एतत्तु तर्पणं बहु-तिलैनैव कर्तव्यम्, तिल-संख्येय-वर्षावच्छिन्न-स्वर्ग-वास-फल-श्रवणात्। यथोक्तं स्मृतौ—

"तर्पणे पितृ-यज्ञादौ तिलो विम्बग्रोपमो भवेत्। दशभिश्च तिलैस्तेन पितृणां तृप्तिरुत्तमा[2]॥ अग्निष्टम्भ[3]-भयादेव न त्विक्कृन्त्य[4]तिविस्तरम्। विशेषात् कुश-संसर्गात् पीयूषादधिकं स्मृतम्॥" एतत्त्वनिर्दिष्ट-विशेष-तिल-तर्पण-विषयम्। विशेषे तु बहवो ग्राह्या इत्यर्थः।

भविष्ये—"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञ-दानादिकं फलम्। गङ्गा-तोयैश्च सतिलै दुर्लभं पितृ-तर्पणम्॥" अद्य सकल-पुण्य-

---

1. Found in the commentary of Madhusudana on AhnT., pp. 106—107; "गङ्गामधिकृत्य भविष्ये"; v. r. तिला ह्यस्मिन् गृहीताः...

2. Op. cit., p. 106, also quoted in the आचारादर्श; v. r. तिलो विल्वोपमो भवेत्।

3. A. अग्नि-स्तम्भ।

4. A. नन्विकृन्ति (?)

यज्ञ-दानादि-जन्य-फल-विशिष्ट-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां सतिल-गङ्गा-तोयैः पितॄनहं तर्पयिष्ये ।

वैष्णवे "दत्ताः पितृभ्य" इत्यत्र केवल-जल-मात्रेण तर्पणम् । तीर्थ-मात्रे [1]तिलेन विना तर्पणे स एव दोषस्तत्र दोषावहो न भवति,[1] गङ्गायामेतद्विधानेन विशेष-वेद-श्रवणात्, केवल-जलेनापि कर्तव्यमत्र । अन्यत्र तु प्रतिषिद्ध-कालादावपि तर्पणे स एव दोषः, सामान्य-तर्पणे विशेषानिर्दिष्ट तिलेन तर्पणस्य नित्य-करण-तेत्यर्थः । येषां मते प्रकरण-बलात्तिलेन तर्पणम्, तन्मते सर्व-मनवद्यमित्यर्थः ।

अथ मृत्तिका-प्रकरणम् ।

ब्रह्माण्डाग्नेय-दान-धर्मेषु । "गङ्गा-तीर-समुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः । बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्[2] ॥" स्कान्दे—"अपि पापकरो नित्यं सुदूरस्थोऽपि मानवः । आलिप्य विबुधान् याति भक्त्या तत्तीर-मृत्तिकाम् ॥"

अद्य सर्व-पाप-क्षय-पूर्वक-विबुधत्व-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीर-मृत्तिकाभिः[3] स्व-देहमहमालेपयिष्ये । भविष्ये—"गङ्गा-तीर-समुद्भूतां मृदं भक्त्या तु मानवः । विलिप्य सर्व-देहन्तु गो-सहस्र-फलं लभेत् ॥" अद्य गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीर-समुद्भूत-मृदा स्व-देहमहमाले-पयिष्ये ।

अथ जप-प्रकरणम् ।

तत्र विधिमाह याज्ञवल्क्यः—"प्रागग्रेषु कुशेष्वेव आसीन-

1.—1. C. तिलेन तर्पणेनैव दोषः ।

2. PrāyT., sec. नन्दा-स्नान, p. 87, ll. 21-22; v. r. जाह्नवी-तीर-सम्भूतां···

3. A. गङ्गा-मृत्तिकाभिः ।

-श्रासने शुभे। नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भ-पाणिः सुसंयतः॥ स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्ष-पुत्रजीव-समुद्भवैः। अक्ष-माला हि कर्तव्या उत्तरादुत्तरोत्तरैः[1]॥ मणि-मुक्ता-प्रवालानां यथाशक्ति तथाचरेत्॥" विष्णुः[2]—"कम्बलादीनि कार्याणि यच्चान्यदुदितं भवेत्।" 'अन्यच्च' कृष्णसार-चर्मादीत्यर्थः।

नरसिंहे—"त्रि-विधो जप-यज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत। वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः॥ त्रयाणां जप-यज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः। यदुच्च-नीच-स्वरितैः स्पष्ट-शब्दवदक्षरैः। मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जप-यज्ञः स वाचिकः। शनैरुच्चारयन् मन्त्रमीषदोष्ठौ विचालयन्। किञ्चिच्छब्दमयं ब्रूयादुपांशुः स जपः स्मृतः॥ धिया यदक्षर-श्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम्। शब्दार्थ-चिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः[3]॥"

शङ्खः—"जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् न कम्पयेच्छिरोग्रीवम्। दन्तान् नैव प्रकाशयेत्[4]॥" योगि-याज्ञवल्क्यः—"न च क्रमन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन्। नोपाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत-शिरास्तथा॥ न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ। न चासमाहित[5]-मना न च संश्रावयञ्जपेत्[6]॥ न

---

1. C. उत्तरा ह्युत्तरोत्तरैः।

2. Not traced in the VisS.

3. The verse त्रिविधो···मानसो जपः are found in ÅhnT., chap. सवितुरुपस्थानम्, p. 138, ll. 9—16; v. r. त्रिविधो जपयज्ञः···किञ्चिच्छब्दमयं विद्यात्...।

4. Not traced in शङ्ख-स्मृति।

5. V. r. A. न वासमाहित—

6. Not found in याज्ञवल्क्य-संहिता। ÅhnT., p. 139, ll.

क्लिन्न-वासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः। व्रतादृते नार्द्र-वासा नैक-वासाः समाचरेत्॥ न जीर्णेन न मलिनेन पद-क्लिष्टो न वा जपेत्। यदि वा व्रत-लोपः स्याद् जपादिषु कथञ्चन। व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमव्ययम्[1]।" बौधायनः—"काषाय-वासाः कुरुते जप-होम-परिग्रहान्। न च देव-गमं तत् स्याद्धव्य-कव्येष्वथो हविः[2]॥" व्यासः—"आर्द्र-वासाश्च यः कुर्य्याज्जप-होम-परिग्रहान्[3]। सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहि-र्जानु च यत् कृतम्॥" वशिष्ठः—"जप-होमोपवासेषु धौत-वस्त्र-धरो भवेत्। अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः॥" स्कान्दे गारुडे च—"स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृ-तर्पणम्। वृथा तस्य महायज्ञा नील-वासो बिभर्त्ति यः[4]॥"

एतदनुशासनात्तत्तन्मन्त्र-देवता ध्यायन् सुमना जपेदित्यर्थः। स्कान्दे "तन्नामजापी सततं सर्व-दुःखान्तमृच्छति। गङ्गेति नाम-जपने कपिला-दानजं फलम्॥" अद्य सर्व-दुःख-विनाशन-पूर्वक-कपिला-गो-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गेति जपमहं करिष्ये। भविष्ये—अद्य सर्व-देवता-मन्त्र जप-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गेति जपमहं करिष्ये। मूल-वाक्यन्तु वीक्षण-प्रकरणे।

5-10, "योगि-याज्ञवल्क्य"; v. r. न च क्रमन् न विहसन्···न पदा पादमाक्रम्य न वै वह्निः करौ स्मृतौ। नैवंविधं जपं कुर्यान्न च संश्रावयेज्जपम्॥

1. AhnT.. p. 140, l. 1-2, v. r. यदि वाग्यम-लोपः स्यात्··· कदाचन।

2. Not traced in the बौधायन-संहिता।

3. V. r. A. प्रतिग्रहाम्।

4. PaurK Dar, p. 10 (b), "भविष्ये"।

भविष्ये ।—"सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायां यो नरोत्तमः । अष्टाक्षरं जपेन्मन्त्रं तस्य मुक्तिः करे स्थिता[1] ॥" अद्य मुक्ति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-गर्भे अष्टाक्षर-मन्त्र-जपमहं करिष्ये । 'गङ्गायां' लक्षणया गर्भे इत्यर्थः । अष्टाक्षर-मन्त्रस्तु "ॐ नमो नारायणाये"ति । "गङ्गायां विधिवत् स्नात्वा जपेदष्टाक्षरं यदि । सर्व-यज्ञ-फलं तस्य सर्व-दान-फलं तथा ॥ सर्व-व्रत-फलञ्चैव भवेत् सर्व-तपःफलम् । षण्मासादणिमाद्यास्तु सिद्धयोऽष्टौ भवन्ति वै ॥" अद्य सर्व-यज्ञ-सर्व-दान-सर्व-व्रत-सर्व-तपःफल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गायां कृत-वैध-स्नानो गङ्गा-तीरे अष्टाक्षर-मन्त्र-जपमहं करिष्ये ।

ब्रह्माण्डे—"स्नानं दानं तपो जप्यं श्राद्धं देव-प्रपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं[2] कोटि-कोटि गुणं भवेत् ॥" अद्यैतज्जन्मव्य-मन्त्र-जप-पुण्य-कोटि- * * * * * पः । "द्रव्येणान्याय-लब्धेन यः करोत्यौर्ध्व-देहिकम् । न तत्फल-मवाप्नोति तस्यान्नस्य दुरागमात् ॥" 'न्यायः' शास्त्र-विहितार्थार्जनोपायः । 'और्ध्व-देहिकं' पार-लौकिकमिति ।

अत्र मनुः ।—"शक्तः पर-जने दाता स्व-जने दुःखजीविनि ।

---

1. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 97, ll. 7-9 ; सदानन्द-प्रदायिन्यां गङ्गायाञ्च नरोत्तम ।···मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥

2. V. r. C. जप्यम् । PadmaP., chap. 62, v. 37, p. 737 ; v. r यज्ञो दानं···श्राद्धञ्च सुर-पूजनम् ।···कृतं नित्यं···; cp. PrāyT. chap. नन्दा-स्नान, "स्कन्द-पुराण" ; v. r. यज्ञो दानं··· श्राद्धञ्च सुर-पूजनम् ; also S'uddhiT., chap. दान-प्रकरण ।

मध्वापातो विषास्वादः स धर्मः प्रतिरूपकः[1] ॥" 'स्वजने'ऽवश्य-भरणीये। दक्षादिभिरुक्त-धर्म-प्रतिरूपको न धर्मः।

बृहस्पतिः—"कुटुम्ब-भक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते। मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्[2] ॥" कुटुम्ब-भक्त-वसनाद् यदतिरिच्यते तद्देयं, स धर्मः। 'अन्यथा' कुटुम्ब-भक्त-वसनानतिरिक्तत्व-स्थाने तु 'दातुर्धर्मो' वदान्यत्व-कीर्तनादिना मधुरः, पश्चाद् 'विषं' नरक-हेतुत्वेन परिणाम-विरसो भवेदित्यर्थः।

"भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्व-देहिकम्। तद् भवत्यसुखोदर्कं जीवतोऽस्य मृतस्य च ॥ 'भृत्या' अवश्य-भरणीयाः। 'उपरोधो'ऽवरोधः। 'और्ध्व-देहिकं' पार-लौकिकम्। 'असुखोदर्कं' दुःख-फलम्। 'भवत्यस्य' कर्तुः। कात्यायनः—"सर्वस्वं गृह-वर्जन्तु कुटुम्ब-भरणादिकम्। यद्द्रव्यं तत् स्वकं देयं यः स्यादतोऽन्यथा भवेत् ॥" याज्ञवल्क्यः—"स्वं[3] कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते। नान्वये सति सर्व-स्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्[4] ॥" 'कुटुम्बाविरोधेन' अवश्य-भरणीय-भरणानुपघातेन। दाराः सुताश्च न देयाः। 'अन्वये' सन्ताने 'सति सर्वस्वं'[5] न देयम्।

दक्षः—"सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्। अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि न देयानि

1. Manu, chap. 11, v. 9. p. 922. v. r. मध्वापातो।

2. S'uddhiT., c iap. स्नान-प्रकरण, p. 37,ll. 3-15.

3. A. स्व।

4. YājS. v. 177. p. 180 ; unav Saṃh., chap. 12, v. 175, p. 244.

5. A. सर्वं स्वं।

नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः[1] ॥" 'सामान्य" नाना-स्वामिकं, तत्तदनुमतिं विना। 'याचितं' परस्वं स्व-व्यवहारार्थमानीतं वस्त्रालङ्कारादि। 'न्यासो' बृहस्पतिनोक्तः—"राज-चौरादिक-भयाद्दायादानाञ्च वञ्चनात्। स्थाप्यतेऽन्य-गृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः॥" 'आधिं' गृह-स्वाम्यसमक्षमित्यर्थः। 'दारा' आत्म-स्त्रियः। 'तद्धनं' दार-धनम्। 'अन्वाहितं' कात्यायनेनोक्तम् "अर्थ-मार्गेण कार्येऽस्मिन्न चलेन्न चलेन्मनः। दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स चान्वाहितमुच्यते[2] ॥" इति। 'निक्षेपो' नारदेनोक्तः—"स्वं द्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः। निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहार-पदं बुधैः॥" इति। गृह-स्वामि-समक्षमिति शेषः।

कात्यायनः—"विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्च सर्व-स्वमात्मन्येव तु योजयेत्[3] ॥" 'योजयेत्' सम्बध्नीयात्, न दद्यादित्यर्थः। "आपत्-काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव च। अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रे विनिश्चयः[4] ॥" 'आपदि' दान-विक्रय-व्यतिरेकेणापनेतुमशक्यायां दार-पुत्रयोरिच्छया दान-विक्रययोर्न दोषः।

---

1. DaksaSam, chap. 3. Vv. 17.—18, p. 427 ; v. r., सामान्य याजितं...क्रमायातञ्च निक्षेपः...

2. Not found in KātSam.

3. Not found in the KātSam. But the S'uddhiT. too attributes the verse to कात्यायन ; chap. दान-प्रकरण, p. 373, ll. 6-7. नेयाः प्रापणीया इति राधामोहन-गोस्वामी।

4. S'uddhiT., op. cit., pp. 373—374 ; v. r. शास्त्रार्थ-निश्चयः।

वशिष्ठः—"शुक्र-शोणित-सम्भवः पुरुषो मातापितृ-निमित्तकः। अस्य प्रदान-विक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः, नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्। न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः। न त्वेकं पुत्रं दद्यादिच्छन्नपि[1]।" "परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम्। यत् प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद् भस्मन्येव तिष्ठति॥"

'विप्र' इत्युपलक्षणं सर्वाधिकरण-दान-मात्रे।

'परिभुक्त' गृहीतोपयोगं वस्त्रादि। 'अवज्ञातम्' अनादृतम्। 'अपर्याप्त' कार्याक्षममतिजीर्णं तुरङ्गमादि। 'असंस्कृतं' संस्कार-राहित्यात् कार्यानुपयोगम् आसनादि। रामायणे—"नावज्ञाय प्रदातव्यं किञ्चिद् वा केनचित् क्वचित्। अवज्ञाय[2] तु यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत्॥" शातातपः—"वेद-विक्रय-निर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम्। अदेयं पितृ-देवेभ्यो यच्च क्लीवादुपार्जितम्[3]॥" 'वेद-विक्रय-निर्दिष्ट' वेद-विक्रयणेन लभ्यमिति निर्देश-विषयम्। 'स्त्रीषु यच्चार्जितम्' इति स्त्रीणां व्यवहारोपजीवनेन।

दाने विष्णुः—"यथोक्तमपि यद्दानं चित्तेन कलुषेण तु। तत्तत्-सङ्कल्प-दोषेण दानं त्वन्य-फलं स्मृतम्॥" 'तत्तत्-सङ्कल्प-दोषेण' देय-द्रव्यादि-विषय-तृष्णादि-दोषेण, 'तद्दानं त्वन्य-फलं' पात्रादुत्कर्षाधीन-फलातिशय-शून्य-दान-मात्र-फलवत्।

तथा—"येन येन हि भावेन यद् यद् दानं प्रयच्छति। तेन तेन हि भावेन प्राप्नोति परिपूजितः॥" 'येन येन हि भावेन'

---

1. VasSam, chap 15, v. 1, p. 499. v. r. शोणित-शुक्र-सम्भवः...विक्रय-परित्यागेष...। SuddhiT., p. 373, ll. 3-5.

2. A अवज्ञायान्तु।

3. Not found in SātSam.

सात्त्विक-राजस-तामसान्यतमेनेति, सात्त्विकाद्यन्यतम-देव-मानुष-पशु-भावेनेत्यर्थः। गौतमः।—"प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम्। तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम्॥" महाभारते।—"एकां गां दश-गुर्दद्याद्दश दद्याच्च गो-शती। शतं सहस्र-गुर्दद्यात् सर्वं तुल्य-फलं हि तत्[1]॥" गो-पदमत्रोपलक्षण-परम्। सर्वत्रैवानेनानुमानेन उन्नेयमिति। अल्प-वित्तस्याल्प-दानम्। प्रशंसा-परमेतत्। देय-द्रव्यस्य संख्या-भेदेन फल-भेदात्। यथा मात्स्ये—"यद्यात्म-विक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति। यावतीः स्पर्शयेद् गास्तु स तावत् फलमश्नुते॥" 'तावत् फलं' तावद्गो-लोम-सम्मितं स्वर्ग-रूपं फलम्। हारीतः—दानविधाने, "तस्मादद्भिरवोक्ष्यैतद् दद्यादालभ्य एव वा।" 'अवोक्ष्य' प्रोक्षणं कृत्वा। 'आलभ्य' सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा। विष्णुधर्मोत्तरे—

"द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद् ददानीति तथा वदेत्।
तोयं दद्यात्ततो दाता दाने विधिरयं स्मृतः॥"

गौतमः—"अन्तर्जानु करं कृत्वा स-कुशस्तु तिलोदकम्। फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः[2]॥" स्मृतिः—"नाम-गोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देय-कीर्तनात्। उदङ्मुखाय विप्राय दत्वाऽन्ते स्वस्ति वाचयेत्[3]॥" व्यासादि-मते—"नाम-गोत्रे

---

1. Agni P., Chap. 211, v. I ; v. r. सर्वे तुल्य-फला हि ते। S'uddhi T., Chap. दान, p. 370 ; v. r. सहस्रं बहु-गो-धनः।

2. Dān C., chap. दान-कृत्य, p. 3 (a), ll. 3.6 ; v. r. सकुशं सतिलोदकम्...फलान्यपि यः सन्धाय ; Suddhi T., p. 382.

3. Suddhi T., p. 388 ; v. r....प्राङ्मुखो देव-कीर्तनात्। "देव-कीर्तनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। देव-कीर्तनं कृत्वेत्यर्थः ; ततश्च

समुच्चार्य प्रदद्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः। परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति ॥"

अथ द्रव्य-दैवतमाह विष्णुधर्मोत्तरे—"अभयं सर्व-दैवत्यं भूमिर्वै सर्व-देवता[1]। कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः। प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यम-दैवतः। तथा चैक-शफं सर्वं कथितं यम-दैवतम् ॥ महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत्। रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते[2] ॥ मेषन्तु वारुणं विद्याद् वराहो वैष्णवः स्मृतः[3]। आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायु-देवताः ॥ जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम्। कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥ समुद्रजानि रत्नाणि सामुद्राणि तथैव च[4]। आग्नेयं कनकञ्चैव[5] सर्व-लौहानि चाप्यथ ॥ प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः[6]। ज्ञेयानि सर्व-गन्धानि गान्धर्वाणि विचक्षणैः[7] ॥ बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यान्यथ रथानि च। पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्तिताः[8] ॥ विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च।

दाता अमुकदैवतं विष्णु-दैवतं वा वक्तव्यम्। देय-कीर्तनादिति षट्त्रिंशन्मते पाठः। व्याख्यातश्च हेमाद्रिणा देय-कीर्तनोत्तरं दत्त्वेत्यर्थः।"

1. Dān C., p. 4 (a), v. r.…भूमिर्वै विष्णु-देवता।
2. Op. cit., v. r. छागमाग्नेयमादिशेत् ॥
3. Op. cit., v. r. वाराहं वैष्णवन्तथा।
4. Op. cit., v. r. वारुणानि द्विजोत्तम।
5. Op. cit., v. r. नकं प्रोक्तं।
6. Op. cit., v. r. द्विज।
7. Op. cit., v. r. संज्ञेयाः सर्व-गन्धाश्च गान्धर्वा वै विचक्षणैः।
8. Op. cit., the whole verse has been omitted.

सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि[1] पण्डितैः॥ सर्वेषां शिल्प-भाण्डानां विश्वकर्मा तु दैवतम्। द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हारितैः सह। फलानामपि[2] सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः॥ मद्य-मांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च। छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च। उपानहौ तथा यानं यच्चान्यत् प्राण-वर्जितम्। उत्तानाङ्गिरसं तद्वत् प्रतिगृह्णीत मानवः॥[3] पर्जन्यस्य तथा नीरं शस्त्र-वर्म-ध्वजादिकम्। व्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्व-दैवतम्[4]॥ गृहन्तु सर्व-दैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः। तज्ज्ञेयं विष्णु-दैवत्यं सर्वं वा विष्णु-दैवतम्[5]॥"

तदेतद्दैवतानां यथायथममुक-दैवतमिति द्रव्य-विशेषणत्वेन दान-वाक्येऽभिधानमाचरेत्। तत्रान्नदानं नन्दिकेश्वर-पुराणे—"देवतानाञ्च यो दद्यादन्नं श्रद्धा-समन्वितः। शिक्थाच्छिक्थाद्वसेल्लक्षं समानाममरैः सह॥"

'समानां' वर्षाणाम्। 'शिकथात् [शिक्थात् ?]' प्रत्यन्नमिति यावत्। तथा "शिक्थमन्नं तथौदनमि"ति सागरः।

"एतद्दश-गुणं पुण्यम् अन्ने व्यञ्जन-संयुते। यथेष्टं देवता-दत्ता-

---

1. Op. cit., v. r. पुस्तकादीनि।

2. Op. cit., v. r., शाकैर्हरितकैस्तथा फलनामद्य।

3, Op. cit., पात्रं···सर्वञ्चाङ्गिरसत्वेन···।

4. Op. cit., शूरोपयोगि यत् सर्वं शस्त्र नृपोपकरणां···विज्ञेयं सर्व-दैवतम्। Suddhi T., v. r. पर्जन्यञ्च तथोशीरं···।

5. Op. cit., v. r. शुक्र-दैवत्यं···विज्ञेयं···सर्वदा द्विज-सत्तमाः॥ All the above verses beginning from अभयं सर्व-दैवत्यं are found in शुद्धि-तत्त्व, pp. 388-390.

देतत् पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ यो दद्याद् ब्राह्मणेऽन्नानि तस्य द्वि-गुणितं फलम् । तस्माद् विष्णौ तु दत्त्वाऽन्नं द्वि-गुणं फल-मश्नुते ॥ रुद्रायान्न-प्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् । श्रद्धा-काल-समा-योगाद्यज्ञानानाञ्च योगत: ॥ शत-संख्यं भवेत् पुण्यं सम्यगन्न-प्रदायिन: । एतत् सर्वं भवेत् पुण्यम् अन्न-मात्रेण दानत: । गङ्गायां नात्र सन्देहो दातव्यं हितमिच्छता ॥"

अद्य प्रतिशिक्थं लक्ष-समावच्छिन्नामर-सहित-स्वर्गाधि-करणक-वास-काम इदमन्नं प्रजापति-दैवतं भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । दक्षिणा च । अद्य गङ्गा-संप्रदानकान्न-दान-जन्य-पुण्य-दश-गुण-पुण्य-प्राप्ति-काम इदं सव्यञ्जनान्नं प्रजापति-दैवतं भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । एतत् सर्वं सिद्धान्नमेव ।

अथ दीप-दानम् । तत्र विधि:, कालिका-पुराणे—"घृतस्य दीप: प्रथमस्तिलोद्भवस्तत: परम् । सार्षप: फल-निर्यास-जातो वा राजिकोद्भव: । दधिजश्चान्नजश्चैव दीपा: सप्त प्रकीर्तिता:[1] ॥"

महाभारते—"हविषा प्रथम: कल्पो द्वितीयश्चौषधी-रसै: । वसा-मेदोऽस्थि-निर्यासैर्न कार्यो भूतिमिच्छता ॥"

कालिका-पुराणे—"नेत्राह्लादकर: स्वर्चिर्दूर-ताप-विवर्जित: । सुशिख: शब्द-रहितो निर्भरो नातिह्रस्वक:[2] ॥ दक्षिणे दीप-वृक्षस्थं प्रदीपं तं विवर्द्धये । दुर्वृत्त-वर्त्ति-सुस्नेहं पात्रेऽभग्ने सुदर्शने ॥ प्रदीप-वृक्ष-कोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नत: । लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ॥ न स दीप इति ख्यात ओघ-

---

1. Kal P. chap. 69. v. 108, p. 451. v. r. घृत-प्रदीप: प्रथमस्तिल-तैलोद्भवस्तत: ।

2. Kāl P., Chap. 69, v. 117, p. 451 ; v. r. रहितो निर्धूमो' ।

वृद्धिस्तु(?) स स्मृतः। वृक्षे प्रदीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥ सर्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्[1]। अकार्य[2]-पाद-घातञ्च दीप-तापं तथैव च ॥ न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीप-स्नेहान् घृतादिकान्। कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥ पद्म-सूत्र-भवा वापि दर्भ-सूत्र-भवा तथा। शणजा वादरा वापि फल-कोषोद्भवाऽपि वा। वर्त्तिका दीप-कृत्येषु सदा पञ्च-विधाः स्मृताः[3] ॥" 'वादरा' कार्पास-सूत्रोद्भवा। 'फल-कोषोद्भवा' कौषेय-सूत्र-भवा।

"शाणं वादरकं जीर्णं वस्त्रं मलिनमेव वा। उपभुक्तान्तु नादद्याद् वर्त्तिकार्थं कदाचन[4] ॥ नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थ-मुपकल्पितम्[5]। दीप-हर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्[6] ॥ प्रदीप-दानं यो दद्याद् दैवते ब्राह्मणेषु च। तेन दीप-प्रदानेन अक्षयां गतिमाप्नुयात् ॥" अद्याक्षय-गति-प्राप्ति-काम इमममुक-दीपं भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे।

---

1. Kāl P., chap. 69, v. 112, p. 451, v. r. स्वयम्।

2. C. शृङ्गाल (?)।

3. Kāl P, Chap. 69, v. 109. p. 451; v. r···भवा दर्भ-गर्भ-सूत्र-भवाऽथवा।...वादरी वापि···षोद्भवा तथा।

4. Kāl P, Chap. 69, v. 120. p. 451; v. r···वा दारवं वस्त्रं जीर्णं···। उपयुक्तञ्च···वर्त्तिकार्थन्तु साधकः।

5. KālP., chap. 69, v. 126 (a), ···दीपं कदाचिदपि यत्नतः।

6. KālP., chap. 69, v. 127, (b). This line, according to Hemādri, occurs in the विष्णु-धर्मोत्तर, see Catur VC., दान-खण्ड, p. 945, l. 15.

तथा—"गिरि-शृङ्गे प्रदातव्या नदीनां पुलिनेषु च[1]। वृक्ष-मूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-गहनेषु च। दीप-दानेन सर्वत्र महत् फल-मपाश्नुते॥ यावन्त्यक्षि-निमेषाणि दीपः प्रज्वलते नृप। तावन्त्येव स राजेन्द्र वर्षाणि दिवि मोदते॥ दीप-दानेन राजेन्द्र चक्षुष्मानिह जायते। रूप-सौभाग्य-युक्तश्च धन-धान्य-समन्वितः॥"[2]

पूजादि विधाय अद्य सुमहत्-फल-प्राप्ति-यावदक्षि-निमेषावच्छिन्न स्वर्गाधिकरणक-मोदनैहिक-चक्षुष्मत्त्व-रूप-सौभाग्य-युक्तत्व-धन-धान्य-समन्वितत्व-काम एतान् दीपान् विष्णु-दैवतान् नदी-पुलिनेष्वहं दास्ये। दक्षिणा च। एवं-वृक्ष-मूलादिष्वपि वाक्यमूह्यम्। प्रदीप-दान-व्यवस्था तु सर्वत्र प्रदीप-दाने बोद्धव्या।

अथ धूप-दानम्। तत्र विधिः—"नासाक्षि-रन्ध्र-सुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः। दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा[3]॥ परागस्याथ वा धूपो[4] निस्तापो यश्च[5] जायते। स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टि-कारकः[6]॥ राज्ञोक्तैर्नैवैरत्र[7] तैर्द्रव्यैः परिधूपयेत्[8]। मेदोमज्जा-समायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत्।[9]

---

1. Hemādri, CaturVC., गिरि-शृङ्गेषु दातव्या···There is an additional line after this :—

"चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणानाञ्च वेश्मसु।"

2. The verses beginning from गिरि-शृङ्गे up to this are in the विष्णु-धर्मोत्तर, CaturVC., chap. 13, Pp. 943-944

3. KālP., Chap, 69, vv. 31 ff.

4. v. r. धूमो।

5. v. r. यस्य।

6. v. r. तुष्टि-दायकः।

7. v. r. न चैकल।

8. v. r. परिपूजयेत्।

9. C. विनियोजयेत्। KālP., chap, 69, vv. 138-40 This statement agrees with KālP., chap. 69, v.

परकीयांस्तथा घ्रातांस्तु यीङ्कृत्याभिमर्दितान् ॥ पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपहारांस्तथा फलम्[1] । घ्रात्वा निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्[2] ॥ न भूमौ वितरेद्धूपं नासने न घटे तथा । यथा तथाधार-गतं कृत्वा तं विनिवेदयेत्[3] ॥"

सर्व-देव-सम्प्रदाने तु दग्ध्वा एव धूपं दापयेत्; पितृ-सम्प्रदाने तु धूपोपयुक्त-सुरभि-द्रव्य-प्रदानमिति राज-प्रभृतयः ।

देवी-पुराणे—

"दत्त्वा तु धूपं गङ्गायै स्वर्ग-लोके महीयते ।
दीप-दानात् सुतेजस्कः सगन्धो गन्धदो भवेत् ॥"

पूजादि विधाय अद्य स्वर्गाधिकरणक-महितत्व-काम इमं धूपं भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । दक्षिणा च । भविष्ये—

"गङ्गायां कुश-दानेन ब्रह्म-लोकमवाप्नुयात् ।" गङ्गायामिति सम्प्रदानेऽधिकरणमिदम् । चतुर्थ्यां सप्तमी-प्रयोगः । तथा च शैवे—"यः कुर्यात् कपिला-दानं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।" 'ब्राह्मणेषु' ब्राह्मणाय इत्यर्थः । एकत्वे बहुवचनमिदम् । तथा चाङ्गिराः[4]—"बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः[5] । विभक्त-दक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि[6] ॥" 'एता' इति लिङ्गमविवक्षितम्, एतानीत्यर्थः । 'विभक्त-दक्षिणाः' प्रत्येकं कृत-

---

138, "वृक-धूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् । मेदोमज्जा-समायुक्तान् धूपान् विनियोजयेत् ॥"

1. C. उपचारांस्तथाऽपरान् । 2. A. आधानवरमाप्नुयात् (?) ।
3. C. तद्विनिवेदयेत् । 4. Not traced in AṅgSan.
5. BhavP., last parvan, chap. 152. v. 33.
6. BhavP., v. 34 (a) v. r. विभज्यमानान्येतानि दातारं पातयन्त्यधः ।

दक्षिणा: । "एका एकस्य दातव्या न बहुभ्य: कदाचन[1] । सा तु विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्[2] ॥" तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

"नृ-वाह्यं पुरुषो यस्तु द्विजे सम्यक् प्रयच्छति ।" 'द्विजे' द्विजाय । 'नृ-वाह्यं' दोलादि ।

नन्दी-पुराणे—"योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।" तथा स्कान्दे—"योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेदि"ति । तथा "त्रुटि-मान-प्रदानेन कर्पूरस्य शिवे गुरौ" । शैवे "हेम्नां कोटिं प्रदद्याद् यो ब्राह्मणे वेद-पारगे । पलानां तच्छिवे दत्त्वा पलेनैकेन चाप्नुयात् ॥" इति बहु-वचन-[3]दर्शनात् न गङ्गाऽधिकरणम् किन्तु सम्प्रदानमेव ।

द्रव्य-पूजादि विधाय अद्य ब्रह्म-लोक-गमन-काम एतान् कुशान् विष्णु-दैवतान् गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । दक्षिणा च । तथा, "वैष्णवं यव-दानेन रुद्र-लोकमवाप्नुयात् । प्रायो हि तिल-दानेन होमेनैश्वर्यमाप्नुयात् ॥" अद्य वैष्णव-लोक-प्राप्ति-काम एतान् यवान् प्रजापति-दैवतान् भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । अद्य रुद्र-लोक-प्राप्ति-काम एतांस्तिलान् प्रजापति-दैवतान् गङ्गायै तुभ्यमहं ददे । तथा, अद्यैश्वर्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-प्रीतये होममहं करिष्ये । तथा—"सदाशिव-पुरं साक्षादाज्य-दानेन चाप्नुयात् ।" अद्य सदाशिव-पुर-प्राप्ति-काम इदमाज्यं विष्णु-दैवतं गङ्गायै तुभ्यमहं ददे ।

भविष्ये—"गो-भू-हिरण्य-दाने च भक्त्या गङ्गा-तटे कृते ।

1. Bhav P., uttara-parvan, chap 152, v 31 I. A. v. r...दातव्या मुनिभिः कथितं पुरा ।

2. Bhav P., uttara-parvan, chap. 152, v. 34 (b).

3. A. वचन ।

नरो न जायते भूयः संसारे दुःख-सागरे॥" अद्य गङ्गा-तटे संसाराधिकरणक-पुनर्जननाभाव-काम इमां गां रुद्र-देवतां गङ्गायै तुभ्यमहं ददे। दक्षिणा च। प्रकरणाद् गङ्गैवात्र सम्प्रदानम्। तटस्थेन तु कर्तव्यमियान् विशेषः। भू-हिरण्ययोरेकतर-दानेऽप्येतदेव फलम्।

तथा—"दीर्घायुष्ट्वञ्च वासोभिरन्न-दानेन सम्पदः। विद्या-दानेन वै ज्ञानं कीर्तिः कन्या-प्रदानतः॥" अद्य दीर्घायुष्ट्व-काम एतानि वासांसि बृहस्पति-दैवतानि गङ्गायै तुभ्यमहं ददे। अद्य बहु-सम्पत्-प्राप्ति-काम इदमन्नं प्रजापति-दैवतं गङ्गायै तुभ्यमहं ददे। ज्ञान-प्राप्ति-काम इदं पुस्तकं भगवत्यै गङ्गायै तुभ्यमहं ददे। विद्या-पदेनात्रोपचारात् पुस्तकमुच्यते, अनन्वयादित्यर्थः। अद्य सुकीर्ति-प्राप्ति-काम इमां कन्यां प्रजापति-दैवतां तुभ्यमहं ददे।

स्कान्दे—"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुर-पूजितम्। गङ्गायाञ्च कृतं सर्वं कोटि-कोटि-गुणं भवेत्[1]॥" गङ्गायां गङ्गा-तीरे इत्यर्थः। गङ्गायां जलमय-पदार्थायां दान-श्राद्ध-करणस्याविहितत्वादुपचारात् समीप-देश-गर्भादीनां ग्रहणम्[2]। अद्य गङ्गा-गर्भे कर्तव्यैतद्दान-जन्य-फल-कोटि-कोटि-गुण-फल-प्राप्ति-काम इदममुक-दानं यथादैवतं यथानाम-गोत्र-ब्राह्मणायाहं सम्प्रददे[3]। दक्षिणा। द्रव्य-स्पर्शान्तं प्रतिग्रहम्[4]

---

1. Prāy T., chap. नन्दा-स्नान, p. 88, v. r. श्राद्धञ्च सुर-पूजनम्।

2. Raghunandana, "गङ्गायामिति तीर-परं श्राद्ध-सान्नचर्यादिति गङ्गावाक्यावली"।

3. C. ददे।

4. C. .तिग्रहं तु।

आग्नेयेनैव गृह्णीयात्। 'आग्नेय" तीर्थम्। "मध्यमाग्नेयमि"ति हारीतेनोक्तम् 'मध्यः' कर-मध्यः। हारीतोक्तमेतत्॥

प्रतिग्रह-विधिमाह विष्णुधर्मोत्तरे—

"भूमिः प्रतिग्रहं कुर्याद् भूमिः कृत्वा प्रदक्षिणम्। करे गृह्य तथा कन्यां दास-दास्यौ द्विजोत्तमाः॥ करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः। आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य[1] कीर्तितः॥ तथा चैक-शफानान्तु सर्वेषामविशेषतः। प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा॥ आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः। प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्य च तथा भवेत्॥ वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः। वस्त्रं दशान्तादागृह्य[2] परिधाय तथा पुनः॥ आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके। ईशायान्तु रथं ग्राह्यं[3] छत्रं दण्डं च[4] धारयेत्॥ आयुधानि समादाय तथाभूष्य[5] विभूषणम्। वर्म-ध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम्॥ अवतीर्य च सर्वाणि जल-स्थानानि वै द्विजाः। द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत्॥ समापयेत्ततः पश्चात् कामं स्तुत्वा[6] सुकीर्तितम्। विधिं धर्म्यमथ[7] ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम्। दाता सह तरत्येव[8] नरो दुर्गाण्यसौ[9] द्विजाः[10]॥" द्रव्य-पूजा-वाक्ये च तत्तत्-

---

1. A. कर्णे च तस्य। 2. A. आदद्यात्।

3. A. गृह्य। 4. C. दण्डेषु।

5. A. तथाभ्यस्य। 6. S'uddhi T. v. r. काम-स्तुत्या।

7. C. स्मृतिं तथा; S'uddhi T., विधिं धर्म्यमथो ज्ञात्वा।

8. C. भवत्येव (?)। 9. A. दुःखान्यसौ।

10. For the verses "भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात्...दुर्गाण्यसौ द्विजाः", see S'uddhiT., chap. दान, p. 397, l. 11-399, l. 1; said

पद-प्रयोगः। पवित्र-पाणित्व-भवनादि-द्रव्याभिषेचन-पर्यन्तं स्वस्ति-वाचनं दक्षिणा-दानं तदुत्तरं स्वस्ति-वाचनञ्च सर्व-दान-साधारणम्। प्रतिग्रहीतुर्देयस्यार्चादि विनियोग-प्रकारः दान-विशेष-विहितेति-कर्तव्यता च तत्तत्-प्रयोग-विधावेव विविच्य लिखितम्।

ततस्तु दक्षिणानन्तरं प्रतिग्रहीता ओं स्वस्तीत्युक्त्वा देय-द्रव्यं स्पृशेदुक्त-प्रकारेण। ततः "ओं कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते"[1] इति कामस्तुतिं वाजपेयी द्विजः पठेत्।

छन्दोगस्तु "ओं क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते[2] ॥" इति यथाशाखं काम-स्तुतिं पठेत्। एवं सर्वत्र दानेषु विधिर्बोद्धव्यः। न्यायोपार्जितेन[3] वित्तेन यथाविहितोक्त-पात्राय यथोक्त-विधिनैव दत्त्वैतत् फलं लभ्यते। दक्षः—"विधि-हीने तथाऽपात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम्। न केवलं हि तद् याति शेषमस्य च नश्यति[4] ॥"

---

to be taken from the भविष्योत्तर। After स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत्, there is an additional verse, "प्रतिगृह्य च सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत्। ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् ॥"

1. S'uddhiT., chap. दान-प्रकरण, p. 418, ll. 10-11;

2. S'uddhiT., p. 418, ll. 12-14; v. r. कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि।

3. v. r. C. न्यायोपात्तेन।

4. SmrSam., DakS., chap. 3, v. 29, p. 78; v. r. न केवलं हि तद्दानं शेषमप्यस्य। Only the last line quoted by Raghunanandana in his S'uddhi T., chap. दान, p. 399, ll. 8-9.

'तद्' देय-द्रव्यम्। 'नश्यति' निष्फलं भवति। तदुक्त[1]-गुण-पात्रे दानं देयमेव। एतेन केवलया विद्यया तपसा वापि पात्रता न भवतीति दर्शितम्। पात्र-लक्षणन्त्वत्र विस्तर-भिया[2] नोक्तम्। अन्य-धर्म-शास्त्र-निरूपित-पात्राय दद्यात्।

यथोक्तं व्यासेन—"दयामुदिश्य यद्दानमपात्रेभ्योऽपि दीयते[3] दीनान्ध-कृपणेभ्यश्च तदानन्त्याय कल्पते॥" संवर्तश्च—"दानान्येतानि देयानि यथाऽन्नानि च सर्वशः। दीनान्ध-कृपणार्थिभ्यः[4] श्रेयस्कामेन धीमता[5]॥" 'कृपणो'ऽत्र विकलः। एतेषां दान-रूपेण न देयं किन्तु भरणीयत्वेन दातव्यमित्यर्थः।

यथा च महाभारते। "पङ्ग्वन्ध-वधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये। भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः परिग्रहः[6]॥ पाद्मे—पङ्ग्वन्ध-बाल-वृद्धाश्च रोगिणोऽथ दरिद्रिणः। ये पुष्णन्ति सदारैश्च[7] ते मोदन्ते सदा दिवि॥" इति।

तथा च यमः। "न विद्यया केवलया तपसा चापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते[8]॥" 'तपसा'

---

1. C. तत्तु। 2. A. विस्तरतया।

3. V. r. अपात्रेभ्यः प्रदीयते। 4. V. r. कृपणादिभ्यः।

5. SaṃvartaS., v. 89, p. 416. v. r.···तथान्यानि विशेषतः; v. 91, p. 294. v. r. देयानि ह्यन्नानि च विशेषतः। कृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता॥

6. S'uddhi T., chap. दान, p. 382, ll. 1-3; v. r.…देयः प्रतिग्रहः।

7. A. पुष्यन्ति सदा वेश्य।

8. Not traced in YamaS; traced in Yāj S. v. 200, p. 158, v. r. तपसा वापि··· । Also traced in S'uddhi T.,

केवलेन[1]। 'इमे' विद्या-तपसी। 'वृत्तम्' आचारः। आचारादिषु केवल-दर्शनाद् नैव ज्ञातव्यः।

यमः—"शील' संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः। प्रज्ञा संकथनाज्[2] ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीच्यते[3]॥" 'शील" विहितोक्तम्—ब्रह्मण्यता देव-पितृ-भक्तता, समता, सौम्यता, अ-परोपतापिता, अनसूया, मृदुता, अपारुष्यं, मित्रता, प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता, प्रशान्तिश्चेति त्रयोदश-विधम्। शौचं संव्यवहारत इत्यर्थः[4]। सौहृदेन विद्या-कथा 'संकथनम्'। 'त्रिभिः' संवास-संव्यवहार-संकथनैः। पितॄणां देवानाञ्च पात्रं परीच्यते ज्ञायते। शिष्ट-वचनाद्वा दद्यादित्यर्थः। याज्ञवल्क्यः—

"एवं सर्वगुणोपेतमुक्त-दोषैर्विवर्जितम्। कामधुग्धेनु-दानं हि फलत्याभ्यिसितं फलम्। इह कीर्तिं वदान्याख्यां स्फीत-भोगां-स्त्रिपिष्टपे[5]।" कामधुग् धेनुर्यथा वाञ्छितं फलं यच्छति, तथैवैवम्भूतं दानमिति। कामधुगिति पद-च्छेदात् सर्व-कामप्रदं धेनु-दानं वशिष्ठादि-धेनुवदिति प्रकाशः। तन्न, "फलत्याभ्यिसितमि"ति पुनरुक्त-दोष-प्रसङ्गात्। 'वदान्याख्या' वदान्य-संज्ञा। वदान्यश्चातिदाता प्रसिद्धः। मनुः "योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव च। तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तद्विपर्यये[6]॥"

---

chap. दान, p. 272, ll. 5-9; stated to be taken from the YājS.; v. r. तपसा वाऽपि···तद्धि पात्रं विचक्षते।

1. A. केवलेन न। 2. A. संकथया।
3. प्रतीच्यते। Not traced in Yama S.
4. C. इत्यत्रापि ज्ञेयमित्यनुषज्यते।
5. Not traced in Yāj S.
6. ManuS., chap. 4, v. 235, p. 173, v.r...प्रतिगृह्णाति

'अर्चितं' पूजा-पूर्वकम्, विशेषणमेतत्। दान-दक्षिणा तु सम्भवे यत्नतः सुवर्णमेव देयम्। तथा च नन्दी-पुराणे—"तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनक-दक्षिणामि"ति[1]।

आराम-दानस्य। भविष्ये—"गङ्गा-तीरे नरो यस्तु प्लक्षाम्र-वकुलावृतम्। कदली-नारिकेलैश्च कपित्थाशोक-चम्पकैः॥ विचित्रं कारयित्वैवमारामं पुष्प-शोभितम्। शिवाय विष्णवे वापि दुर्गायै भास्कराय वा॥ प्रयच्छति तथा भक्त्या सर्वार्थं परिकल्पते। तस्य पुण्य-फलं वक्ष्ये संक्षेपान्न तु विस्तरात्॥ यावन्ति तेषां[2] वृक्षाणां पत्र-पुष्प-फलानि च। वीजानि च विचित्राणि तेषां मूलानि वै तथा। तावत्-कल्प-सहस्राणि तेषां लोके स मोदते॥"

अद्यै तद्दातव्यारामस्थ-वृक्ष-सम्भव-यावत्-पुष्प-यावत्-पत्र-यावत्-फल-यावद्बीज-यावन्मूल-तावत्-कल्प-सहस्र-शिव-पुराधिकरणक-मोदन-काम इमं गङ्गातीरस्थारामं प्लक्षाम्र-कदली-नारिकेल-कपित्थाशोक-चम्पकावृतं विष्णु-दैवतं भगवते शिवाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। दक्षिणा च। एवं दुर्गा-विष्णु-भास्कराणामन्यतमस्मै दानेऽप्येतदेव फलम्। 'संप्रदानक-देव-लोकाधिकरणक-हर्ष-काम' इति वाक्ये विशेषः।

पायस-दानम्। भविष्ये—"पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं

दद्यात्यर्चितमेव वा।...नरकं तु विपर्यये। S'uddhi T., chap. दान, p 383, ll. 7-9.

1. S'uddhi T., chap. दान, p. 363, ll. 2 4; stated to be taken from chap. दान cit., p. 419, ll. 6-7, सुवर्णं परमं दानं, etc. the विष्णु-पुराण; v. r...कनकमुत्तमम्।

2. V. r. C. येषां।

मधुना सह। गुड-सर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि विनिक्षिपेत्। तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्ष-शत-त्रयम्॥"

अद्य वर्ष-शत-त्रयावच्छिन्न-पितृ-तृप्ति-काम इदं पायसं मधु-गुड-सर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि निक्षिपामि।

अथ प्रसिद्ध-दानम्।

तत्राङ्गिराः—"देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च। पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं देशितं क्वचित्[1]॥"

'न देशितं' क्वचिदपि देयत्वेन न कथितमित्यर्थः। 'अपुण्यं' पापम्।

"कल्मषं ब्राह्मणे दत्त्वा दाता यात्यशुभां गतिम्। जन्तुर्निर्मोक-निर्मुक्तः पन्नगेन्द्रः क्षितौ यथा॥"

नन्दी-पुराणे—"पापदः पापमाप्नोति नरो लक्ष-गुणं सदा। पुण्यदः ॰पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः॥ अपि पात्र-विशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम्। गुरु-मातृ-पितृ-ब्रह्मवादिनां दीयते तु यः। तल्लक्ष-गुणितं विद्यात् पापं पुण्यमथापि वा॥"

"असद्द्रव्य-प्रदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते। तद्व्यर्थदानम् अफलम् यच्चोपकारिणे दत्तम्। तन्मात्रं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति। अन्य-श्रावितमफलं यच्चापात्राय ददाति। अनिष्ट-दानं श्रवति यच्च दत्त्वा परिवर्त्यते। स्वय-दानं तद्दानमासुरम् यच्चा-श्रद्धया ददाति। क्रोधाद्राक्षसम् यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रोशति। असत्कृतं पैशाचम् यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा वाऽवजानीते। मुमूर्षुस्तामसम् यच्चाप्रकृतो ददाति। एते दानोप-सर्गाः[2]। यैरुपसृष्टं दानमसिद्धमस्वर्ग्यमयशस्यमध्रुवमफलं

1. Nct traced in AngiS.

2. Traced in S'uddhiT, pp. 392-393; stated to be

भवत्यल्प-फलं वा । 'असद्‌द्रव्य' निषिद्धम् । 'तद्देयदानं' तस्मिन्नेव संकल्प-काले दीयमान-द्रव्यासमर्पणम् । 'उपकारिणे' प्रत्युपकार-बुद्ध्या । 'तन्मात्र' यावद्दत्तं ततो नाधिक-फलम् । 'सोपधं' स्नेहा-द्युपाधि-सहितम् । 'अन्य-श्रावितं' लोक-सम्भावनार्थं प्रकाशितम् । 'अनिष्ट-दानम्' अनिष्टः शत्रुः, तस्मै दानं 'स्रवति' क्षरति अफलं[1] भवतीति यावत् । 'स्मय-दानं' स्मयो गर्वः न मत्सदृशः अपरो दाताऽस्तीति भाव-विशेषः, तेन भावेन यद्दानम् । 'क्रोधाद्राक्षसमि'ति, अत्रापि ददातीत्यनुमीयते । 'आक्रोशः' परुष-भाषणम् । 'असत्कृतमवज्ञातमि'ति क्रिया-विशेषणम् । मुमूर्षु-र्ददातीत्यनेनैवान्वयः । 'अप्रकृतो' मत्तादिः । 'उपसर्गो' दोषाः । असत्-प्रतिग्रहास्तु कृष्णाजिन-प्रतिग्रहीतारमधिकृत्य मत्स्य-पुराणे—

"न स्पृश्यः स द्विजो राजंश्चिति-यूप-समो हि सः ।
दाने च श्राद्ध-काले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥"[2]

आदित्य-पुराणे—"किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णन्नुभयतो-मुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-धारासि-सन्मताः ॥ तस्य वर्ष-शते पूर्णे[3] पाश एकः प्रमुच्यते[4] । एतामवस्था-माप्नोति[5] गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ॥"

---

taken from the HārS. ; v. r. अन्य-श्रावितमल्प-फलम्...यश्च दत्त्वा परिकीर्तय-ते···आसुरं···no भवत्यन्यफलं ।

1. C. अल्प-फलं ।

2. MatsyaP., chap. 206, v. 23 b-24 a, p. 752 v. r. न स्पृश्योऽसौ द्विजो···तं दाने श्राद्ध-काले··· । 3. C. जीर्णे ।

4. S'uddhiT., chap. दान, p. 401 ; stated to be taken from the आदि-पुराण ; v. r.···क्षुर-धाराग्नि-सन्निभाः । पूर्णे वर्ष-सहस्रे तु··· । 5. C. प्राप्नोति ।

आग्नेय-पुराणे[1]—"हस्त्यश्व-रथ-यानानि मृत-शय्यासनानि च। कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अत्यासन्न[2]गतो द्विजः। उभयतो-मुखीं लोलां सशैलां मेदिनीं द्विजः। कूट-साच्येण तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रये[3]। सत्यक्त[4]दधनो लोके स प्रेतो जायते नरः॥"

एकादशाह-देय-शय्याधिकारे ब्रह्म-पुराणम्—"तेन कृष्णा तु सा शय्या न ग्राह्या द्विज-सत्तमैः। गृहीतायान्तु शय्यायां[5] पुनः संस्कारमर्हति॥ वेदेषु च पुराणेषु शय्या सर्वत्र गर्हिता। गृहीतायान्तु जायन्ते सर्वे नरक-गामिनः॥"

पुराणे सप्तर्षि-सम्मते[6]—"गृह्णीयाद् द्विपद-चतुष्पद-धान्य-हिरण्य-वर्जम्।" धान्य-पदमत्र तिल-परम्। हिरण्य-पदं कपर्दक-परम्। अथ ब्रह्म-पुराणे—"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा। अप्यश्वमपि[7] मातङ्गं तिल-लौहानि वर्जयेत्॥ कृष्णाजिन[8]-तिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत्। शय्यालङ्कार-वस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च। नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा॥"

तिलमयीं[9] केवल-तिलेनारब्धाम्।

"ब्रह्म-हत्या सुरा-पानमपि स्तेयं भविष्यति।
आतुराद् यद्[10] गृहीतन्तु तत् कथं वै तरिष्यति[11]॥

'आतुरात्' मुमूर्षोः। एतेन ग्रहीतुः पातित्यमापादयति यद्दानं तन्न देयमित्यर्थः[12]। अत एव गङ्गा-तीरे उत्सर्ग एव न तु

---

1. C. आग्नेये। 2. C. आलापं न। 3. C. विक्रयं।
4. A. सद्यक्तदधमा। 5. A. तस्यां सः। 6. A. सप्त-सम्मतं।
7. A. अवश्यमपि। 8. C. शय्याजिन। 9. C. omitted.
10. C. तत्। 11. C. भविष्यति।
12. C. इति यावत्।

साक्षादापादनमिति। एतेषां दानानां विधान-वैयर्थ्या-पत्तिरिति यत् तत्राह विष्णुः—

"एतानि यदि गृह्णाति स्वेच्छयाऽभ्यर्थितो[1] न तु।
तस्मै दाने न दोषोऽत्र यस्त्वात्मानन्तु तारयेत्॥"

'एतानि' उभयतोमुख्यादीनि। 'आत्मानन्तु तारयेदि'ति एत-द्दान-ग्रहणानन्तरोक्त-तपो-जप-व्रतादि-नियमैर्य आत्म-तारण-क्षमो भवेत् स्वयमागत्य प्रार्थयेदेतद्दानं मह्यं देहि तस्मै देयमित्यर्थः।

ये तु मन्यन्ते—"गङ्गायां कुश-दानेन ब्रह्म-लोक-मवाप्नुयात्" इत्यत्र गङ्गाऽधिकरणं सम्प्रदानं लक्षयत्, तन्मतेऽपि जले दान-करणस्य प्रतिषिद्धत्वात्[2] लक्षणया गङ्गा-गर्भे समीप-वर्त्ति-देशे कर्त्तव्यम्। तथा च स्मृतिः—

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते।
वसित्वा वसनं शुष्कं दानं दद्यात् सदक्षिणम्॥"

एवं दर्शनाद् जले दान-विधानाभावादित्यर्थः। अद्य गङ्गा-गर्भे अमुक-फल-प्राप्ति-काम इदममुक-वस्तु यथादैवतममुक-गोत्रायेत्यादि। एतत्तु न सर्वेषां सम्मतमित्यर्थः।

शिव-लिङ्गादि-स्थापनम्।

भविष्ये—"स्थाणुं स्फाटिक-संस्कारं गङ्गा-तीरे करोति यः। शिव-लोके च शिववत्तस्याक्षय्यसुखं भवेत्॥" अद्य शिव-पुराधिकरणक-शिववदक्षय्य[3]-सुख-प्राप्ति-कामः स्फाटिक-स्थाणुमहं करिष्ये।

तथा—"शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य दुर्गाया ब्रह्मणस्तथा। गङ्गा-तीरे प्रतिष्ठान्तु यः कुर्यात्तु नरोत्तमः। तथैवायतनं तेषां

---

1. A. स्वेच्छया कथितो। 2. C. अप्रसिद्धत्वात्।
3. A. शिववत्तस्याक्षय्य (?)।

कारयित्वा स्व-शक्तितः। अन्य-तीर्थेषु करणात् कोटि-कोटि-गुणं भवेत्॥"

अद्य[1] अन्य-तीर्थाधिकरणक-शिव-लिङ्ग-प्रतिष्ठा-जन्य-फल-कोटि-कोटि-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीरे भगवतः शिवस्य[2] लिङ्ग-प्रतिष्ठामहं करिष्ये। प्रतिष्ठा-विधिस्तु मत्स्य-पुराणे उक्तः[3]। विष्णु-सूर्य-दुर्गा-ब्रह्मणामेकतमस्य प्रतिमायाः प्रतिष्ठा-करणेऽप्येतदेव फलम्। एतेषां देवानां गङ्गा-तीरायतन-करणेऽप्येतदेव फलम्। वाक्ये तु प्रतिष्ठा-जन्य-फल-पदमपहाय आयतन-पद-प्रयोगो विशेष इति।

भविष्ये—"मृदा दार्विष्टका-शैलैर्यः कुर्याच्च शिवालयम्।
[त्रि[4](?) हि]-सप्त-कुल-संयुक्तः शिव-लोके महीयते॥"

अद्य चतुर्दश-कुलान्वित-शिव-लोक-महितत्व-कामो मृदा भगवतः शिवस्यायतनमहं करिष्ये।

तथा दारुमयायतनस्य—

"मृन्मयात् कोटि-गुणितं फलं स्याद्दारुभिः[5] कृते।"

अद्य मृन्मयायतन-करण-जन्य-फल-कोटि-गुण-फल-प्राप्ति-कामो दारुभिर्भगवतः शिवस्यायतनमहं करिष्ये।

तथा—"कोटि-कोटि-गुणं पुण्यं दारुतश्चेष्टकामये[6]।"

अद्य दारुमयायतन-करण-जन्य-पुण्य-कोटि-कोटि-गुण-पुण्य-प्राप्ति-कामनया इष्टकाभिर्भगवतः शिवस्यायतनमहं करिष्ये।

लिङ्ग-स्थापनस्य। भविष्ये—

---

1. C. omitted.
2. A. शिव-लिङ्गस्य।
3. MatsyaP., chap. 824. p. 915.
4. C. त्रिः।
5. C. तद्दारुभिः।
6. A. दारुभिरिष्टकामये।

"यो लिङ्गं स्थापयेद्देवं विधि-पूर्वं सदक्षिणम्। सर्वागमोदितं पुण्यं कोटि-कोटि-गुणं भवेत्॥ मातृजान् पितृजांश्चैव यतश्चोद्दहते श्रियम्। कुलैकविंशमुत्तार्य शिव-लोके महीयते॥ भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् प्रलये समुपस्थिते। ज्ञान-योगं समासाद्य तत्रैव स विमुच्यते[1] ॥"

अद्य सर्वागमोदित-पुण्य-प्राप्ति-मातृक-पैतृक-श्वशुरैकविंशति-कुल-नरकोत्तारण-पूर्वक-शिव-लोक-महितत्व-विपुल-भोग-भुक्ति-पूर्वक-प्रलय-कालिक-ज्ञान-योग-हेतु-विमुक्ति-प्राप्ति-कामो भगवतः शिवस्य लिङ्ग-स्थापनमहं करिष्ये। विधिर्मत्स्य-पुराणोक्तः। हयशीर्ष-पञ्चरात्रे —

"वापी-कूप-तडागानां सुवर्णानां तथा लघु। प्रतिमानां सभानाञ्च समभ्यर्च्य[2] नरो भुवि॥ पुण्यं शत-गुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः॥" अद्य शिव-गृह-करण-जन्य-पुण्य-शत-गुण-पुण्य-प्राप्ति-कामनया जीर्ण-शिव-गृहोद्धारमहं करिष्ये। [3]सामान्य-स्थाने करणादिदं फलम्। द्वितीये तु कोटि-कोटि-गुण-विधानाद् विशेषः। एवमन्येषां देवानामपि करणे यथायथं फलमित्यर्थः[3]।

पाद्मे — "तद्द्रव्याऽन्यत्र यः कुर्यात् स गच्छेन्निरयं महत्।"

तथा — "देव-विप्र-यतीनाञ्च मठे लोभ-समन्वितः। तत्राधिपत्यं यः कुर्यात् सर्व-धर्म-बहिष्कृतः॥ स पच्यते महाघोरे रौरवे नरकेऽक्षये[4]। पत्रं पुष्पं फलं तोयं द्रव्यमन्यन्मठस्य तु। योऽश्नाति लभते मोहान्नरकाण्येकविंशतिम्॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं[5] सपुत्र-पशु-बान्धवम्। तं देवेष्वधिपं कुर्याद् गोषु च

1. C. परिमुच्यते। 2. A. सम्यगर्च्य।

3-3. C. omitted.

4. A. नरक-क्षये। 5. C. नरकान्नेतुं।

ब्राह्मणेषु च ॥ अभोज्यमाचनामन्नं (?) भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । स्पृष्ट्वा मठ-पतिं वैश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥" तथा च स्कान्दे— "दृष्ट्वा तु संस्मरेद्विष्णुं सचेल-जलमाविशेत् । स्पृष्ट्वा तु सत्वरं देवि शिव-निर्माल्यभोजिनम् ॥" पाद्मे—"द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिव-द्रव्यं स्पृशेत् क्वचित् । निर्माल्यं नैव संस्पृश्यं कूपे सर्वञ्च निक्षिपेत् ॥ मक्षिका-पाद-मात्रं यः शिव-स्वमुपजीवति । महा-लोभात् स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः ॥"

कालोत्तरे—"देव-द्रव्यं गुरु-द्रव्यं न चात्मनि नियोजयेत् । उपेक्षा चाथवा दानं रक्षितव्यं प्रयत्नतः ॥" रामायणे— "ब्राह्मण-द्रव्यमादत्ते देवानाञ्चापि राघव । सद्यः पतति घोरेऽस्मिन् नरके वीचिसंप्लवे ॥" निष्ठाकलिकायाम्—"स्वयं देवस्व-हरणं काष्ठ-पात्रे प्रपूजनम्[1] । स्नपनं वेत्र-पात्रेषु त्रयं दारिद्र्य-लक्षणम् ॥" शिव-पुराणे—"यस्तु शङ्कर-निर्माल्यं पादे-नाक्रमते नरः । षष्टि-वर्ष-सहस्राणि तिर्यग्योनिषु जायते ॥" कालिका-पुराणे—"स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ।" एतदपनीत-निर्माल्ये बोद्धव्यम्, "ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥" इति स्कन्द-पुराण-वचन-विरोधात् । तत्तु धारणार्थ-विलक्षणाशुच्यशेवादेः (?)स्पर्श-विषयमित्यर्थः ।

अथ सामान्य-दानम् ।

तत्र घृत-धेनु-दानम् ।

भविष्ये—"यस्त्वक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे ददाति वै । घृत-धेनुं विधानेन तस्य पुण्य-फलं शृणु ॥ कल्प-कोटि-सहस्राणि

---

1. C, पात्रे वा पूजनम् ।

कल्प-कोटि-शतानि च। सहस्रादित्य-संकाशः सर्व-काम-समन्वितः॥ हेम-रत्नमये चित्रे विमाने हंस-भूषिते। स्वकीय-पितृभिः सार्धं स्वर्ग-लोके महीयते॥ ततस्तु जायते विप्रो गङ्गा-तीरे धनान्वितः। अन्ते तु ब्रह्मविद् भूत्वा मोक्षमाप्नोत्यसंशयम्॥"

तत्रादौ धेनु-विधानम्। मत्स्य-पुराणे—"गुड-धेनु-विधानस्य[1] यद् रूपमिह यत् फलम्। तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व-पाप-प्रणाशनम्[2]॥ कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं[3] विन्यसेद् भुवि। गोमयेनोपलिप्तायां[4] दर्भानास्तीर्य यत्नतः[5]॥ लघ्वेणकाजिनं[6] तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत्। प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनु-[7]मुदक्पादां सवत्सकाम्[8]॥ उत्तमा गुड-धेनुः स्यात् सदा भार-चतुष्टयम्[9]। वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता[10]॥ अर्ध-भारेण

---

1. C. प्रदानस्य।

2. PadmaP., p. 292 ; MatsyaP., chap. 82, p. 258, सर्व-पाप विनाशनम् ; AgniP., chap. 210, p. 397, vv. 13—

3. MatsyaP., p. 258, v. r.…प्रागग्रम्…

4. AgniP. v. 14, p. 397, गोमयेनानुलिप्तायां।

5. Op. cit. सर्वतः ; also Hemādri, दान-खण्ड, chap. 7. p. 398.

6. Hemādri, op. cit., लघ्वेणकाजिनं ; AgniP., लभ्येणकाजिनं ; PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 21, v. 54, p. 292, same as हेमाद्रि ; also same in MatsyaP., p. 258.

7. Hemādri, op. cit, प्राजयेद्धेनुं…

8. C. सवत्सिकाम् (?) PadmaP., op. cit., मृदा वा गां सवत्सकाम्।

9. Hemādri, op. cit., सदा भारमनुत्तमम्।

10. MatsyaP. chap. 82, v. 5, v. r. द्वाभ्यां वै ; Hemādri

वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु। चतुर्थांशेन वत्सः स्याद् गृह-वित्तानुसारतः[1] ॥”

तथा चायं द्रव्य-ह्रासस्तेन मुख्य-कल्प-(शब्देन ?) सम्भवे न कल्पान्तरमाश्रयणीम्। “प्रभुः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते। न साम्परायिकन्तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥” इति कात्यायनेन निषेधात्[2]। ‘साम्परायिकं’ पारलौकिकम्। “धेनु-वत्सौ कृतौ चोभौ[3] सित-सूक्ष्माम्बरावृतौ। शुक्ति-कर्णाविक्षु-पादौ शुचि-मुक्ताफलेक्षणौ ॥ “सित-सूत्र-शिरालौ द्वौ[4] सित-कम्बल-कम्बलौ। ताम्र-गड्डुक-पृष्ठौ[5] द्वौ[6] सित-चामर-रोमकौ ॥ विद्रुम-भ्रू -युगोपेतौ[7] नवनीत-स्तनान्वितौ[8]। क्षौम-पुच्छौ

---

reads after प्राङ्मुखीं···सवत्सकाम्—“तदुत्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः”; उत्तमा गुड-धेनुः···वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ॥ 1. v. r. A., गृह-वित्तानुभावतः।

2. Not traced in कात्यायन-संहिता। शूलपाणि in his श्राद्ध-विवेक, pp. 142-143, says that the verse appears in the गृह्य-परिशिष्ट।

3. A. धेनु वत्सौ घृताख्यौ तौ। MatsyaP., chap. 82, v. 7, p. 259; v. r. धेनु-वत्सौ घृताख्यौ च।

4. Hemādri, op. cit., p. 399, तौ; AgniP., p. 397, v. 20, च; MatsyaP., p. 259, same as हेमाद्रि।

5. PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 21, v. 58, p. 993, v. r. गण्डक-पृष्ठौ। MatsyaP., also same p. 259, v. 8.

6. MatsyaP., op. cit., v. r, तौ; Hemādri, op. cit., तौ; also AgniP., p. 397, v. 20.

7. PadmaP. and Agni P., op. cit., युगावेतौ।

8. MatsyaP., op. cit., नवनीत-स्तनावभौ।

कांस्य-दोहाविन्द्रनीलक-तारकौ[1] ॥ सुवर्ण-शृङ्गाभरणौ राजत-क्षुर-संयुतौ[2] । नाना-फल-समायुक्तौ[3] घ्राणौ गन्ध-करण्डकौ[4] । 'गन्ध-करण्डकः' सुरभि-गन्धाढ्य-द्रव्यं कर्पूरादिः । इत्येवं रचयित्वा तु धूप-दीपैरथार्चयेत् ॥"

"या लक्ष्मीः सर्व-भूतातां या च देवेष्ववस्थिता । धेनु-रूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु[5]॥ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया । धेनु-रूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥ विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च[6] विभावसोः[7] चन्द्रार्क-शक्र-शक्तिर्या धेनु-रूपाऽस्तु सा श्रिये[8] ॥"

"चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्या धनदस्य च । लक्ष्मीर्या लोक-पालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥ स्वधा या पितृ-लोकानां[9]

---

1. PadmaP., op. cit,. v. 60, v. r. दोह्यौ शुभ्रातिकमनीयकौ ।

2. PadmaP., op. cit., v. 6, राजताढ्य-क्षुरौ च तौ । MatsyaP., op. cit., राजतैः क्षुर-संयुतौ ।

3. V. r. Hemādri, op. cit., नाना-फलमयैर्दन्तैः ।

4. PadmaP., op. cit., घ्राण-गन्ध-करण्डकौ ; MatsyaP., op. cit., same,

For the above verses, See MatsyaP., pp. 258—260 ; AgniP., chap. 210, p. 397f. ; PadmaP., p. 223f. ; DānaKKau. of Govindānanda, p. 58f. (order of verses not same) ; DānaC. of Divākara, fol. 38 (a) f. ; DānaMay., p. 172f.

5. MatsyaP, PadmaP. and Hemādri, v. r. पापं व्यपोहतु ।

6. A. यथा ।

7. PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 21, v. 63, v. r. विभावसौ ।

8. Op. cit., सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।

9. A. पितृ-मुख्यानां । MatsyaP., chap. 82, v. 15 Hemādri, स्वधा त्वं··· ।

स्वाहा यज्ञभुजाञ्च या[1]। सर्व-पापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं[2] प्रयच्छ मे॥ एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते[3]॥ यास्तु[4] पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दश धेनवः। तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप॥ प्रथमा गुड़-धेनुः स्याद् घृत-धेनुस्तथा परा[5]। तिल-धेनुस्तृतीया तु[6] चतुर्थी जल-संज्ञिता[7]॥ क्षीर-धेनुश्च विख्याता[8] मधु-धेनुस्तथा परा। सप्तमी शर्करा-धेनुर्दधि-धेनुस्तथाऽष्टमी[9]। रस-धेनुश्च नवमी[10]दशमी स्यात् स्व-रूपतः॥ कुम्भाः स्युर्द्रव्य-धेनूनामितरासान्तु राशयः। [11]सुवर्ण-धेनुरप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः॥ नवनीतेन तैलेन[12] तथाऽन्येऽपि महर्षयः॥

"एतदेव विधानं स्यात्तत्र चोपस्कराः स्मृताः। मन्त्रावाहन-

---

1. V. r. in last line, स्वाहा यज्ञभुजान्तथा।
2. PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 21, v. 64, तस्माद्भूतिं।
3. PadmaP., op. cit., सर्वासामपि पठ्यते; MatsyaP., सर्वेषामभिपठ्यते। See also below.
4. MatsyaP., chap. 82, v. 17, v. r. यास्ताः।
5. PadmaP., घृत-धेनुरथापरा।
6. Op. cit., च।
7. Op. cit. जल-नासिका।
8. Op. cit., क्षीर-धेनुः पञ्चमी च।
9. Hemādri, नवनस्यार्चनी तथा; PadmaP., op. cit., अष्टमी दधि-कल्पिता।
10. Hemādri, कार्पास-धेनुर्नवमी।
11. Add. r. in C.
12. MatP., chap. 82, v. 21, p. 260, रत्नेन।

संयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ यथाश्रद्ध'[1] प्रदातव्या भुक्ति-मुक्ति-फलप्रदाः । धेनवो दश ता एताः[2] सर्व्व-पाप-हराः शुभाः[3] ॥ अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः । गुड-धेन्वादयो देया उपरागादि-पर्व्वसु[4] ॥"

[5]अत्र घृतादि-धेनु-द्रव्य-परिमाणमपि गुड-धेनुवदेव, "विधान-मेतद्धेनूनां सर्व्वासामपि पठ्यते" इति सामान्येनातिदेशात् ।

'कुम्भाः स्युर्द्रव्य-धेनूनामितरासाञ्च राशयः'

इति भार-चतुष्टयादि-परिमित-द्रव्य-व्यवस्थापन-प्रकार-कथनम्[5] । एवञ्च घृतादि-धेनुष्वपि कृष्णाजिन-धारणम् । कुम्भ-कथनेनापि तदबाधनात्, "एतदेव विधानं स्यादि"ति वचनाच्च । केचित्तु नात्राजिनमिच्छन्ति । भारस्तु पल-सहस्र-द्वयात्मकः । तत्राह—"तुला पल-शतं ज्ञेयं भारः स्याद्विंशतिस्तुला" इति ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुशानास्तीर्य्य तत्र प्रागग्रीवं चतुर्हस्तं कृष्णाजिनं धेनुं पातयित्वा, तत्-समीपे लघु कृष्णाजिनं प्रागग्रीवमेव वत्सार्थं धृत्वा, तदुपरि शक्त्यनुसारेण[6] भार-चतुष्ट-

1. A. यथाशुद्धं ।

2. C. एता एव समाख्याताः ।

3. In Hemādri, there is an additional line after this: "अग्निष्टोम-यज्ञ-फलदाः सर्व्व-पाप-हराः शुभाः ।"

4. A. उपवासादि-पर्व्वसु । For the above verses, see MatsyaP., chap. 83, p. 260.

5-5. This portion agrees almost verbally with Hemādri, p. 400, l. 22—p. 401, l. 3; Hemādri, v. r., द्रव्यस्य कुम्भाधारतयाऽवस्थान-प्रकार-कथनम् ।

6. C. शक्त्यनुरूपेण ।

-येन भार-द्वयेन एक-भारेण [वा] गव्य-घृतेन घटेषु स्थापितेन[1] धेनुं, यथाक्रमम् एक-भारेण अर्ध-भारेण भार-चतुर्थांशेन वा गव्यघृतेनैव घटस्थेन वत्समुपकल्प्य, उभावपि प्राङ्मुखौ उदक्-पादौ घृतास्यौ श्वेत-सूक्ष्म-वस्त्र-वेष्टितौ शुक्तिमय-कर्णौ इक्षुमय-पाद-चतुष्टयौ श्वेत-मुक्तामय[2]-लोचन-द्वयौ, तदभ्यन्तरस्थेन्द्र-नीलमय-तारा-द्वयौ[3], सूत्रात्मक-शिरालकौ, श्वेत-कम्बलमय-सास्नाकौ, ताम्रमय-गड्डुक[4]-पृष्ठौ, सित-चामर-रोमाणौ, प्रवाल-मय-[5]भ्रू-युगौ नवनीत-स्तनौ, क्षौम-पुच्छौ, कांस्य-दोहौ, सुवर्ण-शृङ्गौ, राजत-खुरौ, नाना-फल-समायुक्तौ अगुरु-प्रभृति-द्रव्य मिलित-घ्राणौ, एवं धेनु-वत्सौ निर्माय ओं सोपकरण-स-वत्स-घृत-धेनवे नमः। एवं[6] वार-त्रयम्। एवं धूपं ततो दीपं ततो नैवेद्यं दत्त्वा, ओं ब्राह्मणाय नम इति त्रिस्तं संपूज्य इमां सोपकरणां सवत्सां घृत-धेनुं ददानि[7] इति द्विज-करे जलं दत्त्वा धेनुं प्रोच्य "ओं या लक्ष्मी"रित्यादि-श्लोक-पञ्चकं पठित्वा कुश-त्रय-तिल-जलान्यादाय ओं अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे बहु-कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न[8]-हेम-रत्नमय-विचित्र-हंस-विभूषित-विमाना-धिकरणक-स्वीय-पितृ-गण-सहित-सहस्रादित्य[9]-संकाश- सर्व-काम-समन्वित[10]-रुद्र-सहित-महितत्व-तदुत्तर-गङ्गाधिकरणक[11]-धना-न्वित-विप्रत्व-भवनान्त-कालिक-ब्रह्मविद्भवनानन्तर-मोक्ष-प्राप्ति-काम

---

1. A. घटे प्रस्थापितेन।
2. C. द्वय।
3. C. मयौ।
4. C. ताम्र-गड्डुकमय।
5. A. प्रवाल-द्वय।
6. C. इति।
7. C. ददामि।
8. A. बहु-कल्प-कोटि-सहस्रावच्छिन्न।
9. C. आदित्य।
10. C. स्वीय-रुद्र।
11. C. गङ्गा-तीराधिकरणक।

इमां गोमयोपलिप्तास्तीर्ण-कुश-भूम्युपरिस्थ-लघु-प्राग्ग्रीवैणकाजि-नस्थ-घृतास्य-सित-सूक्ष्माम्बरावृत-शुक्ति-कर्णेक्षुमय-चतुष्पाद-शुचि-मुक्ताफलेक्षण-सित-सूत्र-शिरालक-सित-कम्बल-कम्बल[1] ताम्र-गड्डुक-पृष्ठ-सित-चामर-रोमक-[2] विद्रुम-भ्रू-युगोपेत[3]-नवनीत-स्तनान्वित-क्षौम-पुच्छ-कांस्य-दोहेन्द्रनील-तारक-सुवर्ण-शृङ्गाभरण-राजत-क्षुर-नाना-फल-समायुक्त-विशिष्ट-गन्धमय-नासिक-चतुर्थ-भाग-परिमित-घृतमय-वत्स-सहितां गोमयोपलिप्ता-स्तीर्ण-कुश-भूम्युपरिस्थ-चतुर्हस्त-प्राग्ग्रीव-कृष्णाजिन-स्थितां प्राङ्मुखीमुदक्-पादां घृतास्यां सित-सूक्ष्माम्बरावृतां शुक्ति-कर्णामिक्षुमय-चतुष्पादां शुचि-मुक्ताफलेक्षणां सित-सूत्र-शिरालकां सित-कम्बल-कम्बलां ताम्र-गड्डुक-पृष्ठां सित-चामर-रोमकां विद्रुम-भ्रू-युगोपेतां नवनीत-स्तनान्वितां क्षौम-पुच्छां कांस्य-दोहामिन्द्रनील-तारकां सुवर्ण-शृङ्गाभरणां राजत-क्षुरां नाना-फल-समायुक्तां विशिष्ट-गन्ध-मय-नासां घृतमयीं धेनुं विष्णु-देवताम् अमुक-गोत्रायामुक-देव-[4] शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे। ॐ स्वस्तीति प्रतिवचनम्। ततः ॐ कृतैतत्-सोपकरण-सवत्स-घृत-धेनु-दान-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णमग्नि-दैवतम् इत्यादि। ततः पुच्छे धेनुं स्पृष्ट्वा द्विजो यथाशाखं काम-स्तुतिं पठेत्।

अथ[5] गो-मात्र-दानम्[6]।

"तथैव गो-प्रदानञ्च विधिना कुरुते तु यः[7]। गो लोम-

---

1. C. कम्बल-कम्बलां। 2. C. रोमकां। 3. C. युगोपेताम्।
4. Omitted in A. 5. A. तथा।
6. C. प्रदानम्। For गो-दान, see, DānaKK. of Govindānanda, p. 53; Dāna May., p. 184; Hemadri's CaturVC., दान-खण्ड, p. 466f; BhavP, uttara, chap. 151, p. 514f. 7. C. तथैव। गो-प्रदानञ्च विधिना कुरुते यः प्रयत्नतः।

संख्यया यावत् कल्पान्यर्वुद-संख्यया[1] ॥ गोलोके शिव-लोके वा काम-धेनु-प्रजान्वितः[2] । भुञ्जानः सर्व-कामांस्तु दिव्यान्नाना-विधान् बहून् ॥ देवानामप्यलभ्यांश्च स्थित्वा तु सह-बान्धवः[3]। पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्व-रत्न-विभूषितः ॥ जायते सत्-कुले पश्चाद्धन-धान्य-समाकुले । रत्न-काञ्चन-भू-पूर्णे शील-विद्या-यशोऽन्विते ॥ स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् पुत्र-पौत्र-समन्वितः । सर्व-दुःख-विनिर्मुक्तः सर्व-काम-समन्वितः । सर्व-प्राणि-प्रियो भूत्वा ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"

गो-ब्राह्मणौ संपूज्य द्विज-करे जलं दत्त्वा गामासिच्य[4] ओं अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे गो-रोम[5]-सम-संख्य-कल्पार्वुदा-वच्छिन्न-[6] गोलोक-शिव-लोकान्यतराधिकरणक[7]-बान्धव-पितृ-सुहृत्-सहित-काम-धेनु-प्रजान्वित[8]-स्वीय-दिव्य-नानाविध-देवा-लभ्य-सर्व-कामोपभोग-रत-स्थिति-तदनन्तर-धन-धान्य-समाकुल-रत्न-[9]काञ्चन-भू-पूर्ण-शील-विद्या-यशोऽन्वित-सत्[10]-कुलाधिकर-णक-जन्म-पुत्र-पौत्र-समन्वित-[11]सर्व-दुःख-विनिर्मुक्तत्व-सर्व-काम-समन्वित[12]-सर्व-प्राणि-प्रिय-स्व-कर्तृक-विपुल-बहु-भोगोपभोग-तदुत्तर-मोक्ष-प्राप्ति[13]-काम इमां गां रुद्र-दैवतामित्यादि । दक्षिणादिकं पूर्ववत् ।

---

1. A. कल्पाद्यर्वुद-संख्यया । 2. A. पूजान्वितः ।
3. C. बान्धवैः । 4. Omitted in C.
5. C. लोम । 6. C. कल्पान्यर्वुदावच्छिन्न ।
7. A. लोकाधिकरणक । 8. A. पूजान्वित ।
9. A. सर्व-रत्न । 10. Omitted in C.
11. C. समन्वितत्व । 12. C. मोक्षावाप्ति ।

तत्र कपिला-दानम्[1] ।

तथा—"कपिला यदि दत्ता स्याद्विधिना वेद-पारगे ।
नरकस्थान् पितॄन् सर्वान् स्वर्गं नयति वै तदा ॥"

कपिला-गव्यै नमः । वार-त्रयम् । ब्राह्मणाय नमः । ओं कपिलां गाम् इमां ददानि इति द्विज-करे जलं दद्यात् । ततः कपिला-गामासिच्य ओं अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे नरकस्थ-सर्व-पितृ-स्वर्ग-नयन-काम इमां कपिलां गां रुद्र-दैवताम् अमुक-गोत्रायेत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ भूमि-दानम्[2] ।

निवर्तन-द्वयस्य । तथा—

"निवर्तन-द्वयं भूमेर्गङ्गा-तीरे विशेषतः । विप्राय वेद-विदुषे तिथौ तस्यां विशेषतः ॥ नरो ददाति भक्त्या वै[3] तस्य पुण्य-फलं शृणु । तद्भूमि-परमाणूनां संख्ययाऽयुत-संख्यया ॥ सोमेन्द्र-ब्रह्म-लोकेषु विष्णु-लोके तथैव च । शिव-लोके तथा श्रीमान् भोगान् भुङ्क्ते तथाविधान् ॥ जायते रूप-सम्पन्नः सर्व-शोक-विवर्जितः । सर्व-सम्पत्-समृद्धस्तु[4] सप्त-द्वीप-पतिर्भवेत् ॥ भेरी-शङ्खादि-निर्घोषैर्गीत-वादित्र-निस्वनैः । स्तुतिभिर्मागधानाञ्च सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ॥ सर्व-सौख्यान्यवाप्येह सर्व-धर्म-परायणः ।

---

1. Cp. DānaMay., p. 171, ll. 21 ff ; DānaKK., pp. 121—123 ; BhavP., p. 520f ; CaturVC., दान-खण्ड, p. 46 ; DānaC., p. 57f.

2. Cp. DānaKK., p. 39 ; CaturVC., pp. 494—512 ; BhavP., pp. 523-524 ; DānaC., p. 51f.

3. C. यो भक्त्या ।

4. A. सर्व-सम्पत्-समृद्धः स्यात् ।

नरकस्थान् पितॄन् सर्वान् प्रापयित्वा दिवं तथा ॥ स्वर्ग-स्थितान् पितॄन सर्वान् मोचयित्वा महाद्युतिः। अन्ते ज्ञानासिना छित्त्वा अविद्यां पञ्च-पर्विकाम्। परं वैराग्यमापन्नः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥"

'अयुत-संख्यये'त्यत्र तावत्-कल्पानीति पूर्वोक्तेनान्वयः स्यात्। 'निवर्तन'-लक्षणन्तु मत्स्य-पुराणोक्तम्—

"सप्त-हस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम्।
त्रि-भाग-हीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः[1] ॥"

देव-ब्राह्मणौ वार-त्रयं संपूज्य ओं अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे दातव्य-भूमि-परमाणु-सम-संख्य-कल्पायुतावच्छिन्न-सोमेन्द्र- ब्रह्म-विष्णु -शिव- लोकाधिकरणक- श्रीमत्- स्वकर्तृक- भोगोपभोग-तदुत्तर रूप-सम्पन्न-सर्व-रोग-विवर्जित- सर्व- सम्पत्- समृद्ध-भेरी-शङ्खादि-निर्घोष-गीत-वादित्र-निस्वन-मागध-स्तुति-करण-सुप्त-प्रति-बोध-वत्-[2]सप्त-द्वीप-पतित्व-भवन-सर्व-धर्म-परायण-स्व-कर्तृक-सर्व-सौख्यावाप्ति-नरकस्थ-सर्व-पितृ-स्वर्ग-नयन- स्वर्गस्थ- सर्व-पितृ-मोक्ष-प्रापणानन्तर-महाद्युति[3]-स्वकर्तृकाविद्याच्छेद-पर-वैराग्य-पर-ब्रह्माधिगमन-काम इमां निवर्तन-द्वय-परिमितां भूमिं प्रियदत्तां विष्णु-दैवताम् इत्यादि। दक्षिणा भूमि-प्रदक्षिणान्तम्। 'प्रियदत्तामि'ति, स्कान्दे—"नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम्। दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम्[4] ॥"

---

1. Hemādri, CaturVC., दान-खण्ड, p. 505, ll. 14-15.

2. A. प्रतिरोध-रत। 3. C. महद्युति।

4. S'uddhiT., chap. दान, p. 409, ll. 9-10, said to be taken from the महाभारत। A. दानं वाप्यथवा दानं...।

दान-काले यत् "प्रियदत्ता नामास्याः परमं प्रियमि"ति कीर्त्तितं ततः प्रियदत्तामित्युदीर्य दातव्यमिति तात्पर्यमित्यर्थः ।

परिमाण-संख्यामाह आदित्य-पुराणे—

"गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितः । तद्धि गोचर्म-मात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः[1] ॥" तथा वृहद्वशिष्ठः—"दश-हस्तेन वंशेन दश-वंशान् समन्ततः । पञ्च वाऽभ्यधिकं दद्यादेतद् गोचर्म उच्यते[2] ॥"

'पञ्च वाऽभ्यधिकमि'त्येकस्मिन् पार्श्वे पञ्च-वंशाधिकं वा ।

नन्दी-पुराणे—"एकोऽश्नीयाद् यदुत्पन्नं नरः सांवत्सरं फलम् । गोचर्म-मात्रा सा क्षौणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥" शैवे—"गोचर्म-मात्रां पृथिवीं गङ्गा-तीरे ददाति यः । अक्षयायां तृतीयायां सोऽत्र क्षिति-पतिर्भवेत् ॥"

अद्याक्षय-तृतीयायां क्षिति-पतित्व-भवन-कामनया गङ्गा-तीरे इमां[3] गोचर्म-मात्रां भूमिं प्रियदत्तां यथानाम-गोत्रायेत्यादि । दक्षिणा-भूमि प्रदक्षिणान्तम् ।

तथा भविष्ये—"ग्रामं गङ्गा-तटे यो वै विप्रेभ्यः संप्रयच्छति । ब्रह्मा-विष्णु-शिवेभ्यश्च दुर्गायै भास्कराय च ॥ सर्व-दानेषु यत् पुण्यं सर्व-यज्ञेषु यत् फलम् । सर्व-तीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व-व्रत-तपःसु च ॥ सहस्र-गुणितं तत्र फलं स्याद् ग्राम-दानतः ॥

---

1. Cp. BhavP. मध्यम-पर्व. ehap. 2, v. 25, p. 239 (a), last line, तद्गोचर्मेति विख्यातं दत्तं सर्वाघ-नाशनम् ।

2. A. v. r. तस्मात्ततो गोचर्म उच्यते । Cp. DanaKK., p. 40; also CaturVC., p. 505, "दश-हस्तेन दण्डेन दश-हस्तात् समन्ततः । पञ्च चाभ्यधिकां दद्यादेतद् गोचर्म कथ्यते" ।—

3. इमां not found in C.

सूर्य-कोटि-प्रतीकाशैर्दिव्य-स्त्री-कोटि-संयुतैः। दिव्य-रत्नमयैश्चित्रैर्विमानैर्वैष्णवे पुरे॥ क्रीडते सर्व-सम्पन्नः शाङ्करे च[1] पुरे तथा। स्वकीय-पितृभिः सार्धं क्रीडते कालमक्षयम्॥ यावत्तद्-ग्राम-भूमेर्वै परमाणुः स्वसंख्यया। भोगान् भुक्त्वा तथा लोके जायते योगिनां कुले॥ अणिमादि-गुणैर्युक्तः स्वयं भोगी भवत्यपि। देहान्ते निर्मले नित्ये परे ब्रह्मणि लीयते॥"

देव-ब्राह्मणौ संपूज्य अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे च सर्व-दान-सर्व-यज्ञ-सर्व-तीर्थ-सर्व-व्रत-तपोजन्य-फल-सहस्र-गुण-फल-प्राप्ति-सूर्य-कोटि-प्रतीकाश-दिव्य-स्त्री-कोटि-संयुत-दिव्य-रत्न-मय-चित्र-बहु-विमान-करणकाक्षय-काल-व्यापि-स्व-पितृ-सहित-स्व-क्रीड़न-दातव्य-ग्राम-भू-परमाणु-सम-संख्य-तल्लोकाधिकरणक-योगि-कुल-जन्माणिमादि-गुण-युक्त-भोगित्व-भवन-देहान्त-कालिक-निर्मल-नित्य-पर-ब्रह्म-लय-काम इदं ग्रामं विष्णुदैवतमित्यादि। दक्षिणा प्रदक्षिणान्तम्।

सुवर्ण-दानम्[2]।

भविष्ये[3]—"तथा तस्यां तृतीयायां वेदविद्ब्राह्मणाय वै। माष-षोडश-मात्रं वा सुवर्णं यः प्रयच्छति॥ स हेम-रत्न-खचिते विमाने सर्वगे शुभे। सर्व-पाप-विनिर्मुक्तः सर्व-भूषण-भूषितः॥ सर्वैश्वर्य-समृद्धश्च सर्व-लोकेषु सर्वदा। ब्रह्माण्डान्तर-संस्थेषु बहु[4]-भोगान् पृथग्विधान्॥ अनुभूय स्व-पितृभिर्यावदाहूत-संप्लवम्। ततो रुद्रस्य सायुज्यं प्राप्नोत्येव न संशयः।"

---

1. A. शाङ्करेषु।

2. DānaKK., p. 51f.; DānaC., p. 18; CaturVC., p. 566f.

3. भविष्ये not found in C.

4. C. रत्न।

देव-ब्राह्मणौ संपूज्य ओं अद्याक्षय-तृतीयायां गङ्गा-तीरे सर्व-लोकाधिकरणक-हेम-रत्न-खचित-सर्वंग-शुभ-विमानाधिकरणक-सर्व-पाप-विनिर्मुक्त-सर्व-भूषण-भूषित-सर्वैश्वर्य-समृद्ध-स्वकीय-पितृ-सहित-यावदाभूत-संप्लव-पृथग्विध-बहु-भोगोपभोग-तदुत्तर-रुद्र-सायुज्य-प्राप्ति[1]-काम इमं षोडश-माष-परिमितं सुवर्णमग्नि-दैवतमित्यादि। दक्षिणा स्पर्शान्तम्।

यदन्यद्विहितं कर्म गङ्गा-तीरे क्रियते तस्य फलं कोटि-कोटि-गुणम्। "गङ्गा-तीरे कृतं यत्तु तत्[2] कोटि-गुणितं भवेदि"ति विधानात्। तथा च ब्राह्मे—"सर्व-दानानि नियमा यमाश्चैव तपांसि च। यज्ञो दानं तथा जप्यं श्राद्धञ्च सुर-पूजनम्। गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटि-कोटि-गुणं भवेत्[3]॥"

अथ व्रत-फलादि।

तत्र भविष्य-पुराणे—स्कन्द उवाच—"अष्ट-मूर्ति-धरां गङ्गां दिव्य-[4]रूपां निरीक्षितुम्। साक्षाद्देवाशु मर्त्यानां तदुपायं व्रतं वद॥" भगवानुवाच—"शालि-तण्डुल-प्रस्थे द्वे[5] द्वि-प्रस्थ-पयसा तथा। पायसं पाचयित्वा तु मधुना घृत-संयुतम्। प्रत्येकं पल-मात्रन्तु तत्र निक्षिप्य भक्तितः। तत् पायसमपूपांश्च मोदका-न्मण्डलानि च। तथा गुञ्जार्ध-मात्रन्तु सुवर्णं रूप्यमेव च। चन्दनागुरु-कर्पूर-कुङ्कुमानि च गुग्गुलुम्। विल्व-पत्राणि दूर्वाश्च रोचना सित-चन्दनम्। नीलोत्पलस्य पुष्पाणि पुष्पाभावे दलान्यपि। यथाशक्त्या महाभक्त्या गङ्गायां यो विनिक्षिपेत्।

---

1. A. प्राप्ति omited। 2. तत् Not Found in C.
3-3. PrāyT. chap. नन्दा-स्नान p. 88 line 15. v. r.... यज्ञोदानं तपो जप्यं...स्कान्दे। 4. A. नित्य। 5. C. प्रस्थेन।

पौर्णमास्यां मासि मासि दर्शे च प्रहर-द्वये। श्रद्धयाऽनेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं तथा। ॐ गङ्गायै विश्व-मुख्यायै नारायण्यै शिवायै च नमो नमः॥ इति मन्त्रेण सततं[1] शतमष्टोत्तरं जपेत्। गङ्गा-जलान्तः स्थित्वा च तन्मनास्त्यक्त-संशयः। हविष्याशी मिता-हारो[2] यामिनीषु दिनेषु च॥ संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्य-वपुर्धरा। दिव्य-माल्याम्बर-धरा दिव्य-रत्न-विभूषिता। प्रत्यक्ष-रूपा पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा। एवं प्रत्यक्षतः साक्षाद् गङ्गां दिव्य-वपुर्धराम्॥ दृष्ट्वा स्व-चक्षुषा मर्त्यो वर-दान-समुद्यताम्। यान् यान् कामयते मर्त्यस्तांस्तान् कामानवाप्नुयात्[3]। निष्कामस्तु लभेन्मोक्षं न तेनैव च जन्मना॥"

'मण्डलं' मण्डलाकारः शस्कुली-विशेषः पूपादिः। 'चन्दनं' रक्त-चन्दनम्। श्वेत-चन्दनस्य पृथगुपादानात्। कस्यामपि पूर्णिमायां विद्धादि-दोष-रहितायां कृत-नित्य-क्रियः ॐ भगवन् सूर्य, भगवत्यो देवताः[4], अद्यादि-वर्ष[5]-सर्व-पञ्चदशी-प्रहर-द्वय-कालीन-गङ्गाधिकरणक-पायसादि-प्रक्षेप-रूप[6]-व्रतम् अहम् आचरिष्यामीति निवेद्य कुशान् आदाय गङ्गा-साक्षात्-कार-कामोऽद्यादि वर्षं प्रतिपौर्णमासि प्रतिदर्शं प्रहर-द्वये गङ्गायां मधु-खण्ड-घृत-सहित-पायस-पूप-मोदक-मण्डल-गुञ्जार्ध-मित-सुवर्ण-रूप्य-चन्दनागुरु-कर्पूर-कुङ्कुम-गुग्गुलु-बहु-विल्वपत्र-बहु-दूर्वा-रोचना[7]-सित-चन्दन-नीलोत्पल-तत्-पत्रान्यतर-प्रक्षेपमहं करिष्ये। इति संकल्पयेत्।

---

1. Not found in C. 2. C. मिताहारी।
3. A. कामांस्तांस्तानवाप्नुयात्। 4. Omitted in A.
5. A. वर्षं। 6. A. प्रक्षेपादि-रूप। 7. A. रोचनादि।

ततः शालि-तण्डुलेन प्रस्थ-मितेन प्रस्थ-द्वय-मित-गव्य-दुग्ध-साधिते[1] पायसे निष्पन्ने पल-मितं मधु, पल-मितं खण्ड, पल-मितं गव्य-घृतञ्च प्रक्षिप्य तत्र पायसमपूप-त्रयं मण्डल-त्रयं,[2] [3]रक्तिकार्धं हिरण्यं[3] रक्तिकार्धं रजतं चन्दनम् अगुरु कर्पूरं कुङ्कुमं गुग्गुलुं विल्व-पत्राणि दूर्वा गोरोचनां सित-चन्दनं नीलोत्पलं तत्-पत्रं वा सर्वमेकस्मिन् पात्रे निधाय तच्च दक्षिण-हस्तेनादाय कृत-नित्य-क्रियो दिवस-मध्ये प्राङ्मुख उपविष्टः पवित्र-पाणिराचान्तस्तन्मनाः श्रद्धया भक्त्या च "ओं गङ्गायै विश्व-मुख्यायै नारायण्यै शिवायै च नमो नम" इति मन्त्रेण एकदैव गङ्गा-प्रवाहे निक्षिपेत्। तत इममेव मन्त्रं गङ्गा-जल-प्रविष्टो गङ्गां ध्यायन्नष्टोत्तर-शतं जपेत्। ततस्तद्दिने संयतो मित-हविष्याशो च भवेत्। एवं प्रतिपक्षदशीषु वर्ष-पूर्ति-पर्यन्तं भवेत्। पूर्ति-दिने चामावस्यात्मके ब्राह्मण-त्रयं भोजयेत्।

तथा, "शृणुध्वं भक्तितो यूयं वक्ष्यामि मुनि-पुङ्गवाः। सर्व-व्रतानां राजानं धर्म-व्रतमनुत्तमम्॥ वृष-ध्वजेन कथितं शिवेन दयया पुरा। प्रीत्या देव्या च पृष्टेन गङ्गा-तीर-निवासिना॥ [4]देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा। अपराह्णे च पितृभिः शर्वर्यां गुह्यकादिभिः॥ सर्व-वेला-मतिक्रम्य नक्तं भोजनमुत्तमम्। उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात् परमयाचितम्[4]॥ अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन

1. A. साधितेन। 2. C. मोदक-द्वयं।

3-3. Not found in C.

4-4. BhavP., p. 469, chap. 97, vv. 5-6; v. r. देवैश्च... मध्याह्ने मुनिभिस्तथा...सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः...सर्व-लोकानतिक्रम्य।

वर्तयेत्[1] । हविष्य-भोजनं स्नानं सत्यमाहार-लाघवम्[2] ।
अग्नि-कार्यमधःशय्यां नक्तभोजी समाचरेत्[3] ॥"

'लाघवम्' इति आहारस्तावदर्धोदर-पूरणः "अर्धमन्नेन पूरयेदि"त्यभिधानात् । तस्याप्यर्धत्वं लाघवम्, "समं स्यादश्रुतत्वादि"ति न्यायात् । 'अग्नि-कार्यं' होमः । स च घृतेन महाव्याहृति-मन्त्रेण प्रजापति-देवताकः । "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥" इति वचनात् । संख्या चाष्टोत्तर-शतमष्टाविंशतिरष्टौ वा । "होमो ग्रहादि-पूजानां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥" इति वचनात्[4] ।

"गङ्गा-तीरे माघ-मासे यः कुर्यान्नक्त-भोजनम् । शिवायतन-पार्श्वे तु कृशरं घृत-संयुतम् ॥ नैवेद्यञ्च निवेद्यैव कृशरान्नं[5] शिवस्य तु । काष्ठ-मौनेन[6] भुञ्जानो जिह्वा-लौल्यं विवर्जयेत् ॥ पलाश-पत्रे भुञ्जानः शिवं स्मृत्वा जितेन्द्रियः । धर्मराजस्य देव्याश्च पृथक् पिण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सोपवासश्चतुर्दश्यां भवेदुभय-पक्षयोः । पौर्णमास्यान्तु गन्धैश्च गङ्गायाः सलिलैस्तथा ॥ शिवं संस्नाप्य[7] पयसा मधुना च स्व-भक्तितः[8] । तथैव[9] हेम-

---

1. C. तस्मान्नक्तं विवर्जयेत् (?) ; BhavP., p. 459, v. 8, नक्तेन भोजयेत् ।

2. C. भोजनम् (?) । The line "हविष्य-भोजनं...लाघवम्" is found in the BhavP. after "सर्व-वेलामतिक्रम्य···मुत्तमम्" ।

3. EkādasʹīT., chap, नक्त-व्रत, BhavP., op. cit., p. 197, अग्नि-कार्यो ह्यधःशय्यो नक्त-भोजी सदा भवेत् ॥

4. Not found in C. 5. A. कृशरार्थं । 6. C. मौलेन ।
7. A. संस्थाप्य । 8. C. वापि भक्तितः । 9. A. यथैव ।

पट्टञ्च लिङ्ग-मूर्द्ध्नि विनिक्षिपेत् ॥ ततो दद्यात् स्व-शक्त्यैव शिवाय घृत-कम्बलम् । एकाढकं कृष्ण-तिलं शिव-लिङ्गोपरि क्षिपेत् ॥ नीलोत्पलैश्च सर्वेशं पूजयेत् पङ्कजैरपि ॥"

"अलाभे कारयेद्धेम्ना[1] माष-मात्रेण[2] चोत्पलम् ॥ पायसं चात्र मधुना घृत-युक्तन्तु गुग्गुलुम् । [3]घृत-दीपं तथा चैव चन्दनाद्यैर्विलेपनम् ॥ दद्यात् स्व-शक्तितो भक्त्या यथापत्र-फलानि च । कृष्ण-गो-मिथुनञ्चैव स्वरूपञ्च निवेदयेत् ॥ भोजयेद्ब्राह्मणानष्टौ मासान्ते तु स-दक्षिणान्[3] । वर्जयेन्मधु मांसञ्च तं मासं ब्रह्मचर्यवान् ॥ एवं कृत्वा यथोद्दिष्टमेक-वारमिदं व्रतम् । यम-नियम-सम्पन्नः श्रद्धा-भक्ति-समन्वितः ॥ इह भोगानवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् । इन्द्रनील-प्रतीकाशैर्विमानैः शिखि-संयुतैः ॥ दिव्य-रत्नमयैश्चैव दिव्य-भोग समन्वितैः[4] । गत्वा शिव-पुरं रम्यं सर्व-स्व-कुल-संयुतः ॥ सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैव विविधान्यभीप्सितान् ॥ भुक्त्वा भोगानशेषांस्तु यावदाहूत-संप्लवम् । ततो भवति धर्मात्मा जम्बू-द्वीप-पतिस्तथा ॥ तत्र भुंक्ते समस्तांश्च भोगान् विगत-कण्टकः । स्व-रूपः सुभगश्चैव[5] न-तिरस्कृत-शासनः । सर्व-रोग-विनिर्मुक्तः सोऽप्येतत्-फलभाग् भवेत् ॥"

प्रथम-दिने प्रातः ओं भविष्य-पुराणोक्त-विधिना अद्यादि मासं नक्त-व्रतमहमाचरिष्यामीति निवेद्य कुशादिकमादाय ओं ऐहिक-बहु[6]-भोगोपभोग-प्रयाणानन्तरानुत्तम-गति-प्राप्तीन्द्रनील-प्रतीकाश-शिखि-संयुत-दिव्य-रत्नमय-दिव्य-भोग-समन्वित—बहु-विमान-करणक-रम्य[7]-शिव-पुर-गमन-तदधिकरणक-सर्व-स्व-कुल-

---

1. C. कारयेत् प्रेमणा । 2. A. माष-मानेन ।
3-3. Not found in C. 4. A. समन्वितः ।
5. A. शुभगश्चैव । 6. Omitted in C. 7. A. करणावश्य ।

बहु-सुहृत्-सहित-यावदाभूत-संप्लव-विविधाभीप्सित-बहु-भोगोप-भोग-कामोऽद्यादि मासं[1] भविष्य-पुराण-रीत्या गङ्गा-तीरे[2] शिवायतन-पार्श्वे नक्त-व्रतमहं करिष्ये। इति संकल्प्य प्रत्यहं पूर्वाह्णे शिव-पूजां तिल-कुश-सहितैः श्वेत-धान्यस्य तण्डुलैः साधित-कृशर-रूप-नैवेद्य-दान-सहितां कुर्यात्। [3]यथोक्त-स्नानञ्च कुर्यात्[3]। होमश्चायं शिव-देवताको न तु प्रजापति-देवताकः। व्रत-पर्यालोचनेन शिव-देवतात्वं स्यान्न तद्दर्शदेशादि (?) तु केचित्॥ ततः सायं-सन्ध्योत्तरं कृशरान्नं केवलं पलाश-पत्रे कृत्वा शिवं स्पृष्ट्वा धर्मराजाय नमः दुर्गायै नमः इति वलि-द्वयं दत्त्वा हूंकारादीनि[4]-कृत्वा भुञ्जीत। ततो रात्रौ भूमि-स्थितायां शय्यायां शयीत। चतुर्दश्यामुपवास एव कर्तव्यः। पौर्णमास्यान्तु गन्धैर्गङ्गा-जलैर्दुग्धेन मधुना चाष्टोत्तर-शत-पल-न्यूनेनापि यथाशक्त्युपहृतेन शिवं स्नापयित्वा हेम पट्टं शिव-मूर्ध्नि दत्त्वा तत एकाढक-मितान् कृष्ण-तिलान् शिव-लिङ्गोपरि दत्त्वा ततो नीलोत्पलैस्तदभावे एक-माष-मित-हेम-घटित-नीलोत्पलैः शिवं संपूज्य ततः समस्त-पायसं नैवेद्यं तथा स-घृत-गुग्गुलु-धूपं तथा घृत-दीपं तथा चन्दनादि-विलेपं तथा पत्र-फल-मूलादिकं स्वरूपं कृष्ण-गो-मिथुनञ्च निवेद्य ततो ब्राह्मणानष्टौ भोजयित्वा, किञ्चिद्दक्षिणां दद्यात्। इमञ्च मासं [5]मधु मांसं मैथुनं वर्जयेत्। यम-नियम-सम्पन्नः श्रद्धा[5] भक्ति-समन्वितो भवेत्।

तथा भविष्ये—"वैशाखे शुक्ल-पक्षे च चतुर्दश्यां समाहितः।

---

1. A. माघं।
2. N t found in C.
3-3. Not found in C.
4. C. ओंकारादीनि।
5-5. C. मधु-मांस-मैथुन-वर्जको नियम-श्रद्धा।

शालग्नं क्षीर-संयुक्तं यः कुर्यान्नक्त-भोजनम् ॥ शिवं संपूज्य पुष्पाद्यै र्भोज्यन्तु सन्निवेद्य च। काष्ठ-मौनेन[1] भुञ्जानो वट-काष्ठेन वै ततः ॥ मौनेन प्रयतो भुक्ता कुर्याद्दै दन्त-धावनम्। शिव-लिङ्ग-समीपे तु गङ्गा-तीरे निशि स्वपेत्[2] ॥ पौर्णमास्यां प्रभाते तु गङ्गायां विधिना तथा। स्नात्वोपवासं संकल्प्य कुर्याज्जागरणं निशि ॥ लिङ्गं घृतेन संस्नाप्य[3] पुष्प-गन्धादिभि-स्तथा। नैवेद्य-धूप-दीपैश्च[4] संपूज्य वृषभं शुभम् ॥ सु-श्वेत-वस्त्र-पुष्पाद्यै र्हारिद्रै श्चन्दनैस्तथा। 'हारिद्र" सुवर्णम्। अलङ्कृत्य विधानेन शिवाय विनिवेदयेत् ॥ ब्राह्मणांश्च यथाशक्ति पायसेन तु भोजयेत्। एवं सकृच्च यो भक्त्या करोति श्रद्धयाऽन्वितः ॥ लभते देव पादोनं युगानां द्वि-सहस्रकम्। तपः कृत्वा तु नियमात् तत् पुण्यं तदसंशयम् ॥ हंस-कुन्द-प्रभा-युक्तै-र्विमानैश्चन्द्र-सन्निभैः। सुखेन वृष-संयुक्तैर्मुक्ता-जाल-विभूषितैः ॥ स्वकीय-पितृभिः सार्धं प्रयातीश्वर-मन्दिरम्। नीलोत्पल-सुगन्धाभिः स्वरूपाभिः समन्ततः[5] ॥ कान्ताभिर्दिव्य-रूपाभि-र्भुक्ता भोगानशेषतः। अनन्त-कालमैश्वर्य-युक्तो भूत्वा तथा दिवि[6] ॥ जायते स मही‍पालो रूप-कीर्त्ति-[7]समन्वितः ॥ एकच्छत्रेण च[8] महीं पालयित्वाऽऽज्ञया सह। अन्ते वैराग्य-सम्पन्नो गङ्गां स भजते पुनः ॥ स तया श्रद्धया युक्तो गङ्गायां मरणं लभेत्। तथा तत्र स्मृतिं लब्ध्वा मोक्षमाप्नोति स ध्रुवम् ॥"

वैशाख-शुक्ल-चतुर्दश्यां समाहितः पूर्वाह्णे[9] पञ्चोपचारैः शिवं संपूज्य भोज्यञ्च शिवाय निवेद्य नक्तं शाल्योदनं गव्य-दुग्ध-सहितं

1. A. मौलेन। 2. C. चिपेत्। 3. A. संस्थाप्य।
4. A. निवेद्य धूप-दीपौ च। 5. C. समन्वितः।
6. C. ततो भुवि। 7. A. कीर्ति-रूप। 8. A. स।
9. Omitted in C.

महामौनेन भुक्त्वा वट-काष्ठेन महा-मौनेन दन्तान् संशोध्य गङ्गा-तीरे शिव-लिङ्ग-समीपे निशि स्वपेत्। ततः प्रभाते गङ्गायां सविधि स्नात्वा ओं भगवन् सूर्य, भगवत्यो देवताः, भविष्य-पुराणोक्त-विधिनोपवासरूप-व्रतमहमाचरिष्यामि इति निवेद्य कुशादिकमादाय ओं अद्य पादोन-युग-सहस्र-द्वय-पर्यन्त-तपः-करण-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामः हंस-कुन्द-प्रभा-युक्त-चन्द्र-समन्वित-वृष-संयुक्त-मुक्ता-जाल-विभूषित-बहु-विमान-करणक-स्व-पितृ-गण-सहितेश्वर-मन्दिर-गमन-नीलोत्पल-सुगन्ध-दिव्य-रूप-बहु-कान्ता-सहितैश्वर्य-युक्त-स्व-कर्तृ-कान्त-काल-बहु-भोगोप-भोग-तदुत्तर-कीर्ति-रूप-समन्वितै कच्छवाद्या-सहित-महीपालत्व-भवनान्त-कालिक-वैराग्य-सम्पन्न-स्वीय-गङ्गा-लाभ-श्रद्धा-युक्त-गङ्गा-मरण-प्राप्ति-जाति-स्मरण-पूर्वक-मोक्ष-प्राप्ति-कामो भविष्य-पुराणोक्त-विधिनोपवासमहं करिष्ये। इति संकल्प्य तद्दिने उपवासं रात्रौ च जागरणं कुर्यात्। ततः प्रभाते अष्टोत्तर-शत-पल-मित-गव्य-घृतेन शिव-लिङ्गं स्नापयित्वा पञ्चोपचारैः संपूज्य श्वेत-वस्त्र-पुष्प-चन्दन-सुवर्णालङ्कृतं वृषं, शिव-वृषौ संपूज्य शिवाय "ओं अद्य इमं वृषं श्वेत-पुष्प-चन्दन-हारिद्रालङ्कृतं[1] शिवायाहं ददे" इति वाक्येन दद्यात्। तथा यथाशक्ति ब्राह्मणान् पायसं[2] भोजयेदिति।

"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्त-संयुते। गङ्गा-तीरे तु पुरुषो नारी वा भक्ति-भावतः॥ निशायां जागरं कृत्वा गङ्गां दश-विधैस्तथा। पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दश-संख्यया॥ तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः। स्नात्वा भक्त्या तु

1. C. वस्त्र-हारिद्र-चन्दनालङ्कृतं

2. Not found in C.

गङ्गायां[1] दशकृत्वो विधानतः ॥ दश-प्रसृति-कृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले। शक्तु-पिण्डान् गुड-पिण्डान् दद्याच्च दश-संख्यया। ततो गङ्गा-तटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा॥ गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाण-स्वरूपिणीम्। पद्म-स्वस्तिक-चिह्नस्य संस्थितस्य तथोपरि॥ वस्त्र-स्रग्दामकान्तस्य पूर्ण-कुम्भस्य चोपरि। संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदभावे मृदापि वा॥ अथ तत्राप्यशक्तश्च लिखेत् पिष्टेन वै भुवि।" उक्त-ध्यान-स्वरूपं ध्यायेत्।

"वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात् पूजामशेषतः। पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायान्तु[2] विशेषतः॥ प्रतिमाग्रे स्थण्डिले तु गोमयेनोपलेपयेत्। नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा॥ भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम्। पुष्प-गन्धादिभिश्चैव यथाशक्ति प्रपूजयेत्॥ दश प्रस्थांस्तिलान् दद्याद् दश-विप्रेभ्य एव च। दश प्रस्थान् यवान् दद्याद् दश-गव्यै गवां पतिः।" 'प्रस्थः' षोडश पलानीति कल्पतरुः।

"मत्स्य-कच्छप-मण्डूक-मकरादि-जलेचरान्। कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा। तदभावे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुङ्कुमादिभिः[3]। गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यं दीपांश्चैव प्रवाहिषु[4]॥ [यथा (?) रथ]-यात्रां दिने तस्मिन् विभवे सति कारयेत्॥ [यथा (?) रथा]-रूढ-प्रतिकृते[5]र्गङ्गायास्तूत्तरा-मुखम्॥ भ्रमन्त्या दर्शनं लोके दुर्लभं पाप-कर्मणाम्। दुर्गायास्तु यथा यात्रा तथैवात्रापि कारयेत्॥ एवं कृत्वा विधानेन वित्त-शाठ्य-विवर्जितः। दश-पापैर्वक्ष्यमाणैः सद्य एव विमुच्यते॥"

---

1. A. जाह्नव्यां। 2. C. स्नानं शर्वर्यान्तु।
3. C. तदलाभेन पिष्टेन संपूज्य कुसुमादिभिः।
4. C. प्रपादिषु। 5. C. प्रतिकृतो।

"अदत्तानामुपादानमि"त्यादि। "एतैर्दश-विधैः पापैः कोटि-जन्म-समुद्भवैः। मुच्यते नात्र सन्देहो ब्रह्मणो वचनं यथा॥ दश-त्रिंशच्छतान् पूर्वान् पितॄनेव तथापरान्। उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजयेत्॥ ओं नमो नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः। इति मन्त्रेण यो मर्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम्। जपेत् पञ्च-सहस्राणि दश-धर्म-फलं लभेत्॥ उद्धरेद्दश-पूर्वञ्च कुलञ्चैव भवार्णवात्। वक्ष्यमाणमिदं स्तोत्रं विधिना[1] प्रतिगृह्य च॥ गङ्गाग्रे तद्दिने[2] जप्यं द्विस्तत्-[3] पूजां प्रवर्तयेत्॥"

अथ गङ्गा-स्तुतिः[4]।

"ओं॥ नमः शिवायैः गङ्गायै शिवदायै[5] नमोऽस्तु ते[6]। नमोऽस्तु विष्णु-रूपिण्यै गङ्गायै ते नमो नमः[7]॥ सर्व-देव-स्वरूपिण्यै नमो भेषज-मूर्तये। सर्वस्य[8] सर्व-व्याधीनां भिषक्श्रेष्ठे नमोऽस्तु ते॥ स्थाणु-जङ्गम-सम्भूत-विषहन्त्रि नमोऽस्तु ते[9]॥ संसार-विष-नाशिन्यै जीवनायै नमो नमः[10]। ताप-त्रितय-हन्त्र्यै च[11] प्राणेश्यै ते नमो नमः॥ शान्ति-सन्तान-कारिण्यै नमस्ते शुद्ध-मूर्तये।

---

1. C. विधिवत्। 2. C. तु दिने।

3. A. द्वि ततः।

4. बृहत्-स्तोत्र-रत्नाकर, p. 780, chap. "गङ्गादि-तीर्थ स्तोत्राणि", स्कन्द-पुराण-काशीखण्डीय-दशहरा-स्तोत्रम्।

5. A. C. शिवजायै (?)। 6. Op cit. नमो नमः।

7. After this line found : नमस्ते रुद्र-रूपिण्यै शाङ्कर्यै ते नमो नमः। 8. सर्वत्र।

9. C. भक्ति-मुक्ति प्रदायिन्यै भवायै ते नमो नमः॥

10. नमोऽस्तु ते। 11. संहर्त्र्यै।

सर्व-संशुद्धिकारिण्यै नमः पापारि-मूर्तये ॥ भुक्ति-मुक्तिप्रदायिन्यै भद्रायै ते[1] नमो नमः । भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोऽस्तु ते ॥ मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः । नमस्त्रैलोक्य-भूषायै त्रिदशायै[2] नमो नमः ॥ नमस्त्रि-शुद्ध[3]संस्थायै च्तमावत्यै[4] नमो नमः । त्रिदशासन-[5] संस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ मन्दायै[6] लिङ्ग-धारिण्यै नारायण्यै नमो नमः[7] । नमस्ते विश्व-मित्रायै[8] रेवत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते नमो मेऽस्तु लोकधात्र्यै नमोऽस्तु ते । नमस्ते विश्व-मुख्यायै[9] नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च विजयायै[10] नमो नमः[11] ॥ पाप-जाल-निक्रान्तायै[12] अभिन्नायै नमो नमः[13] ॥ शान्तायै ते प्रतिष्ठायै[14] वरदायै नमो नमः । उग्रायै सुख-जन्मायै सञ्जीवन्यै नमो नमः[15] ॥ ब्रह्मिशायै[16] ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः । प्रणतार्ति-प्रभञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमो नमः[17] ॥ [18]निस्तुषायै दुर्ग-हन्त्र्यै दुर्गायै ते नमो नमः[18] ॥ सर्वापत्-प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः । परापर-परे तुभ्यं नमस्ते मोक्षदे

1. भद्रदायै । 2. त्रिपथायै ।
3. C. and Brhat-strotra-ratna-hāa. शुक्ल ।
4. च्तमावत्यै । 5. त्रि-हुताशन । 6. नन्दायै ।
7. सुधा-धारात्मने नमः । 8. विश्व-मुख्यायै ।
9. विश्व-मित्रायै । 10. सु-वृषायै ।
11. After this line "परापर-शताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ।"
12. निक्रान्तिन्यै । 13. नमोऽस्तु ते ।
14. ...च वरिष्ठायै ।
15. सुख-जन्यै च संजीविन्यै नमोऽस्तु ते ।
16. ब्रह्मिष्ठायै । 17. नमोऽस्तु ते ।
18-18. Not traced in बृहत्-स्तोत्र-रत्न हार ।

सदा[1] ॥ गङ्गा ममाग्रतो भूयाद् गङ्गा मे पार्श्वयोस्तथा[2] । [3]गङ्गा मे सर्वतो भूयात् त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः[3] ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गाङ्गते शिवे[4] । त्वमेव मूल-प्रकृति[4]स्त्वं हि नारायणः प्रभुः[5] ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । [6]इतीदं पठति स्तोत्रं नित्यं भक्ति-परो हि यः । शृणोति श्रद्धया यश्च काय-वाक्-चित्त-सम्भवैः । दशधा संस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव विमुच्यते ॥ रोगस्थो मुच्यते रोगादापद्भ्यश्च विमुच्यते । द्विषद्भ्यो बन्धनाच्चैव भयेभ्यश्च विमुच्यते[6] ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते[7] ॥ [8]इति स्तवं गृहे यस्तु लिखित्वाऽपि

---

1. This line is not traced in बृहत्-स्तोत्र रत्न-हार and C.

2. This line is found preceded by two veses in the BrhatSRH., "शरणागत-दीनार्त-परित्राण-परायणे । सर्वस्यार्ति-हरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते । निर्लेपायै दुर्ग-हन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः । परापर-परायै च गङ्गे निर्वाण-दायिनि ॥"

3-3. BrhatSRH., "गङ्गे ममाग्रतो भूया गङ्गे मे तिष्ठ पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्वयोरेधि गङ्गे त्वय्यस्तु मे स्थितिः ।" Found in C.

4-4. शर्व-लिङ्ग-गते शिवे ।

5. ...त्वं पुमान् पर एव हि ।

6-6. य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाच्छ्रद्धयाऽपि यः । दशभिर्मुच्यते पापैः काय-वाक्-चित्त-सम्भवैः ॥ रोगस्थो रोगतो मुच्येद्विपद्भ्यश्च विपद्-युतः । मुच्यते बन्धनाद् बद्धो भीतो भीतेः प्रमुच्यते ।

7. After this line, दिव्यं विमानमारुह्य दिव्य-स्त्री-परिवीजितः ।

8. C. गृहेऽपि लिखितं यस्य सदा तिष्ठति धारितम् । नाग्नि-चौर-भयं तस्य न सर्पादि-भयं क्वचित् ॥ ज्यैष्ठ-मासे सिते पक्षे दशमी हस्त-संयुता संहरेत् त्रिविधं पापं बुध-वारेण संयुता ॥

विनिक्षिपेत्। नाग्नि-चौर-भयं तस्य पापेभ्योऽपि भयं नहि[7] ॥ तस्यां दशम्यामेतत्तु[1] स्तोत्रं गङ्गा-जले स्थितः। जपंश्च दश-कृत्वश्च[2] दरिद्रो वापि चाक्षमः॥ सोऽपि तत्-फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः। पूर्वोक्तेन विधानेन फलं यत् परिकल्पितम्[3] ॥ यथा गौरी तथा गङ्गा तस्माद् गौर्यास्तु पूजने। विधिर्यो विहितः[4] सम्यक् सोऽपि गङ्गा-प्रपूजने॥ [5]यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा विष्णुस्तथा ह्युमा[5]। उमा यथा तथा गङ्गा चतूरूप्यं न भिद्यते॥ [6]विष्णु-रुद्रान्तरं यच्च गङ्गा-गौर्यन्तरं तथा। श्री-गौर्योरन्तरं यच्च यो ब्रूते मन्द-धीस्तु सः[6] ॥"

नवमी-रात्रौ जागरणं कृत्वा दशम्यां कृत-स्नानादिः। ओं अद्य ज्यैष्ठ[7]-शुक्ल-दशम्यां हस्त-युतायां कोटि-जन्मार्जित-दश-विध-पाप-नाश-कामो भविष्य-पुराणोक्त-रीत्या दशहरा-पूजामहं करिष्ये। इति संकल्प्य विधिवत् स्नात्वा कृत-देवार्चनादिः गङ्गां दश-विधैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्नैवेद्यैः फलैस्ताम्बूलैश्चार्चयेदिति। ततो गङ्गायां यथाविधि[8] स्नात्वा ओं गङ्गायै नम इति-मन्त्रेण कृष्ण-तिलानां दश-प्रसृतीस्तथा सर्पिषां दश-प्रसृतीस्तथा दश-शक्तु-पिण्डान् तथा दश-गुड-पिण्डांश्च गङ्गायां क्षिपेत्। ततो गङ्गा-तीरे अष्ट-दल-पद्ममालिख्य तत्र वस्त्र-

1. A.…मेतच्च। 2. C. यः पठेद्दशकृत्वस्तु।

3. B. यत् फलं संप्रकीर्तितम्।

4. B. यो विधिर्विहितः।

5-5. यथाहं त्वं तथा विष्णो यथा त्वं तु तथा ह्युमा।

6-6. C. विष्णु-रुद्रान्तरं चैव श्री-गौर्योरन्तरं तथा। गङ्गा-गौर्यन्तरं चैव यो ब्रूते मूढधीस्तु सः।

7. Omitted in A. 8. C. दशधा स-विधिः।

सामान्य-वेष्टित-ग्रीवं जल-पूर्ण-कुम्भं कृत्वा तदुपरि शराविकादौ[1] हैमीं राजतीं मार्दीं वा प्रतिमां "चतुर्भुजां त्रि-नेत्राञ्च"त्यादिना गङ्गा-प्रवाहे प्रतिमायाञ्च ध्यात्वा प्रत्येकं द्वात्रिंशद्रत्तिकाधिक-तोलक-द्वय[2]-सहितैक-पलात्मना गव्येन दुग्धेन दध्ना घृतेन मधुना खण्डेन च पञ्चामृतं कृत्वा तैले तत्-प्रतिमां स्नापयित्वा ओं नारायण्यै गङ्गायै नमो नम इति-मन्त्रेण इदं माल्यम् एषोऽर्घः इदमाचमनीयम् एष मधुपर्कः इदं पुनराचमनीयमिति प्रत्येकं दद्यात्।

ततो गन्धं दत्त्वा तत उक्त-मन्त्रेण त्रिः संपूज्य धूपादिकं दत्त्वा प्रतिमाग्रतः स्थण्डिले गोमयेनोपलिप्य नारायणं महेशं ब्रह्माणं भास्करं भगीरथं हिमवन्तं चोपचारैः संपूज्य दशभ्यो विप्रेभ्यो दश-तिल-प्रस्थान् दत्त्वा तथा दशभ्यो गोभ्यो दश-यव-प्रस्थान् दत्त्वा मत्स्य-कच्छप-मण्डूक-मकर-शिशुमार-दुन्दुभ-नक्र-जलौका-शम्बूक-शङ्खान् दश-जल-चरान् राजतान् पैष्टकान् वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य गङ्गायां क्षिपेत्। ततो दश-घृत-प्रदीपान् प्रवाहे क्षिपेत्। सति सम्भवे गङ्गा-प्रतिमां रथमारोप्य भ्रामयेत्। ततोऽधिक-फलार्थं ओं नमो नारायण्यै दशहरायै नमो नम इति मन्त्रं पञ्च-सहस्रकृत्वो[3] जपेत्।

अत्र च भगवान्—देवी-पुराणे—"तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन। अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं[4] तं मनुरब्रवीत्॥ शक्तुभिः पिण्ड-दानन्तु संयावैः पायसेन च। कर्त्तव्यमृषि-निर्दिष्टं[5] पिण्याकेन गुडेन वा[6]॥ देयन्तु तिल-पिण्याकं भक्तिमद्भिर्नरैः सदा। श्राद्धन्तु तत्र कर्तव्यमर्घावाहन-वर्जितम्॥ श्व-ध्वाङ्क्ष-

1. A. वारिकादौ। 2. C. त्रय। 3. C. कृत्वा (?)।
4. A. तोष्यं। 5. C. ऋषिभिर्दृष्टं। 6. C, च।

गृध्र-काकानां नैव दृष्टि-हतञ्च यत्[1]। श्राद्धं तत्[2] तैर्थिकं प्रोक्तं पितृणां तुष्टि-कारकम्॥ [3]अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः। प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृ-तर्पणम्॥ पिण्ड-दानं ततः शस्तं-पितृणाञ्चातिदुर्लभम्। विलम्बो नैव कर्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत्[3]॥ 'संयावः' घृत-क्षीर-गोधूम-चूर्ण-साधितो भक्ष्य-विशेषः। 'पिण्याक'स्तिल-कल्क इति-प्रसिद्धिः। श्राद्ध-शेषेण पिण्ड-विधानात् पिण्ड-सम्बन्ध-मुखेन श्राद्धेऽप्येतानि द्रव्याणि [देयानि], फल-चमस-न्यायात्। 'तिल-पिण्याकमि'ति तिल-मात्र-विधिः। 'अकाले' विहितामावास्यादि-व्यतिरिक्ते, न तु निषिद्धेऽपि, निषेध-विरोधात्[4]।

"प्राप्तैरेवे"त्यादिना प्राप्ति-निमित्तकं श्राद्धमित्युक्तं, तेनैकस्यां यात्रायामेकस्मिंस्तीर्थे सकृदेव श्राद्ध-करणं, यात्रा-भेदे त्वावर्तते प्राप्ति-भेदात्। "पिण्ड-दानं ततः शस्तमि"ति गृह्य-मेधीयेन यावदुपकरणावच्छेदेन पिण्ड-दानातिरिक्ताङ्ग-निवृत्तिरिति नाशङ्कनीयम्। "अर्घावाहन-वर्जितमि"ति[5] वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मा-"च्छस्तमि"ति श्रुतेः [वृद्ध (?) श्राद्ध]-श्रुतेश्च[6] स्तुति-मात्रमेतदिति।

केचित् "तीर्थे पिण्ड-दानस्य प्रधानतया विधिस्तेन पिण्ड-

---

1. PrāyT., chap. गङ्गा माहात्म्य, p. 73. l. 7-3, v. r. श्राद्धं तत्र तु···। 2. A. तु।

3-3. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 73, l. 4-7. v. r. पिण्ड-दानन्तु तच्छस्तं···S'rādhaT, p. 386, ll. 4-7, v. r.···नैव विघ्नं···।

4. C. विधानात्। 5. A. वर्जमिति। 6. A. वृद्ध-श्रुतेश्च।

दान-मात्रादपि फलम्। अत एव बहुशो गयायां[1] पिण्ड-दान-मात्र एव फलाभिधानमिति वदन्ति।

जावालिः—"आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा। आम-श्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि[2]॥" 'आपत्' "आत्मनो देश-कालानां विप्लवे समुपस्थिते। आम-श्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि॥" इत्युशनसा व्याहृता। 'अनग्नौ' पाक-योग्याग्नि-विरहे। एवञ्च "आम-श्राद्धप्रदोऽनग्निः सर्वत्रैव मनीषिणः। तेनाग्नौ-करणं कुर्यात् पिण्डं तेनैव निर्वपेत्॥" अत्र 'अनग्निः' पाक-योग्याग्नि-रहितः। तेनायमत्र तात्पर्यार्थः—पाकेन श्राद्धासम्भवे आम-श्राद्धं कर्तव्यम्। युक्तञ्चैतत्, सर्व-शक्ति-नयेनोपपत्तौ[3] मूलान्तर-कल्पनाया अयुक्तत्वात्।

एवञ्च काम्य-श्राद्धमामान्नेन न कर्तव्यम्। तदाह लघु-हारीतः—"श्राद्ध-विघ्ने द्विजातीनामाम-श्राद्धं प्रकीर्तितम्। अमावास्यादि-नियतं मास-संवत्सरादृते॥" 'नियतम्' अवश्य-कर्तव्यम्, तेन काम्य-निवृत्तिः। तीर्थ-श्राद्धं ग्रहण-श्राद्धञ्च काम्य-मप्यन्नेन न कर्तव्यम्, पूर्व-वाक्ये पृथगुपादानात्।

मनुः—"दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा। पयोमूल-फलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्[4]॥" अत्रान्नाद्यभावे पयोमूल-फलानि, तृणाप-कर्षात्। उदकन्तु सर्वाभावे। तदुक्तं भविष्य-पुराणे—"अशक्तावुदकेन तु" इति।

1. A. गङ्गायां।

2. TithiT "वृद्ध-प्रचेताः, Chap. ग्रहण, P. 415, ll. 10-11. S'rāddhaT. प्रचेताः, chap. विहिताविहित-द्रव्याणि, p. 76. 4, 2-4.

3. C. सर्व-शक्तेन येनोपपत्तौ।

4. Not traced in Manu. Found in S'ulapāṇi's श्राद्ध-विवेक, chap. नित्य-श्राद्ध, "मनुः", p. 451, ll. 11-12.

"पितृभ्य" इति पित्रादि-त्रिक-परत्वेऽपि मातामहानामप्येवम्। यद्यपि "देव-पूर्वं श्राद्धं कुर्यादि"ति पार्वण-प्रकरणोक्तं त्वत्र नादिश्यते प्रधानत्वात्तथापि "पितरो यत्र विद्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्"[1] इति स्मृति-मञ्जरी-लिखित-वाक्यात्।

तथा ब्राह्मे—"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुश्च प्रपितामहः। स तु लेपभुजैर्वापि प्रलुप्तः पितृ-पिण्डतः[2]॥ येषां हि यश्च तयोऽन्यः स तु लेपभुजो भवेत्। सोऽपि सम्बन्धतो हीनमुपभोगं प्रपद्यते। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। पिण्ड-सम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः॥ लेप-सम्बन्धिनश्चान्ये पितामह-पितामहात्। प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः। इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्त-पौरुषः। यजमानात् प्रभृत्यूर्ध्वमनुलेप[3]-भुजस्तथा। ततोऽन्ये पूर्वजाः स्वर्गे ये चान्ये नरकौकसः। ये च तिर्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादि-संस्थिताः। तान् सर्वान् यजमानो वै श्राद्धं कुर्वन् यथाविधि। स समाप्यायते विप्रा येन येन विदापितः[4]।"

"अन्नं विकरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि[5]। तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः॥ यदम्बु स्नान-वस्त्रोत्थं भूमौ पतति भो द्विजाः। तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते॥ यास्तु गन्धाम्बु-कणिकाः पतन्ति धरणी-तले। ताभिराप्यायनं तेषां देवत्वं ये गताः कुले॥ उद्धृतेष्वथ पिण्डेषु याश्चाम्बु-कणिका भुवि। ताभिराप्यायनं प्राप्ता ये तिर्यक्त्वं गताः कुले॥ ये

1. Found in S'rāddhaT., chap. "पार्वण-श्राद्ध", p, 7. l. I.

2. ब्रह्म-पुराण, p. 873, chap. 220, v 82,

3. C.···मन्वलेप...। 4. A. वेदाधितः (?)।

5. C. क्रियते तनुजैर्भुवि।

चादन्ता:[1] कुले बाला:[2] क्रिया-योग-पथे[3] स्थिता:। विपन्ना-स्त्वनधीकारा: सम्मार्ज्जित-जलाग्निन:[4] ॥ भुक्त्वा चाचमतां यच्च जलं वामाङ्घ्रि-शोधने। ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै॥ एवं यो यजमानस्य यच्च तेषां द्विजन्मनाम्। कश्चिज्जलान्न-विक्षेप:[5] शुचिरुच्छिष्ट एव च॥ तेनान्नेन कुले तत्र ये च योन्यन्तरं गता:। प्रयान्त्याप्यायनं विप्रा: सम्यक् श्राद्ध-क्रियावता॥ अन्यायोपार्जितैरन्नै[6]र्यदिदं क्रियते नरै:। तृप्यन्ति तेन चाण्डाल-पुक्कसाद्यासु योनिषु[7]॥ एवमाप्यायनं विप्रा बहूनामिव बान्धवै:। श्राद्धं कुर्वद्भिरन्नाम्बु-विक्षेपेण प्रजायते॥ तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकेनापि यथाविधि। कुर्वीत कुर्वत: श्राद्धं कुले कश्चिन्न सीदति॥" तथा च पाद्मे—

—"पत्रै: पुष्पै: फलैर्मूलै: कुर्वन्तु पितृ-तर्पणम्। न तत् करोत्यग्निहोत्रं सुकृतं[8] योषित: सुत:।"

अथ श्राद्ध-विहिताविहित-द्रव्याणि।

तत्र व्यास: स्कान्दे—"वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तपांसि च। तस्माद्वासांसि देयानि श्राद्ध-काले विशेषत:[9]॥ कौषेयं क्षौम-कार्पास-दुकूलमाविकं तथा। श्राद्धे त्वेतानि यो

---

1. A. वादन्ता:। 2. C. जाता:, 3. C. पथा।
4. C. फलार्थिन:। 5. C. केचिज्जलान्न-विक्षेप: (?)।
6. C. अन्यायोपार्जितैरर्थै:।
7. C. चाण्डालनपुक्काद्यास्वयोनिषु (?)। 8. A. पचति।
9. Traced in "दान-क्रिया कौमुदी" p. 9, ll. 3-4 and ब्रह्म-पुराण, p. 877, chap. 220, v. 138.

दद्यात् तदा नाप्नोति वेदनाम्[1] ॥ चौम-सूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासिकं तथा। पत्रोर्णं पट्ट-सूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत्[2] ॥" ब्राह्मे—"वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तपांसि च। तस्माद्वासांसि देयानि श्राद्ध-काले विशेषतः[3] ॥ कौशेयं चौम-कार्पासं दुकूलमहतं तथा। श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति चोत्तमान्[4] ॥ 'अहतम्' अस्फुटितं, सर्वात्मना पवित्रमिति पारिजातः। "वर्जयेद्दशं प्राज्ञः कीटाद्युपहतञ्च यदि"ति स्मृति-वचनञ्च।

पुराणेषु सप्तर्षि-सम्मतम्। "छिन्नमासन्नितं[5] वस्त्रमाविकञ्च न दुष्यति। आविकेन तु वस्त्रेण मानवः श्राद्धमाचरेत् ॥ गया-श्राद्ध-समं प्रोक्तं पितृभ्यो दत्तमक्षयम्। न कुर्यात् सन्नितं[6] वस्त्रं दैव-कर्मणि भूमिप ॥ न दग्धं न तु वै छिन्नं पारक्यञ्च विवर्जयेत्। काकविष्ठा[7]-समायुक्तमभिभूतञ्च यद्भवेत्। रजकादाहृतं यच्च तद्वस्त्रं संपरित्यजेत् ॥ कटि-स्पृष्टञ्च यद्वस्त्रं पुरीषं येन कारितम्[8]। यन्मूत्रं मैथुनञ्चापि[9] तद्वस्त्रं संपरित्यजेत् ॥ आविकं वै सदा वस्त्रं पवित्रं राजसत्तम। पितृ-देव-मनुष्याणां क्रियायाञ्च प्रशस्यते ॥ धौताधौतं तथा दग्धं[10] सन्नितं रजकाहृतम्। शुक्ल-सूत्रं रक्त-लिप्तं तथापि परमं शुचि ॥ अग्नि-

---

1. Traced in ब्रह्म-पुराण, chap. 220, v 39, p. 887, v. r.… दुकूलमहतं तथा। श्राद्धे त्वेतानि…दद्यात् कामानाप्नोति चोत्तमान्।

2. ब्रह्मपुराण, p. 877, chap. 220, v. 148, v. r…दद्याच्छाणं कौशेयञ्च…। पात्राणां in C. 3. ब्रह्मपुराण, oP. cit., v. 138.

4. Op. cit., v. 140, v. r. श्राद्धे चैतानि।

5. C. वासन्वितं। 6. A. सन्निभं। 7. A. कारारम्भा।

8. C. कारयेत्। 9. C. वापि। 10. C. सर्वम।

राविक-वस्त्रं हि ब्राह्मणाश्च तथा कुशाः[1] । चतुर्णां न कृता दोषा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥"

अत्रिः—"अधौतं कारु-धौतञ्च परेद्युर्धौतमेव वा । कषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च विवर्जयेत् ॥"

अथ श्राद्ध-विहिताविहित-फलानि ।

तत्र ब्राह्मे—"आम्रमाम्रातकं विल्वं दाडिमं वीज-पूरकम् । प्राचीनामलकं क्षीरं नारिकेलं करूषकम् ॥ नागरङ्गञ्च खर्जूरं द्राक्षा-नील-कपित्थकम् । एतानि फल-जातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः[2] ॥" तथा भविष्ये—"यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादु-स्निग्धानि भो द्विजाः । ईषदम्ल-कटून्येव देयानि श्राद्ध-कर्मणि ॥ मिष्ट-स्निग्धानि यानि स्युरीषत्-कट्वन्वितानि वै । स्वादूनि देव-भोज्यानि तानि श्राद्धे नियोजयेत्[3] ॥"

अविहितानि—"तालं करुण[4]-काकोलौ बहु-पुत्राऽ[5]र्ज्जुनी-फलम् । जम्बीरं रक्त-विल्वञ्च[6] शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥[7]

---

1. A. दशाः ।

2. ब्रह्म-पुराण, p. 878, chap. 220, v 165—157. v. r.... दाडिम्बं...खरूपकं in A. नागरङ्गक in A. । After "एतानि फल-जातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः", the lines "नारङ्गञ्च सखर्जूरं द्राक्षा-नील-कपित्थकम् । पटोलञ्च पियालञ्च कर्कन्धु-वदराणि च । विकङ्कतं वत्सकञ्च कर्काल्वर्वारुकानपि" are found in ब्रह्म-पुराण ।

3. ब्रह्म-पुराण, p. 883, chap. 320, v. 182(b)—183(a), and 184(b)-185(a), v. r.···कटुकानि च··· ।

4. V. r. करुणा in A ; वरुणा in ब्रह्म-पुराण ।

5. पत्रा in ब्रह्म-पुराण । 6. बहु-वीजञ्च ।

7. Traced in ब्रह्म-पुराण, p. 879, chap. 229, v 170.

मत्स्यञ्च चातिलवणमतितिक्तं कटूनि च । आसुराणीह भोज्यानि तान्यवातो नरस्त्यजेत्[1] ॥"

तथा प्रशस्ता व्रीहयः ।

"यवैर्व्रीहि-तिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकै[2]स्तथा । सन्तर्पयेत् पितॄन् मुद्गैः श्यामाकैः सर्षप-द्रवैः[3] । नीवारैर्हस्ति-श्यामाकैः प्रियङ्गुभिस्तथाऽर्चयेत्[4] ॥ राजमाषानणूंश्चैव मसूरान् कोरदूषकान् । विप्रुषान् कोद्रवांश्चोरान् मर्कटांश्चापि वर्जयेत्[5] ॥"

तथा पयांसि ।

"माहिषं चामरं मार्गमाविकैक-शफोद्भवम् । स्त्रैणमौष्ट्रमपवित्रं दधि क्षीरञ्च वर्जयेत्[6] ॥ गुड-शर्कर-मत्स्यण्डी देया फाणितमुर्मुरम्[7] । गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिल-सम्भवम् । सैन्धवं सागरोत्थञ्च लवणं सारसन्तथा[8] ॥"

---

1. ब्रह्म-पुराण, p. 880, chap. 220, v. 18(b)—185(a), v. r.···तिक्त-कटूनि च । आसुराणीह भोज्यानि तान्यतो दूरतस्त्यजेत् । "असुराणां हि" in C.

2. A,···शीर्षकैः । 3. C, सर्ष-पत्रकैः ।

4. "यवैर्व्रीहि·· स्तथाऽर्चयेत्" traced in ब्रह्म-पुराण, p. 878, chap. 220, v. 154-155(a).

5. Op. cit., v. 168, v. r. राज-माषांश्च चणकान्···। विप्रुषान् मर्कटांश्चैव कोद्रवांश्चैव...। मर्कटांश्चैव in C.

6. Op. cit, v. 169, v. r. स्त्रैणमौष्ट्रमाविकञ्च दधि क्षीरं घृतं त्यजेत् ।

7. ब्रह्म-पुराण, op. cit., v. 159(a), v. r. गुड-शर्कर-मत्स्यण्डी देयं फाणितमुर्मुरम् ।

8. Op. cit., v. 15 (b)—160(a).

तथा शाक-पुष्पादि ।

"काल-शाकं तण्डुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा । शाकमारण्यक-ञ्चैव दद्यात् पुष्पाण्यमूनि च[1] ॥ जाति-चम्पक······मल्लिका-बाण-बर्बरी । चूताशोकाटरूषाश्च तुलसी तिलकस्तथा[2] ॥ पावन्तीं शतपत्रञ्च गन्ध-शेफालिकामपि । कुब्जकं तगरञ्चैव मृगसारञ्च केतकीम्[3] ॥ यूथिकामतिमुक्तञ्च श्राद्ध-योग्यानि भो द्विजाः । कमलं पद्म-कुमुदं कह्लारञ्च नियोजयेत्[4] ॥"

तथा, "नियोजयेच्छुचीन् गन्धांश्चन्दनागुरु-कुङ्कुमान् । कुष्ठ-मांसी-बालकञ्च त्वक्-कुष्ठी-जाति-पत्रकम्[5] ॥ नलिकोशीर-मुस्तञ्च ग्रन्थि-पर्णं वसुन्धरम्(?) । सुराणामेवमादीनि गन्ध-योग्यानि चक्षते[6] ॥" तथा, "गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुरुं तथा । धूपानि पितृ-योग्यानि ऋषि-गुग्गुलुमेव च[7] ॥"

---

1. ब्रह्म-पुराण, p. 878, chap. 220, v. 161,

2. C. मालती वार-बर्बरम् । Op. cit., v. 162, v. r. "जाति-चम्पक लोध्राश्च मल्लिका-बाण-बर्बरी । कुन्दाशोकाटरूषश्च ।

3. Op. cit., v. 163, v. r. पावन्तीं शत-पत्राञ्च···मृगमारञ्च-केतकीम् । ("पारन्ती" and "कुब्जकं भगवञ्चैव" in C.)

4. Op. cit., v. 164, v. r.···कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यत्नतः ॥

5. Op. cit., v. 165, v. r. इन्दीवरं कोकनदं कह्लारञ्च नियोजयेत् । कुष्ठं मांसी बालकञ्च कुक्कुटी-जाति-पत्रकम् ॥ "त्वक्-कुठी" in C.

6. Op. cit., v. 166, v. r. नलिकोशीर-मुस्तञ्च ग्रन्थि-पर्णौ च सुन्दरी । पुनरप्येवमादीनि गन्ध-योग्यानि चक्षते ॥ "ग्रन्थि-पर्व" in C.

7. Op. cit., v. 177. v. r. गुग्गुलं...ऋषि-गुग्गुलमेव च । "ऋषि-गुग्गुल" in C.

तथा, "मासं प्रीतिः पितृणान्तु हविष्यान्नेन जायते[1] । मास-द्वयं मत्स्य-मांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥ त्रीन् मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृ-तृप्तये[2] । पुष्णाति चतुरो मासाञ्छशस्य पिशितं पितॄन् ॥ शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासाञ्छूकरामिषम्[3] । छागलं सप्त वै मासान् ऐणेयं चाष्ट-मासकम् ॥ करोति तृप्तिं नव वै रुरु-मांसं न संशयः[4] । गवयस्य मांसं तृप्तिं करोति दश-मासिकीम् । तथैकादश-मासन्तु औरभ्रं पितृ-तृप्तिदम्[5] ॥"

तथा ।—"संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च । वार्ध्रीणसामिषं लौहं काल-शाकं तथा मधु ॥ रोहितामिषमन्नञ्च दत्त्वा तु स्व-कुलोद्भवाः । अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा(?) । पितॄणां नात्र सन्देहो गया-श्राद्धञ्च भो द्विजाः[6] ॥ यो ददाति गुडोन्मिश्रांस्तिलान् वा श्राद्ध-कर्मणि । मधुरं मधु-मिश्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥[7]"

तत् सर्वं यत्न-पुरःसरं शुचिनोत्तम[8]-शुचिना द्रव्य-पात्रेण श्राद्धं कार्यम् । एतद्विहिताविहित-वस्तु सर्वत्र श्राद्धे बोद्धव्यम् ।

---

1. ब्रह्म-पुराण, p. 870, v. 22, v. r. मासं तृप्तिः ।

2. Op. cit., v. 23.

3. Op. cit., v. 24,

4. Op. cit., v. 25.

5. Op. cit., v. 26., v. r. गव्यं मांसं पितृ-तृप्तिं··· ।···मासांस्तु

6. Op. cit., v. 27. v. r. दत्तान्यात्म-कुलोद्भवैः । अनन्तं···तृप्ति-योगं सुतांस्तथा । "स्व-कुलोद्भवैः" in C.

7. Op. cit., p. 870, chap 220, v. 30, v. r. श्राद्ध-कर्मणि । मधु वा । "तिलानाम्" in C.

8. शुचिनोत्तम omitted in C.

प्रकरणात्तीर्थ-श्राद्धे एवं मतिस्स्याऽयेति, साधारण-विधि-विधानात्।

भविष्ये—"गया-श्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टश्च वृषस्तथा। येन तद्वीचि-संसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥" अद्य गङ्गा-वीचि-संसिक्त-तीरे गया-श्राद्ध-वृषोत्सर्ग[1]-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः श्राद्धमहं करिष्ये। एतत्तु श्राद्धं तीर्थ-श्राद्धेतरम्। पाद्मे।—"एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटि-गुणमिष्यते। गङ्गायां यत् कृतं श्राद्धं तच्छ्राद्धमपवर्गदम्॥" अद्य गङ्गा-गर्भे पितॄणामपवर्ग-कामः श्राद्धमहं करिष्ये।

वृहद्वशिष्ठः—"गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमर-कण्टके। नर्मदायां गया-तीर्थे सर्वमानन्त्यमश्नुते॥"

अथ पिण्ड-प्रकरणम्।

एतत्तु केवल[2]-पिण्ड-दानम्। व्यवस्था तु केवल-पिण्ड-दानस्य श्राद्ध-प्रकरणे लिखिता। कौर्मे—"सकृद् गङ्गाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः। तारिताः पितरस्तेन भवाम्भोधेस्तिलोदकैः[3]॥" अद्य गङ्गा-गर्भे भवाम्भोध्यधिकरणक-पितृ-तारण-कामः पितृभ्यः सतिल-पिण्ड-दानमहं करिष्ये। तथा—"गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्ड-दाने समं फलम्। विशेषतः कलि-युगे गङ्गा-पिण्डं प्रशस्यते॥" अद्य गङ्गा-गर्भे गया-पिण्ड-दान-जन्य-फल-विशिष्ट-फल-प्राप्ति-कामः पितृभ्यः पिण्ड-दानमहं करिष्ये।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गायां पिण्ड-दानेन पितरस्तु तिलोदकैः। नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः॥" अद्य गङ्गा-गर्भे पितृ-मुक्ति-कामः सतिल-गङ्गोदक-सहितं पिण्डमहं दास्ये। तथा

---

1. वृषोत्सर्ग omitted in C.

2. C. केवलमेव। 3. KūrP., 34. 8

—"गङ्गायां विरजे चैव माहेन्द्रे जाह्नवी-तटे[1]। अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्म-लोकमनामयम्॥" अद्य जाह्नवी-तटे अनामय[2]-ब्रह्म-लोक-प्राप्ति-कामः पितृभ्यः पिण्ड-दानमहं करिष्ये॥

अथ जल-प्रकरणम्।

लैङ्गे[3] "ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नःस्तेयी च गुरु-तल्पगः। गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नात्र कार्या विचारणा॥" अद्य ब्रह्म-वध-गो-वध-स्तेय-गुरु-तल्प-गमन-जन्य-पाप-क्षय-कामो गङ्गाम्भसा स्नानमहं करिष्ये। पान-स्पर्शनयोरेकतरस्य करणेऽप्येतदेव फलम्। दान-धर्मे—"यो वस्त्रपूतं वापि शीतमुष्णमथापि वा। गाङ्गेयं हरते तोयं पापमामरणान्तिकम्॥" अद्य मरणान्तिक-पाप-हरण[4]-कामो गङ्गा-तोयमहं पिबामि। स्पर्श-स्नानयोरप्येवम्।

ब्राह्मे—"चिन्तामणि-गणाश्चापि[5] गङ्गायास्तोय-बिन्दवः। विशिष्टा ये प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चिन्तितं फलम्॥" अद्य चिन्तामणि-गणाधिकरणक-प्रार्थित-चिन्तित-फल-विशिष्ट-[6]फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये। [7]स्नानादिकेऽप्येवम्। भविष्ये[7]—"जल-कृत्यानि सर्वाणि गङ्गा-तोये न सर्वदा। नियमेनैव कुरुते यावज्जीवं प्रतिज्ञया॥ स एव जन्म-मुक्तस्तु स मुनिः स च पण्डितः। तेनैव साक्षात् तत् प्राप्तं मोक्षाख्यं परमं पदम्॥" अद्य परम-मोक्ष-प्राप्ति-कामोऽद्यारभ्य यावज्जीवं सर्व-जल-कृत्यानि गङ्गा-तोये नाहं करिष्ये।

---

1. C. माहेन्द्रे विरजे चैव गङ्गायां जाह्नवी-तटे।
2. A. पितृनामय।
3. "लैङ्गे" not found in C.
4. C. क्षय।
5. C. गणेश्चापि।
6. Not found in C.
7-7. Not found in C.

अथ तोय-पान-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्-स्वरूपी जनार्दनः । स एव द्रव-रूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः[1] ॥" स्कान्द-मात्स्ययोः—"तीर्थ-यात्रादिकं कृत्स्नमकुर्वाणोऽपि मानवः । गङ्गा-तोयस्य माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग्भवेत्[2] ॥" भविष्ये—"कन्या-दानैस्तथाऽन्यत्र भूमि-दानैश्च भक्तितः । अन्न-दानैश्च गो-दानैः स्वर्ण-दानादिभिस्तथा ॥ रथाश्व-गज-दानैश्च यद् यज्ञाभमुदा-हृतम् । तत्तच्छत-गुणं गङ्गा-तोय-पानादवाप्नुते ॥" अद्य बहु-कन्या-बहु-भूमि-बह्वन्न-बहु-गो-दान-बहु-स्वर्ण-दान-रथाश्व-गज-दान-जन्य-पुण्य-शत-गुण-[पुण्य]-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

महाभारते—"चान्द्रायण-सहस्रेण यश्चरेत् काय-शोधनम् । यः पिबेद्दै यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते[3] ॥" अद्य चान्द्रायण-सहस्र-जनित-काय-विशुद्धि[4] [विशिष्ट-शुद्धि] प्राप्ति-कामो गङ्गाम्भः-पानमहं करिष्ये ।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-तीरे वसेन्नित्यं गङ्गा-तोयं पिबेत् सदा । दीक्षितः सर्व-यज्ञेषु सोम-पानं दिने दिने ॥" अद्य सर्व-यज्ञ-दीक्षित[त्व]-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-पूर्वकं प्रतिदिनं सोम-पान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

---

1. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 93, ll. 1-2. "भविष्य-पुराण ।" 2. Op. cit., p. 7, ll. 9-10.

3. PadmaP., सृष्टि, chap. 62, p. 738, v. 56; v. r. चान्द्रायण-सहस्राणि···पानं कुर्याद् यथेच्छया; SkanP., v. 92, p. 2230. 4. त्व-शुद्धि not found in C.

स्कान्दे—"गण्डूष[1]-मात्र-पानेन अश्वमेध-फलं लभेत्। स्वच्छन्दं यः पिबेदाप[2]स्तस्य मुक्तिः करे स्थिता[3] ॥" अद्याश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-जल-पानमहं करिष्ये। सकृदल्प-जल-पान-मात्र एतदेव फलम्, स्वच्छन्द-जल-पाने तु मुक्तिः फलम्।

दान-धर्मे—"चान्द्र-व्रत-सहस्रन्तु यश्चरेत् काय-शोधनम्। पिबेद् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां नवा समौ[4] ॥" अद्य चान्द्रायण-व्रत-सहस्र-करणक-काय-शोधन-विशिष्ट-काय-शुद्धि-कामो गङ्गाम्भः-पानमहं करिष्ये।

स्कान्दे—"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चाथ यामुनम्। नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति[5] ॥ नाभ्यन्तर्गत-तोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम्। तद्वत्तीर्थ-फल-प्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा[6] ॥ वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम्। न वर्ज्यं जाह्नवी-तोयं न वर्ज्यं तुलसी-दलम्[7] ॥"

आश्रय-प्रकरणम्।

ब्रह्माण्डे—"परमात्मा शिवो ह्यन्यस्तस्मादन्या हि[8] जाह्नवी।

---

1. D. गण्डूष-पान-मात्रेण। 2. A. पिबेच्चाप।

3. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 93, ll. 2-4.

4. MahBh. 13. 26. 39. Also found in PadmaP., सृष्टि, 62., p. 7_8, v. 55, v. r., चान्द्रायण-सहस्राणि···पानं कुर्याद् यथेच्छया गङ्गाम्भः स विशिष्यते, SkanP., v. 104, p. 2220.

5. PrayT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 1 03, ll. 4-5.

6. Op. cit., ll. 7-8, v. r. मृतानां क्वापि···तत्तत्तीर्थ-फलावाप्ति···।

7. ĀhnikaT., chap. विष्णु-पूजा, p. 197, ll. 20-21.

8. V. r. A. तस्मादन्या च।

इति यः सेवते गङ्गां स न मोक्षस्य[1] भाजनम् ॥" दान-धर्मे—"अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः। गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्[2] ॥" महाभारते—"पितृ-मातृ-सुतैः सर्वैः संत्यक्तः पतितोऽपि वा। महा-रौरव-योग्यस्तेत्ता-माश्रित्य दिवं व्रजेत् ॥" दान-धर्मे—"ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्गगाम्[3]। त्रिलोक-गोप्त्रीं ये गङ्गामाश्रितास्ते दिवं गताः ॥" अद्य दिव-गमन-कामो गङ्गामहमाश्रये।

तथा—"योऽस्यां वसेद् द्रक्ष्यति[4] चापि मर्त्यस्तस्मै प्रयच्छन्ति शुभानि देवाः। तद्भाविताः[5] स्पर्शन-दर्शनेन[6] इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति[7] ॥" अद्य बहु-शुभ-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये। नारदीये—"किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः। वास एव हि गङ्गायां ब्रह्म-ज्ञानस्य कारणम् ॥" अद्य ब्रह्म-ज्ञान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये। स्कान्दे—"सर्व-देवैश्च मर्त्यैश्च पूजनीयो महर्षिभिः। यो वै गङ्गां समाश्रित्य सुखं तिष्ठति निर्भयः[8] ॥" अद्य सर्व-देव-बहु-मर्त्य-बहु-महर्षि-पूजनीयत्व[9]-प्राप्ति-कामो गङ्गामाश्रित्य स्थितिमहं करिष्ये।

दान-धर्मे—"लम्बे दवाक्शिरा[10] यस्तु युगानामयुतं पुमान्। यस्तिष्ठति यथेष्टन्तु गङ्गायां स विशिष्यते[11] ॥" "तिष्ठेद् युग-सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान्। मासमेकन्तु गङ्गायां समो

1. V. r. C. - स नो मोक्षस्य। 2. PrāyT., pp. 370-371.
3. C. त्रिवर्त्मदाम्। MahBh., 13. 26. 84, p. 101 ; v. r. त्रिवर्त्मगां...गङ्गां संश्रिताः। 4. C. वसेत्तत्त्यति (?)
5. C. तत्तारिताः। 6. दर्शन-स्पर्शनेन in C.
7. MahBh., 13. 26. 85, v. r. यो वत्स्यति···सुखानि। C. दिगन्ते। 8 SkanP., v. 25, p. 2216. 9. C. निर्भय-प्राप्ति।
10. C. लम्बेतावाक्शिरा।
11. MahBah. 13. 26. 41 ; v. r. लम्बतेऽवाक्शिरा।

स्नातां न वा समो[1] ॥" अद्य लब्धमान-शिरोऽवाग्युगायुत-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीरे स्थितिमहं करिष्ये। अथैक-पाद-करधक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामो मासमेकं गङ्गा-तीरे स्थितिमहं करिष्ये।

ब्राह्मे—"लब्धेदवाक्[2]शिरा यस्तु युग-कोटिं समाहितः। भवेद् यथेष्टं गङ्गां यः स च तस्माद्विशिष्यते ॥" अद्य लब्धमान-शिरोऽवाग्-युग-कोटि-समाहित-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गामहमाश्रये।

भविष्ये—"किं तस्य यज्ञ-दानेन किं जपैस्तपसापि वा। वनवासेनापि किं तस्य यो वै गङ्गां न सेवति ॥" महाभारते—"पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि ये नराः। पश्चाद् गङ्गां निषेवन्ते[3] तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥" अद्य पूर्व-वयःकृत-सर्व-पाप-कर्म-नाश-पूर्वक-परम-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गामहमाश्रये।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-सेवा-परस्येह दिवसार्धेन यत् फलम्। न तच्छक्यं प्रयत्नेन प्राप्तुं क्रतु-शतैरपि ॥" अद्य बहु-क्रतु-शत-जन्य-फल-विशिष्ट-फल-प्राप्ति-कामो-गङ्गामहं सेवे।

स्कान्दे—"अहो किं बहुनोक्तेन गङ्गा सेव्या नरैः सदा। नान्यत् संसार-दुःखस्य[4] नाशकं मोक्ष-दायकम् ॥" अद्य सांसारिक-दुःख-नाश-पूर्वक-मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं सेवे।

नारदीये—"महापातकिनो मर्त्याः सेवन्ते यदि जाह्नवीम्।

---

1. Cp. SkanP., v. 94, p. 2230. MahBh. 13. 26. 40; v. r. पद्भ्नेकेन ; 1st. line found in SkanP., v. 86, p. 1437.

2. C. लम्बेतावाक्। 3. MahBh. 13. 26. 30. A. समाश्रित्य।

4. C. दुःखस्य।

महापातक-पञ्चकतो मुच्यन्तेऽन्यस्य का कथा ॥" अथ पञ्च-महापातकादि-सर्व-पातक[1]-नाश-कामो गङ्गाम्भोऽहं सेवे ।

भविष्ये—"त्रि-रात्रं सप्त-रात्रं वा स्थिति-मात्रेण भक्तितः । गङ्गा-तीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ॥" अथ नरक-दर्शनाभाव-कामस्त्रि-रात्रं सप्त-रात्रं वा गङ्गा-तीरे स्थितिमहं करिष्ये । नारदीये—"कलौ तत्-परम-ब्रह्म-प्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गा-भजनमेवाहुर्महोपायं महर्षयः ॥" अथ पर-ब्रह्म-प्राप्ति-कामो गङ्गा-भजनमहं करिष्ये ।

ब्राह्मे—"तिष्ठेद् युग-सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् । सेवते मासमेकन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥" अथैक-पाद-धारणक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामोऽद्यारभ्य मास-मेकं गङ्गाम्भःसेवनमहं करिष्ये ।

अथ प्रायश्चित्त-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते । यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा ॥" महाभारते—"चान्द्रायणं पराकं वा प्राजापत्यमथापि वा । प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ॥" तथा च[2] पाद्मे—"प्रायश्चित्तं परं तीर्थ-स्नानं महर्षिभिः कृतम् । किन्तु तीर्थे त्यजेन्नीचकर्मनसाऽप्यशिवां क्रियाम् ॥"

ननु मन्वादि-धर्म[3]-शास्त्रे प्रायश्चित्त-प्रकरणे[4] ब्रह्म-वधादि-पातके[5] प्रायश्चित्तत्वेन गङ्गायाः[6] शिव-गोविन्दयोर्नाम च, तत्-

1. सर्व-पातक is omitted in C.

2. तथा च is omitted in C. 3. धर्म is omitted in C.

4. C. प्रकरणाम् । 5. पातके is omitted in C.

6. A. गङ्गा-शिव ।

कथं न[1] विहितम्? तथा च नन्दिकेश्वरे—"कोटयो ब्रह्म-हत्याया[2] अगम्या-गमनस्य च। सद्यः प्रलयमायान्ति महा-देवेति कीर्तनात्॥" स्कान्दे—"कृत-[3]पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते। प्रायश्चित्तन्तु तस्यैवं[4] शिव-संस्मरणं परम्॥" ब्राह्मे—"गोविन्दं संस्मरेद् यस्तु शाठ्येनापि सकृन्नरः। सर्व-पापैः प्रमुच्येत तत्-क्षणान्नात्र संशयः॥" ब्राह्मे—"अप्यन्य-चित्तः क्रुद्धोऽपि यः सदा कीर्तयेद्धरिम्। सोऽपि दोष-क्षयान्मुक्तिं लभेच्चेदि-पतिर्यथा॥"

सत्यं नहि लघु-कर्मणि गुरु-कर्मणो विधानम्। यदाह विष्णुः—"एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि गुरूणि"[5] प्रायश्चित्तानि इति शेषः। तथा ब्राह्मे—"पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्त-पराङ्मुखः। पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद् यथा॥ तथा तथैव संस्मृत्य[6] प्रोक्तानि परमर्षिभिः। पापे गुरूणि गुरूणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः। प्रायश्चित्तानि विप्रेन्द्रा जगुः स्वायम्भुवादयः॥" तथा च स्कान्दे—"पापे लघूनि लघुनि गुरूणि च गुरुण्यपि। प्रायश्चित्तानि दीयन्ते नान्यथा शुध्यति[7] नरः॥" इति वेद-दर्शनात्। गङ्गाया गरीयस्त्वात्[8] प्रायश्चित्तत्वेन [9]न निरूपिता गङ्गेति।

---

1. A. नाम-कथनं। 2. C. कोटिशो ब्रह्म-हत्यायाः।
3. V. r. कृते in C. 4. V. r. तस्यैकं in C.
5. PrāyT. "गोतमः", p. 30, l. 3. 6. A. संस्मृत्या।
7. C. शुध्यते; PrāyT. विष्णु-पुराणे, chap. "गुरु-पापेन लघु-पाप-नाशः," p. 67. ll. 9-10; v. r, प्रायश्चित्तानि मैत्रेय।
8. C. गयागरीयस्त्वात् (?)।
9. Add. r. C. प्रायश्चित्ते।

एवं शिव-गोविन्दयोर्नाम्नस्तु विशेषः परमो मत[1] इति। तथा च पाद्मे—"धर्म-द्रवं[2] ह्यपां बीजं वैकुण्ठ-चरण-[3]च्युतम्। धृतं मूर्ध्नि महेशेन यद् गाङ्गममलं जलम्॥ तद्ब्रह्मैव न सन्देहो निर्गुणं प्रकृतेः परम्[4]। तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्ड-गोचरे॥" तथा—"गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्[5] योजनानां शतैरपि। नरो न निरयं याति किं तया सदृशं भवेत्॥" तथा स्कान्दे—"गङ्गायाः सदृशं तिष्ठेदन्यद् ब्रह्माण्ड-गोचरे। स गच्छेद् रौरवं विप्रा यावदाहृत[6]-संप्लवम्॥"

यच्च प्रायश्चित्तत्वेन[7] स्कन्द-पुराणादिषु विवक्षितम्[8], तत्तु एतेषां प्रायश्चित्तत्वेन प्रतिपादन-मात्रं दर्शितमिति। तथा च शिष्ट-तन्त्रम्—"तावन्न पातकं कर्तुं शक्ताः पातकिनो जनाः। गङ्गा यत्र भवेत् पुंसां प्रायश्चित्तं शिवोऽवदत्॥"

किञ्च लोकानां[9] स्वातन्त्र्य-वृत्त्यभावाद् बह्वायास-साध्य-प्रायश्चित्त-दर्शनात् प्रायः पाप-निवृत्ता[10] लोकाः। एतस्मिन् विहिते[11] सुख-साध्यतया अगम्या-गमनादिषु स्वेच्छया प्रवृत्ति-रिति। तथा च स्कान्दे यम-वाक्यं विष्णुशर्माणं प्रति—

---

1. C. पूर्वस्येव वक्तव्य इति। 2. C. द्रवी।
3. C. चरणाच्च्युतं।
4. PadmaP., स्वर्ग०, p. 105, v. 119-120,
5. A. ये ब्रूयुः, PadmaP., सृष्टि०, chap. 62, v. 76, p. 739, v. r. शतैरपि मुच्यते सर्व-पापेभ्यो विष्णु-लोकं स गच्छति।
6. वदेदाहृत-संप्लवम्, 7. न omitted in C.
8. C. स्कन्दपुराणादिष्वविवक्षितम्।
9. C. नोपनां (?) 10. C. निरता।
11. C. विहित।

"अल्प-साध्येऽपि[1] दुःसाध्यं श्रावयेत् सततं जने। यथा पापे न वर्तेत प्रायश्चित्त-भयादिह ॥ न निर्दिशेदल्प-साध्ये प्रायश्चित्तं नरे बुधः। तस्मिन् संक्रमते पापं वक्ता तु तद्विमुच्यते[2] ॥" इत्यादि-वचन-दर्शनादिति शेषः।

स्कान्दे—"कृत्वापि दुस्तरं पापं मज्जेद् गङ्गाम्भसि प्रिये। तत्क्षणादेव तद् याति पापमुद्दिश्य मज्जनात् ॥" पाद्मे—"नान्येन दह्यते लोके क्रिया नरक-गामिनी[3]। गङ्गाम्भसि प्रयत्नेन स्नातव्यं तेन मानवैः।"

अद्य कृतैतदमुक[4]-पाप-नाश-कामो गङ्गा-स्नानम् अहं करिष्ये। एतत्तु स्नानं सर्वात्मना सर्व-भाव-शुद्धया वेदाः[5] सत्यमिति हृदये विनिर्धार्यान्य-मानसं विहाय गङ्गां ध्यायन् नारायणं स्मरन् "गङ्गायामेतत्-स्नानादेतत् पापं मे यास्यती"ति निश्चित्य स्नायात्। "भावानुरूप-फलदा गङ्गा सर्व-जगद्धिता" इति—वेद-दर्शनात्।

तथा स्कान्द-भविष्ययोः—"स्नान-मात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्म-वधादिकम्। दुराधर्षं कथं याति चिन्तयेद् यो वदेदपि ॥ तस्याहं प्रददे पापं कोटि-ब्रह्म-वधोद्भवम्। स्तुति-वादमिमं मत्वा कुम्भीपाके महीयते। आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्दभः[6] ॥" तथा च व्यास-संहितायां विष्णु-वाक्यम् "उत्क्षिप्य हस्तौ वक्ष्यामि शृणुध्वं मे सुरासुराः। सन्देहो नैव कर्तव्यो

---

1. C. हि। 2. These two verses are also found in PrāyT., chap. गुरु-प्रायश्चित्तेन लघु-पाप-नाशः, pp. 67-68, "गङ्गा-वाक्यावलि-धृत-स्कन्द-पुराणात्"; v. r., साध्ये च।

3. C. दायिनी। 4. C. अद्यै तदमुक। 5. C. वेदः।

6. PrāyT., chap. गङ्गा माहात्म्य, ll. 1-5, p. 71.

गङ्गायां सर्व-कर्मसु ॥" इति शिवादि-वचन[1]-दर्शनात् अन्यथा-भावं वर्जयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्योक्तम्—"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञान-कृतं भवेत् । कामतोऽव्यवहार्यस्[2] सर्व-वेदेषु दृश्यते[3] ॥" तत्तु बहु-पुराणैक-वाक्यतया सर्व-पुराण-विरोधाच्च गङ्गेतर-प्रायश्चित्तेषु बोद्धव्यम् । तत्रापि च पाप-विशेषेषु बोद्धव्यम् ।

तथा पाद्मे—"सकृद्गङ्गाम्भसि स्नातः पूतो गाङ्गेय-वारिणा । नरो न निरयं[4] याति अपि[5] पातक-राशिकृत् ॥ व्रत-दान-तपो-यज्ञाः पवित्राणीतराणि च । बिन्दोरेकस्य गङ्गाया न समानि इति श्रुतिः[6] ॥" भविष्ये—"ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्च-पातकी सर्वतो निष्कृतिं याति गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥" वन-पर्वणि—"अलक्ष्मा किल संयुक्तो वृत्रहन्ता शची-पतिः । आप्लुतः सर्व-पापेभ्यो गङ्गायान्तु स मुक्तवान् ॥" इति पुराण-दर्शनात्[7] शिव-वचन-स्वरसाच्चातिदेशिक-ब्रह्मवधादावप्येतत् प्राय-श्चित्तमिति शङ्का त्याज्येति ।

स्कान्दे—अद्य कृतैतदमुक-पाप-नाश-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । "यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा ।" इति वचना-

---

1. वचन is omitted in C. 2. C. व्यवहार्यं तु ।

3. YājS., प्रायश्चित्त-प्रकरण, 4226, p. 34 v. r.…व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते । शूलपाणि in his PrāyV. 19, l. 3 f., accepts the reading both as कामतः as well as अकामतः and gives explanations in support of both the readings.

4. C. विलयं । PadmaP. न नरो नरकं याति । 5. C. अति ।

6 PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, p. 104, chap. 15, vv. 16-17, v. r. गङ्गाबिन्दुभिषिक्तस्य न समा इति नः श्रुतम् ।

7. C. वचनात् ।

दित्यर्थः । महाभारते—अद्य चान्द्रायण-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । एतत् स्नानं सर्वात्मना सर्व-भाव-शुद्धया कार्यम् । यदुक्तं प्रायश्चित्त-प्रकरणे पाद्मे[1]—"प्रायश्चित्तं चरेद् यस्तु वाङ्मनःकाय-कर्मणा । स प्राप्नोति शुभाल्लोकान् देव-गन्धर्व-सेवितान् ॥" एवं प्राजापत्य-व्रत-नाश्य-पराक-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-काम इति वाच्यम् ।

अन्यच्च,—गङ्गा-स्नानात् पापमेतद् यास्यतीति मत्वा अधर्म मतिस्त्याज्या, यतोऽनया बुद्ध्या अधर्म-मात्रेणातीव पाप-सम्भवात् । तथा च पाद्मे—"न तीर्थे पातकं कुर्यान्न च तीर्थोप-जीवनम् । तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः ॥ दुर्जरं पातकं तीर्थे दुर्जरश्च प्रतिग्रहः । तीर्थेषु दुर्जरं सर्वमेतत् सर्वं (?) ततो व्रजेत्[2] ॥" यद्वा उक्तं[3] ब्रह्माण्डे—

"अन्य-स्थाने कृतं पापं गङ्गा-स्नानाद्विनश्यति[4] ॥" एतत्तु प्रसङ्गात् सकृत्[5] कृत-पापे बोद्धव्यमिति तात्पर्यार्थः । एवं सर्व-पापमुद्दिश्य पाप-क्षयार्थं स्नायात् । श्रद्धा-भक्ति-पुरःसरमेव सर्वत्र विशेष-फलम् । अत एव श्रद्धा-भक्त्योर्विशेषत्वेनावश्यकता इति स्मृतिः । शास्त्रार्थे तथेति प्रत्ययः श्रद्धा । उपास्यतया निश्चयो भक्तिः कैश्चिदुपासनाप्युच्यते ।

---

1. C. पद्म-पुराणे । 2. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 15 p. 104, vv. 14-15, list line, तीर्थे च दुर्जरं सर्वमेतत्कृत्वरकं व्रजेत् ।

3. C. यच्चोक्तं । 4. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 84, ll. 3-4, "अन्य-स्थाने कृतं पापं गङ्गा-तीरे विनश्यति । गङ्गा-तीरे कृतं पापं गङ्गा-स्नानात् प्रणश्यति", also PadmaP., p. 737, chap. 62, v. 38, v. r.···गङ्गा-स्नानेन नश्यति ।

5. सकृत् is omitted in C.

अथ कृत-कृत्य-प्रकरणम् ।

ब्राह्मे—"गङ्गां संस्मृत्य यस्तिष्ठेत्तस्य कार्यं न विद्यते । कृत-कृत्यः स वै मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥ गङ्गा-मज्जन-शीलस्य गङ्गा-तीर-निवासिनः । अर्चां कृत्वा यथान्यायमश्व[1]-मेध-फलं लभेत् ॥" अश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीर-निवासिनमहमर्चयिषेय । गङ्गा-मज्जन-शीलस्यार्चनेऽप्येतदेव फलम् । एतत्तु केवल-गङ्गोपसेविनो बोद्धव्यम् ।

महाभारत-पाद्मयोः—"महापातक-मुख्यानि[2] यानि मे सन्ति जाह्नवि । गोविन्द-द्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि[3] ॥"

एतत्त स्नान-पूर्वकं पवित्रः सन् निर्वदयेत् । 'गोविन्द-द्वादशी' फाल्गुन-शुक्ल-द्वादशी ।

अथ मृत्यु-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"गङ्गायां मरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा । पर-ब्रह्म-स्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः ॥ गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम्[4] ॥" इति स्कन्द-पुराण-वचन-दर्शनात् "ज्ञानान्मुक्तिरि"ति सर्व-दर्शनाच्च[5] 'गङ्गायां मरणान्मुक्तिरि'ति "ज्ञानान्मुक्तिरि"ति[6] अविरोधी पदार्थः । यत्तु[7] पुराणान्तर-स्मृत्याऽन्यत्र[8] ब्रह्म-लोकादि-गमनं तत्तु कामनासु बोद्धव्यमिति ।

---

1. A. न्यायोऽश्वमेध । 2. A. संख्यानि ।
3. TithiT., chap. गोविन्द-द्वादशी, p. 342, ll. 12-13, v. r. महा-पातक-संज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
4. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 82, 3-4.
5. A. सर्व-दर्शन-दर्शनाच्च ।
6. ज्ञानान्मुक्तिरिति is omitted in C.
7. C. बहु । 8. A. स्मृत्याद्यन्यत्र ।

पारस्कर:, यच्च, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटि-शतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥" अस्यायमर्थः—अधर्मादिकस्य भोगादेव क्षयो भवेत् । क्षय-कारणमेवात्र भोगः । अन्यथा ब्रह्म-वधादीनां प्रायश्चित्त-विधायक-धर्म[1]-शास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् ।

तथा—"ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" इति वाक्यैक-वाक्यतया गङ्गा-मरणान्मुक्तिरित्यविकल-पदार्थः । तथा च भविष्ये—"कृमि-कीट-पतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवी-जले । कूलात् पतित-वृक्षाश्च तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥" "गङ्गायान्तु[2] जले मोक्ष" इति विष्णु-पुराणम् ।

स्कान्द-मात्स्ययोः—"ब्रह्मादि-देव-लोकानां मुक्तेश्च प्राप्ति-कारणम् । गङ्गैव परमो हेतुः कलि-काले विशेषतः ॥" भविष्ये—"गङ्गा-जल-स्वरूपेण तत्र ज्ञानं व्यवस्थितम् । तस्मात्तज्जल-सेवा तु कर्तव्या मोक्ष-काङ्क्षया ॥" ब्रह्माण्डे—"प्रसङ्गेनापि यैर्गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता[3] ॥" भविष्ये—"ब्रह्म-विष्ण्वादि-देवानां लोकानाप्नोति मानवः । ज्ञाने भक्त्या तु गङ्गायां[4] मरणान्मोक्ष-

---

1. धर्म not found in C. 2. C. गङ्गायाञ्च ।

"गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥"

quoted in PrāyT., p. 81, ll, 2-4 ; v. r. गङ्गायाञ्च ।

3. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 82, ll. 7-8 "ब्रह्माण्डाग्नेययोः", 1st. line of the verse "दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्" ; v. r. in the 2nd line, प्रसङ्गेनापि गङ्गा या··· ।

4. C. ज्ञानेन भक्त्या गङ्गायां ।

माप्नुयात् ॥" पुरुषेच्छा[1]-कामनायामितेषां लोकानाप्नोतीति विशेषः[2] ।

तथा—"या गतिर्योग-युक्तानां[3] या गतिर्योगिनामपि । ज्ञान-विज्ञान-निष्ठानां सा गङ्गायां मृतस्य च ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति ॥" इति-ब्रह्म-पुराण-वचन-[4]दर्शनाच्च पुरुषेच्छया[5] कामना-विशेषेषु स्वर्गादिरिति ।

ब्रह्माण्डे—गाङ्गेये[6] । "गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति पूरुषः[7] । अज्ञानाद्ब्रह्म[8]-लोकन्तु याति नास्त्यत्र संशयः ॥" अज्ञानाद् गङ्गायां[9] कामनया[10] मरणात्, "कर्णे तत् परमं ब्रह्म कथयामि वरानने"[11] इति शिव-वचन-स्वरसादित्यर्थः । भविष्ये—"अपि योजन-पर्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत् । वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं[12] दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति ॥" गाङ्गेये—

"अर्धोदकेन गङ्गायां दर्शन-स्पर्शनादिभिः[13] । अर्धोदकेन[14]

---

1. C. पुरुषः । 2. C. शेषः ।

3. C. मुक्तानां । 4. C. ब्रह्मपुराण वचनाच्च ।

5. A. पुरुषेच्छा । 6. C. ब्रह्माण्ड-गाङ्गेये ।

7. C. मानवः । This verse is found in Prāy T., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 81, l. 1, v. r. 2nd line,...लोकञ्च ।

8. C. ब्रह्मणो लोकं ।

9. A. no गङ्गाया । 10. A. कामनायां ।

11. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 82, ll. 3-4, "स्कन्द-पुराण" "गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥" 12. C. दत्त्वार्घ्यं तस्य स्वर्गं ।

13. First part is omitted in C. 14. C. तु ।

गङ्गायां म्रियतेऽनशनेन यः ॥ स याति न पुनर्जन्म ब्रह्म-सायुज्यमेति च[1] ॥" अर्धोदकं चरणान्नाभि-पर्यन्तम्[2] । 'अनशनेन' व्रतेन। कौर्मे—"यः सर्व-पाप-युक्तोऽपि[3] पुण्य-तीर्थेषु मानवः । नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्व-पातकैः[4] ॥" 'नियमेन' संयतः[5] सन् भाव-शुद्ध्या सङ्कल्प-पूर्वकेणेत्यर्थः । एतत्तु न[6] गङ्गायां, दर्शन-स्पर्शनादिभिः पाप-क्षयात् पाप-क्षयार्थं मरण-संकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् । तस्मात् पाप-क्षय-कामनया स्नात्वा मरणेच्छा चेत् तदा यथेच्छ-कामनया तनुं त्यजेदिति सर्व-सम्मतोऽयं पक्षः ।

नरसिंह-पुराणे—"जल-प्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसे । भृगु-प्रपाते सौख्यन्तु[7] रणे चैवातिनिर्मलम् ॥ अनशने मृतो यश्च स गच्छेत्तु त्रिपिष्टपम्[8] । क्रतुयाजी नाक-पृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥ तडाग-कूप-कर्ता च लभते पौष्टिकं द्विज । सुवर्ण-दाता[9] सौभाग्यं लभते तु महातपाः[10] ॥ हिरण्य-गो-

1. C. मेव च । These last two lines are found in the Prāy T., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 82, ll. 1-2, "आग्नेये" ; v. r. अर्धोदकेन जाह्नव्यां··· । 2. अर्धोदक···पर्यन्तम् omitted in C.

3. C. मुक्तोऽपि । 4. S'uddhiT., p. 186, ll. 2-3.

5. A. संयुतः । 6. न is omited in C.

7. V. r. in Hemādri, CaturVC., दान-खण्ड, chap. 4 pp. 164-165, सौरव्यं ।

8. First three lines in S'uddhiT., p. 185, l. 6f. "दान-रत्नाकरे नरसिंह-पुराणम्" ; v. r. वह्नि-साहसो···प्रपातो···अनशन-मृतो यः स्यात् । Catur VC., v. r. in last line, अनशने चाथ सन्न्यासे मृतो गच्छे त्रिपिष्टपम् ॥

9. C. दायी । Also Hemādri.

10. C. सुमहायशाः । Hemādri, लभते स्वर्महातपाः । Here,

प्रदानेन[1] निरहङ्कारमाप्नुयात्। भू-दानेन तु शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम्॥ गो-प्रदानेन तु स्वर्गं लभते निर्मलं[2] नरः[3]। अश्व-दाने महा-पुण्यं[4] कन्या-दानेन मङ्गलम्॥ द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः[5]। श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा[6] न शोचति॥ कपिला-गो-प्रदानेन परमार्थे महीयते। एकान्न-भोजो यो मर्त्यो नक्त-[7] भोजी च नित्यशः। उपवास-त्रिरात्राद्यैः शान्तः स्वर्गं सुखो भवेत्॥" 'एकान्न-भोजी' एक-भक्त-रतः[8]॥

"सरित्स्नायी जित-क्रोधी ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः। निर्मलं स्वर्ग-[9] माप्नोति तथा भूत-हिते रतः॥ विद्या-दानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात्। येन येन हि भावेन यद् यद् दानं प्रयच्छति[10]॥ तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद् यदिच्छति मानवः। यस्तु दानानि सर्वाणि[11] ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति॥ न संप्राप्य निवर्तेत[12] दिवं शान्तमनामयम्। एक-विंशत्यमो स्वर्गो निविष्टा मेरु-

---

after this, there are two additional lines :—शीत-काले महा-वह्निं प्रज्वालयति यो नरः। सर्व-सत्त्व-हितार्थाय स स्वर्गेऽप्सरं लभेत्।

1. Hemādri, भू-दानेन। 2. C. निर्मलं लभते।

3. Hemādri, गो-प्रदानेन स्वर्गं निर्मलंतु लभते नरः।

4. Op. cit., अश्व-दानेन पुण्याहं।

5. C. शक्तितः। 6. C. गङ्गा।

7. C. नक्तं। Catur VC., op. cit. उपवासो त्रिरात्राद्यै रक्ते स्वर्ग-सुखं लभेत्। 8. रत not found in C.

9. V. r. Hemādri, सुखम्।

10. Add. r. in C—"तत्तु तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः"।

11. C. सर्वाणि दानानि। Also in Hemādri.

12. C. निवर्तन्ते ; Hemādri, स प्राप्य न निवर्तेत दैवं…।

मूर्धनि ॥ अहिंसा-दान-कर्तारो यज्ञानां तपसां तथा। एतेषु ते निवसन्ति सज्जनाः क्रोध-वर्जिताः[1] ॥" एतत्तु सामान्य-जले, तीर्थादौ तु विशेषः।

अथास्थि-स्थिति-प्रकरणम्।

वैष्णवे—"शम्भोर्जटा-कलापात्तु विनिष्क्रान्ताऽस्थि-शर्कराः[2]। प्लावयित्वा दिवं निन्ये पापांस्तान्[3] सगरात्मजान्[4] ॥" विधिः ब्रह्माण्डे—"स्नात्वा तु सिक्त्वाऽप्यथ पञ्च-गव्यै-र्हिरण्य-मध्वाज्य-तिलैः प्रयोज्य। ततस्तु मृत्-पिण्ड-पुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेत-गणोपगूढाम्[5] ॥ "नमोऽस्तु धर्म-राजाय" प्रविश्य निर्मलं जलम्। "यस्तु सर्व-हितो विष्णुः स मे प्रीत" इति[6] क्षिपेत् ॥ स्नात्वा तथोत्तीर्य च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणां तु। एवं कृते प्रेत-पुर-स्थितस्य स्वर्गे गतिः स्यात् स महेन्द्र-तुल्यः[7] ॥ गङ्गा-तोयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभ-कर्मणः। न तस्य पुनरावृत्ति-र्ब्रह्म-लोकात् कथञ्चन ॥"

---

1. Hemādri, एतेषु निवसन्ति स्म जनाः क्रोध-विवर्जिताः।
2. C. शर्करात्। 3. A. पापान् यान्।
4. ViṣṇuP., part II, chap. 8, v. 10, p. 130, v. r.,··· पापाढ्यान्।
5. Cp. PrāyT,, p, 96, chap. गङ्गायामस्थि-प्रक्षेपः, स्नात्वा ततः पञ्च-गव्येन सिक्त्वा etc. The following three pādas are just the same.
6. C. प्रीतोऽस्त्विति।
7. Op. cit., p. 95, v. r., last line, स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्र-तुल्या। Raghunandana says with regard to the 1st part of this verse that it is really a variant reading, found in the Tīrtha-cintāmaṇi, of the line of the Ādi-purāṇa, "उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं स दक्षिणां विप्र-मुख्याय दद्यात्"।

अद्यामुकस्य. ब्रह्म-लोकाधिकरणक-वासैतत्-पुराधिकरणक-पुनरावृत्त्यभाव-कामः अमुकस्य इदमस्थि गङ्गा-तोयेष्वहं विनिक्षिपामि। तथा—"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गायामस्थि[1] मज्जति। गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्[2] ॥" अद्यामुकस्य मरणाहे गङ्गा-मरण-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामोऽमुकस्य इदमस्थि गङ्गा-तोयेष्वहं निमज्जयिष्ये। एवं मरणाद्दशाहं यावत् फलम्, वाक्ये चैतावान् विशेषः—मरणाह-स्थाने द्वितीयाहेत्यादि वाक्यं कर्तव्यम्।

कौर्मे—"यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च। तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते[3] ॥" अद्यामुकस्यैतन्निक्षेप्त-व्यास्थि-खण्ड-सम-संख्य-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-स्वर्गाधिकरणक-महि-तत्व-कामोऽमुकस्यैतान्यस्थि-खण्डानि गङ्गायामहं निक्षिपामि।

भविष्ये—"गङ्गा-तोयेषु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः। युगानान्तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे भवेत् स्थितिः ॥" अद्यामुकस्य बहु-युग-सहस्रावच्छिन्न-स्वर्गाधिकरणक-वास-कामोऽमुकस्येदमस्थि गङ्गा-तोयेष्वहं क्षिपामि।

ब्रह्माण्डे—"यस्मिन् काले नृणामस्थि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः। तत्-कालमादितः कृत्वा तस्य स्वर्गे भवेत् स्थितिः ॥ तावद्युग-

1. C. गङ्गा-तोयेऽस्थि and PrāyT., p. 97.

2. A. अवाप्यते। PrāyT., chap. गङ्गायामस्थि-प्रक्षेपः, p. 97, ll. 3-4.

3. PrāyT., pp. 96-97; PadmaP., सृष्टि-खण्ड, p. 738, chap. 62, v. 66; v. r. यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गा-तोये प्रतिष्ठति; also in स्वर्ग-खण्ड, chap. 21, v. 53, p. 152; v. r. तिष्ठन्ति तस्य देहिनः; and Mat P., chap. 106, v. 52, p. 318; v. r. तिष्ठन्ति हि शरीरिणः।

सहस्रन्तु नात्र कार्या विचारणा ॥" अद्यामुकस्य निर्देशव्यास्थि-सम-संख्य-युग-सहस्रावच्छिन्न-स्वर्ग-स्थिति-कामोऽमुकस्यैतान्यस्थि-खण्डानि गङ्गायामहं निक्षिपामि ।

वन-पर्वणि—"यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्ग-लोके महीयते[1] ॥" अद्यामुकस्य गङ्गाधिकरणक-यावत् कालावच्छिन्न-तज्जल-संसर्ग-स्थिति-तावत्-काल-स्वर्ग-लोक-महितत्व-कामोऽमुकस्यैतदस्थि गङ्गायामहं निक्षिपामि[2] । गङ्गा-सागर-सङ्गमस्य । महाभारते—"गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधाद्दश-गुणं प्रवदन्ति मनीषिणः[3] ॥" अद्याश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-दश-गुण-फल-कामो गङ्गा-सागर-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये ।

गाङ्गेये—"अन्तरीक्षे क्षितौ तोये पापीयानपि यो मृतः । हरि-ब्रह्म-शिवैः पूज्यं पदमक्षय्यमश्नुते[4] ॥" अद्य सर्व-पाप-क्षय-पूर्वक-हरि-ब्रह्म-शिव-पूज्याक्षय्य-पद-प्राप्ति-कामो गङ्गा-सागर-सङ्गमे तोये क्षितौ चान्तरीक्षे च प्राणानहं त्यक्ष्यामि । मुक्ति-प्राप्ति-कामो वा । पठन्ति च "जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥" इति ।

स्कान्दे—"सर्व-तीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व-दानेषु यद् भवेत् । पूजायाः[5] सर्व-देवानां तपसां यज्ञ-कर्मणाम् ॥ सर्व-पुण्या-

---

1. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 19, v. 16J, p. 140.

2. A. स्थापयिष्ये ।

3. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, p. 134, chap. 19, v. 78, v. r. 2nd line, अश्वमेधं दश-गुणं··· ।

4. Cp. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 81, ll. 2-4.

5. C. पूजायां ।

ग्रमावास्याञ्च यत् पुण्यं सम्प्रजायते। दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् स्नानाच्चैवावगाहनात्। लभते पुरुषः सर्वं कृत्वा सागर-सङ्गमे॥" ग्रद्य सर्व-तीर्थ-जन्य-पुण्य-सर्व-दान-सर्व-देव-पूजा-सर्व-तपः-सर्व-यज्ञ-सर्व-पुण्याश्रम-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गा-सागर-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये। दर्शन-स्पर्शन-पानावगाह[1]नाना-मन्यतम-करणेऽप्येतदेव फलम्।

ब्राह्मे—"यो यमर्थयते कामं पुरुषः काम-मोहितः। मरणा-ल्लभते सर्वं गङ्गा-सागर-सङ्गमे॥" ग्रद्यामुक-प्राप्ति-कामो गङ्गा-सागर-सङ्गमे मरणमहं करिष्ये।

स्कान्दे शिव-वाक्यम्—"मुक्ति-क्षेत्रेषु सर्वत्र काम्य-मृत्यु-र्विधीयते। सर्वत्र लभते कामं मरणान्नात्र संशयः॥" पाद्मे प्रयाग-प्रकरणे—"यत्र यत्र भवेन्मुक्तिर्मरणाद्दृश्यते विधिः। तत्रैव लभते काम्यं[2] मरणात् कामतो नरः॥ ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा सुरेशत्वं विशांवर। शिवत्वं लभते[3] सत्यमन्यस्य का कथा लघोः॥ रमते यस्य या यत्र बुद्धिः कामेषु कर्मणाम्। मरणात्त-दवाप्नोति शुद्धात्मा काम्यमोहितम्॥" इति दर्शनाद् यत्र[4] मरणा-न्मुक्तिः प्रतिपादिता, तत्रैव कामयेदित्यर्थः। एतेन स्वभाव-मरणान्मुक्तिः पुरुषेच्छा-कामनास्वेव विशेषोऽवगमनीयः।

ग्रथ प्रयागस्य। पाद्मे—"स्वर्ण-भार-सहस्रेण कुरुक्षेत्रे रवि-ग्रहे। यत् फलं लभते माघे वेण्यां तत्त्[5] दिने दिने[6]॥"

---

1. C. स्नानावगाह। 2. C. कामी।
3. A. ग्रालभेत्। 4. A. ग्रत्र। 5. C. तत्र।
6. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 40, p. 457; v. r. वेण्याः स्नानाद्दिने दिने; ASS., p. 1769, v. r. वेण्यां तत्तु दिन-त्रये।

अद्य प्रतिदिनं कुरुक्षेत्राधिकरणक-रवि-ग्रह-कालीन-स्वर्ण-भार-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे प्रत्यहं प्रयागे वेण्यां स्नानमहं करिष्ये। एक-दिवस-स्नाने तु माघ-पदमपनीय इयद्दिनानीति योजयेदिति।

तथा "राजसूय-सहस्रस्य राजन्नविकलं[1] फलम्। सितासितेषु माघेषु स्नातानां भवति ध्रुवम्[2] ॥" अद्याविकल-राजसूय-सहस्र-जन्य[3]-फलाविकल-[फल]-प्राप्ति-कामो माघे मासि सितासिते प्रातः स्नानमहं करिष्ये।

"गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये स्नात्वा[4] मुच्येत किल्विषात्। मनसा चिन्तितान् कामांस्तदाप्नोति [सु]पुष्कलान् ॥" अद्य किल्विष-नाश-पूर्वक-मनोवाञ्छित-बहु-पुष्कल-कामावाप्ति-कामो गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये प्रातः स्नानमहं करिष्ये। तथा—"सितासितेषु यः स्नाति माघे मासि युधिष्ठिर। न तस्य पुनरावृत्तिः कल्प-कोटि-शतैरपि[5] ॥" अद्य स्वर्गाधिकरणक-बहु-कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न-वासैतल्लोकाधिकरणक-पुनः-पाताभाव-कामो माघे मासि सितासिते प्रातः स्नानमहं करिष्ये।

पाद्मे—"आकल्प-जन्मभिः पापं सञ्चितं यन्नरैर्नृप। तद्भवेद् भस्मसान्माघे स्नातानान्तु सितासिते[6] ॥" अद्याकल्प-जन्म-

1. A. विपुलं।

2. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 41, p. 457, Cal. ed. v. r. सितासिते तु माघे च; ĀSS. p. 1769, v. r. सितासितेषु माघे तत्।

3. जन्य is omitted in C. 4. C. स्नातो।

5. MalaMT., part 1, chap. माघव-स्नान, p. 85, "मार्कण्डेय-पुराण", v. r. सितासितेषु यत् स्नानं··न तेषां पुनरावृत्तिः···।

6. Op. cit., 127. 44, p. 457, Cal. ed., v. r. आकल्प-सञ्चितं

सञ्चित-पाप-क्षय-कामो माघे मासि सितासिते प्रातः स्नानमहं करिष्ये । तथा, "सितासितेषु यो मज्जेदपि पाप-शतावृतः । मकरस्थे रवौ माघे न स गर्भेषु मज्जति ॥ दुर्वारा वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा । प्रयागे दह्यते सा तु माघे मासि नराधिप ॥ तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः । पश्चाच्चक्रिणि लीयन्ते प्रयागे माघ-मज्जनात्[1] ॥"

अद्य पाप-शत-नाश-पूर्वक-मातृ-गर्भ-मज्जनाभाव-दुस्त्यज-दुर्वार-वैष्णव-माया-दाह-पूर्वक-तेजोमय-बहु-लोकाधिकरणकानेकशोबहु-भोगोत्तर[2]-चक्रि-लीनत्व[3]-कामो माघे मासि सितासिते प्रातर्मज्जनमहं करिष्ये ।

तथा,—"संवत्सर-शतं साग्रं[4] निराहारस्य यत् फलम् । प्रयागे माघ-मासस्य[5] त्र्यह-स्नानस्य तत् फलम्[6] ॥ अद्य सार्धसंवत्सर-शत-निराहार-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे मासि प्रयागे प्रातस्त्र्यह-स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"योगाभ्यासेन यत् पुण्यं संवत्सर-शतैर्भवेत् । प्रयागे

पापं जन्मभिर्यन्नरेन्द्र प···स्नातानाञ्च··· । ASS. 1779, v. r., आकल्प-सञ्चितं पापं जन्मभिर्यन्नराधिप ।

1. Op. cit, Cal. ed., p. 456, सितासिते जले मज्जेदपि पाप-शतान्वितः ।...नैव गर्भेषु···दुस्तरा वैष्णवी···सुदुर्जया··· । ASS., P. 1769, सितासिते तु यो मज्जेदपि···रवौ राजन्···दुर्जया वैष्णवी... दह्यते सापि... ।

2. C. भोगोपभोगोत्तर । 3. A. चक्रिणि(?) लीनत्व ।

4. C. साग्रं । Also PadmaP. उत्तर-खण्ड, Cal. ed., p. 457 and ASS., p. 1769. 5. C. मासे तु ।

6. Cp. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 21, p. 153, v. 66, v. r., "प्रयागे माघ-मासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम् ।"

माघ-मासे तु त्र्यह-स्नानस्य तत् फलम्[1] ॥" अद्य बहु-संवत्सर-व्रत-योगाभ्यास-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे मासि प्रयागे प्रातस्त्र्यहं स्नानमहं करिष्ये । वन-पर्वणि—"ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत । प्रयागः सर्व-तीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नाम-संकीर्तनादपि । मृत्तिका-लेपनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते[2] ॥" अद्य पाप-प्रमोचन[3]-कामः प्रयाग-नाम-संकीर्तनमहं करिष्ये । श्रवण-मृत्तिका-लेपनयोरेकतरस्य करणेऽप्ये तदेव फलम् ।

तथा—"प्रयागमनुगच्छेत्तु वसेद्वापि हि यो नरः । संत्यक्त[4]-पापः शुद्धात्मा ब्रह्म-लोकं स गच्छति ॥" अद्य[5]-पाप-क्षय-पूर्वक-ब्रह्म-लोक-गमन-कामः प्रयाग-वासमहं करिष्ये । मात्स्ये—"प्रयागे वा भवेन्मुक्तिरिह वास-परिग्रहात् । प्रयागादपि तीर्थाग्र्यादियं काशी विशिष्यते ॥" अद्य मुक्ति-प्राप्ति-कामः प्रयागे स्नानमहं करिष्ये ।

पाद्मे—"कुरुक्षेत्र-समा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता । तस्माद्दश-गुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता[6] ॥ तस्माच्छत-गुणा प्रोक्ता[7]

1. Not traced in the Cal. ed.; ASS., p. 1769, v. 44.

2. MahBh., 3. 85. 79-80, p. 146, v. r. प्रयागं सर्व-तीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं··· ।···गमनात्तस्य तीर्थस्य···मृत्यु-काल-भयाच्चापि नरः··· ।

3. C. मोचन । 4. C. स त्यक्त 5. Add. r. C. सर्व ।

6. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 47-49, Pp. 457-458; v. r.·· यत्र कुत्रावगाहिता···दश-गुणा पुण्या । Cp. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 19, v. 162, p. 139; chap. 21, v. 50, p. 152, v. r.,···गङ्गा यत्र तत्रावगाह्यते । कुरुक्षेत्राद्दश-गुणा यत्र सिन्धु-समागता ॥ 7. Op. cit., v. r., गङ्गा ।

काश्यामुत्तर-वाहिनी। काश्याः शत-गुणा प्रोक्ता गङ्गा-यमुन-सङ्गमे॥ सहस्र-गुणिता सापि[1] भवेत् पश्चिम-वाहिनी। सा राजन् दर्शनादेव[2] ब्रह्म-हत्यापहारिणी॥" अद्य काश्याधिकरणकोत्तर-वाहिनी-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-शत-गुण-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-यमुन-सङ्गमे माघे मासि प्रातः-स्नानमहं करिष्ये। एतस्या दर्शने ब्रह्म-हत्या-हरणं फलम्[3]।

तथा—"पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सङ्गता। हन्ति कल्प-कृतं[4] पापं सा माघे नृप दुर्लभा[5]॥" अद्य कालिन्दी-सह-सङ्गत-पश्चिमाभिमुखी-गङ्गायां कल्प-कृत-पाप-क्षय-कामो माघे प्रातः स्नानमहं करिष्ये। तथा—"प्रयागे माघ-मासे तु त्र्यहं स्नानस्य[6] यद्भवेत्। नाश्वमेध[7]-सहस्रेण तत् पुण्यं[8] लभते भुवि॥" अद्याश्वमेध-सहस्र-जन्य[9]-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे मासि प्रयागेऽद्यारभ्य प्रातस्त्र्यहं स्नानमहं करिष्ये। तथा—"उपस्पृशति यो माघे मकरस्थे सितासिते। तस्य पुण्यस्य संख्यां नो चित्रगुप्तोऽपि वेत्त्यलम्[10]॥" अद्य चित्रगुप्तासंख्यात-पुण्य-प्राप्ति-कामो माघे मासि सितासिते जल-स्पर्शमहं करिष्ये।

---

1. Op. cit., v. r., सा सहस्र-गुणा तासां...।
2. Op. cit, v. r. या राजन् । C. स्पर्शनादेव।
3. A. हरण-कामः फलम्। 4. A. कल्प-शतं।
5. C. नृप-वल्लभा। PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127, 50, p. 458; v. r. या पश्चाद्वाहिनी गङ्गा...हन्ति कोटि-कृतं···।
6. C. स्नातस्य। Op. cit., 127. 56, p. 458; v. r. त्र्यह-स्नातस्य। 7. A. अश्वमेघ।
8. Op, cit., v. r. तत् फलं···। 9. C. यज्ञ-जन्य।
10. Op. cit., p. 457, v. 37, v. r. मकरार्के···। न तत्-पुण्यस्य संख्यातुं...।

तथा "वाङ्मनः-कायजं पापं नरस्य सुदृढं व्रजेत्। प्रयागे माघ-मासे तु त्र्यह-स्नानान्न संशयः[1] ॥" [2]अद्य वाचिक-मानसिक-कायिक-पाप-नाश-कामो माघे मासि प्रयागे प्रातस्त्र्यहं स्नानमहं करिष्ये। ब्रह्माण्डे[2]—"माघ-मासे तु यः स्नाति सितासित-दिन-त्रये[3]। न तस्य पुनरावृत्तिः कल्प-कोटि-शतैरपि ॥" अद्य बहु[4]कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न-स्वर्ग-[5]वासैतत्-पुराधिकरणक-परिवर्ताभाव-कामो माघे मासि सितासितेऽद्यारभ्य दिन-त्रयं प्रयागे प्रातः स्नानमहं करिष्ये। वन-पर्वणि—"प्रयागः सर्व-तीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥" अद्य सर्व-तीर्थ-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो माघे मासि प्रयागे प्रातः स्नानमहं करिष्ये। प्रकरण-बलात् सर्वत्र यथायोगं फलं गृह्णीयात्।

पाद्मे—"ये माघ-मासे वर-तीर्थ-मज्जनं कुर्वन्ति चार्धोदित-सूर्य-मण्डले। स्नात्वा तु माघे हरिमर्चयन्ति ये स्वर्गं च्युता भूपतयो भवन्ति ते ॥ भव्य-स्वरूपाः सुभगाः प्रियंवदा धर्मान्विता भूरि-धनाः शतायुषः[6] ॥" 'वर-तीर्थे' प्रयागे।

अद्य स्वर्गाधिक-रणक[7]-वास-च्युतानन्तर-भूपतित्व-भव्य[8]-

---

1. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 27. 45, p. 457 v. r.... नरस्य विलयं व्रजेत्...त्र्यह स्नातस्य निश्चितम् ॥ ASS, p. 1769,...सुदृढं भवेत्...त्र्यह-स्नानेन तत्-क्षयः ॥ 2-2. Not found in C.

3. C. दिन-त्रयं सितासिते। 4. बहु not found in C.

5. स्वर्ग not found in C.

6 Op. cit., 28. 10(b) 11, p, 468, Cal. ed., v. r. स्नात्वा च। Ass., 1776, vv. 10(b) and 11; v. r. स्नात्वा हि...भव्याः सुरूपाः।

7. C. स्वर्ग-वासाधिकरणक।

8. भव्य omitted in C.

स्वरूपत्व-सुभगत्व[1]-प्रियंवदत्व-धर्मान्वितत्व-भूरि-धनत्व-शतायुष्ट्व-भवन-कामो माघे मासि वर-तीर्थ-प्रयागे[2] अर्धोदित-सूर्य-मण्डले स्नानमहं करिष्ये। स्नात्वा हरिं पूजयेत्।

तथा प्रातः स्नानमात्रं वा—अद्य जगति महाराजत्व-भवन-कामो गङ्गा-यमुन-सङ्गमे मकर-भास्करोदये स्नानमहं करिष्ये[3]।

तथा—"विन्दन्ति कामिनः कामान् मुक्तिं यान्ति मुमुक्षवः। सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजोत्तम॥" अद्य बह्वीप्सित-काम-प्राप्ति-कामो माघे[4] प्रयागे प्रातः स्नानमहं करिष्ये। मुक्ति-प्राप्ति-कामो वा।

तथा—"सप्त-जन्म-कृतं पापं वर्तमानञ्च पातकम्। माघ-स्नानं दहेत् सर्वं पुण्य-तीर्थे विशेषतः॥ प्रायश्चित्तं न पश्यन्ति यस्मिन् पापे मुनीश्वराः[5]। पातकं पुण्य-तीर्थेषु नश्येत्तदपि माघतः[6]॥" पुण्य-तीर्थान्याह—

पाद्मे—"हिमवत्-पृष्ठ-तीर्थेषु सर्व-पाप-प्रणाशनः। इन्द्र-लोक-प्रदो माघो[7] निर्दिष्टो वेद-वादिभिः॥ सर्व-काम-फलो माघो मोक्षदो[8] वदरी-वने[9]। पापहा दुःख-हारो च सर्व-काम-

---

1. सुभगत्व omitted in C. 2. C. प्रयागे वर-तीर्थे।

3. तथा—···करिष्ये is omitted in C.

4. Add. r. C. मासि। 5. C. सुरासुराः।

6. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 128. 132-133, p. 477, Cal. ed.; ASS., p. 1782,···दहेत् कृत्स्नं...।

7. PadmaP., उत्तर-खण्ड, Cal. ed., 128. 134f., p, 477f.; ASS., p. 1782f.; v. r. इन्द्रलोकप्रदोऽक्षोदे...।

8. ASS., सर्व-काम-प्रदो माघो मोक्षकृत्...; Cal. ed. सर्व-पापहरो माघो···।

9. C. वदरी-वरे।

फल-प्रदः ॥ रुद्र-लोक-प्रदो माघो नार्मदः[1] पाप-नाशनः । यामुनः सूर्य-लोकाय भवेत् कल्मष-घातकः[2] ॥ सारस्वतोऽघ[4]-विध्वंसी ब्रह्म-लोक-फलस्तथा[3] । विशाल-फलदो माघो विशालायां द्विजोत्तम ॥ पापेन्धन-दवाग्निस्तु सर्व-पाप-क्षयावहः[4] । विष्णु-लोकाय मोक्षाय जाह्नवः परिकीर्तितः[5] ॥ सरयूर्गण्डकी सिन्धुश्चन्द्रभागा च कौशिकी । तापी गोदावरी भीमा पयोष्णी कृतवेणिका[6] ॥ कावेरी तुङ्ग-भद्रा च अन्याश्चापि समुद्रगाः[7] । तासु माघे[8] नरो याति स्वर्ग-लोकं विकिल्बिषः[9] ॥ नैमिषे विष्णु-सारूप्यं[10] पुष्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् । आखण्डलस्य लोको हि रुद्र-क्षेत्रेषु[11] माघतः ॥ माघो देव-ह्रदे देव[12]-योग-सिद्धि[13]-फल-प्रदः । प्रभासे मकरादौ च माघे रुद्र-गणो भवेत्[14] ॥ देविकायां देवता-देही गोमत्यां न पुनर्भवेत्[15] । हेम-कूटे महाकाले

---

1. A. नार्मजः ।
2. V. r. in ASS. as well as Cal. ed., कलुष-नाशनः ।
3. A. फलन्तथा । Cal. ed., ब्रह्म-लोक-फल-प्रदः ; ASS., ब्रह्म-लोकप्रदस्तथा ।
4. A. क्रियापहः । Cal. ed. and ASS. पातकेन्धन-दावाग्निर्गर्भहेतु-क्रियापहः ।
5. ASS. जाह्नवी परिकीर्तिता ।
6. ASS. and Cal. ed, कृष्णवेणिका ।
7. Cal. ed. अन्या याश्च समुद्रगाः ; ASS., याश्चान्याश्च समुद्रगाः ।
8. C. माघी ; Also PadmaP.
9. PadmaP., विकल्मषः । 10. C. सायुज्यं । Also PadmaP.
11. PadmaP. Cal. ed कुरुक्षेत्रे तु ; ASS. कुरुक्षेत्रेषु ।
12. Op. cit., विप्र । 13. C. शुद्धि ।
14. Op. cit. प्रभासे मकरादित्ये स्नानाद्रुद्र-गणो भवेत् ।
15. Op. cit., देविकायां देवता-देही नरो भवति माघतः । माघ-स्नानेन भो विप्र गोमत्यां न पुनर्भवः ।

ॐकारे मकरे तथा ॥ नील-कण्ठावृदे माघे रुद्र[1]-लोके महीयते। सर्वासां सरितां विप्र संभेदे मकरे रवौ ॥ स्नानेन सर्व-कामानामवाप्तिर्जायते नृणाम्। माघस्तु प्राप्यते पुण्यैः प्रयागे द्विज-सत्तम ॥"

"पुनर्भवं नात्र सितासितं जलं[2] गायन्ति देवाः सततं दिवि स्थिताः[3]। माघः प्रयागे किल नो भविष्यति[4] स्नाता नरा[5] यत्र न गर्भ-वेदनाम् ॥ पश्यन्ति तिष्ठन्ति च[6] विष्णु-सन्निधौ[7] मज्जन्ति येऽपि त्वत्रहमत्र मानवाः[8]। तीर्थे प्रयागे बहु-पाप-कञ्चुका मज्जन्ति[9] ते नो निरयेषु धर्मतः[10] ॥ स्वर्गेषु ते चारु चरन्ति देवव-

---

1. C. माघाद्रुद्र।

2. Op. cit., Cal. ed., अपुनर्भवदं तत्र सितासित-जलं यतः ; सितासित-जलं किल in ASS. This second line of v. 147 of the printed eds. in the anuṣṭubh metre has been converted in the Gaṅgā-vākyavalī into an Upājati foot (pāda), and therefore the arrangement of the verses is quite different here. The readings in the printed eds. are better.

3. Op. cit, Cal. ed., दिविस्थाः ; ASS. दिविष्ठाः।

4. C. माघे प्रयागे किल नो भविष्याः।

5. Op. cit., Cal. ed., स्नातानरा—।

6. Op. cit, ASS. तिष्ठन्त्यपि।

7. Here ends the first verse in the printed eds. of the PadmaP.; Cal. ed., p. 478; ASS., p. 1782.

8. C. त्वत्रहमम्भसा नराः।

9. A. मज्जन्तु। Also Padma P., Cal. ed., उत्तर-खण्ड, व्रजन्ति।

10. Op. cit. Cal. ed. and ASS. धर्मिणः।

स्तीर्थैर्व्रतैर्दान-तपोभिरध्वरैः। सार्धं विधात्रा तुलया धृतः पुरा[1] माघ-प्रयागस्तु[2] तयोर्द्वयोरभूत्॥ माघो गरीयान् अत एव सोऽधिको वाताम्बु-पर्णाशन-देह-शोषनैः[3]। तपोभिरुग्रैश्चिर-काल-वाञ्छितै[4]र्योगैरलं यान्ति नरास्तु तां गतिम्[5]॥ स्नानात् प्रयागस्य हि यां गतिं स्थिरां[6] स्नाताश्च ये माकर-भास्करोदये[7]। तीर्थे प्रयागे सुर-सिन्धु-सङ्गमे तेषां गृह-द्वारमलंकरोति[8]॥ भृङ्गावली कुञ्जर-कर्णतालिका[9] यो राजसूयाश्वर-मेध-[10]यज्ञतः। स्नानात् फलं संप्रददाति चाधिकं पापानि सर्वाणि विलुप्य[11]लीलया[12]॥"

---

1. Cal. ed., धृतं पुरः।

2. Op. cit., Cal. ed, माघे प्रयागस्य ; ASS, माघ-प्रयागस्य।

3. ASS. and Cal. ed., शोषणैः।

4. Op. cit., सञ्चितैः।

5. Cal. ed., यौगैश्च संयान्ति नरा न तां गतिम्; ASS., योगैर्न संयान्ति नराः सतां गतिम्।

6. Cal. ed., स्नानेन माघस्य हि यान्ति यां गतिम्; ASS., स्नानात् प्रयागस्य च याति (?) यां गतिम्;

7. ASS. स्नाताश्च ये वै मृग-भास्करोदये।

8. ASS. and Cal. ed.: Add. r. किं after अलंकरोति।

9. Op. cit., कुञ्जर-कर्ण-ताडिता।

10. Op. cit., राजसूयाद्वय मेव। 11. Op. cit., विलोप्य।

12. After पापानि सर्वाणि विलोप्य लीलया, there is the reading नूनं प्रयागः स कथं न सेव्यते in Cal. ed.;···न वर्ण्यते in ASS.

It is interesting to note here that almost indentical verses are found in the Svarga-khaṇḍa of the Padma-

"कलिन्द-कन्या-सुर-सिन्धु-योगः श्रीमान् प्रयागः स हि तीर्थ-राजः। गङ्गा हि सर्वत्र सदा सुरेश्वरी मोक्ष-प्रदा काम-प्रदा च कामिनाम् ॥ माघे विशेषात् फलभागिनी सा तत्रापि कामांल्लभते त्वशेषान्। अतीव पुण्या भवतीह सङ्गमे कलिन्द-कन्या-सह विश्व-विश्रुतः ॥ एवं संचिन्त्य हृदये कुर्यान्माघे निमज्जनम्। यत्र तत्र जले वापि तीर्थेषु च विशेषतः[1] ॥"

अत एव येषां येषां या याः कामनास्तास्ता अभिलष्य ते ते स्नायुः। "विन्दन्ति कामिनः कामान् मुक्तिं यान्ति मुमुक्षवः[2]।" इति विशेष-वचन-दर्शनात्।

तथा—"अत्र नारायणः स्नात्वा पत्नी-कामः सितासिते। तदैव[3] लब्धवांल्लक्ष्मीं भार्यामभृत-मन्थने ॥ उषित्वाऽत्रैव षण्मासान्[4] स्नात्वा वेण्यां यथेच्छया। त्रिपुरं पातयामास एक-वाणेन शङ्करः[5] ॥ पुरुषं शंकरं लेभे ययातिर्नाहुषो मुने। पुत्र-कामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये सितासिते ॥ धन-कामः पुरा शक्रः स्नातो

---

purāṇa, Cal. ed., (p. 72, vv. 135-137) in connection with description of the river Revā (i. e. Nerbuda).

1. These verses are not traced in the printed eds. of the Padma-purāṇa.

2. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 129. 283, p. 507.

3. PapmaP., उत्तर-खण्ड, 129. 64f., Cal. ed., अथ स।

4. Op. cit.. Cal. ed., षण्मासं।

5. Op, cit., Cal. ed., त्रिपुरं घातयामास त्रिशूलेन त्रिशूलभृत्। The Gaṅgā-vākyāvalī omits many verses after this and before पुरुषं शङ्करं लेभे, etc.

ह्यत्र[1] द्विजोत्तम। धनदस्य निधीन् सर्वांस्तज्जहार स्वमायया[2] ॥ ऋचीकेन पुरा शस्तो[3] गन्धर्वो वायसोऽभवत्। शापं मुमोच सोऽत्रैव स्नातः सद्यः सितासिते ॥ वासवस्य तु शापेन स्वर्ग-भ्रष्टा पुरोर्वशी[4]। स्वर्ग-कामाऽत्र सस्नौ सा[5] लेभे स्वर्गं ततोऽचिरात् ॥" इति संक्षेपः। काम्य-मरण-व्यवस्था तु सङ्गम-प्रकरण एव लिखिता। प्रयागे काम्य-मरणन्तु ब्राह्मणेतर-सर्व-वर्णैन चाण्डालान्तेन कर्तव्यमिति।

मात्स्ये—"संवत्सर-शतं साग्रं निराहारस्य यत् फलम्। प्रयागे माघ-मासे तु त्र्यह-स्नातस्य तत् फलम् ॥" अद्य साग्र-संवत्सर-शतावच्छिन्नोपवास-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामोऽद्यादि प्रयागे त्र्यह-स्नानमहं करिष्ये। एतेषान्तु त्र्यह-स्नान-फलत्वे विकल्पो योग-सिद्धि-न्यायात्। परिग्रहस्त्वैच्छिक एव विनिगमकाभावात्। यत्तु त्र्यह-संकल्प-क्रोडीकृतोऽपि (?) माघ-सप्तमी-प्रातःस्नानादसाधारण-संकल्पेन पुनस्तदैव स्नानाचरणं तदयुक्तं, तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात्। अन्यथा तत्त्र्यह[6]-फल-कामनया तदन्यत्वापत्तेः[7]। कथं तर्हि दिवा नाना-तीर्थ-लाभे स्नानावृत्तिः[8], विशेष-वचनादिति प्राहुः[9]। सङ्कल्पस्तु प्रातःस्नान-मात्र-विषय इति शिष्टाः ॥

---

1. Op. cit., सुस्नातोऽत्र।
2. Op. cit., जहार स च लीलया।
3. Op. cit., शप्तः।
4. Op. cit., स्वर्गाद्भ्रष्टाऽप्सरोर्वशी।
5. Op. cit., स्वर्ग-कामा च सा सस्नौ।
6. C. त्राह।
7. C तदान्यापत्तेः
8. A स्नान-वृद्धिः।
9. A. त्वह

भविष्ये—"गङ्गा-यमुनयोश्चैव सङ्गमो लोक-विश्रुतः। स एव कामिकं तीर्थं तत्र स्नानेन भक्तितः॥ यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य भवेद्धि सः। भोग-कामस्य भोगाः स्युः स्याद्राज्यं वासकामिनः॥ स्वर्गः स्यात् स्वर्ग-कामस्य मोक्षः स्यान्मोक्ष-कामिनः। काम-प्रदानि तीर्थानि त्रैलोक्ये यानि कानि च। तानि सर्वाणि सेवन्ते गङ्गा-यमुन-सङ्गमे॥ गङ्गा-द्वारे प्रयागे च गङ्गा-सागर-सङ्गमे। स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत्॥"

पाद्मे—"पञ्च-योजन-विस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम्। प्रवेशादस्य भूमौ तु अश्वमेधः पदे पदे[1]॥" तथा—"त्रीणि कुण्डानि राजेन्द्र तेषां मध्ये तु जाह्नवी। प्रयागस्य प्रवेशेन पापं नश्यति तत्-क्षणात्[2]॥ 'त्रीणी'ति, एकं प्रयाग-नगरे। द्वितीयं प्रतिष्ठान-नगरे[3]। तृतीयं यमुना-दक्षिणे अलर्क-नगरे। 'कुण्डानि' कूपा इत्यर्थः।

"धनुर्विंशति-विस्तीर्णे सित-नीलाम्बु-सङ्गमे। माघाद-पुनरावृत्ती राजसूयो भवेत्ततः॥" तथा महाभारते—"सितासिते तु यः स्नाति माघे मासि युधिष्ठिर। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्प-कोटि-शतैरपि[4]॥" अत्र स्वर्गाधिकरणक-बहु-कल्प-कोटि-शतावच्छिन्न-वास-तत्-पुराधिकरणक-पुनःपाताभाव-कामो माघे

---

1. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 22, v. 8, p. 154; v. r. second line, संप्रविष्टस्य तन्नूमावश्वमेधः पदे पदे।

2. Op. cit., chap. 20, v. 55, p. 55, p. 146; v. r. पञ्च कुण्डानि···। 3. C. प्रतिष्ठा-नगरे।

4. MalaMT., part 1, p. 85, ll. 5-6, "मार्कण्डेय-पुराणम्"।

मासि सितासिते स्नानमहं करिष्ये। अत्र च[1] प्रातः स्नानमरुणोदय-वेलायाम्, प्रातःस्नाय्यरुण-किरण-ग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादि"ति विष्णु-वचनात्[2]। यत्तु "माकर-भास्करोदये[3]" इत्यादि वाक्य-श्रवणात् सूर्योदय-कालेऽपि प्रयागे प्रातः स्नानमिति तन्न, तस्य फल-मात्र-विधायकत्वेन[4] कालाविधायकत्वात्। सामीप्य-लक्षणया च[5] एक-वाक्यत्वं सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्[6]। "मकरस्थे रवौ माघे न स्नात्यनुदिते रवौ। कथं पापैः प्रमुच्येत कथं वा त्रिदिवं व्रजेत्[7]॥" इत्यादौ बहुत्रानुदित-स्नान-श्रवणात्। मध्याह्न-स्नानन्तु कार्य्यं प्रहर-द्वयान्तर एव, "पूर्वाह्ण एव कुर्वीत" इति वचन-श्रवणात्।

पाद्मे,"कम्बलाश्वतरौ नागौ विपुले यमुना-तटे[8]। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्व-पापैः प्रमुच्यते[9]। तत्र गत्वा च संस्थाने महादेवस्य चाग्रतः[10]। नरस्तारयते पुंसो दश पूर्वान्[11] दशापरान्॥" अद्य सर्व-पाप-विनिर्मुक्ति-कामः कम्बलाश्वतर-समीपे यमुनायां

---

1. C. अत एव च।

2. VisS., 64. 9, p. 92. Ahnika T., p. 36, ll. 11- 2, chap. प्रातःस्नान and MalaMT, part 1, p. 85.

3. C. माघे-भास्करोदये। 4. C. विधायकेन।

5. च Not found in C. 6. वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्।

7. MalaMT., part 1, p. 76, ll. 6-8, in "स्कान्दे" but the verse is not actully found in this ed.; other eds. give it, e. g., Jiv.'s ed., 1895, p. 750.

8. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, 21. 28f., p. 150f. v. r. यमुना-दक्षिणे तटे। 9. Op. cit., मुच्यते सर्व-पातकैः।

10. C. चोमतः। Also PadmaP., Cal. ed.

11. Op. cit., सर्वान् दशातीतान्।

स्नानमहं करिष्ये। अत्र तज्जल-पानेऽप्येतदेव फलम्। इदन्तु स्थानं महादेवस्य। एतद्गमने तु अद्य दश-पूर्व-दशापर-[1] पुरुष-तारण-कामः कम्बलाश्वतरोपलक्षित-यमुना-तट-रूप-महादेव-स्थान[2]-गमनमहं करिष्ये।

तथा—"कूपश्चैव तु सामुद्रं प्रतिष्ठानन्तु[3] विश्रुतम्। ब्रह्मचारी जित-क्रोधस्त्रि-रात्रं यत्र[4] तिष्ठति। सर्व-पाप-विशुद्धात्मा सोऽश्वमेध-फलं लभेत्॥" अद्य सर्व-पाप-विशुद्धात्मत्वाश्वमेध-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः प्रतिष्ठाने त्रि-रात्र[5]-वासमहं करिष्ये।

तथा—"उत्तरेण प्रतिष्ठानाद्भागीरथ्याश्च[6] पूर्वतः। हंस-प्रतपनं[7] नाम त्रिषु लोकेषु[8] विश्रुतम्॥ अश्वमेध-फलं तत्र स्नान-मात्रेण[9] भारत। यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत् स्वर्गे महीयते॥" अद्याश्वमेध-फल-सम-फल-प्राप्ति-पूर्वक-चन्द्रार्क-[10]यावत्-कालावच्छिन्न-स्वर्गाधिकरणक-महितत्व-कामो हंस-प्रतपने स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु। दशाश्वमेधिकं नाम तत्तीर्थं परमं[11] भवेत्॥ कृत्वाऽभिषेकन्तु नरः[12] सोऽश्वमेध[13]-फलं लभेत्। धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति

---

1. A, दशावर।
2. रूप-महादेव-स्थान is omitted in C.
3. Op. cit., प्रतिष्ठानञ्च। 4. Op. cit., यदि।
5. A. दिवा-रात्र। 6. Op. cit., भागीरथ्यास्तु।
7. Op. cit., प्रपतनं। 8. Op. cit., तीर्थं त्रैलोक्य—।
9. Op. cit., तस्मिन् स्नात-मात्रस्य। 10. C. चन्द्र-सूर्य।
11. Op. cit., तीर्थं तत्रापरं। 12. C. तत्राभिषेकं कृत्वा तु।
13. C. अश्वमेध।

धार्मिकः ॥ चतुर्वेदेषु यत् पुण्यं सत्यवादिषु[1] यत् फलम् । अहिंसायान्तु यो धर्मो गमनात् तस्य तत् फलम्[2] ॥ अत्र भोगवती नाम वासुकेरुत्तरेण तु । तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेध-फलं लभेत्[3] ॥" [अद्य] चतुर्वेदाध्ययन-जन्य-सत्यवादिता-जन्याहिंसा-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो दशाश्वमेधिक-गमन-महं करिष्ये । अद्याश्वमेध-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-धनाढ्यत्व-रूपवत्त्व-दक्षत्व-दातृत्व-धार्मिकत्व-भावन-कामो दशाश्व-मेधिक-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये । अद्याश्वमेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो भोगवत्यां स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"यामुने चोत्तरे कूले प्रयागस्य तु दक्षिणे । ऋण-मोचनकं[4] नाम तीर्थं तु परमं ततः[5] । एक-रात्रोषितः स्नात्वा[6] ऋणैः सर्वैः प्रमुच्यते । स्वर्ग-[7]लोकमवाप्नोति अनृतश्च[8] सदा भवेत् ॥" अद्य सकलर्ण-विमुक्ति-स्वर्ग-लोकावाप्त्यमृतत्व-काम ऋण-मोचन-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर । कीर्तनाल्लभते पुण्यं दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥ अवगाह्य[9] च पीत्वा[10] च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥" अद्य सप्तम-कुल-पवित्री-करण[11]-कामः प्रयाग-मण्डलाभ्यन्तर-यमुनायां स्नानमहं करिष्ये ।

---

1. Op. cit., सत्य-वादिषु । 2. Op. cit., गमनादेव तद्भवेत् ।
3. This verse is not traced in the Cal. ed. of the PadmaP. 4. Op. cit., ऋण-प्रमोचनं ।
5. C. स्मृतम् । PadmaP., तीर्थं तत् परमं स्मृतं ।
6. Op. cit., भूत्वा । 7. Op. cit., सूर्य ।
8. अनृणी च । 9. Op. cit, 22. 27-28, अवगाढा ।
10. Op. cit., पीता । 11. करण is omitted in A.

प्रयागावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-मात्रे ।

तथा—"तिस्रः कोट्योऽर्ध-कोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तत् सर्वं जाह्नवी स्मृता[1] ॥ अद्य भुव्यन्तरीक्षाधिकरणक-सार्ध-कोटि-तीर्थ-स्नान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः प्रयागावच्छिन्न-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

तत्र माघाधि-करणक-सामान्य-तीर्थ-फलम् ।

"स्नानकृन्मानसे माघस्तत्त्व-मोक्ष-फल-प्रदः । रुद्र-लोक-प्रदो माघो नर्मदः पाप-नाशनः । सारस्वतोऽघ-विध्वंसी ब्रह्म-लोक-फलस्तथा । विशाल-फलदो माघो विशालायां द्विजोत्तमाः ॥ पापेन्धन-दवाग्निस्तु गर्भ-हेतु-क्षयावहः । विष्णु-लोकाय मोक्षाय जाह्नवः परिकीर्तितः ॥ सरयूर्गण्डकी सिन्धुश्चन्द्रभागा च कौशिकी । कावेरी तुङ्गभद्रा च याश्चान्याश्च समुद्रगाः । तासु स्नायी नरो याति स्वर्ग-लोकं विकल्मषः । नैमिषे विष्णु-सारूप्यं पुष्करे ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ आखण्डलस्य लोको हि कुरुक्षेत्रे च माघतः । माघो देव-ह्रदे विप्र योग-सिद्धि-फल-प्रदः ॥ प्रभासे मकरादित्ये माघे रुद्र-गणो-भवेत् । देविकायां देव-देहो नरो भवति माघतः ॥ माघ-स्नानेन भो विप्र गोमत्यामपुनर्भवः । हेमकूटे महाकाले ॐकारे ह्यमरे तथा ॥ नीलकण्ठ-ह्रदे माघाद्रुद्र-लोके महीयते । सर्वासां सरितां विप्र संप्लवे मकरे रवौ ॥ स्नानेन सर्व-कामानामवाप्तिर्जायते नृप । माघस्तु

1. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, 23. 7, p. 159. BhavP., uttaraparvan, chap 11, p. 485, v. 6 ; v. r. तानि ते सन्ति जाह्नवि भूम्यन्तरीक्षे in C. कोट्यर्धकोटी च in A.

प्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विज-सत्तम[1]। अपुनर्भवदं तत्र सितासित जलं यतः ॥"

पाद्मे—"शृणु राजन् प्रयागस्य माहात्म्यं पुनरेव हि। नैमिषं पुष्करञ्चैव गो-तीर्थं सिन्धु-सागरम्[2] ॥ [3]गयाञ्चा धेनुकञ्चैव गङ्गा-सागर-सङ्गमः। एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥ दश-तीर्थ-सहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा-पराः। प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः[3] ॥"

तथा—"पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यः सन्तीह भूतले। स्नातु-मायान्तु ता वेण्यां माघे मासि नराधिप ॥ ब्रह्म-विष्णु-महादेवा रुद्रादित्य-मरुद्गणाः। गन्धर्व-लोक-पालाश्च यक्ष-किन्नर-गुह्यकाः ॥ अणिमादि-गुणोपेता ये चान्ये तत्त्व-दर्शिनः। ब्रह्माणी पार्वती लक्ष्मीः शची मेधाऽदिती रतिः ॥ सर्वास्ता देव-पत्नयश्च तथा नागाङ्गना नृप। घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥ गणाश्चाप्सरसां सर्वे पितॄणाञ्च गणास्तथा। कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्न-रूपिणः ॥ स्नातुमायान्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ॥"

"भविष्ये—"गङ्गा-द्वारे दशावर्ते स्नान-पुण्य-फलं शृणु। सप्तानां राजसूयानां फलं स्यादश्व-मेधयोः ॥ उषित्वा तत्र मासार्धं

---

1. For these verses, see pp. 282-283, but the line ज्ञान-कृष्मानसे मायस्तत्त्व-मोक्ष-फलप्रदः is dropped there.

2. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap 23, v. 1, p. 159.

3. PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, chap. 23, vv. 2-3, p. 159; v. r., first line, "कुरु-क्षेत्रं गया चैव गङ्गा-सागरमेव च"; third line : परे।

षष्ठां विश्वजितां[1] फलम्। दशायुत-गवां दान[2]-पुण्यञ्च लभते नरः॥" अद्य राजसूय-सप्तकाश्वमेध[3]-द्वय-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-द्वारे गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। दशावर्त-स्नानेऽप्येषा कामना। अद्य विश्वजित्-षट्क-जन्य-फल-सम-फल-गो-लक्ष-दान-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामोऽद्यादि मासार्धं गङ्गा-द्वारे दशावर्ते[4] वा स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"सुरोत्तमञ्च गोविन्दं रुद्रं कनखले स्थितम्। स्नात्वा वाप्यथ गङ्गायां पुण्यमक्षयमाप्नुयात्॥" अद्याक्षय-पुण्य-प्राप्ति-कामः कनखले स्नात्वा तत्र सुरोत्तम-गोविन्द-रुद्र-पूजनमहं करिष्ये।

महाभारते—"तीर्थञ्च शौकरं नाम महापुण्यं मुने शृणु। यस्मिन्नाविरभूत् पूर्वं वराहाकृतिरच्युतः॥ शतमग्निचितां पुण्यं ज्योतिष्टोम-द्वयस्य च। अग्निष्टोम-सहस्रस्य फलमवाप्नुयान्नरः॥" अद्याग्निचित्कृत-ज्योतिष्टोम-द्वय-जन्य-पुण्याग्निष्टोम-सहस्र-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः शौकर-तीर्थे गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"तत्रैव ब्रह्मणस्तीर्थं ज्योतिष्टोमायुतस्य च। अश्वमेध-त्रयस्यापि स्नातस्तत्र फलं लभेत्॥" अद्य ज्योतिष्टोमायुताश्वमेध-त्रय-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो ब्रह्म-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"कुब्जाख्यं तीर्थमनघं यत्र च व्याधयोऽखिलाः। नश्यन्ति सप्त-जन्मोत्थं स्यान्नष्टं पातकं नृणाम्॥" अद्याखिल-सर्व-व्याधि-सप्तजन्मोत्थ-पातक-नाश-कामः कुब्जाख्य-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये।

1. C. विश्वजितः। 2. C. नाम। 3. C. सप्तमाश्वमेध। 4. C. कुशावर्ते।

"तथाहुः कापिलं[1] तीर्थं कपिला-धेनवोऽन्वहम्। दत्ता येनायुतान्यष्टौ स्नात्वा तस्य फलं लभेत् ॥" अद्यान्वह-दत्त-कपिला-धेन्वयुताष्टक-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः कापिल-तीर्थे[2] स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"गङ्गा-द्वारे दशावर्ते[3] विन्ध्ये च नील[4]-पर्वते। तीर्थे कनखले स्नात्वा धूत-पापो दिवं व्रजेत् ॥" अद्य धूत-पाप-स्वीय-स्वर्ग-लोक-गमन-कामो गङ्गा-द्वारे[5] स्नानमहं करिष्ये। एतेषा-मन्यतमस्य स्नानेऽप्येतदेव फलम्।

काशीमभिधाय[6] तत्रैव—"पवित्राख्यं ततस्तीर्थं सर्व-तीर्थात् पवित्रकम्। द्वयोर्विश्वजितोस्तत्र स्नानात् पुण्यं लभेन्नरः ॥" अद्य विश्वजिद्द्वय-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-कामः पवित्राख्य-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"वेणी-वाह्यं ततस्तीर्थं सरयूर्यत्र गङ्गया। सुपुण्यया महापुण्या स्वसाऽमुत्रैव[7] सङ्गता ॥ हरेर्दक्षिण-पादाब्ज-क्षालना-दमरापगा। वाम-पादोदकं विद्धि सरयूं मानसोद्भवाम्[8] ॥ तीर्थे तत्रार्चयन् रुद्रं विष्णुर्विष्णुत्वमाप्तवान्। पञ्चाश्वमेध-फलदं स्नानं तस्मिन्नघापहम् ॥" 'वेणीवाह्य' इत्यरीति[9] प्रसिद्धम्। अद्य पञ्चाश्वमेध-यज्ञ-फल-प्राप्ति-पाप-नाश-कामः सरयू-सङ्गत-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

तथा—"ततस्तु गण्डकी-तीर्थं गण्डकी यत्र संस्थिता[10]। गो-

---

1. C. अथातः कापिलं। 2. C. कपिल-तीर्थे। 3. C. कुशावर्ते।
4. A. मीन। 5. A. गङ्गा-तीरे।
6. A. काशीनामादिमभिधाय। 7. C. स्वसामुद्रैव।
8. C. मानसोत्तराम्। 9. C. दत्तवीति। 10. A. गण्डकी-लय-सङ्गता।

सहस्रस्य दानञ्च तत्र स्नानेन सम्मितम् ॥" अद्य गो-सहस्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गण्डकी-सङ्गत-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । तथा—"राम-तीर्थं ततः पुण्यं वैकुण्ठायन[1]-सन्निधौ । सोम-तीर्थं ततः पुण्यं यत्रासौ स्वकुलो मुनिः । समभ्यर्च्य शिवं ध्यायन् गणतान्तु समाययौ ॥" तथा—"चम्पकाख्यं महातीर्थं यद् गङ्गोत्तर-वाहिनी । मणिकर्णिकावद् विज्ञेया महापातक-नाशिनी ॥" अद्य महापातक-नाश-कामश्चम्पकाख्ये[2] तीर्थे उत्तर-वाहिन्यां गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"विश्वामित्रस्य भगिनी गङ्गायां यत्र सङ्गता । तत्राप्लुत्य च वृत्रारेः सम्मतस्तु प्रियातिथिः ॥ अद्य वृत्रारि-सम्मत-प्रियातिथित्व-कामः कौशिकी-सङ्गत-गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"जह्नु-ह्रदे महातीर्थे स्नानं यत्र शरीरिणाम् । एक-विंशति-सन्तान-तारकं किमतः परम् ॥" 'जह्नु-ह्रदे' एक-शाखा-नगरे गङ्गायाम् । अद्यैक-विंशति-सन्तति-तारण-कामो जह्नु-ह्रदे स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"तस्माद[तिथि(?)दिति]-तीर्थञ्च यत्राराध्यादिति-र्हरिम् । कश्यपात्तनयं लेभे तत्र स्नानं महोदयम् ॥" अद्यैक-विंशति-सन्तति-तारण-कामोऽदिति-तीर्थे स्नानमहं करिष्ये ।

तथा—"शिलोच्चयं महातीर्थं यत्र तप्त्वा तपः प्रजाः । नृपा-दिभिः सह स्वर्गं यान्ति तीर्थ-गुणाश्रयात् । इन्द्राणी नाम तीर्थं स्यादिन्द्राणी यत्र वासवम् । तपस्तप्त्वा पतिं लेभे शच्येवास्य[3] प्रभावतः ॥ पुण्यमाम्रातकं[4] नाम विश्वामित्रस्तपश्चरन् । यत्र

1. A. वेदव्वायन । 2. C. चम्पारण्याख्य ।
3. A. पत्येवास्य । 4. A. आम्रातकं ।

ब्रह्मर्षितां लेभे क्षत्रियस्तीर्थ-सेवया ॥ प्रद्युम्न-तीर्थं तपसा यत्र स्नानात् स्मरो हरेः। प्रद्युम्न-नामा पुत्रोऽभूत् स्नानं तत्र महोदयम्[1] ॥ ततो दक्षिण-प्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता। स्नानात्तत्राक्षयं पुण्यं प्रयाग इव लभ्यते ॥" तन्मुक्त-वेणी, "सप्त ग्राम" इति प्रसिद्धम्। अक्षयाक्षय-पुण्य-प्राप्ति-कामो दक्षिण-प्रयागे स्नानमहं करिष्ये। अन्येषामन्यतम-स्नाने आत्मेप्सित-कामनां कामयमानः स्नायादित्यर्थः।

ब्रह्माण्डे—"एकेन स्नान-मात्रेण विधिना भक्तिमान्नरः। अश्वमेध-फलं सद्यो गङ्गायां प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ॥" अक्षयाश्वमेध-जन्य-फल-सम-फल[2]-प्राप्ति-कामो भक्त्या वैध-गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये।

भारते—"सर्व-तीर्थेषु यत् पुण्यं सर्वेष्वायतनेषु च। तत् फलं लभते सद्यो[3] गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥" तत्र "योग-सिद्धि"-न्यायादन्यतम[4]-फल-कामनाऽधिकारि-विशेषणमिति द्रष्टव्यम्।

ब्रह्माण्डे—"प्रतिमासे चतुर्दश्यामष्टम्याञ्चैव[5] सर्वदा। पक्षयोरन्तयोश्चैव सर्व-पापेषु जाह्नवीम् ॥ भागीरथीं विशेषेण तीर्थान्यायतनानि[6] च। समायान्ति विशेषेण सर्व-पाप-हराणि च[7] ॥" यदाह—"महाज्यैष्ठी सुर-श्रेष्ठ कृताऽनन्त-फला स्मृता। तस्यान्तु जाह्नवी-स्नानं सूर्य-ग्रह-शताधिकम् ॥"

1. A. स्थाने तत्र महोदयः।
2. "सम-फल" not found in A.
3. C. सर्वं।
4. A. अन्यतमं।
5. A. कर्तव्यतामष्टम्याञ्चैव।
6. C. पुण्यान्यायतानि।
7. C. तीर्थान्यायतनानि।

अन्यच्च—"अरुणोदय-वेलायां शुक्ला[1] माघस्य सप्तमी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य-ग्रह-शतैः समा[2] ॥" अत्रैतद्वाक्ययोः सूर्य-ग्रह-स्नान[3]-जमेव [फलम्], उपस्थितत्वात्, स्नानमपि गाङ्गमेव, "सन्निहितेषु बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात्। तेन सूर्य-ग्रह-कालीन-गङ्गा स्नानस्यैव फलम् इह शत-गुणादि-रूपं भवतीत्यर्थः। एवमन्यत्र स्नान- दानादिष्वपि बोद्धव्यमिति।

स्नानं प्रकीर्णकम्।

भविष्ये—"सोम-सूर्य-ग्रहे लक्षं" व्यतीपाते इति कल्पतरुः।

तथा—"मास-त्रय-फलं तस्मात् फाल्गुनाषाढ-मासयोः। वैध-निरन्तर-मास-त्रयावच्छिन्न-गङ्गा-स्नान-जन्य-फल-प्राप्ति-कामोऽद्यादि फाल्गुनं गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये। आषाढ-स्नानेऽप्येवम्।

यम-शङ्खौ—"वैशाखे शुक्ल-पक्षे तु तृतीयायां तथैव च। गङ्गा-तोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्व-किल्विषैः[4] ॥" अद्य वैशाख-शुक्ल-तृतीयायां सर्व-किल्बिष-विमुक्ति-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

भारते। "निहत्य कामजान् दोषान् काय-वाक्-चित्त-सम्भवान्। समा-स्नानेन भक्त्या तु मोदते दिवि देववत् ॥" 'समा' वर्षम्। अद्य काय-वाक्-चित्त-सम्भव-कामज-दोष-निहनन-पूर्वक-स्वर्लोकाधिकरणक-देववन्मोदमानत्व[5]-कामोऽद्यादि भक्त्या वर्षं गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

---

1. A. शुद्धा।
2. Tithi T, chap, माघ-सप्तमी p. 146, ll. 8-9.
3. C. स्नानजन्यम्।
4. Not traced in यम-संहिता। 5. A. मोदनत्व।

अथ प्रयाग-मुण्डनं नाम[1]।

तत्र यद्यपि कल्पतरुकारेण प्रयागे मुण्डनं नोक्तं नवा तत्-प्रमाणमादर्शितमपि, तथापि बहुभिर्निबन्धकृद्भिः परिगृहीतानि तद्वचनान्यपसंगृह्यन्ते।

तथाहि—"प्रयागे वपनं कुर्याद् गयायां[2] पिण्ड-पातनम्। दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत्॥ किं गया-पिण्ड-दानेन काश्यां वा मरणेन किम्। किं कुरुक्षेत्र-दानेन प्रयागे मुण्डनं यदि॥" अतः[3] "प्रयागे वपनं कुर्यादि"ति विधिः। तत्र[4] फलाकाङ्क्षया रात्रि-सत्रादिवदानुवादिकमेव फल[5]मुन्नीयते। तच्च "किं ग[ङ्गा(?)या] पिण्ड-दानेने"ति श्रवणाद् गया-पिण्ड-दान-जन्य[6]-फलम्। तेन गया-पिण्ड-दान-जन्य-काशी-मरण-जन्य-फल-सम-फल[7]-कामोऽत्राधिकारी। इदन्तु चिन्त्यते[8]। यद्यपि मुण्डनस्य परिवापन-रूपतया तत्रानुवादेन फल-निर्देशाद्[9] न विहिते वपने फलान्वयः प्रतिभाति, वपन-वापनयोर्भेदात्; तथापि विहित-कर्माण्यनुवादस्य तत्र फलमात्र-समर्पकतया[10] विधेः[11] प्राधान्याद् विहित एवात्र फल-सम्बन्धः।

नन्वेवं वप्तुः फलं स्यान्न तु वापयितु[12]रिति चेन्न। विधेरपि हि वापन-परत्वात्। तेन कारयेदित्यर्थे कुर्यादिति णिचो लोपेन

---

1. C. मुण्डनादीनि। 2. C. गङ्गायां। 3. A. अत्र।
4. A. अत्र। 5. A. स एव वसान्नवादिष्टमेव फल(?)
6. जन्य not found in A. 7. सम-फल not found in A.
8. इदं तु चिन्त्यते not found in C.
9. A. तत्रानुवादेन फलानिर्देशे।
10. C. सम्पर्कतया। 11. A. विधिः।
12. वापयितुरिति not found in A.

निर्देशः। नन्वेवं[1] निजगर्भित[2]मेवार्थं स्फुटीकृत्य यथोक्त-फल-कामः प्रयागे वपनमहं[3] [करिषेय (?) कारयिषेय] इत्यभिलापः कार्यं इति चेत् सत्यं, किन्तु "प्रकृतिवद्विकृतिरि"ति न्यायेन प्रकृत्यनुसारेण एव "करिषेय"-शब्दाभिलापोऽत्रोचितः। अत एव [यत्र]ऋत्विग्द्वाराऽपीज्या निर्वाह्यते तत्रापि "यजेते"ति विध्यनुरोधाद् यजमानो "यक्ष्य" एवाभिलपति न तु "याजयिषेय" इति केचित्।

अत्रोच्यते। प्रकृतिवद् विकृतिरिति हि विकृति-यागेष्व-विकृति-[4]याग-धर्मांति[5]-देशो न तु लोक-वाक्यैरार्ष[6]-वाक्यस्थ-शब्द[7] नियम-विधिः, बहुत्र व्यभिचारात्। नच, "यथाश्रुति विहार[8]" इति श्रवणात् [यदेवं[9](?) यदेव] पदं श्रुतं तदत्याज्यमिति वाच्यम्, देवता-पर-शब्दस्य च तथात्वात्[10]। अयन्त्वर्थ[11]-परः शब्दः, अर्थस्यैव वापनस्यात्र देशितत्वात्। नन्वस्तु तथा, तथापि लुप्त-णिच्कमेव निर्दिश्यताम् कुर्य्यादित्यत्रैवान्वय-धीः स्यादिति चेदस्त्वेवं [तथापि] परिवापनस्य देशितत्वे[12] "अस्मदायत्ते हि शब्द-प्रयोगे किमित्यवाचकं[13] प्रयोक्ष्यामहे" इति न्यायात्

---

1. नन्वेवं not found in A.
2. A. निगर्भितम्। 3. अहं not found in A.
4. विकृति-यागेष्वविकृति not found in A.
5. अति not found in A.
6. A. देशो न तु लौकिक-वाक्ये आर्ष।
7. A. लक्ष। 8. A. तथा श्रुतिपरिहार। 9. C. यद्येवं।
10. A. तथा रीतिः। 11. C. अयमर्थ।
12. A. प रवापनस्यादर्शितत्वे। 13. A. किमित्यवाच्यं।

"कारयिषेत्र"[1] इत्येवास्तु। "यच्च" इति प्रयोगश्च न दृष्टान्तो[2] वैयर्थ्यात्। तत्र हि देवतोद्देश्यक-[3]हविस्त्यागो यागः, स च यजमान-कर्तृक एव संविभाग-पूर्वक इत्यनुवादः, तत्-त्यक्त-द्रव्य-प्रक्षेप-फलको होमः, स एव ऋत्विक्-कर्तृकः। अत एव ऋत्विजो याजका न तु यष्टारः। अत एव "विश्वामित्रस्त्रिशङ्कं याजयामास" इति टीकापीति दिक्।

एवं प्रयागावच्छिन्न-गङ्गायामपि मुण्डनम्, "केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवी-जले। तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते[4] ॥" इत्यादिभिः शिष्ट-परिगृहीत[5]-वचनैस्तत्रापि मुण्डन-विधानात्। हन्त [कं(?)वं] स्वर्ग-फलकमिदं मोक्ष-फलकञ्च प्रयागीयं मुण्डनम्। कामनायाश्च न तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा युगपत् सिद्धिः, नानाफलाधिकारिकत्वात्। कामनायाश्च युगपदसम्भवात्। ततश्च विध्याकाङ्क्षायां गङ्गा-मुण्डनमाद्यं "गङ्गां प्राप्य"त्यादि-श्रवणात् तस्य प्राप्ति-मात्राधिकारित्वात्। प्रयाग-मुण्डने तु न तथा, तत्र कालाश्रवणात्। ननु प्रयागे "मुण्डनञ्चोपवासश्च" इत्यादि-श्रुत्या मुण्डनोपवासयोरेक-कालीनत्वं प्राप्यते। उपवासश्च तत्र प्राप्ति-दिने कर्तव्य इति तत्र मुण्डनमपि तथाऽस्त्विति चेत्, सत्यम्, उपवास-मुण्डनयो-रपि तत्र प्राप्ति-निमित्तकत्वात्, तस्य च मुण्डनस्य गङ्गा-मुण्डनेनैव काम्येन प्रसङ्गतो निर्वाहात्। यत्तु तत्र काम्यं[6] मुण्डनं तदनियत-कालम् अतो दिनान्तरे[7] स्थले[8] तदनुष्ठानम्।

---

1. C. करिष्ये। 2. C. दृष्टान्तेन। 3. A. देवतोद्दिश्य।
4. प्रायश्चित्त-तत्त्व p. 78, ll. 6-7
5. परि not in C. 6. A. काम्य।
7. प्रयाग-मुण्डनाभ्यन्तरे not found in C. 8. C. स्थाने।

नन्विदं[1] मुण्डनं काम्यञ्चेत्[2] स्नानवत् प्रतिदिनमापद्येत। तत्[3]-प्राप्ति-निमित्तकमिति चेत्, प्रथम-मात्रं[4] क्रियेत[5]। निमित्त-काम्ययोस्त[6]दहरेव सन्निपातात्, समर्थस्य चोपा-योगादिति। अत्र [चेत्(?)च]

"संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि।
मुण्डनञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन कारयेत्[7] ॥"

इति वचनादेकोपाधिक-प्रयुक्तं मुण्डनं दश-मासाभ्यन्तरे पुनस्तीर्थे न कर्तव्यम्। न चैवं प्रयागीयं प्रथम-मुण्डनमपि न स्यात्तदा[8] तस्यापि तदवच्छिन्न-गङ्गा-मुण्डनापेक्षया द्वितीय-त्वादिति वाच्यम्, तस्य प्रयाग-विहितस्य गङ्गा-मुण्डनेन भिन्नाधि-कारिकेण प्रसङ्गतस्तन्त्रतो[9] वा न[10] निष्पत्तिरिति पृथगनुष्ठानस्य तत्र न्याय्यत्वादि[11]त्याहुः। तन्न, एतद्वचनस्य निर्मूलत्वात्, समूलत्वेऽपि प्राप्ति-निमित्तक-मुण्डन-परत्वात्। तन्निमित्त-कोपवास-साहचर्याद् व्रजेदित्यभिधानाच्चेति। अत्रोच्यते, "गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत्। स कोटि-कुल-संयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्[12] ॥" इत्यादिना अकरणे निन्दा-

---

1. C. तदिदं।
2. A. केवल-काम्यं चेत्।
3. तत् omitted in A.
4. C. प्रथममेव।
5. C. क्रियते।
6. C. स्तु तदहरेव।
7. प्रायश्चित्त-तत्त्व, p. 76, ll. 12-13.
8. तदा omitted in A.
9. C. प्रसङ्गात्तन्त्रतोऽपि।
10. न omitted in A.
11. A. तत्रान्याय्यत्वात्।
12. प्रायश्चित्त-तत्त्व, p. 77, ll. 10-11.

श्रवणात् करणे फल-श्रवणाच्च प्रयाग-मुण्डनं नित्य-काम्यतया सिद्धम् । तच्च सकृत् करणादेव शास्त्रार्थ-सिद्धेरेकस्यां यात्रायामेकमेवानियत-कालञ्चेत्यवसीयते । एवं तदवच्छिन्न-गङ्गा-मुण्डनमपीति ।

अन्ये तु, प्रयाग-गङ्गयोः प्राप्ति-निमित्तकमेकैकं मुण्डनम् । तथा स्वर्ग-फलमेकैक[तमो(?) मतो] नैमित्तिकयोः काम्य-प्रसङ्गेन काम्ययोश्च तन्त्रेणानुष्ठानमिति प्राप्ति-दिन एव सकृदेव मुण्डनम्, प्रयाग-मुण्डनाभ्यन्तरे गङ्गा-मुण्डनमिति चतुर्णामेव निर्वाह इत्याहुः ।

अत्र स्त्रीणां प्रयाग-प्राप्तानां मुण्डने प्राप्ते "सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलि-द्वयम् । एवमेव तु नारीणां शिरसो मुण्डनं भवेत्[1] ॥" इत्यादेः प्रायश्चित्त-प्रकरणे[2] श्रुतस्या-प्याकाङ्क्षायां तेनैवात्रान्वयात् प्रयागेऽपि तासां द्व्यङ्गुल-केशाग्र-कर्तन-मात्रं वपनमिति वदन्ति[3] । तन्न, "केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्वपापानि देहिनाम् । तिष्ठन्ति (?) तीर्थ-स्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्[4] ।" इत्यादिना तीर्थे केश-मूल-वपनस्यैव विशिष्य विहितत्वात् इति ।

अन्ये तु, प्रयागे प्राप्ति-निमित्तक[मेक]मेव[5] मुण्डनं फल-श्रवणात् काम्यमपि, भेदे प्रमाणाभावात् । एवं गङ्गा-प्राप्ति-

---

1. प्रायश्चित्त-तत्त्व, chap. प्रायश्चित्त-पूर्वाह्न-कृत्य, p. 118, ll. 6-7. v. r. सर्वत्रैव तु···स्मृतम् ।

2. A, प्रयागस्य प्रकरणे । 3. वदन्ति is omitted in C.

4. PrāyT., p. 78, ll. 2-4. v. r. केश-मूलान्युपाश्रित्य सर्वं···

5. C. निमित्तकमेकं ।

निमित्तकमपि फल-श्रवणेन काम्यमपि। काम्यत्वोभयत्र[1] स्वर्ग एवेति युगपद्देवोभय-प्राप्ति-रूप-निमित्त-सम्बन्धादुभय-कामना-सत्त्वात् प्राप्ति-दिन एव तन्त्रेणैवो[2]भय-सिद्धिरित्याहुः।

तदयमत्र प्रयोगः। अक्षत-वैध-यात्रेण[3] प्राच्यां गोतम-मुन्याश्रमात्[4] प्राक् पूर्व-दिने उषित्वा प्रवेश-दिने प्रातः-स्नानादि कृत्वा प्रयाग-प्रवेशनादि-संकल्पः करणीयः। तद् यथा, अद्य प्रयाग-मण्डल-भूम्यधिकरणक[5]-मत्कर्तव्य-पद-[प्रक्षेप] सम-संख्याश्वमेध-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः प्रयाग-मण्डल-प्रवेश-पूर्वक-तद्भूम्यधिकरणक-गमनमहं करिष्ये। इति संकल्प्य प्रयागं प्राप्य आदावुद्धृतोदकेन स्नात्वा ततः शुचिर्वर्णी[6] प्रविश्य—अद्य माघे विष्णु-पुर-गमन-कामो गङ्गा-यामुन-सङ्गमे स्नानमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य यथाशास्त्रोक्त-विधानात्, तदस्नाने सर्व-साधारण-विधिनापि[7] स्नायात्।

अथैवं [8]यथाभिलषित-कामनया स्नात्वा[9] नित्य-कर्म-देवतार्चनान्तं[10]कृत्वा अद्य गङ्गा-पतिष्यावच्छेद[11]नीय(?)-लोम-सम[12]-संख्य-बहु-वर्ष-सहस्रावच्छिन्न-स्वर्ग-लोक-महितत्व-कामो गङ्गायां वपनमहं [करिष्ये (?) कारयिष्ये]। इति संकल्प्य स्वलोप-विष्टस्तथा वापयेद् यथा[13] स्वयमेव केशादीनि[14] गङ्गायां

---

1. A. काम्यश्चेत् यत्र। 2. एव not found in A.
3. A. अक्षत-वेध-मात्रेण। 4. C. गौतमाश्रमात्।
5. C भूम्यधिकारक। 6. C. शुचिर्वेला।
7. C. विधानादपि। 8. C. तथैव।
9. यथाभिलषित-कामनया स्नात्वा is omitted in C.
10. C. देवतार्चनं। 11. C. पतिष्ययावच्छेद(?)।
12. सम omitted in C. 13. यथा omitted in C.
14. C. केशादीनि यथा।

पतन्ति । अन्यद् यथोक्त-कामनया वा कामयेत्[1](?) । ततः स्नात्वा वस्त्रान्तरं परिधाय, अद्य स्वर्ग-प्राप्ति-कामस्तीर्थोपवासमहं करिष्ये । इति उपवसेत्[2] । ब्रह्म-लोक-प्राप्तिः फलमस्येति[3] केचित् । एतयोराकर-वचनन्तु पूर्वमुक्तमेव । ततः श्राद्धाधिकारिणा तीर्थ-प्राप्ति-निमित्तकं पार्वण-श्राद्धं[4] कार्यम् । तदसम्पत्तौ षट्पुरुष-पिण्ड-दानमपि । वस्तुतस्तु निमित्ततयोपवासानुष्ठान-सम्भवेऽपि विश्वजिन्न्यायेन[5] फल-कल्पने[6] गौरवादयमुपवासो निष्फल एव देशना-बलात् । ततश्चानेनैव उपवासेन सम्पन्नाधिकार-स्तदुत्तर-दिने ऋण-मोचन-तीर्थे स्नायात् । एतत्तु स्नान-प्रकरणे व्यासेनोक्तमेव । अथ कस्मिन्नपि मासे कस्मिन्नपि दिने प्रयाग-मुण्डनम् । तच्च प्रयागाभ्यन्तरे ब्रह्म-कूप-सन्निधानादौ क्वापि शुचौ देशे कार्यम् । कारित-गङ्गा-वपनस्यापि[7] तत्राधिकारः, कामना-भेदादावश्यकत्वाच्च । अद्य [प्रयाग(?) गया] पिण्ड-दान-जन्य-फल-सम-फल-[कामो (?) काशी]-मरण-जन्य-फल-सम-फल-कुरुक्षेत्र-दान-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामः प्रयागे वपन-महं [करिष्ये (?) कारयिष्ये] । इति संकल्प्य स्थल एव [कारयितव्यम्(?) वापयितव्यम्], केचित्तु नेदमाचरन्ति ।

अथ प्रयाग-मरण-प्रकरणम् ।

तत्र मत्स्य-पुराणे—"आ प्रयागात् प्रतिष्ठानाद् आ पुरो वासुकेह्रदात् । कम्बलाश्वतरौ नागौ नागाच्च बहुमूलकात् ॥

---

1. A. वाचामयेत्(?) । 2. A. उपस्पृशेत् । 3. C. फलमिति ।
4. श्राद्ध omitted in A. 5. A. विशुद्धि-न्यायेन ।
6. फल-कल्पने omitted in A. 7. C. गङ्गावगाहनस्यापि

एतत् प्रजापति-क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः[1] ॥"

ऋग्वेदेऽपि[2]—"सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुता दिवमुत्पतन्ति। ये वै तनुं विसृजन्ति धीरास्ते वै जनासो अमृतत्वं[3] भजन्ते ॥" अत्र प्रजापति-क्षेत्रे यस्य मरणं भवति, स मोक्षभाग् भवतीत्यर्थः।

काम्यमप्यत्र मरणम्। अत्र तु सर्व-वर्णानामधिकारः। तदुक्तं तत्रैव मात्स्ये—"न देव-वचनात्तात न लोक-वचनादपि। मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागे मरणं प्रति ॥ दश-तीर्थ-सहस्राणि षष्टि-कोव्यस्तथापराः। तत्रैव तेषां सान्निध्यं कीर्तितं कुरु-नन्दन ॥ या गतिर्योग-मुक्तस्य[4] सत्पथस्थस्य धीमतः। सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गा-यमुन-सङ्गमे[5] ॥"

तथा—"व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो[6] वापि भवेन्नरः। गङ्गा-यमुनमासाद्य[7] यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥ दीप्त-काञ्चन-वर्णाभैर्विमानैः सूर्य-वर्चसैः[8]। गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे मोदति[9] मानवः ॥ ईप्सितांल्लभते कामान् वदन्ति ऋषि-पुङ्गवाः।

---

1. MatP., chap. 104, vv. 5-6, p. 311, v. r. आ प्रयाग-प्रतिष्ठानादा पुराद्वासुकेर्ह्रदात्।...नागौ नागश्च बहु-मूलकः।...ततः स्नात्वा...। 2. C. श्रुतिरपि। RVK., 10. 75. 1.

3. A. एतद्वै। 4. A. युक्तस्य।

5. न देव—सङ्गमे traced in MatP., p. 316, chap. 106, v. 11-12; v. r....लोक-वचनात्तथा। ते...गमनं प्रति। तेषां सान्निध्यमत्रैव ततस्तु...। योग-युक्तस्य सत्यस्थस्य मनीषिणः।

6. MatP., दीनो वृद्धो। 7. Op. cit. यमुनयोर्मध्ये।

8. Op. cit. सन्निभैः। 9. Op. cit. क्रीडति।

सर्व-रत्नमयं दिव्यं नानाध्वज-समाकुलम् ॥ वराङ्गना-समाकीर्णं विमानं शुभ-लक्षणम्[1] । गीत-वादित्र-निर्घोषैः[2] प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥ यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीण-कर्मा दिवश्च्युतः ॥ हिरण्य-रत्न-संपूर्णे प्रशुद्धे[3] जायते कुले । तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति[4] ॥"

तथा—"वट-मूलं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्[5] । सर्व-लोकानतिक्रम्य रुद्र-लोकं स गच्छति ॥ तत्र ते द्वादशादित्यास्तपन्ते चन्द्रमाश्रिताः[6] । निर्दहन्ति जगत् सर्वं वट-मूलं न दह्यते[7] ॥" 'वटो'ऽक्षय-वटः । तथा—"हरिश्च भगवांस्तत्र प्रजापति-पुरस्कृतः[8] ।" अस्तीति शेषः

तथा—"[9]उर्वशी-पुलिने रम्ये विपुले हंस-पाण्डुरे । परित्यजति यः प्राणाञ्छृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ षष्टिं वर्ष-सहस्राणि षष्टिं वर्ष-शतानि च । वसेत् स पितृभिः सार्धं स्वर्ग-लोके नराधिप[10] ॥ उर्वशीञ्च सदा[11] पश्यन्देव-लोके नराधिप[12] ।

---

1. सर्व-रत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वज समाकुलैः । वराङ्गना-समाकीर्णैर्मोदते शुभ-लक्षणैः । 2. Op. cit., वाद्य-विनिर्घोषैः ।

3. Op. cit., समृद्धे । Also MatP.

4. "व्याधितो—गच्छति" traced in MatP., p. 313, chap. 105, v. 3-8 (a).

5. Op. cit., विमुञ्चति । 6. Op. cit., रुद्र-संश्रिताः ।

7. वट-मूलं समासाद्य—दह्यते found in MatP., p. 315, chap. 106, vv. 11-12. 8. MatP., p. 316, chap. 106, v. 18B.

9. "उर्वशी—जायेत रूपवान्" traced in MatP., p. 317, chap. 106, v 34-45 ; v. r. उर्वशी-रमणे पुण्ये विपुले हंस-पाण्डुरे ।

10. C. महीयते । 11. C. यदा ।

12. Op. cit., स्वर्ग-लोके नरोत्तम ।

पूज्यते सततं देवैर्ऋषि[1]-गन्धर्व-किन्नरः ॥ ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीण-कर्मा दिवश्च्युतः । उर्वश्यो-सदृशीनान्तु कन्यानां लभते शतम् ॥ मध्ये नारी-सहस्राणां बहूनाञ्च पतिर्भवेत् । दश-ग्राम-सहस्राणां भोक्ता भवति भूमिपः ॥ काञ्ची-नूपुर-शब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । भुक्त्वा भुवि पुमान्[2] भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः[3] ॥" तथा—"शुद्धाम्बर[4]-धरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः । एक-कालन्तु भुञ्जानो मासं भोग-पति[5]र्भवेत् ॥ सुवर्णालंकृतानान्तु[6] नारीणां लभते शतम् । पृथिव्यामासमुद्रायां महा-भोग-पति-[7] र्भवेत् ॥ धन-धान्य-समायुक्तो दाता भवति नित्यशः । स भुक्त्वा विविधान् भोगां[8]स्तत्तीर्थं स्मरते[9] पुनः ॥" तथा—"कोटि-तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । कोटि-वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते ॥ ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीण-कर्मा दिवश्च्युतः[10] । सुवर्ण-मणि-मुक्ताढ्ये कुले[11] जायेत रूपवान् ॥"

तथा—"अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते । मृतस्तु लभते स्वर्गं नरकञ्च न पश्यति[12] ॥ अप्सरोगण-संगीतैः

---

1. Op. cit., पुत्र ऋषि । 2. Op cit., v. r. भुक्त्वा तु विपुलान् ।
3. Op. cit., भजते पुनः । 4. Op. cit., शुक्लाम्बर ।
5. Op. cit., भूमि-पति । 6. A. सुवस्त्रालङ्कृतानान्तु ।
7. Op. cit., महाभूमि-पति··· ।
8. Op. cit., भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् । 9. Op. cit., लभते ।
10. A. दिव-च्युतः । 11. Op. cit., मुक्ताढ्य-कुले in MatP.
12. cp, SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, p. 2219, chap. 27,
"अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनि-गतोऽपि वा ।
गङ्गायां यो मृतो मर्त्यो नरकं स न पश्यति ॥"

सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते । हंस-सारस-युक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीण-कर्मा दिवश्च्युतः । सुवर्ण-मणि-मुक्ताढ्ये जायते विपुले कुले[1] ॥" तथा—"गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये [पुरी (?) करी] षाग्निन्तु कारयेत् । अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रिय समन्वितः ॥ यावन्ति रोम-कूपाणि तस्य गात्रे तु धीमतः । तावद्वर्ष-सहस्राणि स्वर्ग-लोके महीयते ॥ ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीप-पतिर्भवेत् । स भुक्त्वा विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः[2] ॥"

तथा—"यस्तु देहं निकृत्य स्वं शकुनिभ्यः प्रयच्छति । विहगैरुपभोक्तव्यः शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ शतं वर्ष-सहस्राणां सोम-लोके महीयते । तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ॥ गुणवान् रूप-सम्पन्नो विद्वांश्च प्रिय-वादकः । भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः[3] ॥" तथा—"शृणु राजन् प्रयागे तु अनशन-फलं विभो । प्राप्नोति पुरुषो धीमाञ् श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥ अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रिय-समन्वितः । अश्वमेध-फलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ॥ कुलानि तारयेद्राजन् दश पूर्वान् दशापरान् । मुच्यते सर्व-पापेभ्यो गच्छेच्च परमं पदम्[4] ॥ पञ्च-योजन-विस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले ।

1. MatP., p. 319, chap. 107, vv. 4-6.

2. Op. cit., v. 9 ; v.r. करीषाग्निं यस्तु साधयेत् ।...गात्रे तु देहिनाः । स्मरते पुनः ।

3. MatP., chap. 107, vv. 17-19, p. 320 ; v. r. यः स्वदेहन्तु कर्तित्वा । विहगैरुपभुक्तस्य...॥...भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ।

4. MatP., chap. 103, vv. 3-5, p. 320 ; v. r. अनाशक-फलं विभो । अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च ।...गच्छेत्तु परमं पदम् ।

व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भाविनस्तु चतुर्दश। नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत्[1] ॥"

तथा—"येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता[2]।" इदमुपक्रम्य—"प्राणांस्त्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम्[3]।" तथा—"[4]आपत्तीर्थमिति ख्यातं दक्षिणे यमुना-तटे। पश्चिमं धर्मराजस्य तीर्थन्तु नरकं स्मृतम्। तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः[4] ॥"

तथा—यमुनोत्तर-तटमुपक्रम्य—"अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्व-पापहराः शुभाः। तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽ-पुनर्भवाः[5] ॥ गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्य-फले स्मृते। केवलं ज्येष्ठ-भावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥"

तथा—"जन्मान्तर-सहस्रेण[6] योगी लभ्येत वा नवा[7]। यथा योग-सहस्रेण योगो लभ्येत वा नवा[8] ॥ यस्तु सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। तेन दानेन दत्तेन योगो लभेत वा नवा[9]। प्रयागे तु मृतस्येदं सर्वं भवति नान्यथा[10] ॥"

---

1. Op. cit., vv., 9-10; v. r.···विस्तीर्णं···मण्डलं।...सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश। After विस्तीर्णं···मण्डलं, there is an additional line in the MatP., प्रविष्ट-मात्रे तद्भूमावश्वमेधः पदे पदे। 2. Op. cit., v. 24.

3. Op. cit. v 26B. 4-4. Op. cit., v, 29.

5. Op. cit., vv, 31-32, v. r., पापहराः स्मृताः।

6. Op. cit, सहस्रेभ्यो। 7. Op. cit, लभ्येत मानवैः।

8. Op. cit, मानवैः। 9. Op. cit, योगं नाभ्राति मानवैः।

10. "जन्मान्तर—नान्यथा", op. cit., chap 110, vv. 10-12.

प्रयागं स्मरतोऽन्यत्रापि मरणे फलं तत्रैव—"देशस्थो यदि वाऽरण्ये विदेशे यदि वा गृहे। प्रयागं स्मरमाणोऽपि यस्तु प्राणान् परित्यजेत्॥ ब्रह्म-लोकमवाप्नोति वदन्ति ऋषि-पुङ्गवाः। सर्व-काम-फला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी॥ ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति। स्त्री-सहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तु वै शुभे॥ मोदते ऋषिभिः सार्धं स्व-कृतेनेह कर्मणा। सिद्ध-चारण-गन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः॥ ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बु-द्वीप-पतिर्भवेत्। ततः शुद्धानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः॥ रूपवान् वित्त-सम्पन्नो भवतीति न संशयः। कर्मणा मनसा वाचा तस्य धर्मो व्यवस्थितः[1]॥"

विघ्न-प्रकरणम्।

स्मृतिः—"षष्टिर्विघ्न-सहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति सन्ततम्[2]। निवारयन्त्यभक्तांस्तान्[3] पाप-कर्म-रतांस्तथा[4]॥ काम-क्रोध-महामोह-लोभादि-निशितैः शरैः। प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च॥" कालिका-पुराणे—"रुद्रेण रक्ष्यते देवी मोहयित्वा तु मानवान्। येन साधारणी बुद्धिर्गङ्गायामपि जायते॥"

---

1. Op. cit., chap. 105, vv. 10-12., vv. 8(b)—14(a), p. 313; v. r.,…विदेशस्थोऽथवा गृहे…मन्दाकिन्यास्तटे शुभे… सुकृतेनेह कर्मणा।…ततः शुभानि कर्माणि…गुणवान्…। धर्मः सत्य-प्रतिष्ठितः॥ V. r. also in C. गुणवान् वित्त।

2. C. नित्यशः।

3. C. निवारयत्यभक्तांश्च।

4. PrāyT., p. 92, ll. 6-7.

अथ प्रतिषिद्ध[1]-प्रकरणम् ।

भविष्ये[2]—

"गङ्गा-भक्ति-रतस्त्वस्थि-श्लेष्मासृङ्मांस-सञ्चयान् ।
उच्छिष्टं न क्षिपेदापो[3] हस्त-पादैर्न ताडयेत् ॥"

ब्रह्माण्डे—

"गङ्गां पुण्य-जलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं नाम नैर्माल्यं मल-घर्षणम् ॥ गात्र-संवाहनं क्रीडां प्रतिग्रह-मथारतिम् । अन्य-तीर्थ-रतिञ्चैव अन्य-तीर्थ-प्रशंसनम् । वस्त्र-त्यागं तथा घातं सन्तारञ्च विशेषतः[4] ॥" स्कान्दे—"नाभ्यङ्क्तिः प्रविशेत्तु गङ्गायां न मलार्दितः । न जल्पन् न मृषा वीक्षन् वदन्नणृतं वचः[5] ॥" 'मृषा वीक्षन्' इतस्तत इति ।

ब्राह्मे—"स्नायीत तैलवान् प्राज्ञ[6]स्तट-भूमिमुपेयिवान् ।" 'तट-भूमिं'[7] निकट[8]भूमिं गत्वा जलान्तरे गात्रादि-प्रक्षालनं कृत्वा स्नात्वा पश्चाद् गङ्गायां स्नायादित्यन्वयः[9] । अन्यथा दोष-द्वयापत्तेः । एको[10] निषिद्धाचरणम् [अन्यः] स्नान-फलाभावश्च, मल-कर्षणत्वात् ।

---

1. C. निषिद्ध । 2. भविष्ये omitted in A.

3. C. क्षिपेच्चापो ।

4. PrāyT., p. 98, ll. 2-6, v. r.,…चतुर्दश विवर्जयेत्… शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं…वस्त्र त्यागमथाघातं ·· ।

5. A. नरः । PrayT., p. 98, ll. 12 16 ; v. r. नाभ्यङ्क्तिश्चेत् प्रविशेद् गङ्गायां··· ।

6. Op. cit., v. r. तैलवान् विप्र…।

7. तट-भूमिं not found in A. 8. A. निकट-वर्ति ।

9. C स्नानायादित्यर्थः । 10. C. एकस्मिन् ।

तथा च गरुड-शङ्खौ—"नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मल-कर्षणम् । तीर्थाभावे[1] तु कर्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः[2] ॥" 'नित्यं' प्रातः स्नान-परम्, 'नैमित्तिकं' चण्डालादि-स्पर्श-निमित्तम् । क्रियाङ्गं' जपादि-कर्माधिकार-हेतुः । 'मल-कर्षणम्' अभ्यङ्ग-पूर्वकम् । ज्योतिः-शास्त्रोक्तं पुष्य-स्नानादि काम्यम्, नद्याधारकं फलार्थं क्रिया-स्नानञ्चादाय शङ्खेन षोढा स्नानमुक्तम् ।

अत्र क्रिया-स्नान एवायतन-धर्मो विहितः । प्रातः-स्नाने "यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः"[3] इ [त्य] तिदेश-धर्मः अत्राहरहः स्नाने कात्यायनाद्युक्तः । स्नानान्तराणि मज्जन-मात्र-रूपाणि, धर्म-सम्बन्धे प्रमाणाभावात् । न चातिदेशः सर्वेषामकर्मत्वे विशेषोद्देशेन धर्म-विधिर्निरस्यते । न च गुण-फलविशेष-स्तदभावात् अपि धर्माभाव उक्तः । काम्य-पुष्य-स्नान-मलापकर्षयोस्तु लौकिकयोः "लौकिकं लौकिक-धर्माङ्गमि"ति दक्ष-सूत्रेण साधितत्वात् नालौकिकाङ्गं सम्बन्धः क्रियाङ्ग-स्नानेऽप्यङ्गिरेव शुद्ध्यतीत्यभिधानाद्धर्माभावः । अत एवाह हेत्वन्तर-प्रयुक्ते निमज्जन-मात्रेऽपि क्रिया-स्नानस्य पृथगनुष्ठानं हरिहरोऽपि

---

1. C. तीर्थाभावेऽपि ।

2. AhnT., p. 90, ll. 10-11, स्नान-प्रकरण, "यमः" ; v. r. क्रियाङ्ग-मल-कर्षणम् । For S'ankhaS., see SmrSam., p. 280, chap. 8, v. 1, 2nd. line, क्रिया-स्नानं तथा षष्ठं षोढा-स्नानं प्रकीर्तितम् । For explanations of these types of baths, see SankhaS., op. cit., vv. 2-7. *This eighth chapter of the SankhaS is missing in some editions of the same.*

3. KātS., 10. 1, p. 312 ; see also AhnT. चतुर्थ यामार्ध-कृत्य, p. 355 of Jīvānanda's ed.

क्रिया-स्नान-पृथक्-स्नानयोरेव धर्ममाह क्रियास्नानं किन्तु इदं फलार्थितया कथितमप्यहरहः-स्नानादभिन्नं तत्रापि पाप-क्षय-रूपस्य फलस्य सत्त्वादिति भट्टनयेन[1] विशेषमाह। अत एव फलाभाव-प्रसङ्गात् अभक्तो न स्नायादित्यर्थः।

मात्स्ये—"यस्तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् तीर्थेष्वायतनेषु च। हिरण्यं रजतं ताम्रं यच्चान्यद्वस्तु किञ्चन। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते॥" स्मृतिः—"गङ्गा-विक्रयणाद्राजन् विक्रीतः स्याज्जनार्दनः। जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवन-त्रयम्॥" भविष्ये—"गङ्गाया महिमानं ये न मन्यन्ते नराधमाः। कुतार्किका नास्तिका ये ते वै रौरवगामिनः॥" 'कुतार्किकाः' विकल्पिकाः[2] वेदार्थस्यान्यथा कल्पका इत्यर्थः, 'न मन्यन्ते' इति स्तुति-वाद इति ये मन्यन्ते।

तथा—"गङ्गां प्राप्यापि ये मर्त्याः प्रीयन्ते न रमन्ति च[3]। न तारयति तान् गङ्गाऽभक्तान् पाप-रतांस्तथा[4]॥" मात्स्ये—"गङ्गां प्राप्यापि ये मर्त्याः शुद्धां भक्तिं न कुर्वते। तीर्थान्तरे रतिं कुर्युस्ते वै निरयगामिनः॥" तथा—"सर्वोत्तमां महादेवीं सर्वोत्कृष्टां वरप्रदाम्। अन्य-तीर्थ-समां कुर्युस्ते वै निरयगामिनः॥" तथा—"भागीरथीं महापुण्यां गङ्गां त्रिपथगामिनीम्। अन्य-तीर्थ-समां कृत्वा कुम्भीपाकेषु मज्जति॥" पाद्मे—"अन्य-तीर्थ-समां गङ्गां यो ब्रवीति नराधमः। स याति नरकं वैश्य रौरवं दारुणं महत्॥"

स्कान्दे—"गङ्गा-तीरं परित्यज्य येऽन्य-तीर्थाभिलाषिणः। ब्रह्महत्या फलं तेषः सततं संशयात्मनाम्॥" भविष्ये—"गङ्गा-

---

1. C. उत्तरार्द्धे 2. A. विलुम्पकाः।
3. A. न नमन्ति च; 4. A. पापवतस्तथा।

तीर्थं परित्यज्य येऽन्य-तीर्थाभिलाषिणः तोयान्तरे रतिर्येषां ते वै रौरवगामिनः[1] ॥"

यावत् स्वर्ग-तरङ्गिणी हर-जटाजूटान्तरालम्बते[2]
यावद्विश्व-विकाशि-विस्तृत-करः सूर्योऽयमुज्जृम्भते ।
यावन्मण्डलमिन्दुरेव वितनुते शम्भोः शिरोमण्डनं
तावत् कल्पलतेयमस्तु सफला देव्याः सतां श्रेयसे ॥
कियन्निबन्धमालोक्य श्रीविद्यापति-सूरिणा ।
गङ्गा-वाक्यावली देव्याः प्रमाणैर्विमलीकृता ॥

इति समस्त-प्रक्रिया-विराजमान-दानदलित-कल्पलताभिमान-भव-भक्ति-भावित-बहुमान-महा-महादेवी-श्रीमद्विश्वास-देवी-विरचिता गङ्गा-वाक्यावली समाप्ता ॥ इति ।

1. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 92, ll. 4–5.
2. C. जूटान्तमालम्बते ।

APPENDICES OF THE

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

FURTHER REFERENCES, VARIANT READINGS AND NOTES.

The headings in bold type in this Appendix refer to the pages, lines, verses and passages of the Gaṅgā-vākyāvalī. The references here together with those in the foot-notes of the GV. make our search for the sources and variant readings of the verses and the passages quoted in the Gaṅgā-vākyāvalī complete. The verses and prose-passages, either parallel to or identical with those in the Gaṅgāvākyāvalī, have been also traced in various Purāṇas, Astrogical works, and Smṛtis, particularly the Nibandhas, etc., a complate list of which will be found in the Bibliography.

P. 108, l. 9. महद्प्यफलं कर्म, etc.

ParāM., 1, I, p. 182, l. 3.

P. 108, l. 11. अश्रद्धया हतं सर्वं, etc.

See also p. 139 of this book. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 126. 25, p. 451 and स्वर्ग०, 14. 68, p. 96.

P. 109, l. 1. सहस्र-योजनस्थाश्च, etc.

KṛtyaSS., p. 230, v. r. गङ्गा गङ्गेति च ब्रूयुर्मुच्यन्तेऽपि च पातकात् ।

P. 109, ll. 8-9. मनसा संस्मरेद् यस्तु, etc.

VarṣaKK., p. 534; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 363.

P. 109, ll. 12-13. भवनानि विचित्राणि, etc.

Prāy T., chap, गङ्गा-माहात्म्य, p. 70, **ll. 12-14.**

P. 109, ll. 16-17. गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् जाग्रत्, etc.

PrāyT., p. 70, ll. 11-12, v. r. गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्... स च मुच्येत...।

P. 110, ll. 7-8. स्मरणादेव गङ्गायाः, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, 27. 35, p. 2217.

P. 110, l. 13. दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्, etc.

AgniP., 110. 6, p. 238 ; only the first line ; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 363 "महाभारते" ; VarṣaKK., p. 534, v. r.... स्पर्शनात्स्नापात् ।

P. 110, l. 17. गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम, etc.

VīraM., तीर्थ प्रकाश, p. 17, v. r. शतैरपि...जन्म-त्रयार्जितं ।

P. 111, l. 6. सहस्र-योजनस्थोऽपि, etc.

VarṣaKK , p. 534, "महाभारते" ।

P. 112, ll, 3-4. वृथा कुलं वृथा विद्या, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, 27. 32, p. 2217 ; VīraM., समय-प्रकाश, p. 261, v. r. वृथा यज्ञाः...वृथा दानानि...।

P. 112, ll. 12-13. पितरो योगिनश्चैव, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, 27. 76, p, 2219.

PP. 113-119. अथ यात्रायां कर्तव्य-कर्म । तत्र स्कन्द-धृते महाभारतीये, ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ताः, etc.

Same as TīrthaC, pp. 1, l. 11—10, l. 17, तत्र महाभारते, etc.

P. 113, ll. 3-16. ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ताः, etc.

TīrthaC., p. 1. Lines 6-8 of GV. are found in the Kṛtya-SS., p. 214.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 12, "महाभारते" ; v. r. फलश्चैव तथा तत्त्वं...प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते...नार्थ-न्यूनैरत्रगणैः...गुह्यमिदं भरत-सत्तम ।...दरिद्रो नाम जायते ; even the language of the interpretations of the

words "अवगणैः", "एकात्मभिः", "असंहतैः", "अनुपोष्य त्रिरात्राणि", etc. is identical with that of the same in the GV.

As the Vīra-mitrodaya quotes from the Gaṅgā-vākyāvalī, citing it by name, Mitra Miśra was certainly much influenced by it. But it is curious that though at times he quotes verbatim the interpretations given in the GV., he does not acknowledge his gratitude to Viśvāsadevī.

Vidhā P., third stavaka, vol. 11, p. 724, v. r....दरिद्रो नाम जायते ; only the last verse but one is found here.

P. 113, ll. 17-21. अज्ञानेनापि यस्येह, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 15 ; v. r....ऐश्वर्य-ज्ञान-सम्पन्नः ; VidhāP., vol. II, stavaka III, p. 724 ; v. r., ऐश्वर्य-ज्ञान-सम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् । पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥ TīrthaC., p. 2.

P. 114, ll. 5-6 & 21-22 यस्य हस्तौ च पादौ च, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 183, "शङ्खः" ; v. r., मनश्चापि सुसंयतम् ; the interpretations of विद्या and कीर्ति in this work and GV, are indentical, the language also being the same ; the interpretations of VīraM. and GV. are almost identical in language ; BhavP., उत्तर-खण्ड, 122-3, p. 484 (b.,) ; SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 6. 48, p. 2086 ; BrahmaP., 25. 2, p. 119; and 76. 20;VāyuP., 110. 5, p. 742, v. r. मनश्चापि ; and also the PrāyT,, chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 75, ll. 2-4; PadmaP., उत्तर-खण्ड, 117. 25, p. 404. ; SkanP., रेवा-खण्ड, 227. 29-30 p. 3644 ; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 347 ; TīrthaC., p. 2 ; Vidhā P., vol. II, third stavaka, p. 745, "शङ्खः" ।

P. 114, ll. 11-14. प्रतिग्रहादपावृत्तः, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, op. cit., vv. 49-50, p. 2086; v. r. प्रतिग्रहादुपावृत्तः...। अदम्भको...सर्व-सङ्गैर्यः । VāyuP., 110. 4, p.

742; v. r....सन्तुष्टो नियतः शुचिः। अहङ्कार-विमुक्तो यः...। PrāyT., गङ्गा-माहात्म्य, p. 74, ll. 4-7. VidhāP., vol. II, third stavaka, p. 745, v. r.,...उपावृत्तः...दुष्ट-संसर्गैः। TīrthaC., p. 3.

P. 114, ll. 8-19. अकोपनश्च राजेन्द्र, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 6. 51. p. 2086, v. r. अकोपनोऽमल-मतिः...; and रेवा-खण्ड, 227. 30-31, p. 3644; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 13; VidhāP., vol. II, third stavaka, p. 745; v. r. अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्य-शीलो...; TīrthaC., p. 3.

P. 115, ll. 3-8. तीर्थान्यनुस्मरन् धीरः, etc.

The interpretations of VīraM. and GV. are almost identical in language; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 14; v. r. तीर्थान्यनुसरन् ...कृत-पापो विशुध्येत...शुद्ध-कर्मकृत...न गच्छेच्च...न च जायते...स्वर्गी भवति वै विप्रो...; SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 6. 52-54, v. r. कृत-पापो विशुध्येत...तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत्...न दुःखी स्यात्...स्वर्ग-भाक् च...मोक्षोपायश्च...; TīrthaC., p. 4. VidhāP., vol. II, third stavaka, p. 725.

P. 115, ll. 7-8. अश्रद्दधानः पापात्मा, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 117. 26, p. 404.

P. 115, ll. 11-12. नृणां पाप-कृतां तीर्थे, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 6. 62, p. 2087; VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 183, "शङ्खः"। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 347.

P. 115, ll. 15-16. कामं क्रोधश्च लोभश्च, etc.

MahBh., अनुशासन-पर्व, 25. 65; v. r....तीर्थमावसेत्। न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 15; v. r.,...तीर्थमावसेत्। न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं...। VidhāP., third stavaka, vol. II, p. 745, v. r. न तेन किञ्चिदप्राप्यं...।

P. 115, ll. 17-18. तीर्थानि च यथोक्तेन, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 6. 35, p. 2087; v.r. ...स्वर्ग-भागिनः। ViraM. तीर्थ-प्रकाश, p. 15; v.r. तीर्थानि तु...।

P. 115, ll. 20-22. गङ्गादि-तीर्थेषु वसन्ति सन्तः, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 747 ; v. r.,...पक्षि-सङ्घाश्च राजन्... देवायतनाच्च तस्मात्...। TīrthaC, p. 5. KṛtyaSS., p. 215.

PP. 115, l. 21—116, 1-5. या तीर्थ-यात्रा कथिता मुनीन्द्रैः, etc.

ViraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 19; v. r. प्रयुक्ताऽप्यनुमोदिता च।...सर्वस्व-नाशे...सद्ब्राह्मणानग्रत...परिभ्रमेत...तीर्थेष्वलं यज्ञ-फलं हि यस्मात्...गृह-स्थाश्रम-संस्थितस्य। TīrthaC., pp. 5-6

P. 116, ll. 3-4. यस्येष्टि-यज्ञेष्वधिकारिताऽस्ति, etc.

VidhāP., third stavaka, vol. II, p. 727 ; v. r., गृहस्थाश्रम-संस्थितस्य...

P. 116, ll. 8-12. यो यः कश्चित्तीर्थ-यात्रान्तु गच्छेत्, etc.

ViraM , तीर्थ-प्रकाश, pp. 23-24; v. r., स तु कुर्वन्...धीमान् विप्रो वित्त-शक्त्या...। VidhāP., third stavaka, vol. II, p. 740; v. r. as above. CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 1581, प्रत्यागतश्चाथ गृहं पुनस्तु देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च। एवं कुर्वंस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देहकोऽस्ति। The ViraM. and VidhāP. also take एवं कुर्वंस्तस्य (v. r. कुर्वतस्तस्य)...सन्देहकोऽस्ति (v. r. सन्देहमस्ति, सन्दिग्धमस्ति) as a continuation of the topic in the BrahmaP, PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 71, ll. 5-6, v. r ...ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणन् वित्त-शक्त्या प्रयत्नात्।

P. 116, ll. 12-15. एवन्तु कुर्वतस्तस्य, etc.

Found in PrāyT., pp. 71, l. 19—72, l. 2, in a modified form ; तु omitted there; सन्देहोऽस्ति read as सन्देह

एव ; इति omitted after सुसंयतः ; पार्वणश्च substituted by वृद्धि-श्राद्ध and ब्राह्मणान् पूजयेत् by ब्राह्मणान् भोजयेत्। By वृद्धि-श्राद्ध here, Raghunandana recommends that while starting for an holy place, one should perform the वृद्धि-शास्त्र। His reading "भोजयेत्" is better because feeding the Brāhmaṇas at the end of rites is generally recommended. The direction to feed Brāhmaṇas agrees with the regulation repeated in the Gaṅgā-vākyāvalī itself ("पूर्ववद्भोजयित्वा, p. 119, l. 12). This involves a contradiction in statements which may be avoided if this पूजयेत् be not taken to include the sense of "भोजयेत्" as well which would be rather a far-fetched explanation. The word सन्तर्पयेत् in the verse (l. 10, p. 116) means भोजयेत् specifically in the case of ब्राह्मणान् ; so the भोजन is to be repeated here as well (cf. प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव)।

P. 116, ll. 16-17. गच्छन् देशान्तरं यस्तु, etc.

BhaVP.. ब्राह्म-पर्व, 183. 18, v. r, गच्छेद्देशान्तरे यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा। तद्यत्रार्थमिति प्रोक्तं प्रदिशेच्च न संशयः। Srād V.. p, 63, ll. 6-7, "भविष्ये", v. r......गच्छन् देशान्तरं यत् श्राद्धं कुर्याच्च सर्पिषा। VidhāP., third Stavaka, vol. II, p. 744, "विष्णु-पुराण", v. r. गच्छेद्देशान्तरं यस्तु...कुर्यात् स... ; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 25, and श्राद्ध-प्रकाश, p. 332, v. r., गच्छेद्देशान्तरं...कुर्यात्तु सर्पिषा ; SrāddhaKL, p. 7, v. r....यच्च श्राद्धं कुर्यात्तु... ; ParāM., vol. I, part II, आचार-काण्ड, p. 301, "पारस्कर", v. r., यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु...तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं ; NirS., p. 266, l. 18., v. r. श्राद्धं कुर्यात्तु...।

The interpretations of the verse given in the GV. and Vīra-mitrodaya are identical even in words, but Mitra Miśra gives an additional information "अत एव गणेश्वर-मिश्रादयोऽप्येव-

मिति वाचस्पति-मिश्रा लिखन्तिस्म"; vide VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 27, ll. 11-14. ŚrāddhaC., p. 136 ; ŚrāddhaKK., p. 268.

P. 116, ll. 21-22. प्रयागे तीर्थ-यात्रायां, etc,

Prāy T., p. 80, ll. 5-6 ; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 28. v. r., ...न वृथा। Whereas GV. says "स्मृति-समुच्चय-लिखित-वचनात्", the VīrM. says "स्मृति-समुच्चय-लिखित-विष्णु-वचनात्"। Vidhā P., third Stavaka, vol. II, p. 748, v. r. ...मातापितृ-वियोगतः। NirS., p. 358, l. 15, v. r....वपनं कुर्याद्यथा न।

P. 117, ll. 3-7. उद्यतश्चेद् गयां गन्तुं, etc.

SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 152, "ब्रह्मकैवर्त", v. r, उद्यतस्तु...विधाय कर्म-शेषञ्च ग्रामं कृत्वा...प्रतिदिनं गच्छेच्छ्राद्ध-शेषान्नभुङ् नरः। VidhāP., third stavaka, vol. II, p. 748, v. r., उद्यतस्तु...कार्पटी-वेशं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम्। ततः प्रतिदिनं...। Śrāddha C, p. 137, VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 29,...कार्पटी-वेशं...ग्रामं...ततः प्रतिदिनं...फलं स्यात्; NirS., p. 358, l, 28. v. r. उद्यतस्तु...कार्पटी-वेशं ग्रामं गत्वा प्रदक्षिणम्। ततः प्रतिदिनं...; TirthaC., pp. 7-8; CaturVC., श्राद्ध-कल्प, pp. 1582-83, v. r. उद्यतस्तु...कर्पटी-वेशं ग्रामस्यापि...कृत्वा प्रतिदिनं...। *The 7th line is not found in the* VidhāP., NirS., SmrtiC., CaturVC. and ŚrāddhaC.

P. 117, ll. 8-15. एतस्यैवान्यत्रापि...अन्यत्र फल-कल्पनं... उपस्थिति-गौरवात्।

TīrthaC., p. 7, l. 17 p. 8, l. 2, language of G V. and TīrthaC. identical; v. r. कार्पटी-वेश-धारणं...VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 29, ll. 13-18 ; the VīraM. quotes these lines as taken from Vācaspati Miśra, but it omits the first line ; v. r. in VīraM. विश्वजिन्न्यायादत्र फल-कल्पनम्।

P. 117, ll. 16-22. "कथयिष्यामि ते वत्स" etc.

MatP., 106. 3-5 & 7, p. 315 ; v. r. ते राजंस्तीर्थ...। आर्षेण विधिनाऽनेन......। क्रोष्टा हि दारुणे। ऐश्वर्य-लोभ-मोहाद्वा। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 33 ; v. r. ऐश्वर्य-लोभ-मोहाद्वा। VidhāP., third stavaka, Vol. II, p. 738. "कौर्मे" v. r...तीर्थ-यात्रा-विधिं क्रमात् ;... वलीवर्दं समारुह्य...सलिलं न च गृह्णन्ति...ऐश्वर्य-गर्वान्मोहाद्वा...विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानेन न व्रजेत्। Additional line after आर्षेणैव ...यथाश्रुतं,—प्रयाग-तीर्थ-यात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित्। SmṛtiR., p. 51, l. 3, only the last two lines, "स्मृति-रत्ने", "ऐश्वर्य-लोभ-मोहाद्वा गच्छेद्यानादिभिस्तु यः...यानादि वर्जयेत्" ; CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 1582, only one verse, "कूर्म-पुराणे" ;...आर्षेण तु विधानेन।

P. 118, ll. 3-4. गो-याने गो-वधः प्रोक्तः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 34 ; Vidhā P., third stavaka, vol. II, p. 730, TīrthaC., p. 8. KṛtyaSS., p. 215.

P. 118, ll. 7, "अर्धं हरति पादुका"

The complete verse has been quoted from the Smṛti-ratna in the Smṛti-ratnākara, p. 51, ll. 2-3, "छत्रं तु हरते पादमर्धं हरति पादुका। यानं हरेत्त्रिपादं तु सर्वं हरति दोलिका॥" Tīrtha C., p. 8, v. r. ऊर्ध्वं हरति पादुका।

P. 118, ll. 10-11, वर्षातपादिके छत्री etc.

MadanaP., p. 126 ; v. r. वर्षातपादिषु ; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 34. TīrthaC., pp. 8-9. KṛtyaSS., p. 215.

P. 119, ll. 15-16. तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण, etc.

ŚaṅkhaS., p. 381 of SmṛtiSam. chap. 8, v. 12 ; v. r. स्नानजं फलमाप्नोति ; PrāyT., p. 75, ll. 1-2 ; v. r. as before. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 347. SkanP., v, 61, p. 2087 ; v. r....स्नानं तीर्थे

समाचरेत्......तीर्थ-यात्राश्रितं न तु । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 16, v. r. स्नानजं फलमाप्नोति । NirS., p. 359, ll. 11-12, v. r. स्नानजं फलमाप्नोति । तीर्थ-यात्रा-कृतं न तु......। VidhāP., vol. II, third stavaka, p. 766, v. r, तीर्थ-यात्रा-कृतं...ŚrāddhaC., p. 135,...तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन...समाचरेत् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थ-यात्रा-कृतं न तु ॥

P. 119, ll. 19-20. षोडशांशं स लभते, etc.

PrāyT.. p. 75, ll. 13-15 ; v. r......अर्धं तीर्थ-फलं...। SkanP., v. 63, p. 2087 ; v. r. यः परार्थेन गच्छति । अर्धं तीर्थ-फलं.........। ŚrāddhaC., p. 135,......यः परार्थेन...अर्धं तीर्थ-फलं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 36, l. 6, v. r. same as ŚrāddhaC. ; NirS., p. 659, l. 6, only the second line. VidhāP., p. 750, vol. II, v. r. अर्धं ; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 647

P. 120, ll. 5-6. स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 363

P. 120, ll. 18-19. गङ्गा-स्नानं करोमीति etc.

VarṣaKK., p. 536 ; v. r. अशक्तस्य स्वयं......।

P. 121, ll, 1-2. स तया श्रद्धया भक्त्या, etc.

VarṣaKK., p. 536 ; v. r. श्रद्धया युक्तः ।

P. 121, ll. 5-6. ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां, etc.

PrāyT., p. 71, ll. 5-7

P. 121, ll. 17-18. तीर्थं गच्छंस्त्यजेत् प्राज्ञः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 40

P. 122, ll. 3-4. नरकं दारुणं श्रुत्वा, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 40 ; v. r, परान्ने तु......यस्यान्नमिहाश्नाति ......किल्विषम् ।

P. 122, ll. 6-8. अप्येक-पंक्त्या नाश्नीयाद्, etc.

ĀhnikaT., p. 233, ll. 6-8 ; v. r......नाश्नीयात् संवृतः...... । भस्म-स्तम्ब.........मार्गैः पंक्तिश्च भेदयेत् । ParāM., I. I. p., 429, "बृहस्पति",......पंक्त्यां......ब्राह्मणैः स्वजनैरपि । The last line is replaced in ParāM. by "अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च । द्वारेण चैव मार्गेण पंक्ति-भेदो बुधैः स्मृतः ॥"

P. 123, ll, 10-11. भूतानामिह सर्वेषां, etc.

MahBh., अनुशासन-पर्व, 26. 43. v. r...गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गा-सदृशी गतिः । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 360 ; v. r.........दुःखोपहित-चेतसाम् ।......न गङ्गा-सदृशी । TīrthaC., p. 190.

P. 124, ll. 10-11. जात्यन्धैरेव तुल्यास्ते, etc.

MahBh., 13. 26. 67.

P. 122, ll. 13-16. शुचि-वस्त्र-धरः स्नातः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 40 ; v. r. जपेत्तत्तीर्थमोदने ।

P. 122, ll. 18-19. सौमुख्याद्यतिसम्प्रीति० etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 15.

P. 124, ll. 11-12. भवन्ति निर्विषाः सर्पाः, etc.

VīraM , तीर्थ-प्रकाश, p. 360, "दान-धर्मे" ; v. r.........सर्व-पापैः प्रमुच्यते ; TīrthaC,, p. 198.

P. 114, ll. 13-14. वर्तमानमतीतञ्च, etc.

VarṣaKK., p. 534, "भविष्ये" ।

P. 125, ll. 2-3. लावण्यैर्नेष्ट-विषयैः, etc.

MahBh., 13. 26. 23.

P. 125, ll. 9-10. सप्तावरान् सप्त परान्, etc.

MahBh., 13. 26. 62 ; VarṣaKK., p. 534 ; v. r. इमांस्तारयते ; KṛtyaSS., p. 230.

P. 126, ll. 5-6. मुहुर्मुहुः सदा पश्येत्, etc.

VarṣaKK., p. 534 ; v, r. यदा पश्येत् स्पृशेच्चापि...तदाप्नोति नरः ।

P. 127, ll. 9-10. मनोवाक्कायजैः पापैः, etc.

Cp. SkanP., काशी-खण्ड, 27. 16. p. 2216.

P. 128, ll. 14-15. यत् फलं जायते पुंसां, etc.

PrāyT., p. 92, ll. 12-13 ; v. r. यत् पुण्यं जायते...।

P. 127, ll. 12-13. ममैव परमा मूर्ति० etc.

SkanP., काशी-खण्ड, 27. 7. p. 2215 ; v. r....सा परा मूर्तिः ।

P. 128, ll. 3-5. प्रणमेत् प्रातरुत्थाय, etc.

VarṣaKK., p. 534 ; v. r. पुण्य-जलां शुभाम् । धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां भाजनं स्यान्न संशयः । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 363, v. r....पुण्य-जलां शुभां...।

P. 128, ll. 14-15. अभक्तश्चापि महापापी, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 364, v. r....संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः । VarṣaKK., p. 534, only the first line ; v. r....शुचिर्भवेत् ।

Pp. 129, l. 10—135, l. 7. तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव, etc.

Identical with Tīrtha-cintāmaṇi, p. 10. l. 18—p. 17, l. 14, except 13, l. 21—p. 14, l. 7.

P. 129, ll. 10-17. तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 34 209—212 and 215-16 (a) and 17 (b,) p. 420 ; v. r., तीर्थे तु......कथञ्चन।......भोज्यन्तं मनुरब्रवीत्... ऋषिभिर्दृष्टं पिन्याकेनेङ्गुदेन वा।...श्राद्धन्तत्र तु कर्तव्यं...। स्वधान्तु गृध्राः काका वा नैव दृष्ट्या हरन्ति ते। श्राद्धं तत्तैर्थिकं प्रोक्तं पितॄणां तृप्तिदं परम्। ......अकालेऽप्यथ काले वा। तीर्थे श्राद्धं......प्राप्तैरेव सदा स्नानं...... These verses are also found in pp. 245-46 of this work. For the verse पिण्ड-दानं ततः शस्तं not found in p. 129, see ŚrāddhaV. of Rudradhara, pp. 14-15, ब्राह्मणान्नैव...कदाचन... भोज्यन्तं...ऋषिभिर्दृष्टं...। (additional line: देयं तु तिल-पिन्याकं शक्तिमद्भिर्नरैः सदा ; see p. 245 of this work)...श्राद्धन्तु...श्राद्धं तत्तैर्थिकं ज्ञेयं...(additional line: पिण्ड-दानं ततः शस्तं पितॄणाञ्चाति-वल्लभम्, p. 246)...विलम्बो नातिकर्तव्यो न च...। VidhāP., vol. II, pp., 779-80 ; v. r.,...कदाचन...भोजयेत्। श्राद्धं तीर्थेषु कर्तव्यं ...दृष्टि-हतञ्च तत्। काले वाऽप्यथवाऽकाले...प्रकर्तव्यं पितॄणाञ्चैव तर्पणम्। (additional line—पिण्ड-दानञ्च तच्छस्तं पितॄणाञ्चातिवल्लभम्)...न च विघ्नं...। CaturVC., श्राद्ध-कल्प, pp. 1568-69-70, (p. 69)...परीक्षेत कथञ्चन......भोजयेन्मनु-शासनात्......श्राद्धं तत्र तु कर्तव्यं......(p. 70) श्व-ध्वाङ्क्ष-गृध्र-काकाद्या घ्नन्ति दृष्ट्या न तत्क्रियाः। (additional reading here: पिण्ड-दानं तथा शस्तं पितॄणाञ्चातिवल्लभम्)...क्षिप्रं समाचरेत्। पिण्ड-दानं स्यात्...पिन्याकेनेङ्गुदेन वा (additional line here: पिन्याकेन तिलानां वा भक्तिमद्भिर्नरैः सदा) ; also p. 924 ; ViraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 73, v. r. ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कदाचन...भोज्यन्तं...दृष्टि-हतञ्च तत्...तुष्टि-कारकं...तीर्थे श्राद्धं......(additional reading: पिण्ड-दानं etc. as given in VidhāP.)...न च विघ्नं...। SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 452, "मत्स्य-पुराण", verses not in the same order as in

the GV., v. r....तीर्थे तु ब्राह्मणान्...कथञ्चन...भोजयेन्मनु-शासनात्... पिण्ड-दानं स्यात्...पिन्याकेनेङ्गुदेन वा (additional line here: पिन्याकेन तिलानां वा तत्र सद्भिर्नरैः सह)...श्व-ध्वाङ्क्ष-गृध्र-कङ्काद्या घ्नन्ति दृष्ट्वा न ते क्रियाः। ŚrāddhaC., p. 10, l. 10 f. 21, ll. 6-7; and pp. 141-42, ll. 17-18; NirS., pp. 360, l. 26, 361, ll. 5-6; KālṭV., vol. II. p. 407....तीर्थ-श्राद्धे सदा (additional line: पिण्ड-दानं, etc.) ŚrāddhaM., p. 123, only one verse, शक्तुभिः पिण्ड-दानञ्च, etc. ŚrāddhaKK., p. 34 and p. 268. TīrthaC., p. 10 *These verses have again been given in this work in pp. 245-246.*

P. 129, ll. 13-14. श्राद्धञ्च तत्र कर्तव्यं, etc.

PrāyT., p. 73, ll. 7-8. KṛtyaSS., p. 215. TīrthaC., p. 11

P, 129-130-131, ll. 15,—अकालेऽप्यथवा काले, etc.

cf. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 75-76 (only the prose portions) and ŚrāddhaV., p. 15 (only cūrṇakas) PrāyT., p. 73, ll. 4-6; v. r....पिण्ड-दानन्तु तच्छस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम्।...नैव विघ्नं समाचरेत्। KṛtyaSS., p. 215. TīrthaC., p. 10.

P. 132, ll. 1-12.

Cf. ŚrāddhaV., p. 15, ll, 9-23; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 48, ll. 3-10.

P. 132, ll. 14-15. मुण्डनञ्चोपवासश्च, etc.

SkauP. आवन्त्य-खण्डे रेवा-खण्ड, vv. 31f-32a, p. 3644. TīrthaC., p. 140, PrāyT., p. 76, ll. 18-19, VidhāP., p. 742; v. r., वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं...गयां; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 47; v. r. वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं...गयां; NirS., p. 359, l. 24, v. r. वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम्; SrāddhaC., p. 139, v. r. वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं...गयाम्।

P. 132, ll. 7-9. तीर्थमधिगम्य, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 48, l. 3; cf. VidhāP., third stavaka, p. 843, ll. 1-2.

P. 133, ll. 3-6. भौमानामपि तीर्थानां, etc.

SkauP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, vv. 42b-44, p. 2086; v. r.... केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः।...प्रभावाद्...परिग्रहान्...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 10, v. r., केचिन्मेध्यतमाः...पृथिव्या उद्देशाः...प्रभावादद्भुताद्...परिग्रहान्मुनीनाञ्च। TīrthaC., p. 115, v. r. केचिन्मुख्यतमाः...सलिलस्य च तेजसः...परिग्रहान्मुनीनाञ्च...।

P. 133, ll. 7-13.

Cp. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 54, l. 13 f.; VidhāP., third stavaka, p. 754, ll. 8-12.

P. 134, ll. 4-5. वस्तुतस्तु गङ्गा-मुण्डन-विषयक-वाक्यानां, etc.

Cp. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 51, l. 20 f.

P. 134, ll. 6-7, गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे, etc.

PrāyT., p. 77, ll. 9-5: v. r. मातापित्रोर्मृते गुरौ।

P. 134, ll. 16-18. यावन्ति नख-रोमाणि

PrāyT., गङ्गा-माहात्म्य, p. 78, ll, 7-9. TīrthaC., p. 17 KṛtyaSS., p. 217, v. r....ब्रह्मलोके...।

P, 135 ll. 1-7. सर्व-तीर्थस्येति, etc.

Cp. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 34, l. 17 f, and p. 53, l. 13 f.

P. 135, ll. 8-9. गङ्गाम्भःकण-दिग्धस्य, etc.

TīrthaC., p. 191.

P. 135, ll. 12-13. अप्रतिष्ठाश्च ये केचित्, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 360 ;

P. 135, ll. 15-16. सार्धं हस्त-शतं यावत्, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 362, "गङ्गावाक्यावल्यां ब्रह्माण्डे।" PrāyT., p. 88, ll. 13-14, "ब्रह्म-पुराणे"। DānaM,, p. 8, l. 20, only the first line quoted. VidhāP., third stavaka, p. 844, only the first line quoted. VarṣaKK., p. 533 ; all the three lines given in our works are found here—; no other work consulted by me quotes the third line.

P. 135, ll. 1-3. तीराद् गव्यूति-मात्रन्तु, etc.

TīrthaC., p. 266; last line not quoted here. VidhāP., third stavaka, p. 844, only the first line found here ; DānaM., p. 8, l. 21. only the first line ; VarṣaKK., p. 533, third line given as follwos "यत् किञ्चित् कुरुते कर्म तदक्षयमुदाहृतम्"। DānaC., p. 2b, l. 5, only the first line. PrāyT., chap. गङ्गा-माहात्म्य, p. 89, ll, 1-3 ; v. r....अत्रस्थास्त्विदिवं...।

P. 136, ll. 5-7. गङ्गा-सीमां न लङ्घन्ति, etc.

VidhāP., p. 844, third stavaka, v. r. तट-द्वये ; VīraM, तीर्थ-प्रकाश, p. 362, v.r....न लङ्घन्ते। TīrthaC., p. 267.

P. 136, ll. 8-9. भाद्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां, etc.

PrāyT., p. 88, ll. 12-14 ; DānaM.,p. 8, l. 18 ; v. r....भाद्र-शुक्ल...; DānaC., p. 2b, l. 7, v. r. भाद्र-शुक्ल-चतुर्दश्यां...: VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 392, v. r., तदन्यत्तीरमुच्यते ; VidhāP., third stavaka, p. 844 ; VarṣaKK., p. 533. TīrthaC., p, 266.

P. 136, ll. 10-13, प्रवाहमवधिं कृत्वा, etc

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p.362 "ब्राह्मे", v.r. तत्र नारायणः, etc. given follows, अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठ-गतैरपि ; the VīraM. states that the reading of the third line as given in the GV. is found in the BrahmāṇḍaP. VidhāP., third stavaka, p. 843, l. 3 given as follows—न तत्र प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठ-गतैरपि । TīrthāC., p. 266, v. r. as in VidhāP. DānaC., p. 2b, l. 6, only the first line given; VarṣaKK., p. 533, v. r. तत्र नारायणः...। PrāyT., p. 88, ll. 2-4, v. r. अत्र नारायणः...अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठ-गतैरपि । TīrthaC., p. 266.

P. 136, ll. 16-17. अटवी पर्वताः पुण्याः, etc.

ParāM : 1. II, p. 303, "आदि-पुराण", v. r.,...नदी-तीराणि यानि च, VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 148, v. r. अटव्यः......नदी-तीराणि । MadanaP., p. 485, "पुराणे", v. r. अटव्यः......नदी-तीर्थानि । ŚrāddhaM., p. 30, "आदित्य-पुराणे", v. r. नदी-तीराणि । SmṛtiSār., p. 175, ll. 7-8, v. r....नदी-तीराणि ।

P. 137, ll. 4-6. यत्र गङ्गा महाराज, etc.

Cp. MahBh. 3, 85, 97, VidhāP., third stavaka, p. 845, v. r....समन्तात्तु त्रि-योजनम् (see the corresponding explanation) TīrthaC., p. 267, v. r....समन्तात्तु द्वियोजनम् ।

P. 137, ll. 9-12. अत्र हस्त-चतुष्टयाभ्यन्तरे, etc.

DānaM., p. 8, l. 23 f; VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 362, l. 24 f ; VidhāP., p. 845, l. 1 f; TīrthaC., p. 267, l. 8; language identical or almost identical.

P. 137, ll. 13-16. तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात्, etc.

TīrthaC., p. 267. KṛtyaSS., p. 218, only the first verse

quoted here. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 89, v. r....चाप्रमत्तो भवेन्नरः ...यस्तीर्थे प्रतिगृह्णाति। Only the first verse and the last line are found in the PadmaP., आदि-खण्ड, Ānandāśrama ed., 42. 16.17a, p. 790

P. 137, ll. 18-20. अप्यकार्य-शतं कृत्वा, etc.

PrāyT., chap., गुरु-प्रायश्चित्तेन लघु-पाप-नाशः, p. 70, ll. 7-9, "महाभारते", v. r. यद्यकार्य-शतं कृत्वा कृतं...। VarṣaKK., p. 535, v. r....गङ्गावगाहनं...। SmṛtiSār., p. 352, v. r ......कृतं......तृण-राशिमिवानलः।

P. 138, ll. 1-2. अपहृत्य तमस्तीव्रं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 359, v. r. तथाऽपहृत्य पाप्मानं। TīrthaC., p. 204, v. r....पाप्मानं...।

P. 138, ll. 6-7. भक्त्या गङ्गावगाहस्य, etc.

VarṣaKK., p. 535, v. r ...स्वर्ग-मोक्षौ फलं तस्येत्येवमाहुर्मनीषिणः।

P. 138, ll. 9-10. सकृद् गङ्गावगाहेन, etc.

VarṣaKK., p. 535.

P. 139, ll. 7-8. अश्रद्धया हतं सर्वं, etc.

PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, 14. 68 and उत्तर-खण्ड, 126. 25.

P. 139, ll. 8-9. श्रद्धा भक्तिश्च काम्यानां, etc.

SmṛtiR., p. 132, ll. 33-34, v. r. श्रद्धा-भक्तिश्च दानानां वृद्धि-क्षय-करे हि ते। CaturVC., दान-खण्ड, p. 13, v. r....वृद्धि-क्षय-करे स्मृते। The first line of the verse is, as given in the CaturVC., नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम्।

P. 140, ll. 1-3. अप्सु नारायणं देवं, etc.

VarṣaKK., p. 535 ; PrāyT., p. 93, ll. 10-12.

P. 140, ll. 4-5. नैर्मल्यं भाव-शुद्धिश्च, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 230, "पद्म-पुराण", v. r ...न जायते... तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं...। MatP., 102. 1, p. 306 ; v, r. तस्मान्मनो... ĀhnikaT., chap. स्नान, p. 65, ll. 8-9, "पद्म-पुराण" ; v. r....विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं...। PadmaP., सृष्टि-खण्ड 20. 142.

P. 140, ll, 7-8. नृणां पाप-कृतां तीर्थे, etc.

See GV., p. 115, ll. 11-12.

P. 140, ll. 9-10. यस्य हस्तौ च पादौ च, etc.

See GV., p. 114, ll. 5-6. VidhāP., third stavaka, p. 745, "शङ्खः"। BrahmaP., 25. 2, p. 120.

P. 140, ll.11-12. चित्तमन्तर्गतं दुष्टं, etc.

BrahmaP., 25.8, p. 120. SkanP., काशी-खण्ड, 6.38, p. 2086, v. r. तीर्थ-स्नानान्न... । SmṛtiR., p. 57, l. 31, v. r. शतशोऽथ...। VidhāP., p. 746.

P. 141, ll. 10.12. सर्व एव शुभः कालः, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, v. 69, p. 2219; KālaTV., p. 190, v. r... सर्वो देशास्तथा...।

P. 141. ll. 15-16, स्नातस्य सलिले यस्याः, etc.

ViṣṇuP., part II, 8. 111.

P. 142, l. 2. अनेक-जन्म-सम्भूतं, etc.

VarṣaKK., p. 536;

P. 142, ll. 10-12. अयञ्च स्नान-विधिः, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 332, ll. 10-11 ; language identical with that of GV.

P. 142, ll. 16-18. तूष्णीमेवावगाहेत, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 254, v. r. आचम्य विधिवत् पश्चात्ततः स्नानम्,...। ParāM., I. I, p. 279, "योगि-याज्ञवल्क्य", v. r. आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं··· ।

P. 142, ll. 19-20. अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा, etc.

BhavP., उत्तर-पर्व, chap. 123, v. 2, p. 485(a); PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 20. 143; VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 230,......स्नानं समाचरेत् ......मूल-मन्त्रेण धर्मवित्। VidhāP., third stavaka, p. 254, only the second half quoted. v. r. तीर्थे तु कल्पयेत्।

P. 143, ll. 1-2. नमो नारायणायेति, etc.

BhavP. उत्तर-पर्व, 123. 3, p. 485 (a); PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 20. 144; VīraM., आह्निक-प्रकाश p. 230.

P. 143, ll. 3-4. समौ च चरणौ कृत्वा, etc.

BhavP., ब्राह्म-पर्व, 3. 58b, p. 8a; v. r. सुसमौ चरणौ कृत्वा...।

P. 143, ll. 5-6. दक्षिणन्तु करं कृत्वा, etc.

NṛsiṃhaP., 58. 74, p. 213; first line not found in it. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 76.

P. 143, ll. 7-9, ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 36; SmṛtiR. p. 36, l. 25; SmṛtiC., आह्निक काण्ड, p. 253; SmṛtiSār., p. 311, l. 12.

P. 143, ll. 9-10. विप्र इति, etc.

According to VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 77, l, 6, this passage occurs in the आचारादर्श of श्रीदत्त।

P. 143, ll. 12-13. ब्राह्मेणाऽऽचमनं शस्तं, etc.

BrahmaP., 221. 99, p. 888; v. r....प्राजापत्यश्च तेन च।

P. 143, l. 14. अत्र सम्भवे, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 77, ll. 14-16 "बहुषु निबन्धेषूक्तम्"।

P. 144, ll. 2-3. हृत्-कण्ठ-तालुगाभिश्च, etc.

CaturVC., परिशेष-खण्ड, श्राद्ध-कल्प, p. 986, "याज्ञवल्क्य-विष्णू", v. r. शुध्येयुः। VidhāP., third stavaka, p. 159. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 71. SmṛtiR., p. 37, l. 4. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 256. SmṛtiSār., p. 267, l. 4.

P. 144, ll. 4-6. अधः पाणि-नखाग्रेण, etc.

SmṛtiC., आह्निक काण्ड, p. 272, v. r....नखाग्रेषु...यस्तु ब्राह्मणः...। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 71. cf. ParāM., 1. 1, p. 247.

P. 144, ll. 6-7. प्रक्षाल्य पाणी पादौ च, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 62, v. r. पादौ पाणी च...। DakṣaS., 2. 14(a), p. 423; v. r....प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च...।

P. 144, ll. 7-8. न नग्राभिरफेनाभिः, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 983, v. r. अनुष्णाभिः,...VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 66, "मनुः", v. r. अद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्। KūrP., उत्तर-भाग, chap. 13, v. 8, p. 268.

P. 144, ll. 8-10. शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा, etc.

KūrP., उत्तर-भाग, chap. 13, v. 9, p. 268. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 93. cf. ParāM., 1. 1. p. 247. SmṛtiR., p. 38, l. 34, v. r. निष्ठन्मुक्त-शिखोऽपि वा। CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 979.

P. 144, ll. 12-13. इत्येमद्भिराजानु, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 64.

P. 144, l. 14. आ जानुभ्यां पादौ, etc.

Cp. ViraM., आह्निक प्रकाश, p. 65, "आ जङ्घाभ्यां पादौ", etc.

P. 144, l. 15. जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य, etc.

ViraM., आह्निक-प्रकाश, p. 92.

P. 144, ll. 16-17. अन्तरुद्गाचान्तः, etc.

SmṛtiC , आह्निक-काण्ड, p. 269 and p. 272. SmṛtiR., p. 37, l. 18.

P. 145, ll. 1-2. पाद-प्रक्षालनोच्छिष्टेन, etc.

ViraM., आह्निक-प्रकाश, p. 71, v. r. पाद-प्रक्षालनोच्छेषेण......। SmṛtiC., आह्निक काण्ड, p. 270, v. r. same as before. CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 977.

P. 145, ll. 4-5. शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा, etc.

See p. 144 of GV.

P. 145, ll. 5-7. गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा, etc.

ĀhnT., chap. आचमन, p. 18, ll. 11-13, "शिखा-बन्धे विशेषमाह ब्रह्म-पुराणम्" ।

P. 145, ll. 7-9. कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठ, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 157. SmṛtiR., p. 36, l. 29. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 272. GaruḍaP., p. 220.

P. 145, ll. 9-13. अङ्गुष्ठ-मूलान्तरतो etc.

KūrP., उत्तर-भाग, chap. 13, vv. 16-18, v. r. अङ्गुष्ठ-मूल-रेखायां तीर्थं ब्राह्ममिहोच्यते...पितृ-तीर्थमनुक्रमात्।

P. 145, ll. 14-15. सोपानत्को जलस्थो वा etc.

SmṛtiR., p. 41, l. 8, v. r......मुक्त-केशोऽपि वा पुनः । Our missing portion is found in the SmṛtiR...."वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा

शिरः" । ParāM., I. 1, p. 247, v. r....मुक्त-केशोऽपि वा नरः ; our missing portion is found as follows :—"वस्त्रेणाऽऽबध्य वा शिरः" । CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 979, v. r....मुक्त-केशोऽपि वा पुनः ; and the missing portion is given as "वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा शिरः" ।

P. 145, ll. 15-18. न गच्छन् न शयानश्च, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 979.

P. 145, ll. 21. न शूद्राशुच्येक पाण्यावर्जितेन, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 67.

P. 145, ll. 22-23. मूत्र-पुरीषे कुर्वन्, etc.

BaudhDhS., I. 4. 22, p. 430 of SmṛtiSam. ; VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 40.

P. 146, ll. 4-8. संहत्य तिसृभिः पूर्वम्, etc.

ParāM., p. 237 ; v. r. संहताभिस्त्रिभिः......स्पृष्ट्वा त्वनन्तरं...... अनामिकाभ्यां तु...ततः परम् । SmṛtiC , आह्निक-काण्ड, p. 257, first line not quoted here ; v. r,...नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां...। CaturVC., परिशेष-खण्ड, p. 998, v. r....चक्षुः श्रोत्रं......नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन......।

P. 146, ll. 11 ff. संवृत्याङ्गुष्ठ-मूलेन, etc.

Cp. GaruḍaP., पूर्व-खण्ड, 217. 38, p. 513.

P. 146, ll. 17. खानि इन्द्रियाणि उपस्पृशेत्, etc.

GauDhS., I. 41. The rule is given as खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि मस्करि in his bhāṣya quotes Manu, त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखम् । खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं हृदयं शिरः ॥ इति । See ManuS., 5. 139, p. 206.

P. 146, l. 20 f.—147, l. 8. ऋचो यजूंषि सामानि, etc.

Cp. GaruḍaP., पूर्व-खण्ड, 217. 40-46, p. 513 ; CaturVC., परिशेष-खण्ड, p. 1000.

P. 147, ll. 9-10. यद्भूमावुदकं चीर, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 89.

P. 147, ll. 11-12. क्रियां यः कुरुते मोहात्, etc.

KṛtyaR., p. 46, "साम्ब-पुराणे" v. r. लोभादनाचम्यैव । CaturVC., दान-खण्ड, p. 90, v. r,...भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः...।

P. 147, ll. 18-19. त्रयोदश्यां तृतीयायां, etc.

MadanaP., p. 247, "योगि-याज्ञवल्क्य" KālaV., p. 340. KālaTV., p. 189. SmṛtiR., p. 55, l. 23, v. r ...दशम्याञ्चैव सर्वदा । ...न कुर्यात्तिल संस्कृतम् । CaturVC., काल-खण्ड, p. 705.

P. 147, ll. 20-21. दर्शे-स्नानं न कुर्वीत, etc,

CaturVC., काल-खण्ड, "षट्त्रिंशन्मते", p. 705. MadanaP., p. 247, "योगि-याज्ञवल्क्य", only the first half, v. r. दर्शे स्नानं...... मातापित्रोश्च...।

P. 147, ll. 21—148, l. 2. प्रतिपद्यनपत्यः स्यात्, etc.

KālaV., p. 340, "वशिष्ठ", v. r., प्रतिपद्यनपत्यं... । CaturVC., काल-खण्ड, p. 705, "वशिष्ठः", v. r....क्रपत्यकः...।

P. 148, ll. 2-3. पुत्र-जन्मनि संक्रान्त्यां, etc.

SmṛtiR., p. 56, l. 31, "गार्ग्य", v. r....संक्रान्तौ...। CaturVC., काल-खण्ड, p. 706, "पैठीनसि", v. r. नित्यं स्नानञ्च कर्तव्यं...। KālaV., p. 341, "वशिष्ठः" । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 328, "गर्ग", v. r. ...संक्रान्तौ...। MadanaP., p. 248, "पैठीनसि", v. r. संक्रान्तौ ।

P. 148, l. 3ff. चतुर्हस्त-समायुक्त, etc.

The verses here on the snāna and tarpaṇa seem to have been quoted by Pracetas from some Purāṇa.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 20. 145 ; cp. BrahmaP., 175. 93, p. 409; see also p. 291. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 486, first six verses identical (चतुर्हस्त...गङ्गा त्रिपथगामिनी)। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 230, (चतुर्हस्त...p. 148—सर्वं पापं प्रमोचय, p. 149), v. r....शिवा सिता।...लोक-प्रसादिनी...मृदा तद्वदाचम्य . नमस्ते सर्व-भूतानां भव-वारिणि...।

P. 149, l. 3. ब्रह्माणं तर्पयेत्, etc.

MadanaP., third stavaka, p. 517. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 354 ; ParāM., p. 356.

P. 149, ll. 3-7. देवा यक्षास्तथा नागाः, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, pp. 354—55 ; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 517, v. r. सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च...जम्भकाः...वाय्वाधाराः...नीरा-धाराश्च ये च धर्म-रतास्तथा।

P. 149, ll. 7-8. कृतोपवीती देवेभ्यो, etc.

ParāM., l. 1, p. 356 ; VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 355 ; CaturVC., परिशेष-खण्ड, p. 931 ; SmṛtiC , आह्निक-काण्ड, p. 517 ; v. r. ब्रह्म-पुत्रानृषींस्तथा।

P. 149, ll. 9-14. सनकश्च सनन्दश्च, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 355 ; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 517 ; MadanaP., p. 292, only the first two lines.

P. 149, l. 5—150, l. 2. यमाय धर्म-राजाय, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 351 ; ParāM, l. 1, p. 361.

P. 150, ll. 2-6. अपसव्यं ततः कृत्वा, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 355, v. r. सव्यं जान्वाच्य...हविष्मन्त-मथोष्मपान्...बर्हिषदस्तथैव ह्याज्यपाः...तर्पयेत पितॄन्...प्रेतांस्तांस्तर्पये-ततः। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 517,...जान्वाच्य...हविष्मन्तस्तथो-ष्मपाः...पिनाकिनो बर्हिषदस्तथाऽन्ये कामचारिणः...तर्पयेत्तान् पितॄन्...प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः। CaturVC., परिशेष-खण्ड, p. 931. ParāM., I. 1, p. 356. NirS., p. 345, l. 25, only the first line quoted. ŚrāddhaC., p. 103, only the first line quoted.

P. 150, ll. 7-8. जपे होमे च दाने च, etc.

MadanaP., p. 240, "हारीतः" v. r. जपे दाने तथा होमे स्वाध्याये पितृ-तर्पणे। VidhāP., third stavaka, p. 163 ; v. r. स्नाने दाने जपे होमे...।

P. 151, ll. 10. ff. नाभिमात्रे जले स्थित्वा, etc.

GaruḍaP., vv. 131-132, p. 519; SmṛtiR., p. 66, l. 7, v. r. चिन्तयन्नूर्ध्व-मानसः। पितरो गृह्णन्त्वेतान् पयोऽञ्जलीन्।

P. 151, ll. 18-20. ये चास्माकं कुले जाता, etc.

SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 299, v. r. ये केचास्मत्कुले...ते गृह्णन्तु। VīraM; आह्निक-प्रकाश, p. 377, v. r. ते पिबन्तु।

P. 151, ll. 20-22. जल मध्ये तु यः कश्चित्, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 377.

P. 151. l. 23 152, l. 2. स्नात्वैवं वाससी धौते, etc

ĀhnT., Jīv'.s ed., p. 364, l. 18. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, pp. 297 and 301, v. r....अच्छिन्ने...शाण-क्षौमाविकानि च...कुतपं... द्विवा-सोऽपि न वै भवेत्। ParāM., pp. 263 and 265, v. r....अच्छिन्ने...अलाभे...शाण-क्षौमाविकानि च...कुतुपं...विवासास्तु न वै भवेत्। VidhāP.,

third stavaka, p. 195, only the first line found quoted. MadanaP., pp. 274-275, v. r....वाससी धूतेऽक्लिन्ने...पाट्ट-क्षौमाजिनानि च । कुतपं यज्ञ-सूत्रं वा...। SmṛtiR., p. 69, l. 9, only the first line, v. r....अच्छिन्ने...। SmṛtiSār., p, 273, l. 18, only the first half quoted; v. r....अक्लिन्ने ।

P. 152, ll. 4-6. न रक्तमुल्वणं वासः, etc.

NṛsiṃhaP., v. 72, p. 212 ; v. r....वासो न नीलं तत् प्रशस्यते । मलाक्तं तु...। CaturVC., परिशेष-खण्ड, श्राद्ध, p. 914 "भृगुः", v. r....न नीलञ्च...दशाहीनं मलाक्तञ्च वर्जयेत् कुत्सितं बुधः । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 301, "भृगुः" v. r....न नीलञ्च प्रशस्यते...दशाहीनं मलाक्तञ्च...।

P. 152, ll. 11-12 तत आचम्य विधिना, etc.

BhavP., उत्तर-पर्व, f. 485(b), chap. 123, v. 26(a), v. r. ततश्चाऽऽचम्य विधिवत्...।

P. 152, ll. 12-19. अक्षताभिः सपुष्पाभिः, etc.

ViraM., आह्निक-प्रकाश, p. 378, v. r....सलिलारुण-चन्दनैः...नमस्ते ब्रह्मरूपिणे...नमस्ते रुद्र-पुरुष...कुण्डलाङ्गद-भूषित...सत्यदेव...। BhavP., pp. 485-486, chap. 123, vv. 26(b)—31, v.r. ...अक्षतैः सह पुष्पञ्च सतिलारुण-चन्दनैः । अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन...नमस्ते विश्व-रूपाय नमो विष्णु-सखाय वै...नमस्ते सर्व-वपुषे नमस्ते सर्व-शक्तये । ...नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गद-धारिणे...सर्व-लोकेश सर्वासुर-नमस्कृत...चैव सम्यग् जानासि सर्वदा । सत्यदेव नमस्तेऽस्तु सर्वदेव नमोऽस्तु ते ।...नमस्तेऽस्तु त्रयीमय नमोऽस्तु ते ।

P. 152, ll. 20-21. एवं सूर्यं नमस्कृत्य, etc.

ViraM., आह्निक-प्रकाश, p. 379, v. r. ततो विष्णु-गृहं व्रजेत्...

SmṛtiSār., p. 277, "पाद्मे", v. r. सूर्य-देवं नमस्कृत्य...विष्णु-गृहं...। BhavP., उत्तर-पर्व, p. 486(a), v. 32.

P. 153, l. 20-154, l. 2. अन्य-स्थाने कृतं पापं, etc.

KṛtyaSS., p. 231, v. r. गङ्गा-तीरे विनश्यति। गङ्गा-स्नान-कृतं पापं गङ्गा-स्नानेन नश्यति॥ TīrthaC., p. 204, v.r. अन्य-स्थान-गतं पापं...विनश्यति। गङ्गा-तीर-कृतं पापं गङ्गा-स्नानेन नश्यति॥

P. 154, ll. 16-17. ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371, VarṣaKK., p. 535, v. r... सर्वे ते निष्कृतिं... ।

P. 154, ll. 19-21. स्नातानां शुचिभिस्तोयैः, etc.

MahBh., अनुशासन-पर्व, 26. 31: v. r. ...प्रयतात्मनाम्। व्युष्टिर्भवति या पुंसां...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 359, v. r. व्युष्टिर्भवति या...।

P. 154, l. 22-155, l. 1. कपिला-कोटि-दानाद्धि, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365, VarṣaKK., p. 535.

P. 155, ll. 10-11. स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति, etc.

VarṣaKK., p. 535, v. r.,...ज्ञानमवाप्नुयात्। गङ्गा-स्नानेन भक्त्या तु...।

P. 156, ll. 17-19. स्वयम्भूस्तस्य मानं हि, etc.

LiṅgaP., chap. 77. vv. 34-35, p. 137, v. r....स्वायम्भुवस्य मानं हि तथा...। स्यादार्षं च तदर्धकम्। CaturVC., दान-खण्ड, p. 84, "भविष्ये", स्वयंभुवि सहस्रं स्यादार्षं चैव तदर्धकम्।

P. 156, ll. 20-21. शिव-क्षेत्र-समीपस्था, etc.

LiṅgaP., chap. 77, p. 138(a), 52(b)—53(a), v. r....सर्वाः सुशोभनाः...शिवतीर्था इति...।

P. 156, ll. 21-22. गङ्गा-स्नान-समं पुण्यं, etc.

LingaP., chap. 77, v. 56(a) and 52(a), v. r....त्यजेद्देहं विहायान्नं...

P. 157, ll. 7-8. अर्ध-क्रोशं शिव-क्षेत्रं, etc.

LingaP., chap. 77, p. 137(b), v. 33(b)—34(a).

P. 157, ll. 9-10. क्रोशमात्रं परं स्थानं, etc.

SauraP,, 65. 79. p. 264. v. r. क्रोशमात्र-शिव क्षेत्रं समन्तात्... । CaturVC., दान-खण्ड, p. 84, v. r. ...भवेत् क्षेत्रं...परमात्मनः... प्राणिनां तत्र... । DānaM., p. 8, l. 4, v. r. क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं... परमात्मनः...प्राणिनां तत्र...कारकम् ।

P. 157, ll. 19-21. शिव-क्षेत्र-समीपस्थं, etc.

SaurP, 65. 83. p. 265. v. r. शिव-लिङ्ग-समीपस्थं...संज्ञेयं... स्नानादिना व्रजेत् । MadanaP., p. 262, "भविष्य", v. r. ...शिव लिङ्ग-समीपे तु...शिव-गङ्गेति तज्ज्ञेयं...शिवं व्रजेत् । ParāM., I. 1, p. 280, "पुलस्त्य", v. r. शिव-लिङ्ग-समीपे तु... । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 320, "भविष्ये", v. r. शिव-लिङ्ग-समीपे तु...शिव-गङ्गेति तज् ज्ञेयम् । KṛtyaSS., p. 110....शिव-लिङ्ग-समीपस्थं...शिव-गङ्गेति तत् प्रोक्तं......

P. 158, ll. 6-7. शुक्लादि-दर्शान्तश्चान्द्र०, etc.

CaturVC. परिशेष-खण्डे काल-निर्णय, p. 9, v. r. दर्शाद्दर्शश्चान्द्र-स्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः । रवि-संक्रान्ति-विचिह्नः सौरोऽपि निगद्यते तज्ज्ञैः । KālaV., p. 5, l. 5, दर्शाद्दर्शश्चान्द्र०...रवि-संक्रान्तिः क्वचि-च्चिह्नं सौरोऽपि निगद्यते ; also p. 98, l. 4, v. r. ......रवि-संक्रान्तिषु चिह्नः... । KṛtyaSS., p. 2, v. r. दर्शाद्दर्शश्चान्द्र०...रवि-संक्रान्ति-सुचिह्नः

...निगद्यते सद्भिः । Cf. TithyA., p. 244. ll. 13-14 ; SamayaM., p. 145, ll. 20-21,

P. 158, ll. 7-8. सौर-मासो विवाहादौ, etc.

SmṛtiSS., p. 6, l. 21. v. r. सौरो मासो......। KālaM., p. 67, v. r. सौरो मासो। CaturVC., काल-निर्णय, p. 13. सौरो मासो...... । SamayaM., "ज्योतिर्गर्गः", p, 145, v. r. सौरो मासो... । VīraM. समय-प्रकाश, p. 17. VidhāP., third stavaka, p. 407, v. r. सौरो मासो... । NirS., p. 6, l. 20, v. r. सौरो मासो... । TithyA., p. 245, v. r. सौरो मासो... ।

P. 158, ll. 10-11. प्रतिसंवत्सर-श्राद्धे, etc.

CaturVC., काल-निर्णय, p. 20, v. r. मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

P. 158, ll. 15-16. अमावस्यां शत-गुणं, etc.

VarṣaKK., p. 536, "भविष्य-पुराण" । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365. TīrthaC., p. 209.

P. 158, ll. 20-21. संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते, etc.

KṛtyaSS., p. 231.

P. 159, ll. 10-11. येयं भाद्रपदे शुक्ला, etc.

BhavP., मध्य-पर्व, chap. 8, v. 21, p. 216 (a), v. r.......षष्ठी-षष्ठी च द्विजसत्तम ।...तस्यां सर्वमक्षयमुच्यते । CaturVC., काल-खण्ड, p. 623, v, r....मासि षष्ठी तु भरतर्षभ । TithyA. p. 57, v. r....मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ...अक्षय्यमुच्यते ।

P. 159, ll. 15-16. अरुणोदय-वेलायां, etc.

KṛtyaSS., p. 74, v. r....सूर्य-ग्रह-शतैः । Cf. MadanaP., p. 263, ll. 9-10; KṛtyaR., p. 509, ll. 11 and 13 ; ParāM., 1, I p. 280, ll. 15-16.

P. 162 ll, 5-7. वैशाख-मासस्य सिता तृतीया, etc.

VisnuP., 3. 14. 12, p. 199 ; v. r....मासस्य तु या तृतीया...; DevīP., 60. 19, p. 226, v. r....वैशाख-शुक्लस्य तु या तृतीया असौ भवेत्...। BhavP., उत्तर-पर्व, chap. 101. v. 4, p. 463a, वैशाख-मासस्य तु या तृतीया...कृष्ण-पक्षे...। Rāja-mārtaṇḍa, p. 111. Cf. p. 53, v. 4f. of MatP., for these verses. KālaV., p. 391, "भविष्य-पुराणे", v. r. वैशाख-शुक्लस्य तु या तृतीया...; VīraM., समय-प्रकाश, "विष्णु-पुराणे", p. 179; KṛtyaR., "विष्णु-पुराणे", p. 542, v. r. वैशाख-मासस्य च या तृतीया...। VidhāP., second stavaka, p. 531, v. r. नभस्य-मासस्य च कृष्ण-पक्षः...। KālaV., p. 391, "भविष्य-पुराणे", v. r. वैशाख-शुक्लस्य तु या तृतीया...। ParāM., 1. 1, p. 156, "विष्णु-पुराणे", v. r. वैशाख-मासस्य च या तृतीया... मासस्य च कृष्ण-पक्षे...। ŚrāddhaKK., p. 302, v. r. वैशाख-मासस्य तु या तृतीया...। NirS., p. 71, l. 1f., v. r. वैशाख-मासस्य तु या तृतीया...। CaturVC., काल-निर्णय, p. 650, v. r. वैशाख-मासस्य तु या तृतीया...तु कृष्ण-पक्षे । SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 28, v. r....कृष्ण-पक्षे । KālaTV., p. 408; SmṛtiR., p. 28, l. 21, v. r. ...च कृष्ण-पक्षे ।

P. 162 ll. 7-10. एता युगाद्याः कथिताः पुराणैः, etc.

VisnuP., 3, 14. 13b and 15, v. r. ... ..पितरो वदन्ति । SauraP., chap, 51, v. 38, p. 205, v. r.,...पानीयमप्येषु ...पितरो... ; only पानीयमप्यत्र...वदन्ति found here. MatP., 27 10, p. 54, v, r. समाः सहस्रं...पितरो...। PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 9. 131, p. 77,...समाः सहस्रं...पितरो...। PadmaP., उत्तर-खण्ड, p. 581, v.r...समाः सहस्रं...पितरो...। DevīP., 60. 20b-21a, p. 226, v. r...समाः सहस्रं...पितरो वदन्ति । Rāja-mārtaṇḍa, p. 111, VīraM.. समय-प्रकाश, p. 179, v. r....समाः

सहस्र'...। KālaV., p. 397, v. r....पितरो वदन्ति ; only the last verse found here. KṛtyaR., p. 542, v. r....समाः सहस्र'...पितरो वदन्ति । SamayaM.,p. 37. v. r....समाः सहस्र'...। CaturVC., काल-निर्णय, p. 500, only the last verse here, v. r....पितरो वदन्ति ; एता युगाद्याः etc. quoted in p. 650. TithyA., p. 37, v. r... समाः सहस्र'...। SmṛtiK., p. 27, l. 23f., v. r. समाः सहस्र'...। SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 28, v. r. समाः सहस्र'...पितरो । KālaTV., 408 and 406,...पितरो वदन्ति...। ŚrāddhaKK., p. 100.

P. 162, ll. 14-17. नवम्यां शुक्ल-पक्षस्य, etc.

AgniP., 209. 14, p. 393, only the first verse same, CaturVC., काल-निर्णय, p. 659, "स्कन्द-भविष्यत्-पुराणयोः", v. r. राधे सित-तृतीयायां त्रेता वै समपद्यत । SmṛtiK, p. 27,ll. 12-15.

P. 162, ll, 18-20. द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 492, v. r. युगादी कवयो विदुः...ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके । TithyA., p. 36, v. r. युगादी कवयो विदुः...ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके । NirS., p. 71, l. 12, v. r. युगादी कवयो विदुः ...पौर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके । SamayaM., p, 36, "नारदीये", युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके । VīraM., समय-प्रकाश, p. 180, "नारद-भविष्योत्तरयोः", v. r. युगाद्याः कवयो विदुः...पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके । MadanaP,, p. 539, "नारदीय-पुराणे", only the first half, द्वे शुक्ले द्वे च कृष्णे च युगाद्याः कवयो विदुः । SmṛtiK , p. 27, l. 26, v. r. युगादी कवयो विदुः...पूर्वाह्णिके ज्ञेये कृष्णे चैवापराह्णिके । SmṛtiC , श्राद्ध-काण्ड, p. 28, v. r. द्वे शुक्ले द्वे च कृष्णे तु युगाद्याः कवयो विदुः ; only this half line quoted here. KālaTV., p. 525, v.r....

युगादीन् कवयो विदुः...प्राह्णे कृष्णे चैवापराह्णिके। SrāddhaKK., p. 303, v. r....युगाद्ये...पूर्वाह्णिके ज्ञेये कृष्णे चैवापराह्णिके।

P. 162, ll. 22-163, l. 3. वैशाखे शुक्ल-पक्षस्य, etc.

KrtyaR., pp. 541-42, v. r., वैशाखे शुक्ल-पक्षे तु...कार्त्तिके शुक्ल-पक्षे तु...कलि-युगं तथा। SmrtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 28,...भाद्र-पदे कृष्णे...माघे च...।

P. 163, ll. 6-7. संवत्सर-फलं तस्य, etc.

ViraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365, v. r. मन्वादौ च युगादौ च। VarsaKK., p. 536, v. r., संवत्सर-फलं प्रोक्तं...मन्वादौ च युगादौ च...।

P. 163, ll. 15-164, l. 3. अश्वयुक्-शुक्ल-नवमी, etc.

AgniP., 269. 16-18, p. 393, v. r.,...तृतीया चैव माघस्य...श्रावणे चाष्टमी...तथाषाढे च..। तद्वज्...ज्यैष्ठे...; last line not found.

P. 164, ll. 9-10. अमावस्यां शत-गुणं, etc.

SauraP., 51. 33-55, p. 205, v. r.......कार्त्तिके सिता।...फाल्गुनी चैव ज्यैष्ठे...मन्वन्तरादयश्चैता [:]...। MatP., 17. 6-8, p. 53, v. r.......फाल्गुनस्य ह्यमावस्या......ज्यैष्ठ-पञ्चदशी सिता। मन्वन्तरादयश्चैता [:]...। VidhāP., second stavaka, p. 53, v. r., कार्त्तिकी द्वादशी सिता...फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता...आषाढस्यापि पूर्णिमा...मन्वन्तरादयश्चैताः...। SrāddhaM. p. 9, v. r. कार्त्तिके द्वादशी तथा...त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता...तथा माघी च......पञ्चदशी सिता...मन्वन्तरादयश्चैता [:]...। MadanaP., pp, 540-541,...कार्त्तिके द्वादशी तथा...त्वमावास्या...सिता...पञ्चदशी सिता...मन्वन्तरादयश्चैता[:]...। SmrtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 29, v. r. कार्त्तिके द्वादशी सिता...त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता।...चैत्रे ज्यैष्ठे पञ्चदशी सिता...मन्वन्तराय-

स्त्वेते दत्तस्याक्षय-कारकाः । VīraM., समय-प्रकाश, p. 181, v. r...तृतीया चैव माघस्य...श्रावणे चाष्टमी कृष्णा तथाषाढी च...ज्येष्ठा पञ्चदशी सिता । ParāM., I. 2, p. 311, v. r......कार्त्तिके द्वादशी सिता...सिता भाद्रपदस्य च...त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता...पञ्चदशी सिता...मन्वन्तरादयश्चैता[:]...। KṛtyaR., p. 543,...कार्त्तिकी तथा त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी...तथाषाढस्य पूर्णिमा...मन्वन्तरादयश्चैता[:]...। CaturVC., काल-निर्णय, p. 669, v. r....कार्त्तिकस्य तु...चैत्रस्य तु तृतीया या...त्वमावास्या ...तथाषाढस्य पूर्णिमा...आषाढस्य तु...मन्वन्तरादयश्चैता[:]...; see also दान-खण्ड, p. 68. Kāla-tattva-vivecana, p. 408,... चैव माघस्य... श्रावणे चाष्टमी कृष्णा तथाषाढे च...पञ्चदशी सिता...। SmṛtiR., p. 24, l. 15, v. r. आश्वयुक्शुक्ल-नवमी कार्त्तिकी द्वादशी सिता...पुष्येऽप्येकादशी सिता...माघ-मासे तु सप्तमी...आषाढस्यापि पूर्णिमा...ज्येष्ठा चैत्री पञ्चदशी तिथिः । मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय-कारकाः । KṛtyaSS., p. 195,... कार्त्तिके द्वादशी तथा...त्वमावस्या...पञ्चदशी सिता ।

P. 164, ll. 9-10. अमावस्यां शत-गुणं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365.

P. 164, ll. 10-11. एकस्मिन् सावने त्वह्नि, etc.

Rāja-mārtaṇḍa, p. 131. KālaM., p. 260. CaturVC. काल-निर्णय, p. 676. ParāM., "वशिष्ठ", I. 1, p. 193, v. r....शत-साहस्रिकं फलम् ; also CaturVC., दान-खण्ड, p. 76. Dāna-kriyā-kaumudī, p. 21.

P. 164, ll. 18-19. संक्रान्तिषु व्यतीपाते, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365.

P. 165, ll. 4-5. आत्मनो जन्म-नक्षत्रे, etc.

Cf. TīrthaC., p. 211 ; SmṛtiR., p. 57, ll. 12—13.

P. 165, ll, 8-9. पुष्ये वा जन्म-नक्षत्रे, etc.

CaturVC., काल-निर्णय, p. 709. v. r. पुष्ये च...व्यतीपाते च... पुनात्यासप्तमं कुलम्। KālaV., p. 322, v. r. पुण्ये च...व्यतीपातेऽथ... हरते जन्म...। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 320, v. r. पुष्ये च... व्यतीपाते च...अमायां च...पुनात्यासप्तमं कुलम्। VidhāP., third stavaka, p. 178, v. r. पुष्येऽर्के व्यतीपाते च...अमायां च... पुनात्यासप्तमं कुलम्। MadanaP., p. 262, "पुलस्त्यः" v. r. पुष्ये तु .. व्यतीपाते।...पुनात्यासप्तमं कुलम्। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 366,... व्यतीपाते च...।

P. 165, ll. 13-14. जन्मर्क्षे च कृतं स्नानं, etc.

VarṣaKK., p. 536, v. r....जन्म-प्रभृति यत् पापं तत् क्षणादेव नाशयेत्।

P. 166, ll. 1-2 स्नानं कुर्वन्ति या नार्य०, etc.

KālaTV., p. 189, v. r. दुर्भगा विधवा ध्रुवम्। KṛtyaSS., p. 4, v. r. दुर्भगा विधवा ध्रुवम्।

P. 166, ll. 10-11. श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा०, etc.

AgniP., 209. 13, p. 393, v. r. यदा स्याद्रवि-वारेण...। KṛtyaSS., p. 195. SamayaM., p. 118, "शङ्खः" v. r....मस्तकैः। अमा चेद्रवि-वारेण...। TithyA., p. 204,...मस्तकैः। अमा चेद्रवि-वारेण...। VīraM., समय-प्रकाश, p. 184. MadanaP., pp. 487—88, "वृद्ध-मनुः"। CaturVC., दान-खण्ड, p. 69. KālaV., p. 364. KālaTV., p. 403. ŚrāddhaKK., p. 301, v. r. अमा वै रवि-वारेण...।

P. 167. ll. 17-18. शनैश्चरस्य वारेण, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 366. KālaV., p. 321, v.r. कृष्णाष्टमी-चतुर्दश्यां पुण्यात् पुण्यतमे स्मृते।

P. 167, l. 23—168, l. 2. सोम-वारे त्वमावस्या, etc

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 366,...षष्टि-वर्ष-सहस्राणि...। KālaV., p. 322, v. r....आदित्ये या च...चतुर्थ्यङ्गार-वारेण...आसु यत् क्रियते... पुण्य-सञ्चयः...षष्टि-वर्ष-सहस्राणि...।

P. 168, ll. 10-11. अमावस्यां यदा वारो, etc.

KālaV., p. 363, v. r. भूमि-सुतस्य च...स्नान-मात्रेण...।

P. 168, ll. 15-16. सिनीवाली कुहूश्चैव, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 366. KālaV., p. 363, v. r. कुहूर्वापि...।

P. 169, ll 4-8. अद्य हस्ते तु नक्षत्रे, etc.

Cp. ParāM., I. 2, p. 212,

P. 169, ll. 11-14. ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुत-दिने, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 366,...मर्त्य-लोके...अपि दश-गुणं......। KṛtyaR., p. 188, v. r. हरति च।

P. 169, ll. 16-19. अदत्तानामुपादानं, etc.

ParāM., I, 2, p. 212, v. r. ...शारीरं त्रिविधं...त्रिविधं कर्म-मानसम्; here the order of verses has been changed. TithyA., p. 108, v. r....पर-वित्तेष्वभिध्यानं...। KṛtyaSS., p. 12. ...त्रिविधं मतम्। TīrthaC., p. 252,...वाचिकं स्याच्चतुर्विधम्।

P. 170, ll. 4-6. शुक्ल-पक्षस्य दशमी, etc.

BrahmaP., 63. 15, p. 295. TithyA., p. 10, only the first half quoted. NirS., p. 75, l. 16.

P. 170, ll. 10-12. अयने द्वे विषुवे द्वे, etc.

AgniP., 209. 8(b)-9(a), v. r. द्वादशोत्तमाः। KālaV., p. 381, "ज्योतिः-शास्त्रम्"। SamayaM., "वशिष्ठः" p. 136. MadanaP.,

p. 529, "वृद्ध-वशिष्ठः", अयने विषुवे चैव...विष्णुपद्यः स्युः...। KālaM., p. 332. TithyA., p. 116. SmṛtiR., p. 49, ll. 20-21, v. r. अयने द्वे द्वे विषुवे...। SmṛtiSār., p. 155, ll. 7-8, v. r. अयने विषुवे द्वे च...विष्णुपद्यस्तु...। CaturVC., दान-खण्ड, "वृद्ध-वशिष्ठः", p. 72, v. r. अयने द्वे च...। VīraM., समय-प्रकाश, p. 132.

P. 170, ll. 12-13, मृग-कर्कट-संक्रान्ती, etc.

SmṛtiK., p. 434, "वशिष्ठः", v. r....झष-कर्कट...उदग्-दक्षिणायने ...विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः। MadanaP., p. 529, "वृद्ध-वशिष्ठः", v. r. विषुवे द्वे तुला-मेषे...ततोऽपराः। SamayaM., p. 136, v. r. झष-कर्कट...विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः। KālaM., p. 332, v. r. झष-कर्कट...विषुवे तु तुला-मेषौ...ततोऽपराः। KālaV., p. 381, v. r....विषुवती तुला-मेषे...। SmṛtiR., p. 26, l. 9, v. r.... विषुवे तु तुला-मेषे...तयोः पराः। VīraM., समय-प्रकाश, p. 132, v. r. ...झष-कर्कट...उदग्दक्षिणायने। विषुवे तु तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः।

P. 170, ll. 13-15. धनुर्मिथुन-कन्यासु, etc.

KṛtyaR., p. 615; Cf. MadanaP., p. 530, ll. 2-5; AgniP., 209. 9(b)-10(a), p. 393. ViraM., समय-प्रकाश, p. 132, ll. 15-16; KālaM., p. 332, ll. 11-14; CaturVC., काल-निर्णय, p. 408, ll. 5-8; SmṛtiR., p. 26, ll. 7-8; SamayaM., p. 132, ll. 26-29.

P. 170, ll. 16-18. सूर्यस्य सिंह-संक्रान्त्यामन्तं, etc.

CaturVC., काल-खण्ड, p. 656, v. r....अन्तः कृत-युगस्य तु। अथ वृश्चिक-संक्रान्त्यामन्तस्त्रेता-युगस्य तु॥ ज्ञेयस्तु...द्वापरान्तस्तु। तथा तु कुम्भ-संक्रान्त्यामन्तः...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 67. ŚrāddhaKK., p. 304, v. r....अन्तः कृत-युगस्य तु। ततो वृश्चिक-संक्रान्त्यामन्तस्त्रेता...॥ ज्ञेयश्च...द्वापरान्तश्च...कुम्भ-संक्रान्त्यां कलेरन्तः प्रकीर्तितः। VīraM., समय-

प्रकाश, p. 181,...अन्तः कृत-युगस्य तु । अथ वृश्चिक-संक्रान्त्यामन्तस्त्रेता-युगस्य तु ॥ ज्ञेयस्तु...द्वापरान्तस्तु संख्यया...अन्तः कलि-युगस्य तु ॥ TithyA., p. 106, v. r. as before.

P. 170, l. 19—171, l. 1. संक्रान्ति-समयः सूक्ष्मः, etc.

CaturVC., काल-खण्ड, p. 417, v. r....दुर्ज्ञेयः । तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः । SmṛtiR., "देवलः", p. 434, ll. 25-27 ; VīraM , समय-प्रकाश, p. 133, v. r. same as before. MadanaP., p. 530, v. r. दुर्ज्ञेयः पिहितेक्षणैः । तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिकाः । SamayaM., p. 137, वशिष्ठः, v. r. as in CaturVC. TithyA., p. 119, दुर्ज्ञेयः...तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः । CaturVC., दान-खण्ड, p. 72. SmṛtiSār., p. 155, ll. 24-25, v. r. as in MadanaP. KālaM., p. 333, v. r. as in TithyA.

P. 171, ll. 1-3. अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु, etc.

SauraP., 51. 19, p. 204, v. r....नाड्यस्तु परतश्चैव...। संक्रान्तौ स्नान-दान-जपादिषु ॥ Op. cit., ĀSS. ed., p. 205...संक्रान्तौ स्नान-दान-जपादिषु ; cf. CaturVC., काल-खण्ड, p. 417, ll. 16-17 ; KṛtyaR., p. 614, ll. 17-18; SmṛtiK., p. 434, 29-30; VīraM., समय-प्रकाश, p. 133, ll. 22-23.

P. 171, l. 3-4. या याः सन्निहिता नाड्यः, etc.

CaturVC., काल-खण्ड, p. 435 ; SamayaM., p. 137; MadanaP., p. 530, v. r....पुण्यतमा इति । SmṛtiK, p. 436, ll, 2-3; VīraM., समय-प्रकाश, p. 136; KālaM., p. 334.

P. 171, ll. 4-7. अह्नि संक्रमणे पुण्य॰, etc.

SauraP., 51. 20, p. 206, ĀSS. ed. CaturVC., काल-खण्ड, p. 428, v. r. ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात् । MadanaP., pp.

531-532 ; only one line, viz., रात्रौ संक्रमणे, etc. is not quoted here. SmṛtiK., p. 437 and p. 439, v. r....अहःसंक्रमणे...; one line missing. KālaM., p. 335, v. r....चोर्ध्वमुदयात् प्रहर-द्वयम् ॥ VīraM., समय-प्रकाश, pp. 136-137, v. r....रात्रौ संक्रमणे भानोः... चोर्ध्वमुदयात् प्रहर-द्वयम् ।

P. 171, l. 9-10. षडशीति-मुखेऽतीते, etc.

DevīP., 24. 16. p. 101. CaturVC., परिशेष-खण्ड, काल-निर्णय, p. 425. KṛtyaR., p. 615, v. r. षडशीति-मुखे चैव...। VīraM., समय-प्रकाश, p. 134, only the first line; cf. SamayaM., p. 138, l. 19, only the first line.

P. 171, ll. 12-14. अयने कोटि-गुणितं, etc.

SmṛtiK., p. 434. ll. 20-22, v. r....कोटि-पुण्यञ्च...षडशीत्याः स्मृतं बुधैः । SamayaM., p. 143, v. r....कोटि-पुण्यञ्च...षडशीत्यां स्मृतं बुधैः । KālaV., pp. 381-382, v. r....कोटि-पुण्यं तु...सहस्राणि षडशीत्यां स्मृतं बुधैः । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367, v. r....विष्णु-पदीषु च । CaturVC., परिशेष-खण्ड, काल-निर्णय, p. 412, v. r. कोटि-गुणयञ्च......षडशीत्याः स्मृतं बुधैः । Cf. TīrthaC., p. 40, ll. 4-5.

P. 171, ll. 14-15. शतमिन्दु-क्षये पुण्यं, etc.

CaturVC., परिशेष-खण्ड, काल-निर्णय, p. 412, v. r....क्षये दानं... व्यतीपाते त्वनन्तकम् । KālaV., p. 382, v. r....दानं...। SamayaM., p. 143, v. r....दानं...। व्यतीपाते त्वनन्तकम् । SmṛtiK., p. 434, v.r....दानं...व्यतीपाते त्वनन्तकम् । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367, only the first half found here.

P. 172, ll. 3-4. संक्रान्तिषु च सर्वासु, etc.

VarṣaKK., p. 536.

P. 172, ll. 12-14. नैरन्तर्येण गङ्गायां, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 27. 86, p. 2219; v. r. मासं यः स्नाति पुण्यवान्। शक्र-लोके स वसति यावच्छक्रः सपूर्वजः। Cf. VarṣaKK., p. 536, ll. 10-12. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 368, v. r....ब्रह्म-पदे...।

P. 173, ll. 8-9. य इच्छेद्विपुलान् भोगां०, etc.

GaruḍaP., 217, 125, p. 519. KālaV., p. 327, v. r. यदीच्छेद्विपुलान्...। KṛtyaR., p. 489, "विष्णुः", the order of lines reversed here; v. r. यदीच्छेद्...। MadanaP., p. 263, "यमः", v. r....मासौ द्वौ...। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 141, "विष्णुः", v. r. मासौ द्वौ।

P. 173, ll. 12-13, मातरं पितरञ्चापि, etc.

GaruḍaP., पूर्व-खण्ड, 217. 127, p. 519. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 348, "वृद्ध-वशिष्ठः"; v. r. पितरं मातरं वाऽपि...मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य...लभेत सः। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 66, v. r....लभेत सः। AtriS., v. 51, p. 4 of ŪnavSaṃh., v. r....पितरं वाऽपि...द्वादशांश-फलं लभेत्। Cf. ŚrāddhaKL., p. 141, ll. 4-5; MadanaP., p. 248, "मार्कण्डेय-पुराणे", ll. 12-13; VidhāP., third stavaka, p. 187, ll. 12-13; NirS., p. 360, ll. 9-10.

P. 173, l. 15—174, l. 1 मकरस्थे रवौ माघे, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 19, p. 456. SmṛtiR., p. 53, ll. 11—12. SmṛtiK., p. 346, ll. 14—15. TīrthaC., p. 19. VidhāP., third stavaka, p. 701. KṛtyaSS., p. 226, v. r. स्नानेनानेन देवेश...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 331.

P. 174, ll. 1-3. इमं मन्त्रं समुच्चार्य, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 20, p. 456, v. r. इति मन्त्रं...।

स्नायान्मौनी समाहितः...हरिं कृष्णं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, 331, v. r....हरि कृष्णं...। TīrthaC., p. 19, v. r....इति मन्त्रं...हरि कृष्णं श्रीधरं च स्मरेत्ततः। SmṛtiK., p. 346, ll. 16—17, v. r.... इति मन्त्रं...मौन-समन्वितः...हरिं कृष्णं माधवं वा...। SmṛtiR. p. 53, ll. 13—14, only the first half; v. r....इति मन्त्रं...।

P. 174, ll. 3-4. तप्तेन वारिणा स्नानं etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, p. 127. 23, p. 456. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 331, v. r. यद्गेहे...षडब्देन फलं...TīrthaC., p. 19,... षष्ठाब्देन फलं...। SmṛtiK., p. 346, ll. 3—4.

P. 174, ll. 5-9. बहिः स्नानं तु वाप्यादौ, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 24—26, v. r....शतधा तु महानदे... महानद्याश्च। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 331, v. r....नद्यादौ तु...। TīrthaC., p. 19, v. r....द्वादशांशं फलं...नद्यादौ तु.। SmṛtiR., p. 53, ll. 13—16, v. r... द्वादशाब्द-फलप्रदं..। SmṛtiK., p. 346, ll. 4—8.

P. 174, ll. 13-14. गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 331, v. r....चतुर्युग-सहस्रान्ते...। TīrthaC., p. 19, v. r....चतुर्युग-सहस्रान्ते...। PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 27, v. r. गङ्गायां येऽवगाहन्ति...चतुर्युग-सहस्रन्तु...।

P. 175, ll. 1-2. दिने दिने सहस्रन्तु, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 28.

P. 175, ll. 11-13. मकरस्थे रवौ यो हि, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 27, p. 451. SmṛtiR., p. 63, ll. 29-30. NirS., p. 158, l. 19, only the first half. TīrthaC., p. 31, v. r. कथं वा...।

P. 175, ll. 13-14. मकरस्थे रवौ माघे etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 127. 5, p. 455 and op. cit., 24. 16, p. 102.

P. 175, ll. 15-16. ब्रह्महा हेमहारी च, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 126. 28, p. 451. SmṛtiR., p. 154, ll. 10-11, v. r. तत्संयोगी च...।

P. 175, ll. 17-18. माघे मासि रटन्त्यापः, etc.

PadmaP., उत्तर-खण्ड, 126. 29, p. 451, v. r....माघ-मासे...। BhavP., उत्तर-पर्व , 22. 15, p. 484(b), v. r. माघ-मासे...। SmṛtiK., p. 345, ll. 17-18, v. r. माघ-मासे...। SmṛtiR., p. 53, ll 31-32, v. r....माघ-मासे...। NirS., p. 158, l. 13, only the first half. KālaV., p. 328, v. r....ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं...।

P. 176, ll. 1-2. सर्वेषां सर्व-वर्णानां, etc.

PadmaP,, उत्तर-खण्ड, 125. 166, p. 448, v. r....सर्वेषामेव वर्णानां...धाराभिरभिवर्षति...।

P. 166, ll. 6-7, जन्म-सप्ताष्ट-रिप्फाङ्क, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 458, v.r....रिप्फाङ्क...दिवाकरे...

P. 176, ll. 10-11. चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 50. 232, p. 664, v. r. योऽवगाहति... किमर्थमटते ; CaturVC., काल खण्ड, p. 385, v.r. किमर्थमटते ;VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367, v r. किमर्थमटते ; KālaV., 522, v.r. किमर्थमटते ; KālaM., p. 347, v. r....किमर्थमटते...। KṛtyaSS., p. 231, v. r. ...किमर्थमटते...।

P. 176, ll. 14-16, गवां कोटि-सहस्रस्य, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 50. 231, p. 664 ; v.r....शत-सहस्रस्य...;

the last line, viz., दिवाकरे फलं तद्वच्छत-संख्य-मुदाहृतम् is omitted. MadanaP., p. 264; last line omitted as before. KālaV., pp. 521-22, v. r. ...जाह्नवी-तोये......पुनस्तद्द्दश-संख्यमुदाहृतम्। Cf. KālaM., p. 347, ll. 11-13; SamayaM., p. 130, ll. 9-11. CaturVC., काल-निर्णय, p. 384, ll. 21-22, 385, l. 7. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 321, v. r....दिवाकरे; the last line omitted. SmṛtiS., p. 167, ll. 9-11, v. r....गङ्गा-स्नाने तत्फलं स्यात्...पुनस्तद्द्दश-संख्यमुदाहृतम्। KṛtyaSS., p. 231, third line missing.

P. 177, ll 7-9. सूर्य-ग्रहः सूर्य-वारे, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 50. 233, p. 664, v. r....चूडामणिरिति ख्यात...; third line not found in PadmaP. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367. Cf. SamayaM., p. 132, ll. 19-22; KālaM., p. 351, ll. 17-20; KālaV, p. 523, ll. 2-5; CaturVC., काल-निर्णय, p. 384, ll. 8-11; TithyA., p. 238, ll. 18-21.

P 177, ll 16-17. इन्दोर्लक्ष-गुणं प्रोक्तं, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 50. 230, p. 664, v. r....दश-लक्षं तु भास्करे। गङ्गा-तोये तु...। KālaM., p. 347, v. r....गुणं पुण्यं... गुणं ततः। गङ्गा-तोये तु...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367; NirS., p. 45, ll. 21-22 and CaturVC., काल-निर्णय, p. 384,...गुणं पुण्यं ...गुणं ततः। गङ्गा-तोये तु...। VidhāP., third stavaka, p. 464, v. r. same as before. SmṛtiSār., p. 167, ll. 8-9, v. r. गुणं पुण्यं ...गुणं...स्मृतम्। गङ्गा-तोये तु...।

P. 179, ll. 2-3. वारुणेन समायुक्ता, etc.

KṛtyaSS., p. 3, v. r....शत-सूर्य-ग्रहैः...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367. TithyA., p. 176, v. r. ...कृष्ण-त्रयोदशी...। KālaTV., p. 189. SamayaM., p. 96.

P. 179, ll. 8-9. शनि-वार-समायुक्ता, etc.

KālaTV., p. 189, v. r....गङ्गायां यदि लभ्येत...। SamayaM., p. 96, only the first half here. KṛtyaSS., p. 3, v. r....गङ्गायां यदि लभ्येत...।

P. 179, ll. 13-14. शुभ-योग-समायुक्ता, etc.

KālaTV., p. 189. KṛtyaSS., pp. 3-4. SamayaM., p. 96.

P. 180, ll. 2-3. ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव, etc.

Cf. BhavP., मध्य-पर्व, 8. 108, pp. 217(b)-218(a). KālaV., second line, p. 348, l. 20.

P. 180, ll. 4-6. ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव, etc.

KālaV., p. 348; CaturVC., काल-खण्ड, p. 641, v. r. महा-ज्यैष्ठीति कीर्तिता।

P. 180, ll. 12-14. पौर्णमासीषु ज्येष्ठासु, etc.

KṛtyaR., p. 396, "विष्णु-धर्मोत्तर," v. r....चैतासु...एतेषामेव दानानां...भवेत्। Cf. CaturVC., काल-खण्ड, p. 640, ll. 8-9.

P. 180 l. 16. महापूर्वासु चैतासु, etc.

KṛtyaR., p. 396, v. r....महत्-पूर्वासु...।

P. 181, ll. 4-5 दृश्येते सहितौ यस्यां, etc.

KṛtyaR., pp. 396 and 430; CaturVC., काल-खण्ड, p. 640, v. r....संवत्सरेण सा...। KālaV., p. 347, "ज्योतिष-शास्त्रे," v. r. सहितौ यत्र दृश्येते...संवत्सरे हि...।

P. 181, ll. 6-7. मास-संख्ये यदा ऋक्षे, etc.

KālaV., p. 346.

P. 182, l. 10. अनन्तं शिव-सन्निधौ।

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367.

P. 183, ll. 7-8. रवि-शुक्र-दिने चैव, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 342. ŚrāddhaKK., p. 100. Cf. VidhāP., p. 268; NirS., p. 346, ll. 13-14.

P. 183, ll. 12-13. नीलषण्ड-विमोक्षेण, etc.

DānaM., p. 249, ll. 14-15, "गरुड-पुराणे," v. r. नीलकण्ठस्य मोक्षेण गयायां च...। KālaV., p. 362, v.r. नीलभद्र-विमोक्षेण...।

P. 183, ll. 13-15. न निर्वपति यः श्राद्धं, etc.

KālaV., p. 362, v. r. न वर्तयति।

P. 183. ll. 17-19. अयने विषुवे चैव, etc

Cf. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 343, ll. 3-5

P. 184, ll. 3-6 तीर्थ-मात्रे तु कर्तव्यं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 68-69, v.r....अन्यथा तर्पयेद्यस्तु स विष्ठायां कृमिर्भवेत्; third line not given here.

P. 184, ll. 15-16. श्राद्ध-कालेऽन्य-काले च, etc.

Cf. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 294, ll. 15-16; BrahmaP., 60. 55, p. 287; VidhāP., third stavaka, p. 264, ll. 12-13; SmṛtiR., p. 66, l. 5; ParāM., I. 1, 352, ll. 14-15; ŚrāddhaKK., p. 190, ll. 6-7; SmṛtiSār., p. 276, ll. 11-12.

P. 184, ll. 17-18. नोदकेषु न पात्रेषु, etc.

BrahmaP., 60. 62, p. 288, v. r....तत्तोयं यद्भूम्यां न...। CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 917. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 512. ParāM., I. 1, p. 352.

P. 185, ll. 4-5. क्रियां यः कुरुते मोहात्, etc.

KṛtyaR., p. 46, "साम्ब-पुराणे" v. r.…कुरुते लोभादनाचम्यैव…। ParāM., I. 1, p. 250, "पुराण-सारे," v. r.…यः क्रियाः कुरुते… नाचम्यैव…। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 260, v. r. यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव…।

P. 185, l. 6. कर्म-युक्तो नाभेरधःस्पर्शं वर्जयेत्, etc.

BaudhDhS., I. 5. 87, p. 433 of स्मृतीनां समुच्चयः। Cf. SmṛtiR., p. 96, l. 13, "नाभेरधः-स्पर्शनं तु कर्म युक्तो विवर्जयेत्"—मरीचिः।

P. 185, ll. 7-10. पित्र्यमन्त्रान्वाहरणे, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 102, first half not given here; order altered; v. r.…आक्रन्दे…निमित्तेष्वेषु धर्मार्थं… । KṛtyaR., p. 50, v. r. पित्र्ये मन्त्रार्थ-हरणे…आत्मालम्भे त्ववेक्षणे…आक्रुष्टे…निमित्तेष्वेषु…। Cf. MadanaP., p. 58, ll. 2-5. ParāM., I. 1., p. 240, first half not quoted here; v. r.…आक्रन्दे…निमित्तेष्वेषु… कुर्वन्नपि स्पृशेत्…। SmṛtiR., p. 39, ll. 29-31, first line not quoted here; v.r.…त्वाक्रन्दे…मूषिका-स्पर्शे…निमित्तेष्वेषु…उपस्पृशेत्। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 262, first line not quoted here; v. r. आक्रन्दे…निमित्तेष्वेषु…उपस्पृशेत्। DānaM., p. 13, ll. 21-24, v. r. ……मन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भेऽवमोक्षणे…आक्रुष्टे…निमित्तेष्वेषु…। SmṛtiSār., p. 308, ll. 3-5, v.r.……मन्त्रानुहरणे आत्मालम्भेऽप्यवेक्षणे…आक्रुष्टे…। CaturVC., दान-खण्ड, p. 107, v. r.…मन्त्र-प्रवरणे…अवेक्षणे…आक्रुष्टे…निमित्तेष्वेषु सर्वत्र।

P. 185, ll. 13-14. सदोपवीतिना भाव्यं, etc.

DānaM., p. 14, ll. 7-9, v. r.…व्युपवीतश्च…। SmṛtiSār., p. 310, ll. 2-3, v. r.…व्युपवीतश्च…। PrayogaR., p. 51(a), l. 3.

P. 185, ll. 14-16. शुचि-वस्त्र-धरः स्नातः, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश p. 348, v. r....तीर्थेन कुर्वीत...। CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 329, v.r....तीर्थेन कुर्वीत...। SmṛtiR., p. 66. ll. 17-18, v.r. ...परिधायाम्बरं शुचि...तीर्थेन कुर्यादुक-तर्पणम् ।

P. 186, ll. 1-2. न वेष्टित-शिराः, etc

VīraM., आह्निक-काण्ड, ll. 19-20, v. r. काषाय-वाससा देव-पितृ-कार्यं...। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 298. ll. 13-14, v. r. न वेष्टित-शिराः कृष्ण-काषाय-वासा वा देव-पितृ-कार्याणि कुर्यात् ।

P 186, ll 2-4. नीलो-रक्तं तु यद्वस्त्रं, etc.

BhavP., ब्राह्म-खण्ड, 65. 10-11, 71(a), VīraM., आह्निक प्रकाश, p. 247; only one verse, viz., स्नानं...बिभर्ति यः, is found here. Cf. Aṅgiraḥ-smṛti, v. 33, p. 2 of SmṛSam. ; VidhāP., third stavaka, p. 194; only the first line quoted here.

P. 186, ll. 5-6. नीलो-रक्तं यदा वस्त्रं, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 194, "मिताक्षरायां", v.r. तन्तु-सप्तति-संख्याके स वसेन्नरके ध्रुवम् । BhavP., ब्रह्म-खण्ड, 65. 12, p. 71 (a), only the first half here; v. r....विप्रस्त्वङ्गेषु...।

P. 186, ll. 9-10. जपे होमे तथा दाने etc.

VidhāP., third stavaka, p. 163, v. r. स्नाने दाने जपे होमे...। ParāM., l. 1, p. 256, "शातातपः", v. r....जपे होमे च दाने च...। ŚrāddhaM., p. 57, only the fist line, v. r....पितृ-कर्मणि...। ŚrāddhaC., p. 29, v. r ...पितृ-कर्मणि । SmṛtiR , p. 121, l. 2 "शातातपः" । SmṛtiSār , p. 313, ll. 19-20. KṛtyaSS., p. 120, v. r. ...कुर्याद्धिरण्य-रजतैः...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 91. MadanaP., p. 240, v. r. जपे दाने तथा होमे स्वाध्यायेऽपि च तर्पणे ।

P. 186, ll. 10-12 चितौ दर्भाः पथि दर्भाः, etc.

NirS., p. 288. ll. 18-19, v. r. पथि दर्भाश्रितौ दर्भाः...षट् कुशान्...। VidhāP., third stavaka, p. 165, v. r....षट् कुशान्...। KṛtyaR., p. 67, v. r. पथि दर्भाश्रितौ दर्भाः...षट् कुशान्...। ParāM., 1. 1, p. 255, v. r....षट् कुशान्...। KṛtyaSS., p. 21, v. r....चिति-दर्भाः ...षट् कुशान्...। SmṛtiR., p. 121, ll. 21-22, v. r. पथि दर्भाश्रितौ दर्भाः...वरणासन-पीठार्थाः...। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 288, v. r. पथि दर्भाश्रितौ दर्भाः...षट् कुशान्...। ŚrāddhaKK., p. 49, v. r.... षट् कुशान्...। PrayogaR., p. 50(b), ll. 8-9, v. r...षट् कुशान्...। Cf. MadanaP., p. 240, ll. 16-17; CaturVC., दान-खण्ड, p. 106, v. r....षट् कुशान्...।

P. 186, ll. 12 13. पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भाः etc.

Cf. ParāM., 1. 1, p. 255, ll. 17-18; MadanaP., p. 240, ll. 14-15; PrayogaR., p. 50(b), ll. 9-10. SmṛtiSār., p. 313 ll. 15-16, v. r....मूत्रोच्छिष्टैर्धृताः...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 106, v. r,...ये कृता...मूत्रोच्छिष्ट-धृताः...; and श्राद्ध-खण्ड, p. 639,

P. 189, ll. 14-15. दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 106; श्राद्ध-खण्ड, pp. 633 and 921; ParāM., 1. 1, p. 256, v. r. ब्राह्मणाश्च विशेषतः। ŚrāddhaM., p. 57; Cf. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 284, ll. 13-14; DānaM., p. 15, ll. 18-19; VidhāP., third stavaka, p. 164, v. r....ब्राह्मणो गांहुताशनः; KṛtyaR., p. 66; Cf. SmṛtiR., p. 120, ll. 15-16; ŚrāddhaKK., p. 48; SmṛtiS., p. 313, ll. 8-9, v. r....मन्त्र-ब्राह्मणा।

P. 186, ll. 16-17. मासे नभस्यमावस्या, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 164, v.r....नियोज्याः स्युः। ParāM.,

I. 1, p. 256, v. r....नियोज्याः स्युः । KṛtyaR., p. 67; MadanaP., p. 238, v. r....दर्भोच्चयः स्मृतः ।...नियोक्तव्याः । CaturVC., काल-खण्ड, p. 683. VīraM., समय-प्रकाश, p. 255, v. r. ...नियोक्तव्याः । SamayaM., p. 116; ŚrāddhaM., p. 57, v. r....नियोज्याः स्युः । TithyA., p. 199. SmṛtiR., p. 120, ll. 13-14, v. r....नियोज्याः स्युः । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 284, v. r....नियोज्याः स्युः । ŚrāddhaKK., v. r. ...दर्भ-चयो । SmṛtiS., p, 313, ll. 10-11. KṛtyaSS., p. 21, v. r....दर्भ-चयो ।

P. 187, ll 2-3. यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेद्वै, etc.

CaturVC., श्राद्ध-खण्ड, p. 923, v. r....निषिञ्चेत्तु । VidhāP., third stavaka, q. 269, v.r....निषिञ्चेत्तु...। ParāM., I. 1, p. 354, v. r. same as VidhāP. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 341, v. r.... प्रसिञ्चेत्तु...।

P. 187, ll. 4-6. यद्युद्धृत-जलमादाय, etc.

Cf. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p 341, ll. 3-6.

P. 187, ll. 8-10. नाभिमात्रे जले स्थित्वा, etc.

GaruḍaP., पूर्व-खण्ड, 217. 131(b)-32(a). VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 338. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 294, v. r....चिन्तयन्नूर्ध्व-मानसः...गृह्णान्त्वेतान् पयोऽञ्जलीन् । ParāM., I. 1, p. 261, only the first line.

P. 187, ll. 10-12. त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यात्, etc.

VīraM , आह्निक-प्रकाश, p. 346. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 294, ll. 21 and 10, v. r....उच्चैरुच्चतरान् बुधः...। ParāM., I. 1, p. 261, only the second half. SmṛtiR., p. 66, ll. 9-10; only the first half, v. r....उच्चैरुच्चतरान् बुधः ।

P. 187, l. 12—188. l. 2. पित्रादि-षट्काञ्जलि-त्रये, etc.

Identical with VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 346, ll. 12-13.

P. 188, ll. 2-3. दक्षिणं पितृ-तीर्थेन, etc.

CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 939. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 521, v. r....पितृ-तीर्थं समाहितः ।

P. 188, ll. 5-6. तिलानामप्यभावे तु, etc.

CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 920. ParāM., I. 1, p. 354. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 342, v. r....मन्त्रैर्दर्भेण वा । Cf. NirS., p. 346, ll. 19-20. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 114. MadanaP., p. 290. ŚrāddhaC., p. 104, v. r....दर्भ-मात्रेण वा पुनः । SmṛtiS., p. 314.

P. 188, ll. 10-11. विना रूप्य-सुवर्णेन, etc

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 342. CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 919, v. r. पितृणां नोपपद्यते । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 514, v. r....मन्त्रैश्च दर्भैश्च...नोपतिष्ठति । ParāM., I. 1, p. 354, v.r.... मन्त्रैश्च दर्भैश्च । MadanaP., third stavaka, p. 289, v. r....मन्त्रैश्च दर्भैश्च ।

P. 188, ll. 13-15, सौवर्णेन पात्रेण, etc.

MadanaP., third stavaka, p. 290, v. r. .....राजतेनोडुम्बरेण खड्ग-पात्रेणान्य-पात्रेण वोदकं पितृ-तीर्थं...। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 343, v. r....सौवर्णेन हि पात्रेण राजतौदुम्बरेण च...। Cf. ParāM., I. 1, p. 354, ll. 4-5. CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 921. SmṛtiS., p. 277, ll. 15-16.

P. 189, ll 2-3. नोदकेषु न पात्रेषु, etc.

KṛtyaSS., p. 123, v.r....यद्भूमौ न प्रदीयते । SmṛtiC., आह्निक-

काण्ड, p. 512. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 338, v. r....यद् भूम्यां न प्रदीयते। TīrthaC., p. 117, v. r....यद् भूम्यां न प्रदीयते। BrahmaP., chap. 60, v. 62, p. 288, v. r....यद् भूम्यां न प्रदीयते।

P. 189, ll. 6-7. **उदके नोदकं कुर्यात्**, etc.

CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 917, v. r....पितृभ्यस्तु...उत्तीर्य तु:... KṛtyaSS., p. 122. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 512, v. r.... पितृभ्यस्तु...। BrahmaP., chap. 60, v. 61, p. 288, v.r....उत्तीर्य तु। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 338, v.r....पितृभ्यस्तु...।

P. 189, ll. 13-14. **य इच्छेत् सफलं जन्म**, etc.

MahBh., 13. 26. 65, p. 100.

P. 189, ll. 17-18. **दत्ताः पितृभ्यो याश्चापः**, etc.

KṛtyaSS., p. 231, v.r....यत्नापः...अक्षयान्तु प्रयच्छन्ति...।

P. 190, ll. 15-17. **गङ्गा-तर्पण-संतृप्ताः**, etc.

KṛtyaSS., p. 232, v. r. गङ्गा-तर्पण-सुप्रीताः श्राद्ध-पिण्ड-सुतर्पिताः। ...ब्रह्म-लोकं सनातनम्।

P. 191, ll. 6-7. **यावन्तश्च तिलाः पुत्रैः**, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, chap. 28. 8, p. 2225. KṛtyaSS., p. 231, v. r....तिला मर्त्यैर्गृहीताः।

P. 192, ll, 11-12. **गङ्गा-तीर-समुद्भूतां**, etc.

MahBh., 13. 26. 55, p. 100, v. r....जाह्नवी-तीर-सम्भूतां...नाशाय निर्मलम्। MadanaP., p. 278, v. r....जाह्नवी-तीर-सम्भूतां। SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 3. 4, v. r. जाह्नवी-तीर-सम्भूतां। KṛtyaSS., p. 113, जाह्नवी-तीर-सम्भूतां...रूपमर्कस्य। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 361, v. r. जाह्नवी-तीर-सम्भूतां। VidhāP., third stavaka, p. 201, v. r.

जाह्नवी-तीर-सम्भूतां । SmṛtiR., p. 70, ll. 24-25, v. r. जाह्नवी-तीर-सम्भूतां । TīrthaC., p. 268.

P. 193, ll. 2-3. स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्ष०, etc.

SmṛtiC., आह्निक-कारड, p. 401, v. r. स्फटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षैः... उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ।

P. 193, ll. 6-12. त्रिविधो जप-यज्ञः स्यात्, etc.

NarasiṃhaP., 58, 78-82, p. 213, v. r....मानसस्त्रिविधः स्मृतः । ...श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरम् ।...उच्चारयेद्वाचा...मंत्रम् ईषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिन्मन्त्रं स्वयं विन्द्याद्...यदक्षर-श्रेण्यो...शब्दार्थ-चिन्तनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥ VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 316...शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं...च चालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः...यदक्षर-श्रेण्यो... । SmṛtiR., p. 95, v. r....वाचिकाख्य उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः...शब्दैः स्पष्ट-पदाक्षरैः...उच्चारयेद्विद्वान्...शनैरुदीरयन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्वान्...; acc. to SmṛtiR., the last verse is quoted from the Viṣṇu-dharmottara, v. r. यदक्षर-श्रेण्यां . मानसो जप उच्यते KṛtyaR., pp. 62-63,...तस्य भेदान्निबोधत । शनैरुच्चारयन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः...शब्दानुचिन्तनाभ्यासः...।

P. 193, ll. 13-14. जिह्वोष्ठौ न विचालयेत्, etc.

Cf. SmṛtiR., p. 94, l. 14, VidhāP., third stavaka, p. 219, ll. 11-12.

P. 193, ll. 14-17. न च क्रमन् न च हसन्, etc.

SmṛtiC., आह्निक-कारड, p. 395, v. r. न चङ्क्रमन्...पार्श्वानव-लोकयन्...नापाश्रितो...। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 314, v. r....न चङ्क्रमन्न विहसन्...नापाश्रितो...पादमाक्रम्य...। SmṛtiR., p. 95 ll. 23-25, v. r....न प्रक्रमन्...नापाश्रितो...।

P. 193, l. 17—194, l. 3. न क्लिन्न-वासाः स्थलगो, etc.

VīraM., आह्निक-प्रकाश, p, 323, v. r. न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत्।

P. 194, ll. 3 4. यदि वा व्रत-लोपः स्यात्, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 107, यदि वाग्यम-लोपः स्यात्...: SmṛtiSār.. p. 308, ll. 20-22; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 397: DānaM., p. 13, ll. 18-19; v. rs....are same in all works as in CaturVC. SmṛtiR., p. 96, ll. 14-15, ...वैष्णवं सूक्तं।

P. 194, ll. 5-6. काषाय-वासाः कुरुते, etc.

SmṛtiSār. p. 309, ll. 10-11, v. r....होम-प्रतिग्रहान्। न तद् भवेद् देवगमं हव्य-कव्येष्वयं विधिः। Cf. CaturVC., दान-खण्ड, p. 94, ll. 19-20. KṛtyaR., p. 48, v. r....होम-प्रतिग्रहान्...तद् देवगमं।

P. 194, ll. 6-8. आर्द्र-वासाश्च यः कुर्यात, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 94, v. r....होमं प्रतिग्रहम्।...राक्षमं विन्देत्। SmṛtiSār., p. 309, ll. 12-14, v. r...जपं होमं प्रतिग्रहम्। SmṛtiR., p. 96, ll. 2-3, v.r....होम-प्रतिग्रहम्। KṛtyaR., p. 48, v.r. ...जपं होमं प्रतिग्रहम्। VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 323, v. r.... होमं प्रतिग्रहम्।

P. 194, ll. 8-9. जप-होमोपवासेषु, etc.

DānaM., p. 13, ll. 16-17, v. r....श्रद्धावान्। SmṛtiSār., p. 309, ll. 25, p. 310, l. 1. CaturVC., दान-खण्ड, p. 108, v. r. ...श्रद्धावान्।

P. 195, ll. 1-2. सर्वानन्दप्रदायिन्यां, etc.

TīrthaC., p. 227, v. r....जपेद् भक्तया मुक्तिस्तस्य।

P. 195, ll 5-8 गङ्गायां विधिवत् स्नात्वा, etc.

TīrthaC., p. 228, v. r....गङ्गायां विधिना...व्रत-फलं तस्य... सिद्धयोऽत्र...।

P. 195, ll. 11-12. स्नानं दानं तपो जप्यं, etc.

VarṣaKK , p. 533.

P. 195, ll. 14-15, द्रव्येणान्याय-लब्धेन, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 50, "वृद्ध-शातातप" v. r....न स तत् फलमाप्नोति तस्यार्थस्य...; श्राद्ध-कल्प..., p. 532., KṛtyaSS., p. 192, v.r. और्ध्वदैहिकं...तस्यार्थस्य...। VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 34, v. r.... तस्यार्थस्य...।

P. 195, l 17—195, l 1. शक्तः पर-जने दाता, etc.

CaturVC , दान-खण्ड, p. 44, v. r....मध्वापानो...धर्म-प्रतिरूपकः ।

P. 196, ll. 3-4. कुटुम्ब-भक्त-वसनात्, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 44. ParāM., I. 1, p. 190, only the first half quoted. VidhāP., fourth stavaka, p. 20. KṛtyaSS., p. 192.

P. 196, ll. 11-13. सर्वस्वं गृह-वर्जन्तु, etc.

ParāM., III., p. 214. SmṛtiC., III., p. 445. Vivāda-ratnākara of Caṇḍeśvara, p. 129. Vivāda-cintāmaṇi, p. 39. Sarasvatī-vilāsa of Pratāparudradeva, (pub. in the Mysore Govt. Oriental Library Series), p. 283. VīraM., Jīv's. ed., p. 395. All except SmṛtiC., read सर्वस्वं गृह-वर्जं । CaturVC., दान-खण्ड, p. 44, v. r....कुटुम्ब-भरणाधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा ।

P. 196, ll. 13-14. स्वं कुटुम्बाविरोधेन, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 44.

P. 196, ll. 17-18. सामान्यं याचितं न्यासः, etc.

VidhāP., fourth stavaka, p. 29, "मनु, याज्ञवल्क्य", CaturVC., दान-खण्ड, p. 50. Cf. SmṛtiSār., p. 327, ll. 3-4.

P. 196, l. 18—197, l. 2. आपत्स्वपि न देयानि etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 50. DānaM., p. 6, ll. 5 and 7-8, v. r....वस्तूनि सर्वदा...प्रायश्चित्तैर्विशुध्यति ।

P. 197, ll. 9-10. स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भा०, etc.

SmṛtiSār., p. 326, ll. 11-12, v. r....सद्द्रव्यं...।

P. 197, ll. 12-13, विक्रयश्चैव दानञ्च, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 51, v. r....सर्वस्वमात्मनैव तु...।

P. 197, ll. 14-15, आपत्-काले तु कर्तव्यं, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 91, v. r. अन्यथा न प्रवर्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः ।

P. 198, ll. 1-4, शुक्र-शोणित-सम्भवः पुरुषो, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 52, ll. 3-6, v. r....तस्य प्रदान०...। न तु स्त्री...।

P. 198, ll. 5-6, परिभुक्तमवज्ञात०, etc.

CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 534, v. r....परिभुक्तमविज्ञातः...यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते । Op. cit., दान-खण्ड, p. 50; VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 35, variants same as is CaturVC.

P. 198, ll. 10-12, नावज्ञाय प्रदातव्यं, etc

DānaKK., p. 4, only the last half, v. r....तद्दातुर्दोषमाप्नुयात् । CaturVC., दान-खण्ड, p. 89, v. r. नावज्ञया...अवज्ञया हि...।

P. 198, ll. 12-13, वेद-विक्रय-निर्दिष्टं, etc.

MahBh., 13. 23. 32, v. r. ब्रह्म-विक्रय...स्त्रिया यच्चार्जितं...। ...क्लैव्यादुपार्जितम्। BhavP., ब्रह्म-खण्ड, chap. 184. 2, p. 163(b) v. r....स्त्रिया चाऽऽवर्जितं...न देयं...क्लीवात् खगाधिप। VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 34, v. r....क्लीवादुपागतम्। SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 210, v. r. वेद-विक्रयजं नेष्टं स्त्रिया...न देयं। CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 532, v. r. same as before, दान-खण्ड, p. 50, v. r.... क्लीवादुपागतम्।

P. 198, ll. 16-17, यथोक्तमपि यद्दानं, etc.

ParāM., 1. 1, p. 182, "देवल", v. r....चेद्दत्तं...तत्तु...दानं तुल्य-फलं...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 15, v. r....यद्दत्तं...तत्तु...दानं तुल्य-फलं...।

P. 198, ll. 20-21, येन येन हि भावेन, etc.

VidhāP., fourth stavaka, pp. 10-11, v. r....तेन तेनैव... तत्तदाप्नोति...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 17, v. r....तत् प्राप्नोति हि...।

P. 199, ll 4-5. एकां गां दशगुर्दद्यात्, etc.

MahBh. 13. 78. 11, v. r....एकाञ्च दशगुर्दद्यात्। सर्वे तुल्य-फला हि DānaM., p. 5, ll. 21-22, v. r., सर्वे सम-फलाः स्मृताः। CaturVC., दान-खण्ड, p. 45, v. r., सर्वे तुल्य-फलाः स्मृताः।

P. 199, l. 5. गो पदमत्र, etc.

Cf. DānaM., p. 5, ll. 22-23, "गो-पदं वित्त-मात्रोपलक्षणार्थम्।" CaturVC., दान-खण्ड, p. 45, ll. 5-6, "देयमात्र-परत्वात्," etc.

P. 199, ll. 11-12. तस्माद्द्भिरवोक्ष्यैतत्, etc.

DānaKK., p. 12. CaturVC., दान-खण्ड, p. 92, ll. 2-3.

P. 199, ll. 13-14. द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात्, etc.

DānaKK., p. 12, v. r....ततो वदेत्...दद्यात्तथा...।

P. 199, ll. 15-16. अन्तर्जानु करं कृत्वा, etc.

DānaC., 3(a), ll. 3-4, v. r....सकुशं सतिलोदकम्। फलान्यपि च सन्धाय। DānaM., p. 9, ll. 10-12, v. r. same as before. DānaKK., p. 12, v. r....सकुशं सतिलोदकम्...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 92, v. r....सकुशं तु...फलान्यपि च सन्धाय।

P. 199, ll. 16-18. नाम-गोत्रे समुच्चार्य, etc.

KrtyaSS., p. 192, v. r....देव-कीर्तनात्। DānaKK., pp. 12-13, v. r....देव-कीर्तनात्। DānaM., p. 9, ll. 12-13, v. r., दत्त्वा तं स्वस्ति कीर्तयेत्। DānaC., p. 3(a), v. r. as in DānaM. CaturVC., दान-खण्ड, p. 103.

P. 199, ll. 18—200, l. 2. नाम-गोत्रे समुच्चार्य, etc.

Cf. DānaM., p. 9, ll. 6-7. DānaKK., p. 13. Cf. CaturVC., दान-खण्ड, p. 93, ll. 21-22.

P. 200, l. 3—201, l. 10 अभयं सर्व-दैवत्यं, etc.

Viṣṇu-dharmottara, तृतीय-खण्ड, 301. 14(b)-18(a) pp. 443(a) (b),...भूमिर्वै विष्णु-देवता। कन्या-दानं...। The verse प्राजापत्यो गजः प्रोक्तः, etc. is omitted in the Viṣṇu-dharmottara. माहिषश्च तथा साम्यं (?) चोष्ट्रं वै नैर्ऋतं...छागमाग्नेयमुच्यते...। वारिधानी-कमण्डलू।...वारुणानि द्विजोत्तमाः...। वारुणानि द्विजोत्तमाः...। आग्नेयं कनकं प्रोक्तं...सौम्यान्यथ- रमानि...। तु देवता...पुष्पाणां...शाक-हारितकैः...। मत्स्य-मांसं विनिर्दिष्टं प्राजापत्यं...। शय्या...। उत्तानाङ्गिरसे त्वेतत्। पर्जन्याय तथा मारं...रणोपकरणं सर्वं कथितं चक्र-दैवतम्। ग्रहन्तु सर्व॰..., यद्यदुक्तं...। सर्वं वा द्विज-सत्तमाः। KrtyaSS., pp. 203-204, v.r.

...विष्णु-देवता...; the verse प्राजापत्यो..., etc. is omitted here too...उष्ट्रो नैर्ऋतकस्तथा...। विविधानि कमण्डलु।...आग्नेयं काञ्चनं प्रोक्तं... सौमान्यथ रसानि च...विद्योपस्करणानि च...विश्वकर्मा तु देवता...पुष्पाणां शाकस्य हरितस्य च...मत्स्य-मांसे...उत्तानाङ्गिरसां त्वेतत्...शूरोपयोगि यत् सर्वं शस्त्र-वर्म-ध्वजादिकम्। रणोपकरणं सर्वं कथितं शक्र-दैवतम्॥ गृहन्तु शुक्र-दैवत्यं...। DānaM., p, 11, ll. 14ff., v. r....भूमिर्वै विष्णु-देवता। The verse प्राजापत्यो, etc. is not found here as well. ...महिषाश्वास्तथा याम्या उष्ट्रो वा नैर्ऋतो भवेत्...छागमाग्नेयमादिशेत्... वराहं वैष्णवं तथा। जल-पात्रांस्तु सर्वांस्तु वारिधानी...वारुणानि निबोधत। समुद्रजानि सर्वाणि वारुणानि द्विजोत्तमाः। आग्नेय-दैवतं प्रोक्तं · सर्व-लौहानि चाप्यथ।...ज्ञेयास्तु सर्व-गन्धा वै गान्धर्वाश्च विचक्षणैः।...सौम्या ज्ञेया रसास्तथा। पुस्तकादीनि पण्डितैः...शाकैर्हरितकैः सह...मत्स्य-मांसे...तत्तु चाङ्गिरसत्वेन...। शूरोपयोगि यत् सर्वं शस्त्र-वर्म-ध्वजादिकम्। रणोपकरणं सर्वं ...। विज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा द्विजसत्तमाः। DānaKK., pp. 5-6, "कपिल-पञ्चरात्रे", v. r....विष्णु-दैवताः।...वराहो विष्णु-दैवतः।.. समुद्र-जानि रत्नानि वारुणानि द्विजोत्तम।...आग्नेयं कनकं प्रोक्तं...गेयानि चैव गन्धानि गान्धर्वाणि स्मृतानि वै। बार्हस्पत्यानि वासांसि सौमान्यथ रसानि च। ब्राह्मी विद्या समुद्दिष्टा...पुस्तकानि च पण्डितैः...मांसं च पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्तितम्। उपानहौ तथा यानमुत्तानाङ्गिरसं स्मृतम्। The last but one verse of our work is omitted in the DānaKK. VidhāP., fourth stavaka, p. 36, v. r....भूमिर्वै विष्णु-देवता।... समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि तथैव च।...सौम्या ज्ञेया रसास्तथा।...मत्स्य-मांसे...शूरोपयोगि यत् सर्वं शस्त्र-वर्म-ध्वजादिकम्। रणोपकरणं सर्वं कथितं शक्र-दैवतम्।...यत्त्वनुक्तं द्विजोत्तम। CaturVC., दान-खण्ड, p. 96, v. r....भूमिर्वै विष्णु-देवता। The verse प्राजापत्यो..., etc. is omitted here too...छागमाग्नेयमादिशेत्...। मेषन्तु वारुणं विन्द्याद्वराहं वैष्णवं

तथा।...वारुणानि निबोधत। समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि द्विजोत्तमाः। ज्ञेयाश्च सर्व-गन्धास्तु गान्धर्वा वै विचक्षणैः।...सौम्या ज्ञेया रसास्तथा।...सर्वेषां शल्य-भाण्डानां विश्वकर्मा तु दैवतः।...मत्स्य-मांसे...तत्तु चाङ्गिरसत्वेन... शूरोपयोगि यत् सर्वं शास्त्र-धर्म-ध्वजादिकम् (?)। रणोपकरणं सर्वं...गृह्णन्तु शक्र-दैवत्यं यदनुक्तं...सर्वं वा द्विजसत्तम।

P. 201, ll. 13. देवतानाञ्च यो दद्या०, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, chap. 13, p. 985, ll. 5-13; "नन्दिपुराणे," v. r.......देवतानां तु यो दद्यादन्नाद्यं श्रद्धयाऽन्वितः।......सम्यगन्न-प्रदायिनाम्।

P. 202, ll. 15-16. हविषा प्रथमः कल्पः, etc.

BrahmaP., 29. 39, p. 139, v. r. हविर्भिः...न तु देयं कथञ्चन। DānaKK., p. 41....न कार्यः पुष्टिमिच्छता ll. cf. CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 692, ll. 7-8. ŚrāddhaKL, p. 72. ll. 14-15. KṛtyaR., p. 79, v. r....न कार्यं पुष्टिमिच्छता।

P. 202, ll. 17-19. नेत्राह्लादकरः स्वर्चि०, etc.

ŚrāddhaKK., p. 145, v. r. ...निर्धूपो......दक्षिणे दीप-वृक्षस्थः प्रदीपः श्री-विवृद्धये।

P. 202, l. 20.—203, l. 1. लभ्यते यस्य तापस्तु, etc.

KālP., 69. 116, p. 451; v. r....दीप इति ख्यातो ह्योघ-वह्निस्तु स श्रुतः।

P. 203, ll. 1-3. वृक्षे प्रदीपो दातव्यः, etc.

DānaKK., p. 42, v. r. वृक्षेषु दीपो...।

P. 203, ll 3-4, न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु, etc.

KālP., 69. 123, p. 452; v. r....दद्यात्तु दीपे स्नेह-घृतादिकान्। DānaKK., p. 42.

P. 203, ll. 9-10. शाणं वादरकं जीर्णं, etc.

DānaKK., pp. 41-42, v. r. शाण-वादर-जातन्तु...जीर्णं..., उपयुक्तन्तु...।

P. 203, l. 11. दीपहर्ता भवेदन्धः, etc.

DānaKK., p. 43. Cf. ParāM. II. p. 260, l. 13.

P. 203. ll. 12-13, प्रदीप-दानं यो दद्यात्, etc.

DānaKK., p. 42, v. r. दीप-दानन्तु यो दद्यात ।

P. 204, ll. 1-5, गिरि-शृङ्गे प्रदातव्या, etc.

DānaM., "महाभारते", v. r. गिरि-शृङ्गेषु दातव्यं ।

P. 205, l. 14. यः कुर्यात् कपिला-दानं, etc.

DānaKK., p. 55.

P. 204, ll. 16-17. बहुभ्यो न प्रदेयानि, etc.

GaruḍaP., उत्तर-खण्ड, 34. 91, p. 755, v.r....दातारं पातयन्ति...। AgniP., 209. 28, p. 394, only the first half. KṛtyaSS., p. 192, v. r....न प्रदीयन्ते...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 52.DānaM., p. 6, ll. 8-9, v. r....गो-गृहं...।

P. 206, ll. 1-2. एका एकस्य दातव्या, etc.

KṛtyaSS., p. 192, v. r....सा विभक्ता च विक्रीता...। DānaM., p. 6, ll. 10-11, v. r....गौरेकस्यैव दातव्या...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 52, v. r....दातुर्विक्रयमापन्ना...। Cf. SmṛtiR., p. 126, ll. 18-19.

P. 206, ll. 3-4. नृ-वाह्यं पुरुषो यस्तु, etc.

DānaKK., p. 66.

P. 206, l. 5. योऽश्वं रथं गजं वापि, etc.

DānaKK., p. 83.

P. 206, l. 21-207, l. 1. गो-भू-हिरण्य-दाने च, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, 27. 110, p. 2221, v. r. गो-भू-हिरण्य-दानेन...गङ्गा-तटे शुभे। KṛtyaSS., p. 198,...दानेन...गङ्गा-तटे सकृत्। ...दुःख-सङ्कटे...।

P. 207, ll. 6-7. दीर्घायुष्ट्वं च वासोभि॰ etc.

Cf. SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 27. 111, p. 2221. KṛtyaSS., p. 198, only the first half of the verse.

P. 207, ll. 14-15. यज्ञो दानं तपो जप्यं,etc.

KṛtyaSS., p. 196, "ब्रह्माण्डे", v. r. यद्गोदानं...सुर-पूजनम्।... गङ्गायां यत् कृतं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 369, "ब्रह्माण्डे", v. r.... सुर-पूजनम्।

P. 208, ll. 4-16. भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात्, etc.

Viṣṇu-dharmottara., तृतीय-खण्ड, 301. 27(b)-36, p. 433(a-b), v.r....भूमिं कृत्वा...दासी-दासौ...शफानां च...ह्यन्ते कृष्णाजिनं...कर्णोऽजाः ...प्रतिग्रहस्त्वथोष्ट्रस्य आरुह्यैव...वसुं (?) दशान्ताद्...परिधायाथवा पुनः।... मन्तमारुह्यैव...ईषाधस्तु...।...तथोन्मुच्य...स्पृष्ट्वा तु...॥ See also DānaM., p. 12, ll. 12-25; CaturVC., दान-खण्ड, p. 98; DānaKK., p. 7. DānaC., p. 5(a), l. 9—(b), l. 6. VidhāP., fourth stavaka, pp. 38-39, v. r....भूमिं कृत्वा...शृङ्गे कृष्णाजिनं तथा ...तद्द्यात् परिधायाथवा पुनः।...ईषायां तु रथो ग्राह्यः...तथामुच्य विभूषणम्। The following line is not quoted in the VidhāP. द्रव्याण्यन्यान्यथाऽऽदाय, etc.

P. 209, ll. 6-7. कोऽदात् कस्मा अदात्,etc.

Vājasaneyi-saṃhitā, 7. 48. DānaKK., p. 15.

P. 209, ll. 9-11. क इदं कस्मा अदात्, etc.

Atharva-veda, 3. 99. 7.

P. 209, ll, 14-15, विधि-हीने तथाऽपात्रे, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 37, v. r....शेषमप्यस्य नश्यति ।

P. 210, ll. 5-6, दयामुद्दिश्य यद्दानं, etc.

KṛtyaSS, p. 190.

P. 210, ll. 7-8, दानान्येतानि देयानि, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 34.

P. 210, ll. 10-11, पङ्ग्वन्ध-वधिरा मूका, etc.

ParāM., 1. 1, p. 189, v. r....देयः प्रतिग्रहः । CaturVC., दान-खण्ड, p. 40.

P. 210, ll. 12-13, पङ्ग्वन्ध-बाल-वृद्धाश्च, etc.

PadmaP., स्वर्ग-खण्ड, 15. 89, p. 103, v. r. बाल-वृद्धांश्च रोग्यनाथ-दरिद्रितान् ।...सदा वैश्य...।

P. 210, ll. 14-15, न विद्यया केवलया, etc.

SmṛtiR., p. 128, ll. 6-7, v. r....तपसा वाऽपि...। VidhāP., fourth stavaka, p. 14, ll. 14-15, v. r....तपसा वाऽपि...। DānaKK., p. 4, v. r....तपसा वाऽपि...पात्रं प्रकीर्तितम् । DānaC., p. 1(a), l. 9, v. r....तपसा वाऽपि...यत्र दानम्...। TithyA., p. 238, v. r....तपसा वाऽपि...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 26, v. r.... तपसा वाऽपि...पात्रं प्रकीर्तितम् ।

P. 211, ll. 3-4. शीलं संवसता ज्ञेयं, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 24 and p. 102 ; श्राद्ध-कल्प, p. 513. ŚrāddhaC., p. 21, "मनु-स्मृति", v. r. शीलं संवत्सराज्ज्ञेयं...सद्व्यव-

हारतः । ...त्रिभिर्विप्रं परीक्षयेत् ॥ VidhāP., fourth stavaka, p. 15, v. r....परोक्षयेत् । ŚrāddhaKL., p. 38, v. r....संवत्सराज्ज्ञेयं...।

P. 211, ll. 17-18. **योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति**, etc.

DānaKK., p. 8. v. r. योऽर्चितं...ददात्यर्चितमेव वा...उभौ तौ... नरकं तु विपर्यये । SmṛtiR., p. 124, l. 25, reading same as in DānaKK. Cf. BhavP., ब्राह्म-खण्ड, 189. 21; CaturVC., दान-खण्ड, p. 101, ll. 14-15.

P. 212, ll. 2-3. **तस्मात् सर्वात्मना पात्रे**, etc.

KṛtyaSS., p. 192, v. r. तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन...

P. 212, ll. 19—213, 2. **पितॄनुद्दिश्य यो दद्यात्**, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, p. 2217, v. 38, v. r....पायसं मधु-संयुतम् । गुड-सर्पिस्तिलैः सार्धं...वर्ष-शतं हरे ।

P. 213, ll. 6-7. **देवतानां गुरूणां च**, etc.

KṛtyaSS., p. 192. CaturVC., दान-खण्ड, chap. 3, ll. 3-4, p. 49, v. r....नापुण्यं नोदितं क्वचित् । Cf. AgniP., 209. 29(b)-30(a), p. 354. DānaM., p. 6, ll. 2-3, v. r....नापुण्यं चोदितं क्वचित् । SmṛtiR., p. 129, ll. 13-14, v. r,...मातापित्रोर्विशेषतः... चोदितं क्वचित् ।

P. 213, ll. 12-15. **पापदः पापमाप्नोति**, etc.

KṛtyaSS., p. 192, only the first verse quoted here. DānaM., p. 6, ll. 4-5, only the first verse. CaturVC., दान-खण्ड, chap. 3, ll. 5-9, v. r....अपि पात्र-विशेषेण...पितृ-मातृ-गुरु-ब्रह्मवादिनां दीयते तु यत् ।...पुण्यं वा पापमेव वा ।

P. 213, ll. 22. **मुमूर्षुस्तामसं**, etc.

DānaM., p. 3, ll. 20-21.

P. 214, ll. 12-13. न स्पृश्यः स द्विजो राजन्, etc.

DānaKK., p. 84.

P. 214, ll. 14-15. किं करिष्यत्यसौ मूढो, etc.

KṛtyaSS., p. 193, v. r....क्षुर-धारासि-संयुताः। DānaKK., p. 84, v. r....गृह्णात्युभयतोमुखीम्। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 92, v.r. ...क्षुर-धाराग्नि-सन्निभाः।

P. 214, l. 16. तस्य वर्ष-शते पूर्णे, etc.

VīraM., p. 92, v. r. पूर्णे वर्ष-सहस्रे च...।

P. 215, ll. 1-2. हस्त्यश्व-रथ-यानानि, etc.

ParāM., II. 2, p. 222, v. r....कृष्णाजिनं तु...अनापदि तु यो द्विजः। DānaKK., pp. 84-85, v. r....गृह्णाति तथैवोभयतोमुखीम्। CaturVC., दान-खण्ड, p. 58, v. r....मृत-शय्यासनादि यत्।...अनापत्सु गतो द्विजः। DānaM., p. 6, l. 14, only the first line, v.r....मृत-शय्यासनादयः। VidhāP., fourth stavaka, p. 30, v. r....मृत-शय्यासनादि यत्...अनापत्स्वपि यो द्विजः।

P. 215, ll. 2-3. उभयतोमुखीं लोलां, etc.

VidhāP., fourth stavaka, p. 30, v. r. तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं तथा। ParāM., II. 2, p. 222, v. r. तथोभयमुखीं दोलां...। VidhāP., fourth stavaka, p. 30, v. r....तथोभयमुखीं घोरां...मेदिनीं तथा। CaturVC., दान-खण्ड, p. 58, v.r....तथोभयमुखीं घोरां...।.

P. 215, l. 4. सत्यकृद्धनो लोके, etc.

DānaKK., p. 85, v. r. पापकृत् सोऽधमो...जायते नरः।

P. 215, ll. 5-8. तेन कृष्णा तु सा शय्या, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, 10. 16(b)-18(a), p. 82, v. r. तेन दुष्टा

तु...गृहीतायां तु तस्यां हि...वेदे चैव पुराणे च...ग्रहीतारस्तु। DānaKK., p. 85, Cf. DānaM., p. 6, l. 18, only the first verse here, v. r. अतिदुष्टा प्रेत-शय्या...गृहीतायान्तु तस्यां तु...। KṛtyaSS., p. 193, last line of the first verse and first line of the second verse quoted here, v. r. गृहीतायां तु तस्यां स...। Hāra-latā, p. 199, v. r. तेन दुष्टा तु...वेदे चैव पुराणे च...ग्रहीतारस्तु...सर्वे नरकभागिनः। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 92-93, v. r. गृहीतायान्तु तस्यां स...; last line not quoted here. CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 1614, v. r. अतिदुष्टा प्रेत-शय्या...गृहीतायान्तु तस्यां तु ...वेदे चैव पुराणे च... ग्रहीतारस्तु...निरयगामिनः।

P. 215, ll. 11-15 ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्, etc.

CaturVC., दान-खण्ड, p. 57, v. r....साधुतः सदा...अव्यश्व-मणि-मातङ्ग-तिल-लौहांश्च वर्जयेत्। शय्यालङ्कार-वस्त्राणि धेनुं तिल-महीं तथा। DānaKK., p. 85, v. r....साधु-दानृतः...अव्यश्व-धेनु-मातङ्ग-तिल-लौहांश्च वर्जयेत्। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 90-91, v. r....अव्यश्व-मणि-मातङ्ग-तिल-लौहांश्च...कृष्णाजिन-प्रतिग्राही...। VidhāP., fourth stavaka, p. 14, only the first verse, v. r,...साधुतः सदा। अव्यश्व-मणि-मातङ्ग-तिल-लौहांश्च...।

P. 215, ll. 17-18. ब्रह्म-हत्या-सुरा-पानं, etc.

DānaKK., p. 85, v. r....ब्रह्म-हत्यां...स्तेयं तरिष्यति। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 91, v. r... स्तेयं तरिष्यति। Cf. CaturVC., दान-खण्ड, p. 98, ll. 2-3.

P. 216. l. 22—217, l. 2. शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य, etc.

TīrthaC., p. 226, v.r......यः करोति नरोत्तमः। तथैवाऽऽयतनान्येषां कारयन्त्यतिशक्तितः।...कोटि-कोटि-गुणं लभेत्।

P. 219, ll. 4-7. द्रव्यमन्नं फलं तोयं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 88, v.r...शिवस्वं न स्पृशेत्...लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं...सर्वं विनिक्षिपेत्...लोभान्मोहात् स...। VidhāP., p. 839, v.r. same as in the VīraM.

P. 219, ll. 13-14. यस्तु शङ्कर-निर्माल्यं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 88.

P. 219, ll. 15-16. स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 88, v.r....सवासा जलमाविशेत्। Kṛtya-SS., p. 185.

P. 219, ll. 16-18. ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 88. KālaTV., p. 203, v.r...महाव्रत।

P. 219, l. 22-220, l. 1. यस्त्वक्षय-तृतीयायां, etc.

KṛtyaSS., p. 197, v.r. यश्चाक्षय-तृतीयायां...। TīrthaC., pp. 231-232.

P. 220, ll. 2-4. हेम-रत्नमये चित्रे, etc.

TīrthaC., pp. 231-232. v.r....रुद्र-लोके...।

P. 220, l. 5—221, l. 2. गुड-धेनु-विधानस्य, etc.

BhavP., उत्तर-खण्ड, 84. 29-33, p. 449 (b), v.r...गुड-धेनु-विधानञ्च...प्रागेवं विन्यसेत्...गोमयेनानुलिप्तायां...आस्तीर्य यत्नतः...लध्वेन काञ्चनं (?) तद्वद् वत्सं च परिकल्पयेत...सवत्सिकां...सदा भार-चतुष्टया... द्वाभ्यां वै मध्यमा...। DānaM., p. 172, l. 24-173, l. 6, the first verse is not quoted here; v.r...आस्तीर्य सर्वतः...लघ्वैणं चाजिनं तद्वत्...। DānaKK., p. 59, v.r ...आस्तीर्य सर्वतः। लघ्वेणकाजिनं तद्वत...प्राङ्मुखीं कल्पयित्वा तु यो दद्याद् गां सवत्सिकाम्। DānaC., p. 38, (b), ll. 5-9, v.r. अजिनं तु चतुर्हस्तं...आस्तीर्य सर्वतः। तत्रैणं

वाजिनं तद्वत्...सदा भार-चतुष्टया। TīrthaC., p. 236, v.r...लघ्वेण-काजिनं तद्वत्...। KṛtyaSS., p. 198. only the last two verses, v.r...कपिला भारकेण तु।

P. 221, ll. 4-5. प्रभुः प्रथम-कल्पस्य, etc.

Manu, 11. 30, p. 425. KṛtyaSS., p, 198, SmṛtiR., p. 132, l. 34—133, l. 1. SmṛtiC., p. 160. DānaM., 8. ll. 25-26. Catur-VC., श्राद्ध-काण्ड, p. 452, v.r. योऽनुकल्पे तु...ŚrāddhaKK., p. 228.

P. 221, l. 6-222, l. 4. धेनु-वत्सौ कृतौ चोभौ, etc.

BhavP., उत्तर-खण्ड, 84. 34-37, p. 449 (b), v.r...कृतावेतौ... शुक्ति-मुक्ता०......शिरालौ तु...ताम्र-गल्लक-पृष्ठौ तौ......भ्रू-युगावेतौ...। DānaM., p, 173, ll. 7-13, v.r...घृतस्यैतौ...शिरालौ तौ . गण्डूक-पृष्ठौ तौ...नाना-फलमयैर्दन्तैर्घ्राण-गन्ध०...रचयित्वा तौ...। DānaC., pp. 38 (b)-39 (a), v.r धेनु-वत्सौ घृतस्यैतौ...सित-सूत्र-शिरालौ तौ... ताम्र-गुडक-पृष्ठौ तौ......इन्द्रनीलक-तालुकौ......नाना-फलमयैर्दन्तैर्घ्राण०...। TīrthaC., p. 237,...धेनु-वत्सौ घृतास्यौ तौ...सित-सूत्र-शिरा-नद्धौ...घ्राण-गन्ध-करण्डकौ...।

P. 222, ll, 5-9. या लक्ष्मीः सर्व-भूतानां, etc.

BhavP., 84. 38-39, p. 449 (a), the second verse not quoted here, v.r...देवे व्यवस्थिता...मम पापं व्यपोहतु...स्वाहायां च...। विभावसोः। DānaM., pp. 173, l. 24-174, l. 3, v.r...देवे व्यव-स्थिता...या च कल्याणी...। DānaC., p. 39 (a)—(b), v.r...सा देवी वाञ्छितं मे प्रयच्छतु...। DānaKK., p. 54,...शङ्करस्य च या प्रिया... मम शान्तिं प्रयच्छतु...स्वाहा चैव...चन्द्रार्क-ऋक्ष-शक्तिर्या...। TīrthaC., pp. 237-238, v.r...स्वाहा चैव विभावसोः...धेनु-रूपा...।

P. 222, l. 10—223, l. 3, चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी०, etc.

BhavP., उत्तर-खण्ड, 84. 40-42, v. r....स्वधा त्वं पितृ-मुख्यानां...

यज्ञभुजां पुनः । सर्व-पाप-हरे धेनो तस्माद् भूतिं प्रयच्छ मे ॥ TīrthaC., p. 238, v. r.…स्वधा या पितृ-मुख्यानां…। KṛtyaSS., p. 198, only the last line. DānaM., p. 174, ll. 3-8, v. r.…स्वधा त्वं पितृ-मुख्यानां…। DānaC., p. 39(b), l. 9, last verse not quoted here.

P. 223, ll. 3-11. यास्तु पापविनाशिन्यः, etc.

BhavP., 84. 43-47(a), pp. 449(b)—450(a), v. r.…श्रूयन्ते दश धेनवः…चतुर्थी मधु-धेनुका । जल-धेनुः पञ्चमी तु षष्ठी तु क्षीर-संभवा ।… कुम्भाः स्युर्दश-धेनूनां…नवनीतेन रत्नैश्च तथाऽप्यन्ये महर्षयः ॥ DānaM., p. 172, l. 16 f., v. r…कथिता दश…कार्पासस्याष्टमी तथा…कुन्ती घृतादि-धेनूनामितरासां तु…नवमीं तिल-तैलेन…। DānaC., P. 38(a), v. r.… कथिता दश…चतुर्थी जल-धेनुका…कुम्भान् घृतादि-धातूनामितरासां तु…नवमी तिल-तैलेन…। KṛtyaSS., p. 198, the fist verse not quoted here; also the line कुम्भाः स्युः, etc. and the last line ; v. r.… सुवर्ण-धेनुमन्यत्र…। TīrthaC., p. 238, v. r.…दशमी स्वस्व-रूपतः । Cf. DānaKK., pp. 158.159, "अग्नि-पुराणे" ।

P. 223, l. 12—224, l. 4. एतदेव विधानं स्यात्, etc.

BhavP., 84. 47(b)-48 and 41, p. 450(a) ; v. r.…स्यात्त एवो-पस्कराः स्मृताः । धेनवो दश ता एताः not found in the BhavP. Cf. DānaC., p. 39(b), ll. 7-9. TīrthaC., pp. 238-39, v. r. अमेय-यज्ञ-फलदाः सर्व…।

P. 224, l. 12. तुला पल-शतं ज्ञेयं, etc.

CaturVC., दान-खण्ड p. 118,…"निघण्टु," v.r.…तुला स्त्रियां पल-शतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः । TīrthaC., p. 239. DānaC., p. 38(b), ll. 9-10,

P. 224, ll. 13-26. गोमयेनोपलिप्तायां, etc.

Cf. KṛtyaSS., pp. 198, l.22-199, l.l.

P. 226, l. 20—227, l. 8, तथैव गो-प्रदानञ्च, etc.

TīrthaC., p. 232. KṛtyaSS., p. 197, only the first four lines quoted here.

P. 228, l. 11—229, l. 4. निवर्तन-द्वयं भूमेः, etc.

TīrthaC., pp. 232-233, v. r....तस्य पुण्य-फलं त्विदम् ।...सोमेन्द्र-विष्णु-लोकेषु ब्रह्म-लोके...भुङ्क्ते यथाविधि...Cf. SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, 27. 119 f. p. 2221. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 369-370, v. r. ...रूप-सम्पन्नः सर्व-लोक-सुपूजितः ।...परात्म-ज्ञानमापन्नः ।

P. 229, ll. 7-8. सप्त-हस्तेन दण्डेन, etc.

MatP., 283. 14(b)-15(a). p. 961, v. r. दण्डेन सप्त-हस्तेन... त्रिंशद्दण्डं । CaturVC., दान-खण्ड, p. 122, v. r. दण्डेन सप्त-हस्तेन...। DānaC., p. 24(b) l. 8, v. r. दश-हस्तेन दण्डेन...। DānaM., p. 160, ll. 18-19, v. r. दश-हस्तेन दण्डेन...। KṛtyaSS., p. 197, v. r. त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् । Prayoga-ratna, p. 194(b), ll. 11-12, v. r. दश-हस्तेन दण्डेन...। Cf. VidhāP., fourth stavaka, p. 43, ll. 4-5 ; also PadmaP., उत्तर-खण्ड, 22. 8, p. 128.

P. 230, ll. 4-5, गवां शतं वृषश्चैको, etc.

DānaC., p. 24(b), ll. 8-9, v. r. यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः । DānaM., p. 160, ll. 20-21, v. r. यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः । CaturVC., दान-खण्ड, p. 122, v. r. यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 370. Parāśara-saṃhitā, 12. 49 (in Kashi ed., no 48).

P. 230, ll. 5-7. दश-हस्तेन वंशेन, etc.

Cf. ParāM., II. 2, p. 35, ll. 18-19. CaturVC., दान-खण्ड, p. 122, v. r. पञ्च चाभ्यधिकान्...गो-चर्म चोच्यते । MadanaP., p. 969, v. r. पञ्च वाप्यधिकं...। Cf. VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 177, ll. 22-23.

P. 230, ll. 9-10. एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 370. Cf. CaturVC., दान-खण्ड, p. 122, ll. 6-7 ; DānaM., p. 23, ll. 6-7.

P. 230, ll. 11-12. गो चर्म-मात्रां पृथिवीं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 370.

P. 230, l. 16—231, l. 6. ग्रामं गङ्गा-तटे यो वै, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 370-71, v.r....यावत्तद्ग्राम-भूमेर्वै परमाणोः सुसंख्यया।... KṛtyaSS., pp. 197-198, verses beginning as सूर्य-कोटि and क्रीडते कालं, etc. are not quoted here ; v. r. ग्राम-भूमेर्वै परमाणुषु संख्यया। TīrthaC., pp. 233-234.

P. 231, ll. 16-21. तथा तस्यां तृतीयायां, etc.

TīrthaC.. p. 234, v.r....ब्रह्माण्डान्तर-संस्थे तु रत्न-भोगान्... प्राप्नोति च...।

P. 232, l. 13-233, l. 10. अष्ट-मूर्ति-धरां गङ्गां, etc.

TīrthaC., pp. 244-245, v. r. शालि-तण्डुल-प्रस्थेन...मधु-खण्डं घृतं तथा।...(दूर्वाश्च) रोचनं सित-सर्षपम्।...ॐ गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च नमो नमः।...यमी तेषु दिनेषु च।...

P. 234, l. 15-235, l. 2. शृणुध्वं भक्तितो यूयं, etc.

TīrthaC., p. 246, (अग्नि-कार्यमधः-शय्यां) नक्तं भोजी षडाचरेत्। TithyA., p. 47, only the last verse, v. r....षडाचरेत्। KālaTV., p. 213,...षडाचरेत।

P. 235, ll. 4-5. समं स्यादश्रुतत्वात्, etc.

Mīmāṃsā-darśana, 10. 3. 53.

P. 235, ll 6-7. आज्यं द्रव्यमनादेशे, etc.

SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 430, v. r. आज्यं हव्यमनादेशे...।

CaturVC., दान-खण्ड, p. 139. TirthaC., p. 246. SmṛtiR., p. 8, ll. 17-18, v. r. आज्यं हव्यमनादेशे...। Kātyāyana-saṃhitā, 8. 16, v. r. आज्यं हव्यमनादेशे...। DānaM., p. 15, ll. 23-24. KṛtyaR., p. 59. ParāM., 1. 1, p. 316, v. r. आज्यं हव्यमनादेशे आहुतिषु विधीयते ।

P. 235, ll. 9-10. होमो ग्रहादि-पूजानां, etc.

DānaM., p. 15, l. 9, v. r., होमो ग्रहादि-पूजायां...।

P. 235, l. 11—236. l. 3. गङ्गा-तीरे माघ-मासे, etc.

Tīrtha C., p. 247, v. r....(शिवं) स्मृत्वा...(मधुना च) स्व-शक्तितः ।

P. 236, ll. 4-17. अलाभे कारयेद्धेम्ना, etc.

TīrthaC., pp. 247-248, v. r. (भक्त्या) तथा...श्रद्धा-भक्ति-परायणः ...(धर्मात्मा) सप्त-द्वीप-पतिस्तथा......सुरूपः......(सर्व-रोग-विनिर्मुक्तः) सोऽप्येतत् फलमाप्नुयात् ॥

P. 237, l. 22—238, l. 20. वैशाखे शुक्ल-पक्षे च, etc.

TīrthaC., pp. 48-50, v. r. काष्ठ-मौलेन भुञ्जानो...मौनेन प्रयतो भूत्वा...यत् पुण्यं तदसंशयम् ।...सुखेन वृष-संयुक्तैः...। भुञ्जन् भोगानशेषतः । ...भूत्वा ततो भुवि ।...महीपालः कीर्ति-रूप-समन्वितः ।...वैराग्य-सम्पन्नः स गङ्गां लभते पुनः ।

P. 239, l. 20-240, l. 7. ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे, etc

Cf. SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, chap. 27, p. 2222 f., v. 135f. TīrthaC., pp., 250-251, l. 2. Cf. NirS., pp. 75, l. 29-76, l. 3, "भविष्योत्तर-काशीखण्डयोः" । TithyA., p. 109, ll. 13 ff.

P. 240, ll 8-22. वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण, etc.

TīrthaC., pp. 251-252, v. r...गोमयेनोपलेपिते ।......(तिलान्

दद्यात्) दश-गोभ्यो गवां हितान्...(दीपांश्चैव) प्रवाहके...यथा दुर्गा-रथ-यात्रा (तथैवात्रापि)...। NirS., p. 76 ; two lines after विशेषतः are not quoted here ; v. r....यवान् दद्याद्दश-संख्या गवीस्तथा ।

P. 241, ll. 1-9. एतैर्दश-विधैः पापैः, etc.

TīrthaC., pp. 252-253. Cf. TithyA., p. 111, ll. 14-17.

P. 241, l, 11—P. 244, l. 9. नमः शिवायै गङ्गायै, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, chap. 27, 157-184, pp. 2223-2225, v. r....(विष्णु-रूपिण्यै) ब्रह्ममूर्त्यै...[after this line : नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शाङ्कर्यै ते नमो नमः]...भिषक्-श्रेष्ठ्यै...स्थास्नु-जङ्गम-सम्भूत...ताप-त्रितय-संहन्त्र्यै...भद्रदायै नमो...(लोक-भूषायै) त्रिपथायै...नमस्त्रि-शुक्ल-संस्थायै क्षमावत्यै...त्रिहुताशन-संस्थायै...नन्दायै...सुधा-धारात्मने नमः...विश्व-मुख्यायै...विश्व-मित्रायै...सुरूपायै...[after this line : परापर-शताढ्यायै तारायै ते नमो नमः]...पाश-जाल-निकृन्तिन्यै...शान्तायै च वरिष्ठायै सुख-जग्ध्यै...ब्रह्मिष्ठायै (the line परापर-परे तुभ्यं, etc. is not found in the SkanP. and the line गङ्गा ममाग्रतः, etc. is preceded by two verses in the SkanP)....त्वं पुमान् पर एव हि ॥ SmṛtiR., pp. 37-38. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 295-297. TīrthaC., pp. 253-255. TithyA., pp. 112-114.

P. 245, l. 19—246, l. 5, तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव, etc.

These verses are also found in p. 129 ; there is only one additional verse here, viz., पिण्ड-दानं ततः शस्तं, etc.

P. 247, ll. 3-4. आपद्यनग्नौ तीर्थे च, etc.

VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 283, v. r. प्रवासे पुत्र-जन्मनि...। ŚrāddhaV., p. 15. KālaM., p. 352,...Cf. ParāM., vol. I, part II, p. 343, ll. 2-3 and 5-6 ; CaturVC., काल-निर्णय, p. 387,

v. r....द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि। SamayaM., p. 132, v. r. ...ततः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि। Cf. ŚrāddhaM., p. 120, ll. 17-18 and 20-21; Cf. MadanaP., p. 480, ll. 13-14; and 481, ll. 15-16.

P. 247, ll. 5-6, आत्मनो देश-कालानां, etc.

ParāM., vol. 1. part 2. p. 343, "व्याघ्रपादः", v. r. आर्तवे देश-कालानां...शूद्रः कुर्यात् सदैव हि। CaturVC., काल-निर्णय, p. 578. MadanaP., p. 481, only first line is quoted, v. r....देश-कालाभ्याम्।

P. 247, ll. 7-8, आम-श्राद्धप्रदोऽनग्निः, etc.

Cf. MatP., chap. 18, v. 27, p. 60. and PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 10, v. 32, p. 83. ŚrāddhaV., p. 16, v. r. येनाग्नौकरणं। KālaV., p. 374. MadanaP., p. 482, only last line is quoted.

P. 247, ll. 13-14. श्राद्ध-विघ्ने द्विजातीनां, etc.

NirS., p. 329, ll. 15-16. VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 285. ŚrāddhaM., p. 26. ŚrāddhaKL., p. 82. MadanaP., p. 482, v.r...आम-श्राद्धं विधीयते। ŚrāddhaV., p. 16. SmṛtiSār., p. 181, ll. 23-24.

P. 247, ll. 17-18. दद्यादहरहः श्राद्धं, etc.

Manu, chap. III, v. 82, p. 93. v.r. कुर्यादहरहः...। PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. IX. v. 75, p. 73, v.r. कुर्यादहरहः...। ŚrāddhaM., p. 155, here the order of the verses has been changed. v.r. कुर्यादहरहः...। KālaM., chap. I, v. 1, p. 388, "मार्कण्डेय" and only first line is quoted, v.r. कुर्यादहरहः...। SmṛtiSār. p. 284, ll. 13-15. ŚrāddhaKK., p. 3, only first line is quoted. CaturVC., काल-निर्णय, p. 477.

P. 247, l. 20. अशक्तावुदकेन तु, etc.

ParāM., vol. I, pt. 2, p. 300, "पारस्कर", first portion of the verse quoted here, अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् । वैश्वदेव-विहीनं तु ।

P. 248, ll. 3-4. पितरो यत्र विद्यन्ते, etc.

KālaTV., p. 383, v.r....यत्र पूज्यन्ते ; last portion of the verse quoted here, अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् । Śrāddha C., p. 71, v.r....यत्र पूज्यन्ते, last portion of the verse is also quoted here as in KālaTV.

P. 248 ll. 5—8. सपिण्डीकरणादूर्ध्वं, etc.

BrahmaP., 220. 82 (b)—84 (a), v.r....पितुर्यः प्रपितामहः... लेपभुजं याति । तेषां हि यश्चतुर्थोऽन्यः...।

P. 248, ll. 8-10. पिता पितामहश्चैव, etc.

BrahmaP., 220. 84(b)—86(a), p. 873. SmṛtiC., p. 2, "मार्कण्डेय" । ŚrāddhaKL., p. 4.

BrahmaP., 230. 86(b)—87(a), p. 874.

P. 248, ll. 12-15. ततोऽन्ये पूर्वजाः स्वर्गे, etc.

ŚrāddhaKL., p. 4, v.r....समाप्य यजते वत्स येन येन शृणुष्व तत । SmṛtiC., "मार्कण्डेय," p. 2, v.r....समाप्यायते वत्स येन येन शृणुष्व तत् । MadanaP., p. 473, "मार्कण्डेय," only last verse is quoted here. v,r....समाप्यते यथा वत्स येन येन शृणुष्व तत । BrahmaP., 220. 87(b)—89(a), p. 874, v.r....येऽपि तिर्यक्त्वमापन्नाः... येन येन वदामि तत् ।

P. 248, l. 16.—249, l. 7. अन्नं विकरणं यत्तु, etc.

BrahmaP., 220. 89(b)—97(a), p. 874, v.r. अन्न-प्रकिरणं...

तिर्यक्त्वं कुले गताः...क्रिया-योगाद्बहिष्कृताः...यज्जलं चाङ्घ्रि-शौचजम् ।... श्राद्ध-क्रियावताम् । Cf. GaruḍaP.. उत्तर-खण्ड, 11. 61-68, p. 667; MārkaṇḍeyaP., as quoted in SmṛtiC., pp. 2, l. 4-3, l. 4; ŚrāddhaKL., p. 5, l. 3-l. 16.

P. 249, ll. 7-11. अन्यायोपार्जितैरन्नैः, etc.

BrahmaP., 220. 97(b)-99, 874, v.r....अर्थैर्यः श्राद्धं...श्राद्धं कुर्वद्भिरत्राम्बु-विक्षेपः संप्रजायते । Only the first śloka quoted in SmṛtiC., p. 3.

P. 249, ll. 15-16. वस्त्राभावे क्रिया नास्ति, etc.

KālaS., p. 531, v.r....यज्ञा वियास्तपांसि च । तस्माद्वस्त्राणि देयानि...। Cf. CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 694, ll. 19-20. VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 164, ll. 11-12.

P. 250, ll. 1-2, क्षौम-सूत्रं नवं दद्यात्, etc.

ŚrāddhaKK., p. 195, only the first half, v.r...कार्पासमेव वा । KālaS., p. 561, v. r...दद्यात् क्षौणं...। VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 189, v. r...दद्याच्छ्रण-कर्पासजं तथा । Cf. ŚrāddhaC., p. 55, ll. 10-11.

P. 250, ll. 3-4, वस्त्राभावे क्रिया नास्ति, etc.

Cf. p. 249, ll. 15-16 of GV. ŚrāddhaKK., p. 145. DānaKK., p. 9. v.r. श्राद्धेषु च विशेषतः ।

P. 250, ll. 4-6. कौषेयं क्षौम-कार्पासं, etc.

VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 162, v. r... आवेष्टनानि यो...पुष्कलान् । ŚrāddhaKL., p. 72, v. r. श्राद्धेऽप्येतानि...पुष्कलान् । ParāM., vol. 1, part II, p. 395, v. r. पुष्कलान् । SmṛtiC., श्राद्ध-काण्ड, p. 267, v. r....पुष्कलान् । KālaS., p. 535, v. r. कामानाप्नोत्यनुत्त-मान् । CaturVC., श्राद्ध-काण्ड, p. 694, v. r....श्राद्धे ष्वेतानि... पुष्कलान् ।

P. 250, ll. 7-8. वर्जयेद्दशां प्राज्ञः, etc.

Cf. BrahmaP., 220. 47(a), p. 878.

P. 250, ll. 9-11. छिन्नमासन्नितं वस्त्रं etc.

ŚrāddhaKK., p. 146; first line not quoted here.

P. 250, ll. 17-18. धौताधौतं तथा दग्धं. etc

ŚrāddhaKK., p. 146, v. r....छिन्नं वा रजकाहृतम्। शुकामृङ्-मूत्र-लिप्तं वा...। VidhāP., third stavaka, p. 196, only the first half quoted here.

P. 250, l. 18—251, l. 2. अग्निराविक-वस्त्रं हि, etc.

ŚrāddhaKK., p. 146, v. r. चतुर्षु न कृता।

P. 251, ll. 3-4. अधौतं कारु-धौतञ्च, etc.

Cf. VidhāP., third stavaka, p. 195, ll. 2-3.

P. 251, ll 6-9, आम्रमाम्रातकं विल्वं, etc.

NirS., p. 290, ll. 10-12, v. r. परूषकम्। नारङ्गकञ्च खर्जूरं... ŚrāddhaM., p. 52, v. r....परूषकम्। नागरञ्च सखर्जूरं...एतानि फल-जातीनि। ŚrāddhaKK., p. 17, v. r. पनसामलकं...परूषजम्। नारङ्गञ्च सखर्जूरं...। CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 551, v. r...परूषकम्। नारङ्गञ्च सखर्जूरं...एतानि फल-जातीनि...। ViraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 41, v. r. ...परूषकं...नारङ्गञ्च सखर्जूरं...एतानि फल-जातीनि...।

P. 251, ll. 9-12. यानि चाभ्यवहार्याणि, etc.

ŚrāddhaKK., p. 17, only the first śloka, v. r. यानि च व्यवहार्याणि...। CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p 602, v. r. ईषदुष्ण-कटून्येव ...मृष्ट-स्निग्धानि यानि स्युरीषत्-कटूम्लकानि च।

P. 251, ll. 13-14. तालं करुण-काकोलौ, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, v. r....करुण-काकोले। ŚrāddhaKK. p. 18,

v. r. तालं करुण-काक्काशि...। VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 46, v. r. फले करुण-काकोले...।

P. 252, ll. 1-2. अत्यम्लश्चातिलवणम्, etc.

ŚrāddhaKK., p. 16.

P. 252, ll. 4-6. यवैर्व्रीहि-तिलैर्माषैः, etc.

ŚrāddhaM., p. 50, v. r....नीवारैर्हरिश्यामाकैः...। NirS., p. 288, ll. 29-30, v. r....नीवारैर्हरिश्यामाकैः...। VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 37, v.r....नीवारैर्हरिश्यामाकैः...। ŚrāddhaC., p. 22, v.r....हरिश्यामाकैः...। CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 542, v.r....नीवारैश्च तथा माषैः ।

P. 252, ll. 6-7. राजमाषानणूंश्चैव, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 549, v. r. विप्रुषान् मर्कटांश्चोरान् कोद्रवांश्चापि वर्जयेत् । Cf. NirS., p. 299, ll. 16-17; VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 40, ll. 3 and 28; ŚrāddhaM., p. 50, l. 27; ŚrāddhaKK, p. 21, ll. 12-13.

P. 252, ll. 9-10. माहिषं चामरं मार्गम्, etc.

NirS., p. 291, ll. 24-25 v. r, as given in the BrahmaP., see p. 252 of GV. Cf. VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 49, ll. 29-31.

P. 252, ll. 10-12. गुड-शर्कर-मत्स्यण्डी, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 601, v.r. गुड-शर्कर-मत्स्यण्ड्यो...last line not found here. VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 55, last line not here as well. SrāddhaKK., p, 20 and p. 170; v. r. गुड-शार्कर-मत्स्यण्डी-खण्ड-फालितकं तथा; in p. 170 this line is omitted.

P. 253, ll. 2-3. काल-शाकं तण्डुलीयं, etc.

Cf ŚrāddhaKK., p. 19, ll. 7-10; ŚrāddhaM., p. 52, v. r. ...तन्दुलीयं; VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 42, v. r.....तन्दुलीयं ।

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 552, v. r....तन्दुलीयं। NirS., p, 292, ll. 3-4, v. r....तन्दुलीयं...दद्याच्छ्राद्धेषु नित्यशः।

P. 253, ll. 3-7. जाति-चम्पक..., etc.

VīraM., श्राद्ध-प्रकाश, p. 159, the omitted word is here found as लोध्राश्च ; v.r....पाटलिं शतपत्रञ्च...गन्धनेपालिकामपि...यूथिकामतिशुक्लञ्च...।...कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यत्नतः। इन्दीवरं कोकनदं कह्लारञ्च नियोजयेत् ॥ Cf. ŚrāddhaKK., p. 142, ll. 11-16.

P. 253, ll. 11-12, गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव, etc.

ŚrāddhaKK., p. 144.

P. 254, ll. 1-7. मासं प्रीतिः पितृणान्तु, etc.

Cf. MahBh., 13. 88, 5-9, p. 197, Cf. PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 9, 151-157. CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 595-96, v. r.... प्रीणाति चतुरो मासाञ्छशीयैः पिशितैः पितॄन्...ऐणञ्चैवाष्टमासिकीम्। तथैकादश-मासांस्तु।

P. 254, ll. 8-12. संवत्सरं तथा गव्यं, etc.

CaturVC., श्राद्ध-कल्प, p. 596, v. r....दुहित्वामिषमन्नञ्च दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः। ŚrāddhaKK., p. 15, v. r....रोहितामिष-मुन्यन्नं।

P. 254, ll. 12-13. यो ददाति गुडोन्मिश्रान्, etc.

ŚrāddhaKK., p. 15.

P. 255, ll. 3-4. गया-श्राद्धं कृतं तेन, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371, v. r. उत्सृष्टश्च तथा वृषः...तद्वीचिमंसिक्त-तीरे। TīrthaC., p. 261.

P. 255, ll. 7-8, एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं, etc.

PadmaP., सृष्टि-खण्ड, chap. 11, v. 82, p. 94, v, r. येषु तीर्थेषु

...गयायां यत्तु वै श्राद्धं। TīrthaC., p. 262, v. r....यत् कृतं तत्तु श्रद्धया चापवर्गदम्।

P. 255, ll. 10-11. गङ्गा-यमुनयोस्तीरे, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371.

P. 255, ll. 14-15. सकृद् गङ्गाभिगमनं, etc.

KūrP., उपरिभाग, 34. 8., p. 375.

P. 255, ll. 17-19, गङ्गायाश्च गयायाश्च, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371, v. r....पिण्ड-दान-फलं समं। ŚrāddhaKK., p. 269.

P. 256, ll 5-6. ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः, etc.

TīrthaC., p. 192.

P. 256, ll, 9-10, क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि, etc.

TīrthaC. p. 192, VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 364.

P 256, ll. 12-13. चिन्तामणि-गणाच्चापि, etc.

TīrthaC., p. 193, v. r....यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्योऽचिन्तितं...।

P. 257, ll. 2-3. योऽसौ निरञ्जनो देवः, etc.

TīrthaC., p. 192 v. r. योऽसौ सर्व-गतो विष्णुः...। KṛtyaSS., p. 229, the reading is the same as that of TīrthaC.

P. 257, ll. 4-5. तीर्थ-यात्रादिकं कृत्स्नम्, etc.

TīrthaC., p. 192, v. r. तीर्थ-यात्रा-विधिं...यो नरः। KṛtyaSS., p. 229, v. r. तीर्थ-यात्राविधि...यो नरः।

P. 257, ll 5-8. कन्या-दानस्तथाऽन्यत्र, etc.

KṛtyaSS., p. 230, v. r....वराश्व-गज-दानैश्च यत् पुण्यं परिकीर्तितम्।

...ततोधिक फलं गङ्गा-तोय-पानादवाप्यते । TirthaC., p. 197, the reading is the same as that of KṛtyaSS.

P. 258, ll. 1-2. गण्डुष-मात्र-पानेन, etc.

KṛtyaSS., p. 230, v. r....पिबेदम्भस्तस्य । TirthaC., p. 197, v. r. पिबेदम्भस्तस्य शक्तिः ।

P. 258, ll. 6-7. चान्द्र-व्रत-सहस्रन्तु, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 360, v. r. इन्दु-व्रत-सहस्रन्तु । TirthaC., p. 197, v. r. यः पिबेत् तद् यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ।

P. 258, ll. 10-11. त्रिभिः सारस्वतं तोयं, etc.

TīrthaC., p. 197, v. r....सप्तभिस्त्वथ । KṛtyaSS., p. 230, v. r....सप्तभिस्त्वथ । Cf. VidhāP., third stavaka, p. 733, ll. 8-9. Cf. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 184. ll. 20-21.

P. 258, ll. 13-14. वर्ज्यं पर्युषितं तोयं, etc.

Cf. MadanaP., p. 304, ll. 15-16. TīrthaC., p. 192, v. r. अवर्ज्यं जाह्नवी-तोयमवर्ज्यं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 364, the reading is the same as that of TīrthaC. Cf. ŚrāddhaKK , p, 143, ll. 17-18. NirS., p. 253, ll. 5-6. v. r....पर्युषितं पुष्पं...पर्युषितं जलम् । न वर्ज्यं तुलसी-पत्रं न वर्ज्यं जाह्नवी-जलम् । KṛtyaSS., p. 177 and 229, the reading same given as in TīrthaC.

P. 259, ll. 11-12. किमष्टाङ्गेन योगेन, etc.

SkanP., काशी-खण्ड, पूर्वार्ध, chap. 27, v. 25, p. 2216. TīrthaC., p. 194. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 363.

P. 259. ll. 14-15, सर्व्व-देवैश्च मर्त्त्यैश्च, etc.

TīrthaC., p. 194, v. r. स एव देवैर्मर्त्त्यैश्च ।

P. 259. ll. 17-18. लम्बेद्वाक्शिरा यस्तु, etc.

Cf. TīrthaC., p. 190, ll. 3-4 ; and p. 194, ll. 11-12. Cf. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, ll. 15-16.

P. 259, l. 18—260, l. 1. तिष्ठेद युग-सहस्रन्तु etc.

Cf. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 360, ll. 13-14. KṛtyaSS., p, 229, ll, 4-5. TīrthaC,, p. 190, ll. 1-2 and p. 194, ll. 17-18.

P. 260, ll. 11=12. पूर्वे वयसि पापानि, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 359 v. r...तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् । KṛtyaSS., p. 229, v. r...कर्माणि कृत्वा पापानि...शेषे गङ्गां...यान्त्युत्तमां गतिम् । TīrthaC., p. 189, the reading same as that of VīraM.

P. 261, ll. 6=7. कलौ तत्-परम-ब्रह्म०, etc.

VīraM., समय-प्रकाश, p. 261.

P. 261, ll. 14-15, प्रायश्चित्तानि दीयन्ते etc.

Cf. SmṛtiSār., p. 353, ll. 22-23.

P. 262, ll. 3-4. कृत-पापेऽनुतापो वै, etc.

BrahmaP., chap. 22, v. 38, p. 113.

P. 262, ll. 6=8. अप्यन्य-चित्तः क्रुद्धोऽपि, etc.

BrahmaP., chap. 216, v. 59, p. 850., v. r...अत्यन्त-क्रोध-शक्तोऽपि कदाचित्... ।

P. 262, ll. 11-15. पापकृद् याति नरकं etc.

BrahmaP., chap. 22, vv. 34-36, p. 113. ParM., vol. II, pt. II, p. 209, the last verse is not found here.

P. 263, ll. 2-5. धर्मद्रवं ह्यपां वीजं, etc.

SmṛtiR., p. 53, ll. 20-21, v. r....धर्मद्रवो ।

P. 263, ll. 5-6. गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात्, etc.

BrahmaP. (Ānandāśrama), chap. 175, v. 82, p. 409.

P. 264, ll. 15-19. स्नान-मात्रेण गङ्गायां etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371-72, v. r...तस्याहं प्रवदे पापं...कुम्भीपाकेषु मज्जति। TīrthaC., p. 19.

P. 265, ll. 2-3, प्रायश्चित्तैरपैत्येनः, etc.

SmṛtiSār., p. 353, l. 25, p. 354, l. 1, only first line quoted. MadanaP., p. 704, v. r...व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते।

P. 265, ll. 9-10. ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371.

P. 266, ll. 9-10. न तीर्थे पातकं कुर्यात्, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 91, v. r...त्यजेत् तीर्थोपजीवनम्। Cf. SmṛtiR., p. 127, l. 26.

P. 266, ll 11-12. दुर्जरं पातकं तीर्थे, etc.

SmṛtiR., p. 127, ll. 26-27, v. r...तीर्थे हि दुर्जरं कृत्स्नमेनत् सर्वं विवर्जयेत्।

P. 267, ll. 3-5. गङ्गा-मज्जन-शीलस्य, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 372.

P. 267, ll. 8-9. महापातक-मुख्यानि, etc.

KṛtyaSS., p. 84, v. r. महापातक—सङ्घानि यानि पापानि सन्ति मे। TīrthaC., p. 211, v. r. महापातक-सङ्घानि...।

P. 267, ll. 13-16. गङ्गायां मरणान्मुक्तिः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 372-73. VarṣaKK., p. 537.

P. 268, ll. 1-2. नाभुक्तं क्षीयते कर्म etc.

ParāM., vol. II. pt. 1, p. 11, v. r.…अवश्यम् अनुभोक्तव्यं ।
Cf. BhavP., ब्राह्म-खण्ड, chap. 191, v. 27, and chap. 192, v. 3, p. 171A.

P. 168, l. 6. ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि etc.

Bhagavad-gītā., chap. 4, v. 37.

P. 268, l. 15—269, l. 1. ब्रह्म-विष्ण्वादि-देवानां, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 371.

P. 269, ll. 3-4. या गतिर्योग-युक्तानां, etc.

Cf. KṛtyaSS., ll. 11-12, p. 232 and TīrthaC., p. 262, ll. 9-10.

P. 269, ll. 4-6. ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 337. TīrthaC., p. 263, v. r. अज्ञानतो ज्ञानतो वा…। KṛtyaSS., p. 232.

P. 269, ll. 8-9. गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा, etc.

VarṣaKK., p. 537,…मोक्षमाप्नोति मानवः ।…अज्ञानाद् ब्रह्मणो लोकं ।

P. 269, l. 14—270. l. 2. अर्धोदकेन गङ्गायाम्, etc.

TīrthaC., p. 263, v. r. अर्धोदके तु जाह्नव्याः । KṛtyaSS., p. 232, v. r. अर्धोदके तु जाह्नव्याम्…स न चैति पुनर्जन्म ।

P. 270, ll 3-4. यः सर्व-पाप-युक्तोऽपि, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 354.

P. 270, l. 10—271, l. 7. जल-प्रवेशे चानन्दं, etc.

NarasiṃhaP., chap. 30, v. 29-39, pp. 81-82, v. r.…सौख्यं च रणं चैवास्य…। अनाशके तु संन्यासे मृतो गच्छेत…। सुवर्णदायी…

लभन् स्वर्गं तपःफलम् ।...भूमि-दानेन शुद्धेन...। रौप्य-दानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः । अश्व-दानेन पुण्याहं...।...शान्तः स्वर्गं शुभं लभेत् । Cf. CaturVC., दान-खण्ड, p. 164.

P. 271, ll. 9-14. सरित्स्नायी जित-क्रोधः, etc.

NarasiṃhaP., chap. 30, vv. 40-44, v. r....सम्प्राप्य न निवर्त्तेत स्वर्गं...। CaturVC., दान-खण्ड, p. 165, v. r....निर्मलं सुखमाप्नोति...। स-प्राप्य न निवर्त्तेत देवं...। The portion येन येन हि...यद्यदिच्छति मानवः, is not found in CaturVC.

P. 271, l. 14—272, l. 2, एकत्रिंशत्यमी स्वर्गाः, etc.

NarasiṃhaP., chap. 30, v. 27-28, p. 81, v. r. एकविंशानि स्वर्गे वै...। तत्तेषु निवसन्तिस्म जनाः क्रोध-विवर्जिताः । CaturVC., दान-खण्ड, p. 164.

P. 272, ll. 5-6. शम्भोर्जटा-कलापात्तु, etc.

TīrthaC., p. 264, v. r. यान् पापान् सगरात्मजान् ।

P. 272, ll. 7-10. स्नात्वा तु सिक्ताऽप्यथ, etc.

Cf. NirS., p. 414, ll. 2-4; SmṛtiK., p. 353, ll. 16-19; TīrthaC., p. 265, ll. 14-19 ; VīraM., p. 374, ll. 11-16 ; HāraL., p. 190, ll. 3-8.

P. 272, ll. 11-12. स्नात्वा तथोत्तीर्य च, etc.

NirS., p. 414, l. 5 and SmṛtiK., p. 353, ll. 20-21, only the second half is identical, v. r....स्यात्तु महेन्द्र-तुल्या TīrthaC., p. 266, v. r. as before. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 374. HāraL., p. 190, only the second half here, v. r. स्याच्च महेन्द्र-तुल्या । KṛtyaSS., only second half.

P. 272, ll. 13-14. गङ्गा-तोयेषु यस्यास्थि, etc.

NirS , p. 414. v. r...(यस्यास्थि) क्षिप्यते । KṛtyaSS., p. 146.

SmṛtiK., p. 353, v. r. (यस्यास्थि) क्षिप्यते...ब्रह्म-लोकात् सनातनात् ।
Tri-sthalī-setu-sāra-saṃgraha, p. 28, v. r. क्षिप्यते...सनातनात् ।

P. 273, ll. 3-4. दशाहाभ्यन्तरे यस्य, etc.

Tri-sthalī-setu-sāra-saṃgraha, p. 29, v.r. यस्य गङ्गा-तोयेऽस्थि..। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 373. KṛtyaSS., p. 146, v. r. यस्य गङ्गा-तोयेऽस्थि...। NirS., p. 414, ll. 8-9, v. r. यस्य गङ्गा-तोयेऽस्थि...। TīrthaC., p. 265, v. r. as before.

P. 273, ll. 9-10, यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां, etc.

KūrP., पूर्व-भाग, 36. 30, p. 181, v. r. यावदस्थीनि गङ्गायां...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 373. Cf. HāraL., p. 181, ll. 11-12.

P. 273, ll. 13-14. गङ्गा-तोयेषु यस्यास्थि, etc.

TīrthaC., p. 265, v. r. वर्षाणान्तु सहस्राणि, etc.

P. 273, ll. 17-18. यस्मिन् काले नृणामस्थि, etc.

TīrthaC., p. 265.

P. 274, ll. 4-5. यावदस्थि मनुष्यस्य, etc.

MahBh.,3. 85. 94, p. 146. Cf. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 359, ll. 22-23.

P. 274, ll. 8-10. गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 355. KṛtyaSS., p. 233, v. r. अश्वमेधं दश-गुणं, etc.

P. 274, ll. 12—13. अन्तरीक्षे क्षितौ तोये, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 356, v. r....पूज्यमक्षय्यं पदमश्नुते ; stated to be taken from the Gaṅgā-vākyāvalī. TīrthaC., p 264.

P. 274, l. 18—275, l. 2. सर्व-तीर्थेषु यत् पुण्यं, etc

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 356, v. r. सर्व-दानेन यत्...सर्वं स्नात्वा...।

P. 275, ll. 7-8, यो यमर्थयते कामं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 356.

P. 275, ll. 10-11, मुक्ति-क्षेत्रेषु सर्वत्र, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 357, मुक्ति-क्षेत्रेषु सर्वेषु ।

P. 275, ll. 19-20. स्वर्ण-भार-सहस्रेण, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 334. TīrthaC., p, 26. SmṛtiK., p. 348, ll. 15-16, v. r.…वेण्यां चैव दिने दिने ।

P. 276, ll. 5-6. राजसूय-सहस्रस्य, etc.

TīrthaC., p. 25, v. r. सितासिते तु माघे तु…।

P. 276, ll. 9-10. गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये, etc.

TīrthaC., p. 26, v. r.…स्नातो मुच्येत…कामांस्तत्र प्राप्नोति ।

P. 276, ll 12-14. सितासितेषु यः स्नाति, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 334, v. r. सितासिते तु यत् स्नानं,…न तेषां…। KālaS., p. 41, v. r. सितासिते च यैः स्नातं माघ-मासे…न तेषां…।

P. 276, ll. 17-18. आकल्प-जन्मभिः पापं, etc.

TīrthaC., p, 25.

P 277, ll 2-6. सितासितेषु यो मज्जेत्, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 333-34, v. r. सितासिते तु…दुर्जया वैष्णवी माया…तेषु तेषु च लोकेषु…प्रयागे माघ-मज्जिनः । TīrthaC., p. 25, v. r. सितासिते तु…दुर्जया वैष्णवी…तेषु तेषु च लोकेषु…माघ-मज्जिनः । SmṛtiR., p. 53, l. 18, the verse तेजोमयेषु लोकेषु, etc. not quoted in SmṛtiR., v. r. सितासितेऽपि…रवौ राजन् न गर्भेषु निमज्जति । दुर्जया वैष्णवी…माघ-मासे…साऽपि माघ-मासे…। Tri-sthali-setu, p. 31,

v. r. सितासिते तु...न स पापेषु...दुर्जया वैष्णवी...तेषु तेषु च लोकेषु...
पश्चाचार्के विलीयन्ते...माघ-मज्जिनः ।

P. 277, ll. 11-12. **संवत्सर-शतं साग्रं**, etc.

TīrthaC., p. 27, v. r. संवतसर-शतं साग्रं...प्रयागे माघ-मासे तु...।

P. 277, l. 15—278, l. 1. **योगाभ्यासेन यत् पुण्यं**, etc.

TīrthaC., p. 27, v. r....संवत्सर-शत-त्रये...त्र्यह-स्नानस्य तद्भवेत् ।

P. 278, ll. 3-5. **ततः पुण्यतमं नाम**, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 14. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 321-22, v. r. ...(पुण्यतमं) नास्ति...प्रवदन्त्यधिकं...

P. 278, ll. 5-6. **श्रवणात्तस्य तीर्थस्य**, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 14, v. r. दर्शनात्तस्य...मृत्तिकालभनाद्वाऽपि...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 322, v. r....मृत्तिकालम्भनाद्वाऽपि...सर्व-पापैः प्रमुच्यते ।

P. 278, ll. 15-16. **कुरुक्षेत्र-समा गङ्गा**, etc.

SmṛtiK., p. 351, ll. 24-25, v. r....यत्र कुत्रावगाहिता...। TīrthaC., p. 18. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 330, v. r....यत्र तत्रा-वगाहिनः । KṛtyaSS., p. 231, v. r....यत्र कुत्रावगाहिताः । कुरु-क्षेत्राद्दश-गुणाः...।

P. 278, l. 16—279, l. 3. **तस्माच्छत-गुणाः प्रोक्ताः**, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 330. TīrthaC., p. 18, v. r....गङ्गा-यमुन-सङ्गमे...। SmṛtiK., p. 351, ll. 25-27, v.r....गङ्गा-यमुन-सङ्गता । TithyA, p. 153, and NirS., p. 158, l. 22, only the lines काश्याः शत-गुणाः...पश्चिम-वाहिनी quoted.

P. 279, ll. 7-8. **पश्चिमाभिमुखी गङ्गा**, etc.

TithyA., p. 153. NirS., p. 158. l. 23. KṛtyaSS., p. 216,

v. r....हन्ति कल्प-शतम्। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 330. TīrthaC., p. 18.

P. 279, ll. 13-15. **उपस्पृशति यो माघे**, etc.

TīrthaC., p, 25, v. r....माघे मकरार्के...।

P. 280, ll. 12-14, **ये माघ-मासे वर-तीर्थ-मज्जनं**, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 41.

P. 281. l 14—282, l. 1. **हिमवत्-पृष्ठ-तीर्थेषु**, etc.

TīrthaC., p. 20, v. r. सर्व-कामप्रदो माघो...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 332, v. r. as before. *The following lines of the GV. are identical with those of the same*, pp. 291, l. 7-292, l. 1. For notes, see pp. 291-92.

P. 283, l. 5—284, l 8. **गायन्ति देवाः सततं दिवि स्थिताः**, etc.

TīrthaC., pp. 21-22,...दिविष्ठा...माघो गरीयांश्च तयोश्च सोऽधिकः। वाय्वम्बु-पर्णाशन-देह-शोधनैः।...चिर-काल-सञ्चितैः। योगैश्च संयान्ति नराश्च यां गतिम्।...हि यान्ति यां गति स्नाता हि।...कुञ्जर-कर्ण-चालिता।...राज-सूयाद्धयमेध...।...सम्प्रददाति चाखिलम्। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 333. v. r....सततं दिविष्ठा...। माघः प्रयागश्च...। माघो गरीयांश्च तयोश्च...।... देह-शोषणैः।...चिर-काल-सञ्चितैः। योगैश्च संयान्ति नराश्च...।...सुरसिन्धु-योगे।...कुञ्जर-कर्ण-ताडिता।...सम्प्रददाति चाखिलम्।

P. 285, l. 10—286, l 4. **अत्र नारायणः सस्नौ**, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 10, v. r. सस्नौ सपत्नीकः...उषित्वा तत्र...ह्येक-वाणेन शूलधृक्...सा सस्नौ...भेजे...पुत्रं वंशधरं लेभे ययाति नहुषो मुने। स मायया...।

P. 286 ll 8-9. **संवत्सर-शतं साग्रं**, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 33. TīrthaC., p. 27. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 16, v. r. प्रयागे माघ-मासेऽस्य...।

P. 286, ll. 11-18. एतेषां तु, etc.

Cf. Tri-sthalī-setu, p. 38, ll. 21-31. TīrthaC., p. 29, ll. 7-14, v. r....यत्तु त्र्यह-सङ्कल्प-क्रोडीकृतेऽपि माघ-सप्तमी-प्रातःस्नानादौ... [this is the right reading]...फल-कामनायां तदानन्त्यापत्तेः ।...त्र्यह-सङ्कल्प...।

P. 287, ll. 1-8 गङ्गा-यमुनयोश्चैव, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 334,...राज्य-कामिनः ..। Tri-sthalī-setu, p. 29, v.r......भोगः स्यात्...स्याद्राज्य-कामिनः...। TīrthaC., pp. 25-26, v.r. राज्य-कामिनः...। KṛtyaSS., p. 233, only the last verse.

P. 287, ll 9-10. पञ्च-योजन-विस्तीर्णं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 329, "कौर्मे", v.r. प्रवेशात्तस्य तद्भूमावश्वमेधः ...। SmṛtiK., p. 351, ll. 30-31, only the first line quoted here. TīrthaC., p. 23, Tri-sthalī-setu, p. 15.

P. 287, ll 10-12. त्रीणि कुण्डानि राजेन्द्र, etc.

KṛtyaSS., p. 216. Tri-sthalī-setu, p. 15, v.r. पञ्च कुण्डानि ...येषां मध्ये...प्रयागस्य प्रवेशात्तु...।

P. 287, ll. 12-14. त्रीणीति, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 325, ll. 11-12. Tri-sthalī-setu, p. 15, ll. 11-12. The Tri-sthalī-setu says, "त्रीणि कुण्डानीति क्वचित् पाठः। कुण्डानि कूपाः। ते च प्रयाग-प्रतिष्ठानालर्क-पुरेषु ज्ञेयाः"।

P. 287, ll. 15-16. धनुर्विंशति-विस्तीर्णं, etc.

TīrthaC., p. 29, v.r. भवेत् पुनः। Cf. SmṛtiK., p. 352,

ll. 4-5. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 335, v.r. राजसूयी पुनर्भवेत्। Tri-sthalī-setu, p. 32, v.r....राजसूयैः पुनः पतेत्।

P. 287, ll. 17-19. सितासिते तु यः स्नाति, etc.

SmṛtiR., 351. ll. 22-24, "मात्स्ये," v. r. (सितासिते तु) यत् स्नानं माघ-मासे...। TīrthaC., p. 26, v. r. सितासिते तु यत् स्नानं...। Tri-sthalī-setu, p. 30, "मात्स्ये," v.r. सितासिते तु ये स्नाता माघ-मासे...।

P. 288, ll. 2-3. प्रातः स्नात्यरुण-किरण०, etc.

SmṛtiR., p. 65, ll. 33-34, SmṛtiSār., p. 306, l. 21.

P. 288, ll. 7-8. मकरस्थे रवौ माघे, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 41, v.r. मकरस्थे रवौ यो हि न स्नातोऽभ्युदिते... कथं स त्रिदिवं...। TīrthaC., p. 31.

P. 288, ll. 11-13. कम्बलाश्वतरौ नागौ, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 338, "मात्स्ये," v.r. यमुना-दक्षिणे तटे... गत्वा च संस्थानं...। TīrthaC., pp. 29-30, "मात्स्ये," v.r....मुच्यते सर्व-पातकैः।

P. 289, ll. 5-7. कूपञ्चैव तु सामुद्रं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 338-339, v.r......यदि तिष्ठति...। TīrthaC., p. 30, v.r....यदि तिष्ठति...।

P. 289, ll. 9-11. उत्तरेण प्रतिष्ठानात्, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 339, v.r. तीर्थं त्रैलोक्य-विश्रुतं......। अश्वमेध-फलं तत्र...। TīrthaC., p. 30.

P. 289, l. 15—290, l. 4. ततो भोगवतीं गत्वा, etc

TīrthaC., p. 30, v.r....सत्य-वादेषु यत् फलम्।...तत्र भोगवती

नाम...सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् । Only the last two verses are found in MahBh., वनपर्व, 85-86.

P. 290, ll. 10-13. यामुने चोत्तरे कूले, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 328, only the first verse found here. TīrthaC., pp. 30-31, v.r....परमं स्मृतम् ।

P. 290, ll. 15-17. तत्र स्नात्वा च पीत्वा च, etc.

TīrthaC., p. 31

P. 291, ll. 2-3. तिस्रः-कोट्योऽर्ध-कोटी च, etc.

TīrthaC., p. 24, v.r....कोट्योऽर्ध-कोटीश्च . ।

P. 291, l. 7—292, l. 2. ज्ञानकुम्मानसे माघः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 332. v.r....विशाल-कुलदो...(कुरुक्षेत्रे च) साध्यते...देवकात् देवता-देहो...। TīrthaC. pp. 20-21; between सरयूर्गण्डकी, etc. and कावेरी तुङ्गभद्रा, etc., there is an additional line, viz., तापी गोदावरी भीमा पयोष्णी कृष्णकौशिकी ; v.r. देवक्या देवता-देहो (नरो भवति, etc.)...नीलकण्ठार्बुदे...।

P. 292, ll. 3-7. शृणु राजन् प्रयागस्य, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 324, v. r. गयां च धेनुकं चैव गङ्गासागरमेव च । TīrthaC., pp. 23-24, v. r. same as before. Tri-sthalī-setu, p. 6, v. r. शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि...गया च धेनुकं चैव गङ्गा-सागरमेव च ।

P. 292, ll. 8-16. पृथिव्यां यानि तीर्थानि, etc.

TīrthaC., pp. 18-19. PadmaP., उत्तर-खण्ड, 246. 46, p. 1769, ĀSS. ed. KṛtyaSS., p. 216, only the first verse quoted here. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 330.

P. 292, l. 17—P. 293, l. 2. गङ्गा-द्वारे दशावर्ते, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 377, v. r.…कुशावर्ते स्नाने…दशायुत-गवां दानात्…। KṛtyaSS., p. 231, only the first verse, v. r. same as before.

P. 293, ll. 11-13. तीर्थं च सौकरं नाम, etc.

KṛtyaSS., p. 232. TīrthaC., p. 217.

P. 293, ll. 17-18. तत्रैव ब्रह्मणस्तीर्थं, etc.

KṛtyaSS., p. 232. TīrthaC., p. 217.

P. 294, ll. 1-2. तथाहुः कापिलं तीर्थं, etc.

TīrthaC., p. 217, v. r. अथाहुः…स्नात्वा तुल्य-फलं.. ।

P. 294, ll. 5-6. गङ्गा-द्वारे दशावर्ते, etc.

MahBh., दान-धर्म, 25, 13, v. r.…कुशावर्ते…विल्वके…तीर्थे कनखले…। PadmaP., उत्तर-खण्ड, 81. 40, p. 317, v. r.…कुशावर्ते विल्वके…स्नात्वा कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते। KṛtyaSS., 232.

P. 294, ll. 9-10. पवित्राख्यं ततस्तीर्थं, etc.

KṛtyaSS , p. 233.

P. 294, ll. 13-17. वेणीवाह्यं ततस्तीर्थं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 357, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", v. r.… स्वसा स्वस्रैव सङ्गता।…वाम-पादोद्भवां…। KṛtyaSS., p. 233, "वेणी-वाह्यं दर्दरीति प्रसिद्धम्"—VīraM. and KṛtyaSS.

P. 294, l. 20—P. 295. l. 1. ततस्तु गण्डकी-तीर्थं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 357, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", v. r.…यत्र सङ्गता…। KṛtyaSS., p. 233, v. r.…तत्रैव…यत्र सङ्गता…।

P. 294, ll. 3-7. राम-तीर्थं ततः पुण्यं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 375, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", v.r. वैकुण्ठा-

पण (?)...(यत्रासौ) मुद्गलो...। KṛtyaSS., p. 233, v. r. वैकुण्ठो यत्र सन्निधौ...यत्रासौ मुद्गलो...। TīrthaC., p. 218.

P. 295, ll. 9-10. विश्वामित्रस्य भगिनी, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 357, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", v. r.... गङ्गया यत्र...वित्तादिः समन्तः (?) स्यात् प्रियातिथिः। TīrthaC., p. 218.

P. 295, ll. 12-13. जह्नु-ह्रदे महातीर्थे, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 375, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", TīrthaC., p. 219.

P. 295, ll. 16-17. तस्माददिति-तीर्थं च, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 375, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**", TīrthaC., p. 219.

P. 295, l. 19—P. 296, l. 4. शिलोच्चयं महातीर्थं, etc.

TīrthaC., p. 219, v. r....तृणादिभिः सह...स्नानादत्र प्रयागवत्।... (यत्र) स्वेन...स्थाने तत्र महोदयः...। Only the last four lines are found in the VīraM., तीर्थ-प्रकाश p. 355, "**गङ्गा-वाक्यावल्याम्**"।

P. 296, ll. 8-9. एकेन स्नान-मात्रेण, etc.

KṛtyaSS., pp. 230-231.

P. 296, ll. 18-19. महाज्यष्ठी सुर-श्रेष्ठ, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 367, "भविष्ये"।

P. 297, ll. 1-2. अरुणोदय-वेलायां, etc.

SmṛtiS , p. 46, ll. 4-6, v. r....कोटि-सूर्य-ग्रहैः समा। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 365. TīrthaC., p. 40, v. r....प्रयागे यदि लभ्येत... सहस्रार्क-ग्रहैः समा। Cf. MadanaP., p. 263, ll. 9-10; SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 321.

P. 297, ll. 12-13. वैशाखे शुक्ल-पक्षे तु, etc.

BhavP., मध्य-पर्व, 8. 7, p. 215. SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, p. 321, KṛtyaSS., p. 8. NirS., p. 72, ll. 3-4.

P. 298, ll. 2-4. तत्र यद्यपि कल्पतरु-कारेण, etc.

For identical passages, see VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 50, ll. 18-20 and p. 335, ll. 10-11.

P. 298, l. 2—P. 304, l. 9. तत्र यद्यपि, etc.

TīrthaC., p. 32, l. 1—38, l. 18 (except सितासित-प्रवाह, etc. p. 37—प्रयोज्यम्, p. 38, l. 6) ।

P. 298, ll. 5-8. प्रयागे वपनं कुर्यात्, etc.

KṛtyaSS., p. 216. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 335, v. r.... प्रयागे वपनं यदि । Tri-sthalī-setu, p. 17, v. r....कुरुक्षेत्रे च दानेन ...वपनं यदि । TīrthaC., p. 32, v. r. किं काश्यां मरणेन वा । *Detailed discussions about shaving in Prayāga are found in the Tri-sthalī-setu* (pp. 17-22) *as well as VīraM.,* (pp. 60-62).

P. 301, ll. 5-6. संवत्सरं द्वि-मासोनं, etc.

VidhāP., third stavaka, p. 158, v. r. संवत्सरे द्वि-मासोने...। ŚrāddhaC., p. 140, Tīrthendu-śekhara, p. 7. Cf. NirS., p. 359, ll. 26-27. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 57, v. r. संवत्सरे द्वि-मासोने...Tri-sthalī-setu, p. 19. Tri-sthalī-setu-sāra-saṃgraha, p. 9, v. r. संवत्सरे द्वि-मासोने...।

P. 301, ll. 15-16. गङ्गायां भास्कर-क्षेत्रे, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 20.

P. 302, ll. 10-12. सर्वान् केशान् समुद्धृत्य, etc.

Gaṅgā-jala of Dāmodara Miśra (composed in the Śaka year 1956 i.e. 1434 A.D.), ed. by Rāmanātha Gosvāmin

Vidyālaṅkāra ; Calcutta, Gupta Press, 1930, p. 115, v. r. ...मुण्ड-मुण्डनमुच्यते। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 50. Tīrthendu-śekhara, p. 8, v. r....मुण्ड-मुण्डनमादिशेत्। ŚrāddhaC., p. 140, v. r. एवमेव हि नारीणां शस्यते वपन-क्रिया। Cf. Tri-sthalī-setu-sāra-saṃgraha, p. 32, ll. 2-3. NirS., p. 360, ll. 1-2, v. r. ...शस्यते वपन-क्रिया। VidhāP., third stavaka, p. 743, v. r. ...शस्यते वपन-क्रिया। KṛtyaSS., p. 217, v. r....मुण्ड-मुण्डनमादिशेत्।

P. 302, ll. 14-16. केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति, etc.

KṛtyaSS., p. 217, v. r. केश-मूलान्युपाश्रित्य...तस्मात्तान् वापयेत्तु वै।

P. 304, l. 11—310, l. 10. आ प्रयागात् प्रतिष्ठानात्, etc.

TīrthaC., p. 47—52.

P. 304, l. 19—305, l. 2. आ प्रयागात् प्रतिष्ठानात्, etc.

Tri-sthalī-setu, p. 15, last line not quoted here, v. r. आप्रयागं...यत् पुरो...नागश्च बहुमूलकः...प्रजापतेः क्षेत्रं...। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 323, v. r. आप्रयागं...यत् पुरो...प्रजापतेः क्षेत्रं...।

P. 305, ll. 3-5. सितासिते सरिते, etc.

Tîrthendu-śekhara, p. 24, v. r....तत्राप्लुतासो...ये वै तन्वं...स्ते जनासो...। Tri-sthalī-setu, p. 3, "आश्वलायनानां परिशिष्ट-श्रुतिः", v. r. तत्राप्लुतासो...ये वै तन्वं...धीरास्ते जनासो...; "शाखान्तरे तु 'ते वै जनासो' इति पठन्ति"। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 342, "ऋग्वेदे आश्वलायनाः पठन्ति", v. r....तत्राप्लुतासो...ये वै तन्वां...धीरास्ते जनासो...। PadmaP., उत्तर-खण्ड, chap. 246, p. 1769.

P. 305, ll. 8-9. न देव-वचनात्तात, etc.

Tīrthendu-śekhara, p. 25, v. r. न लोक-वचनात्तात न देव-वचनादपि। VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 322, v. r...न देव-वचनात्तात...।

P. 305, ll. 9-11. दश-तीर्थ-सहस्राणि, etc.

VīraM.,तीर्थ-प्रकाश, p. 322, v. r. तेषां सान्निध्यमत्रैव... ।

P. 305, ll. 11-12. या गतिर्योग-मुक्तस्य, etc.

Cf. KṛtyaSS., p. 232, ll. 11-12.

P. 305, l. 13.—306, l. 6. व्याधितो यदि वा दीनः, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 343, v. r.......सर्व-रत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वज-समाकुलैः । वराङ्गना-समाकीर्णैर्विमानैः शुभ-लक्षणैः...समृद्धे (जायते कुले) । तदेव च स्मरेत्तीर्थं... ।

P. 306, ll. 7-10. वट-मूलं समासाद्य, etc.

Tīrthendu-śekhara, p. 23, v. r.......समाश्रित्य... ; only the first verse is quoted here. VīraM., तीर्थ-प्रकाश, pp. 343-44.

P. 306, l. 12—307, l. 13. उर्वशी-पुलिने रम्ये, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश pp. 339-40, v. r....शुक्लाम्बरधरो...भूमि-पति-(र्भवेत)... ।

P. 308, ll. 3-8. गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 344, v. r....करीषाग्निं यस्तु धारयेत्... । Tīrthendu-śekhara, pp. 23-24, only two and a half lines quoted here, v. r....कर्षाग्निं यस्तु साधयेत्... ।

P. 308, ll. 9-13. यस्तु देहं निकृत्य स्वं, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 345, v. r....(देहं) विकर्तित्वा...प्रिय-वाचकः ।

P. 308, l. 13—309, l. 2. शृणु राजन् प्रयागे तु, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 345, v. r....अनाशक-फलं विभो... ।

P. 309, ll. 10-11. गङ्गा च यमुना चैव, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 378.

P. 310, ll. 1-3. देशस्थो यदि वाऽरण्ये, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 328.

P. 311, ll. 6-11. गङ्गां पुण्य-जलां प्राप्य, etc.

VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 372, v, r....आचमनं चैव... । ...न वदन्ननृतं नरः ।

P. 311, l. 12. स्नायीत तैलवान्, etc.

BrahmaP., 221, 79, p. 887, v. r....चैलवान्...कट-भूमिमुपेत्य च । VīraM., तीर्थ-प्रकाश, p. 372.

P. 312, ll. 1-2. नित्यं नैमित्तिकं चैव, etc.

GaruḍaP., 217. 117, p. 518, v. r.......नैमित्तिकं चापि... । SmṛtiC., आह्निक-काण्ड, 'यमः", p. 336. VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 177, v. r. नैमित्तिकं काम्यं... ।

P. 312, l. 8. यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं, etc.

Kātyāyana-gṛhya-sūtra with five commentaries, Veṅkaṭeśvara Press ed., p. 400. Smṛti-candrikā., आह्निक-काण्ड, p. 292, v. r....स्नायादतन्द्रितः । VīraM., आह्निक-प्रकाश, p. 190.

APPENDIX II

SOME REMARKS ON THE QUOTATIONS IN THE GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

The Gaṅgā-vākyāvalī is full of quotations which may be classified into seven categories.

I. Anonymous verses and passages. Here no names of the works or authors are given by Viśvāsadevī herself but it is clear that the verses and passages cannot be her own composition, but are taken from some Purāṇa, Smṛti or such other works; e.g. p. 110, l. 13, "दर्शनात् स्पर्शनात्" etc. Viśvāsadevī does not say anything about the source of the verse; but we have traced it in the Agni-purāṇa.[1] The verse "नाभि-मात्ने जले स्थित्वा", etc. with no indication as to the source has been traced in the Garuḍa-purāṇa.[2]

II. Verses and passages expressly stated by Viśvāsadevī to be taken from others (इति केचित्[3], इति वदन्ति[4], अन्ये...आहुः[5], इति प्रसिद्धिः[6], स्मृतौ[7], पुराणे[8] etc.) but no definite names of authors or works are given.

1 For other authorities quoting the same verse, see Appendix, Further references and notes, p. 2.

2 See Appendix, Further references and notes, p. 25 under नाभि-मात्ने जले स्थित्वा, etc.

3 See Appendix, Alphabetical index of authors or works quoted by Viśvāsadevī in the Gaṅgā-vākyāvalī under Kecit.

4 See the Text of the GV., p. 302. 5 *Op. cit.*, p. 302

6 *Op. cit.*, p. 187, I, 1.

7 See the General Index under Smṛti.

8 See the General Index under Purāṇa.

III. Verses and passages expressly stated to be taken from some work or other (Smṛti, Purāṇa, etc.) but found in quite different works; e.g. the verses भौमानामपि तीर्थानां", etc. are expressly stated to be taken from the Mahābhārata, but they have been found in the Skanda-purāṇa,[1] though not in the Mahābhārata. There are abundant examples of this type. Particular mention is to be made of the Purāṇas in this respect; thus, the verse "अयने द्वे विषुवे द्वे" etc. (p. 170) is said to be quoted from the Bhaviṣya and Matsya Purāṇas. It is not found in these two Purāṇas but has been traced in the Agni-purāṇa.[2] The verse "चन्द्र-सूर्य-ग्रहे", etc. stated to be taken from the Garuḍa-purāṇa is found in the Padma-purāṇa[3] and not in the Garuḍa. The same remark applies to a certain extent to the Smṛtis as well. Thus the verse "श्रवणाश्वि" etc. is not traced in the Bṛhad-Vaśiṣṭha but found in the Agni-purāṇa[4]

Viśvāsadevī probably used different recensions of the works from those we have consulted or the interpolations into the original works may be responsible for this.

IV. Some quotations which have been traced to the sources mentioned in the Gaṅgā-vākyāvalī as well as in other works, e.g., the verses एता युगाद्याः कथिताः पुराणैः,

1 See Appendix, Further references, etc., p. 14.

2 *Op. cit.*, p. 35.

3 *Op. cit.*, p. 41 under चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव, etc.

4 See Appendix, Further references and notes, p. 34 under श्रवणाश्वि, etc.

etc. are found not only in the Matsya-purāṇa from which they are expressly stated to be taken, but also in the Viṣṇu-purāṇa, Saura-purāṇa, Padma-purāṇa,[1] etc.

This may be explained by the reasons stated above in III.

V. Verses said to be taken from particular works but not traced in the authoritative editions of the same. E.g. none of the quotations from Atri, Devala and Yama in the Gaṅgā-vākyāvalī are traceable in the editions of the same published from the Vaṅgavāsī Press[2] and the Ānandāśrama Press.[3] Similarly, the quotations from the Yogi-Yājñavalkya are not found in the Vasumatī edition of the work.[4]

VI. Quotations untraced though the names of works or authors have been given by Viśvāsadevī: works not extant or fragmentary.

The Gaṅgā-vākyāvalī contains quotations from the Jābāli, Paiṭhinasi, Pracetas, Marīci and Sumantu Saṃhitās of which no MSS. even are known to exist to-day. Some of these quotations, however, have been traced in the Smṛti-nibandhas or allied works.[5] The

1 See Appendix, Further references, and notes, p. 30 under एता युगाद्याः, etc.

2 In Ūnaviṃśati Saṃhitā. *See* Bibliography.

3 In Smṛtīnāṃ samuccayaḥ. *See* Bibliography.

4 See Bibliography in loco.

5 See the page references to the texts under these heads in the General Index, and the corresponding foot-notes as well as the Appendix, Further references and notes.

Dakṣa-sūtra mentioned by the authoress (p. 312) is probably lost for ever. There are a few quotations from Vyāghrabhūti[1] in the Gaṅgā-vākyāvalī. No complete work attributed to him is known to exist though the Nibandhas contain some quotations from him, different from those given here. No complete MS. of the Smṛti-samuccaya of Viśveśvara from which Viśvāsadevī probably quoted[2] could be availed of and therefore, the single quotation from it could not also be traced. The Saura-dharma which has also been quoted in the Gaṅgā-vākyāvalī is, probably, a sequel to the Saura-purāṇa. This work is no more extant. The MSS. of the Nandi-purāṇa and the Nandikeśvara-purāṇa which have also been quoted are too rare to be availed of. One of the verses quoted by Viśvāsadevī from the Nandi-

1 See General Index under Vyāghrabhūti.

2 Royal Asiatic Society of Bengal, MS. No 10068 (1935) and 4858 (1936). The first one is incomplete at the end and the following leaves of the second are missing: 11, 14, 15, 24-26, 28, 31-33, 37 and 52.

There seem to be three works of the same name Smṛti-samuccaya. The Bombay University Library possess one MS. of a Smṛti-samuccaya which is complete in about 500 verses on Āhnika, Śauca, etc. Another Smṛti-samuccaya is only a part of the Ācāra-tilaka or Labdhācāra-tilaka and consists of 321 verses. A MS. of this work belongs to the Bhandarkar Oriental Institute (No. 7331). The third work of the same name was composed by Viśveśvara and has been quoted by Jīmūtavāhana in his Kāla-viveka, Raghunandana in his Divya-tattva and Śūlapāṇi in his Tithi-viveka. Probably it is this last Smṛti-samuccaya from which Viśvāśadevī also has quoted.

keśvara-purāṇa is also found in the Śuddhi-tattva.[1] The Āditya-purāṇa and the Saura-purāṇa are sometimes considered to be identical; but the verse in the Gaṅgā-vākyāvalī stated to be taken from the Āditya-purāṇa (pp. 214 and 230) cannot be traced in the printed editions of the Saura-purāṇa.[2] The MSS. of the Kālottara[3] and the Śivadharma[4] belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal did not prove useful as the verses quoted from them in the Gaṅgā-vākyāvalī[5] could not be traced in these MSS. The Niṣṭhā-kalikā quoted by Viśvāsadevī[6] is not extant. The Gauḍīya-smṛti[7] and the Śiṣṭa-tantra[8] could not be identified with any existing work. Thus we get the names of some Smṛtis, Purāṇas and later works in the Gaṅgā-vākyāvalī which are not extant now.

VII. Verses and passages traced to their sources as mentioned in the Gaṅgā-vākyāvalī. The majority of the quotations falls under this category. The Bhaviṣya, Brahma, Brahmāṇḍa and Garuḍa Purāṇas have, however, been rather disappointing in this respect,—only a fraction of the verses quoted from them being traced. Some of the verses said to be taken from these Purāṇas have been found in quite different works (*vide* III).

1 See p. 212 of this edition.
2 Viz., the Vaṅgavāsī and the Ānandāśrama editions.
3 MSS. G. 4745 and G. 11310.
4 MS. Nos. 4082 and 4085. 5 P. 219; p. 157.
6 P. 219. 7 P. 184. 8 P. 263.

APPENDIX III

DESCRIPTION OF THE MSS. OF THE GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

Royal Asiatic Society of Bengal MSS.

1. A = Royal Asiatic Society MS. No. 2839 (3573). Complete. Folios, 154. Size 13 × 2 inches. Substance: country-made paper. Five lines in a page. Script: Bengali. Date: Śaka 1596 i.e. 1674—75 A. D. Extent in ślokas: 2,300. New pagination after p. 24. Appearance: very old and worn out. Fairly correct. The writing of the MS. is badly effaced. There are many leaves in it that are absolutely chalk-white and the writing in them can hardly be deciphered. The following leaves are missing: 20-21, 1-4, 6-18, 22-24, 57, 63-75, 78-80, 83-84 and 87. Variant readings have been occasionally noted in margins. It contains a leaf with a list of the chapters of the work. This list is, however, palpably incomplete as it does not take any notice of the chapters I—XV (see Contents of this edition) and the remaining chapters also have been noticed in it in a hap-hazard manner.

2. B = Royal Asiatic Society of Bengal MS. No. 2840 (726). Complete. Folios 59. Three lines in a page. Extent in ślokas, 1000. Date:

Śaka 1627 i.e. 1705-1706 A. D. Substance: Tāḍi-patra. The MS. was found most fragile and worm-eaten, and could hardly be handled; the Society has consequently rejected it now from its stock. It is, in fact, an epitome of the Gaṅgā-vākyāvalī and the saṃkalpa-vākyas and pramāṇas have, therefore, been sometimes omitted, altered or modified as desired; still, quite a good portion of this MS. agrees verbatim with the other MSS. of the Gaṅgā-vākyāvalī consulted. Its beginning and end are different from those of the other MSS. of the Gaṅgā-vākyāvalī; therefore they are being reproduced here.

The beginning of MS. B: —

अथ गङ्गा-वाक्यावली-संग्रहो लिख्यते ।
स्मरणं कीर्तनं यात्रा श्रवणं वीक्षणं तथा ।
नमस्कारः स्पर्शनं च श्राद्ध-प्रकरणं तथा ॥
दर्भ-प्रतिकृति-स्नानमभय-प्रकरणं तथा ।
क्षेत्र-प्रकरणं चैव गङ्गा-दर्भादिकं तथा ॥
अथावगाहनं चैव स्नान-प्रकरणं तथा ।
सामान्य-स्नान-करणं भक्ति-श्रद्धे तथैव च ॥
मज्जन-स्नान-मात्रं च स्नानं शिव-नदीषु च ।
तिथि-स्नानं तथा माघे सप्तमी-स्नानमेव च ॥
नन्दा-स्नानं युगाद्यायां स्नानं मन्वन्तरादिषु ।
नक्षत्र-स्नानं योगं च विशेष-स्नानमेव च ॥
स्नानं दशहरायां च संक्रान्तिषु विशेषतः ।
मासावधि-स्नान-फलम्++++ ॥
माघे च फाल्गुने चैव वैशाखे कार्तिके तथा ।
चन्द्र-सूर्योपरागे च स्नानं माध्याह्निकं तथा ॥
वारुण्यादिषु च स्नानं महाज्यैष्ठ्यां विशेषतः ।
शिव-सन्निधि-गङ्गायां स्नानं तर्पण-प्रक्रिया ॥

जप-प्रकरणं चैव पूजा-प्रकरणं तथा ।
गङ्गा-ध्यानं देव-पूजा अर्घ-प्रकरणं तथा ॥
त्रिपुण्ड्र-करणं चैव पानं गङ्गा-जलस्य च ।
मृतास्थि-क्षेपो गङ्गायां संक्षेपादेष संग्रहः ॥

The end of MS. B:—

गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि ।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्म-चयार्जितम् ॥
अद्य जन्म-चयार्जित-पाप-हनन-कामो गङ्गा-स्नानं करिष्ये ।
ॐ नमो गङ्गायै ॥

Only the first two lines of the Post colophon, viz., the following,

सप्त-द्वि-रस-चन्द्रे च शाके माघे गुरोर्दिने ।
श्रीप्रसादोऽलिखद् यत्नाद्++वाक्यावली++ ॥

can be deciphered, and not the remaining portion.

This MS. has been found useful in as much as it contains good readings here and there and supplies the text of a few missing portions of MS. A in particular.

India Office Library.

1. C = India Office Library MS. No. 1807 (819 A). Complete. Folios 83. Size: $15\frac{3}{4}'' \times 5''$. Eight lines in a page. Script: Bengali. Date Śaka year 1729 i.e. 1807-1808 A. D. Fairly correct: occasional careless mistakes. Look: fresh. Beautifully bound and nicely preserved. This MS. generally agrees with A and occassionally with B. Of the three MSS., this is the best; its readings are, on the whole, better than those of the two other MSS. consulted.

APPENDIX IV

SOME REMARKS ON THE AUTHORSHIP OF THE GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

Some scholars have attributed the Gaṅgā-vākyāvali to Vidyāpati.[1] It cannot, however, be doubted that it was composed by Viśvāsadevī. Every MS. of the Gaṅgā-vākyāvali consulted by me[2] contains this concluding verse: —

> कियन्निबन्धमालोक्य श्री-विद्यापति-सूरिणा ।
> गङ्गा-वाक्यावली देव्याः प्रमाणैर्विमलीकृता ॥[3]

From this it is absolutely clear that Viśvāsadevī composed the work and Vidyāpati collected some authoritative

1 Theodor Aufrecht, Catalogus Catalogorum, vol. I, *in loco*. Julius Eggeling, Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of the India Office, Part III, p. 594. Haraprasāda Śāstrin, Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of Asiatic Society of Bengal, Smṛti volume, 1925, p. 855.

2 MS. belonging to the Library of Darbhanga Raj, fol. 82; vide MS. 88, p. 90 of the Descriptive Catalogue of MSS. in Mithilā by K. P. Jayaswal and A. Shastri, vol. 1. Smṛti MSS. (colophon same as in our edition). Palm leaf MS. belonging to Paṇḍita Maheśvara Jhā of Darbhanga; vide MS. 88 A; *op. cit.* MSS. A, B and C, see the Bibliography appended to this book. MS. belonging to the Sanskrit College, Calcutta, No. 322; vide Catalogue of Sans. MSS. in the Sanskrit College Library, Calcutta, 1898, vol. II, p. 298. MS. No. 708 belonging to the Bodleian Library; vide Catalogi Codicum Manus. Bib. Bodleinae, by Th. Aufrecht, Oxford, 1864, pp. 292-93.

3 See p. 314 of this edition.

statements (Pramāṇas) from a few Nibandha-granthas[1] in support of the arguments of Viśvāsadevī. Unfortunately these Nibandhas have not been specified by name by the authoress; only this much is certain that she accepted some help from Vidyāpati who found out some authoritative statements for her from a few Nibandhas. The large number of works from which the authoress has quoted in her work (see Appendix: Alphabetical index of authors or works quoted in the Gaṅgā-vākyāvali —99) shows at once that apart from the help Viśvāsadevī accepted from Vidyāpati, she knew the scope of her work thoroughly well and had already collected and arranged systematically the materials that had remained scattered in tht Purāṇas, Smṛtis, Jyotiṣa works, etc. The word "विमलीकृता" in the above verse suggests that Vidyāpati rendered the help in course of the revision of the work. So it is certain that Viśvāsadevī would not have been able to compose the work if she were not sure of the materials at her disposal. This conclusion is in agreement with the information furnished by the second introductory verse and the colophon found in the MSS. consulted[2] stating that the Gaṅgā-vākyāvali was composed by Viśvāsadevī (...विश्वासदेव्या इयं गङ्गा-वाक्यावली जगति विजयताम् and महा-महादेवी-श्रीमद्विश्वासदेवी-विरचिता गङ्गा-वाक्यावली समाप्ता ।) Of the nine MSS. consulted, only two

1 For the Nibandhas quoted in the Gaṅgā-vākyāvali, see Appendix, Subject-index of the works quoted in the GV.

2 For these, see f.n. 2, p. 105.

end as इति श्रीविद्यापति-विरचिता गङ्गा-वाक्यावली समाप्ता[1] but these two MSS. contradict themselves because both of them contain the same introductory verse, viz.... तावद्विश्वासदेव्या, etc. and conclude with the same verse, किमन्निबन्धमालोक्य, etc.

The scholars who have attributed the work to Vidyāpati have not assigned any reasons for doing so. As Vidyāpati was a very great poet, and the court-poet of Mithilā also during the reign of Viśvāsadevī, perhaps they thought that the work was really composed by Vidyāpati himself who assigned the authorship to the Queen, his patron, in order to please her. This is but a mere conjecture, not supported by any evidence whatsoever, internal or external;[2] on the contrary, it goes directly against the informations furnished by the work itself. Vidyāpati was a great poet, no doubt, but from that it does not necessarily follow that Viśvāsadevī could not have been so learned as to compose the GV. On

1 Sans. College MSS., vol. II, 1898, p. 508. Notices of Sans. MSS. by R. L. Mitra, vol. III, p. 234 f., No. 1251.

2 Govindānanda Kavikaṅkaṇācārya refers to the authoress of the Gaṅgā-vākyāvalī as Gaṅgā-vākyāvali-kāra in his Varṣa-kriyā-kaumudī (Bibliotheca Indica ed., p. 97, l. 20 and p. 107, l. 16) and Śuddhi-kaumudī (Bibliotheca Indica ed., p. 217, l. 17), Evidently here "Kāra" means the author including the sense of the authoress as well i.e. it is used in a general sensa and the gender is not designated (Liṅgasya avivakṣitatvāt). For many similar instances see my article Female Right to Vedic Rituals in the City College Magazine, December, 1939, pp. 2-3; see also my article Initiation of Women in the *Indian Historical Quarterly*, vol. XV, p. 101.

the contrary, there is evidence that the royal family of Mithilā including the ladies was very learned; her sister-in-law Lakhimā (Lakṣmī)-devī too was a poetess of repute. Again, Vidyāpati composed the Śaiva-sarvasva-sāra at her instance during her reign; but he does not assign that work to the Queen herself.[1] Similarly, if the Gaṅgā-vākyāvalī had been composed by Vidyāpati at the instance of the Queen, he would have probably stated the fact as he did in the Śaiva-sarvasva-sāra.

Thus we conclude that the Gaṅgā-vākyāvalī was composed by Queen Viśvāsadevī herself on the following grounds:

I. The introductory and concluding verses as well as the colophon and post colophon explicitly and unambiguously assign the work to Viśvāsadevī.

II. This is further supported by indirect and circumstantial evidences (see above).

III. There is no evidence whatsoever showing that the GV. was composed by Vidyāpati and not by the Queen.

1 विज्ञानुज्ञाप्य विद्यापति-कृतिनमसौ विश्व-विख्यात-कीर्तिः ।
श्रीमद्विश्वासदेवी विरचयति शिवं शैव-सर्वस्व-सारम् ॥

APPENDIX V

The Royal Family of Mithilā

The Royal family of Mithilā was noted for its patronage to learning. Many well-known scholars—Smārtas, poets and others, adorned the royal courts of Mithilā. A good deal of information about the royal family can be gathered from the works of these scholars. We are attempting here only a brief survey of the royal family from the fourteenth to the sixteenth century A.D., mainly on the basis of the evidence supplied by Caṇḍeśvara, Śrīdatta, Vidyāpati, Misarū Miśra, Vācaspati Miśra, Vardhamāna, Rucipati, Gadādhara and others. This, however, does not tally in many places with the Pañjīs[1] or records kept by Pañjiars or hereditary genealogists.

1. Kāmeśvara—Vidyāpati refers to him in his Kīrtilatā.[2] He ruled in Mithilā towards the beginning of the 14th century A.D.

1 The Pañjīs are hereditary records of the kings and Brāhmaṇas of Mithilā kept in book form. They consist of large numbers of palm-leaf MSS. Every year the genealogists go round the villages collecting informations about the births and deaths of the Brāhmaṇas and record them in the Pañjīs kept by them. See Grierson, Indian Antiquary, vol. XIV, p. 187, f.n. 21.

2 P. 4 (l. 16) of Mm. Haraprasāda Śāstrin's edition in the Hṛṣikeśa Series, No. 9 Calcutta, Calcutta Oriental Press, 1331 (1924-25); Vardhamāna's Gaṅgā-kṛtya-viveka, British Museum Catalogue of Sans. MSS., No. 198, introductory v. 2.

2. Bhogīśvara—He was the son of Kāmeśvara. He was of a charitable disposition. In the Kīrtilatā, he has been referred to as an intimate friend of Sultan Firuz Shah[1] who ruled during the second half of the fourteenth century (1351-1388 A.D.). His wife was Padmādevī.[2]

3. Gaṇeśvara—In the genealogical table appended by Grierson to his article in the Indian Antiquary[3] and constructed on the basis of the Pañjīs of Mithilā it is stated that Bhogīśvara had no issue, but the Kīrtilatā states that he had a son called Gaṇeśvara, also called Gaṇeśa, very clever in Politics as well as Mimāṃsā,[4] who succeeded his father to the throne of Mithilā in Lakṣmaṇa Saṃvat 252 (1361-62 A.D.)[5] and defeated in strategy a Mahomedan called Aslan. Gaṇeśvara has been eulogised as a skilful archer.

4. Kīrtisiṃha—Of the sons of Gaṇeśvara, Vīrasiṃha was the eldest[6] and Kīrtisiṃha the youngest.[7]

1 P. 4, ll. 18 ff. See Iswariprasad's History of Medieval India, pp. 263 ff. for an account of Firuz Shah Tughluq.

2 No. 801, last two lines, p. 478, Vidyāpatir Padāvalī, ed. by Nagendranātha Gupta, Vaṅgīya-Sāhitya-Pariṣad-granthāvalī, No. 24, Calcutta, 1316 (1909-10).

3 Vol. XIV, p. 196.

4 *Op. cit.*, p. 5, ll. 5 ff. Gaṇeśvara called Gaṇeśa; p. 7, l. 15. Gaeṇesa = Gaganeśa?

5 *Op. cit.*, p. 7, लखखन-सेन नरेश लिहिअ जबे पखख पञ्चबे, etc.

6 *Op. cit.*, p. 5 तँाह्निकरो पुत्र युवराजह्नि माँझ...कविता-कालिदास... समाचरित-चन्द्रचूड़-चरण-सेव...महाराजाधिराज श्रीमद्वीरसिंहदेव।

7 Kirti-latā, p. 5, ll. 17-18: तासु कनिट्ठ गरिट्ठगुण कित्तिसिंह भूपाल। मेइनि साहउँ चिर जीवउँ करउँ धर्म परिपाल॥

The Kīrtilatā was composed by Vidyāpati during the reign of Kīrtisiṃha to commemorate his victory over Aslan.[1] In the Pañjīs, however, there is no mention of Kīrtisiṃha also. But it cannot be doubted that there was a reigning king called Kīrtisiṃha in Mithilā about whom Vidyāpati wrote.

It is mentioned in the Kīrtilatā that after assasinating Gaṇeśvara, Aslan wanted to restore his son Kīrtisiṃha to the throne but Kīrtisiṃha resentfully declined such an offer. Then both Vīrasiṃha and Kīrtisiṃha paid a visit to Sultan Ibrahim Shah[2] and incited him against Aslan. They were immensely helped after the declaration of the war by the merchants Keśava Kāyastha and Someśvara. The princes counted on the help of their minister Ānanda Khan, friend Haṃsarāja, brother Rāyasiṃha,[3] minister Govinda Datta of noble descent and Haradatta the war-officer. After a continued fight, Aslan was vanquished. Out of magnanimity Kīrtisiṃha did not kill him.[4] We are not told here what happened to Vīrasiṃha who as the eldest son of Gaṇeśvara was really entitled to the throne of Mithilā. But it is only stated that Kīrtisiṃha was made king by Sultan Ibrahim, most probably, as a reward for his bravery.

1 P. 2 of MM. Haraprasāda Śastrin's edition, ll. 1-2.

2 Of Jaunpur, (1401-1440 A D.)

3 One of their brothers was Rāyasiṃha; *op. cit*, third Pallava, p. 26, l. 3.

4 See the 4th Pallava of the Kīrti-latā, pp. 39-40.

5. Bhavasiṃha—Vidyāpati,[1] Misarū Miśra,[2] etc. refer to Bhavasiṃha as king and therefore, it seems that Kīrtisiṃha died without an heir to the throne and the line reverted to Bhavasiṃha, younger brother of his grand-father Bhogīśvara. However, we do not get any direct evidence as to this from the writings of Vidyāpati and others.

According to the Pañjīs, he succeeded his brother Bhogīśvara or Bhogeśvara to the throne in 1348 A.D.[3] It is clear from the above evidence of Vidyāpati that the line of Bhogīśvara continued directly up to Kīrtisiṃha and then the royal line seems to have somehow reverted to Bhavasiṃha.

Bhavasiṃha has been mentioned as Bhaveśa in the Gaṅgā-kṛtya-viveka of Vardhamāna,[4] Kṛtya-mahārṇava[5]

1 Śaiva-sarvasva-sāra, v. 1.

गङ्गोत्तुङ्ग-तरङ्गितामल-लसत्कीर्तिच्छटा-चालित-
चोणी-दमा-तल-सर्व-पर्वतवरो वीर-व्रतालङ्कृतः ।
भूपालावलि-मौलि-मण्डल-मणि-प्रत्यर्चिताङ्घ्रि-द्वया-
म्भोज-श्री-भवसिंह-भूपतिरभूत् सर्वार्थ-कल्पद्रुमः ॥

2 Vivāda-candra, opening verse 2

अभूदभूत-प्रतिमल्ल-गन्धो
राजा भवेशः किल सार्वभौमः ।
अत्याजयद्यो बहु-भर्तृकत्वं
दोषं भुवोऽपि प्रभुरुग्र-धामा ॥

3 The date is mentioned by Ayodhyāprasāda in his History of Darbhanga in Urdu; quoted in Indian Antiquary, Vol. XIV, 1885, p. 187.

4 *Vide infra.*

5 MS. No. 1958 of R.A.S.B. and MSS. 76 and 76A-K, Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. in Mithilā, Vol 1, Smṛti.

of Vācaspati Miśra, Vivādacandra of Misarū Miśra[1] and Vibhāga-sāra of Vidyāpati[2] who in his Puruṣa-parīkṣā[3] calls him Bhavadevasiṃha. It is said that when he died, two of his wives became *suttee* on the river Vāgvatī.[1]

6. Devasiṃha—He succeeded his father Bhavasiṃha to the throne towards the close of the fourteenth century A.D.

He has been eulogised in the Puruṣa-parīkṣā,[5] Śaiva-sarvasva-sāra,[6] etc. His wife's name was Hāsinī Devī.[7]

At his instance Vidyāpati composed the work Bhū-

1 Vivāda-candra, ed. and pub. by Rāmakṛṣṇa Jhā, Advocate, Patna, Mithilā-nibandha-mālā, No. 1. Patna, Vidyā-Vilāsa Press (Benares), 1931.

2 MS. No. 329, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, Vol. 1, Smṛti,

राज्ञो भवेशाद्धरिसिंह आसीत्तत्सूनुना दर्पनरायणेन ।

राज्ञा नियुक्तोऽत्र विभाग-सारं विचार्य विद्यापतिरातनोत्ति ॥

3 P. 229, v. 1. Bombay, Lakṣmi-veṃkaṭeśvara Press, (1927-28).

4 *Op. cit.*, वाग्वत्यां भवदेवसिंह-नृपति...स्वरगमद्दार-द्वयालङ्कृतः ॥

5 Veṅkaṭeśvara Press ed., p. 229, v. 2.

6 Bhāgyavān's ed., v. 2.

7 Vidyāpatir Padāvalī, ed. by Nagendralal Gupta, Vaṅgīya-Sāhitya-pariṣad-granthāvalī, No. 24, p. 21, no. 32, last four lines. Calcutta, Kuntalīna Press, BS, 1316 (1909)

विद्यापति कवि गाओल रे रस बुझ रसमन्त ।

देवसिंह नृप नागर रे हासिनि देवि कन्त ॥

Again, विद्यापति कवि एहो गाओल जाचक जनके गती ।

हासिनि देइ पति गरुड़नारायण देवसिंह नरपती ॥

parikramaṇa[1] and Śrīdatta[2] the Smṛti work Ekāgni-dāna-paddhati.[3]

The Puruṣa-parīkṣā[4] and the Śaiva-sarvasva-sāra[5] refer to his charitable disposition. Devasiṃha died in the year 293 of the Lakṣmaṇa era[6] i.e. 1402-1403 A.D.[7]

7. Śivasiṃha—He ascended the throne after the death of his father Devasiṃha.[8] He was also called Rūpanārāyaṇa.[9] Lachimā Devī or Lakhimā Devī was

1 Vv. 2-3 MS. No. 79, Vol. IV, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. at the Sanskrit College, Calcutta.

2 Author of the Ācārādarśa, Chandogāhnika, Samaya-pradīpa, Śrāddha-kalpa, Pitṛ-bhakti, etc.

3 Nepal MS., Notices, p. 129, introductory verse no. 1.

4 Vv. 2 and 3, 229 Veṅkaṭeśvara Press ed.; v. 2, "पण्डित-प्रवर-दुर्गति-हर्ता" ; v. 3, "हेम-हस्ति-रथ-दान-विदग्धः ।"

5 V. 2, "दया-दान-दाक्षिण्य-दक्षः ।"

6 Vidyāpatir Padāvali, Vaṅgiya Sāhitya-pariṣad ed., p. 531,

अनल३ रन्ध्र६ कर२ लक्खन नरवए सक समुद्द४ कर२ आगनि३ ससी१ ।
चैत कारि छटि जेठा मिलिओ वार बेहप्पए जाउलसी ॥
देवसिंहे जं पुहवी छड्डिअ अद्धासन सुरराए सरु ।

7 Add 1109 to the L.S. for A.D.; add 78-79 to the Śaka year for A.D. Some, however, add 1119. This is against the gāthā:

शाके सो मन जानूव सोइ । रहित वाण५ शशि१ वाण५यो होइ ॥
आ सन जमारहै सो देखहु । शर५ शशि१ वाण५ हीन करि लेखहु ॥
वाकीरहै सो लंसं प्रमाण । गुरु ज्ञानी जन भाषामान ।
अरु चौंषट् ६४ एकादश ११ दीजे (i.e. ११६४) ।
लंसं सहित संवत् करि दीजे ॥

8 Puruṣa-parikṣā, pp. 1 and 229 and Śaivasarvasva-sāra, v. 4.

9 *E.g.*, Vidyāpatir Padāvali, 21, p. 15 of Vaṅgiya Sāhitya-pariṣad.

रूपनारायण इ रस जानथि सिवसिंह मिथिला भूपे ।

See also the land-grant, Indian Antiquary, Vol. XIV, p. 190, 2nd column, ll. 7-8.

probably his first wife;[1] Vidyāpati frequently refers to her in his Padāvalī. His other wives were Sukhamā Devī, Madhumatī Devī, Rupiṇī Devī, Medhā Devī and Modavatī Devī.[2]

1 Cf. Vidyāpatir Padāvalī, 52, p. 33,

विद्यापति कवि गाश्रोल रे
रस बुझ रसमन्ता ।
रूपनारायण नागर रे
लखिमा देवीक सुकन्ता ।

See also *op. cit.*, 12, p. 14; 19, p. 14; 23, p. 16; 29, p. 19; 50, p. 31 etc.

2 They have been referred to in the Padāvalī of Vidyāpati.

E.g. Lakhimā Devī:

लखिमा देवी पति रूपनारायण
सुखमा देवी रमाने ॥ No. 467.

Sukhamā Devī:

विद्यापति कविवर एहु गावए
नव जउवन नव कन्ता ।
सिवसिंह राजा एहो रस जानए
मधुमति देवी सुकन्ता ॥ No. 186.

and Nos. 309, 523, 678, etc.

Vidyāpati mentions the names of the husband and the wife together in the following cases as well in his Padāvalī:—Prince Amara and Jñānadevī, Rāghavasiṃha and Sonamatī, Devasiṃha and Hāsinī Devī (mother of Śivasiṃha), Arjuna and Guṇā (as well as Kamalā) Minister Candrakara and Hāsinī, Minister Maheśvara and Renukā. (See p. 33 of the Vasumatī, ed. राजा अर्जुन कमला देवी कान्त ; *op. cit.*, p. 69: महेश=रेणुक ; pp. 22 and 79: देवसिंह=हासिनी ; *p.* 123: गजसिंह= हासिनी देवी ; p. 209: कुमार अमर ज्ञानी देवी कान्त ; p. 210: अर्जुन राजा चरण पए सेवहि गुणादेवी राणीकान्त ; p. 210: वाघवसिंह सोनमती देवीकान्त ; etc.). Jayadeva also follows the same custom when he mentions in the Gita-Govinda the name of his wife Padmāvatī.

In 1401 A.D., (Lakṣmaṇa Saṃvat, 293) when still Heir Apperent to the throne, he presented the village Bisapī[1] to Vidyāpati. He is said to have conquered the kings of Gauḍa and Gajjana[2](?). He introduced new coins under his own name.[3]

8. Padmasiṃha—Ayodhyāprasāda says in his history of Darbhanga[4] that Lakhimā Devī ascended the throne in A.D. 1449 after her husband and she was succeeded by Viśvāsadevī in A.D. 1458. But this is directly against the evidence of the Śaiva-sarvasva-sāra of Vidyāpati which explicitly states that Padmasiṃha ascended the throne after his brother Śivasiṃha.[5]

9. VIŚVĀSADEVĪ, *authoress of Gaṅgā-vākyāvalī* —The genealogical table constructed by Grierson on the

1 For the copy of the land-grant, see Indian Antiquary, Vol. XIV, pp. 190-191.

2 Puruṣa-parīkṣā, the last verse; Śaiva-sarvasva-sāra, v. 4. See also the land-grant, Indian Antiquary, Vol. XIV, pp. 190-191.

3 Annual Report of the Archæological Survey of India, 1913-14.

4 As quoted in Grierson's article on Vidyāpati in the Indian Antiquary, Vol. XIV, f.n. 20, p. 187.

5 Vv. 5 and 6.

संग्रामाङ्गण-सीम-भीम-सदृशस्तस्यानुजः संलस-
द्दान-स्वल्पित-कल्प-वृक्ष-महिमाऽसौ पद्मसिंहो नृपः ।
कैलासोदरसोदरीयति शरद्राकाशशाङ्कीयति
प्रालेयाचलशेखरीयति यशो यस्यारविन्दीयति ॥५॥
विद्यामङ्गिरसम्सुतस्य विनयं रामस्य वृत्तं मुनेः
शौर्यं सूर्यसुतस्य धैर्यमवनेर्गाम्भीर्यमम्भोनिधेः ।
दानं दानवनन्दनस्य सकलं सारं समुच्चिन्वता
धात्रा यः शरदिन्दु-सुन्दर-यशाः क्षौणीपतिर्निर्मितः ॥६॥

basis of the Pañjīs[1] and published in the Indian Antiquary[2] shows that Viśvāsadevī was the chief queen of Śivasiṃha and Lakhimā Devī the fourth one. The Śaiva-sarvasva-sāra, however, states that Viśvāsadevī was the wife of Padmasiṃha and ruled Mithilā with great success[3] She was born of a very noble Brāhmaṇa family and a very pious lady.[4] She was charitably disposed and performed the rites known as Svarṇa-dāna, Tulā-dāna, etc.[5] She dug a big pond that became celebrated for its beauty[6]. She was a devotee of Śiva and ordered Vidyāpati to com-

1 A voluminous work (MS.) in which the dates of birth, death, etc. of all Brāhmaṇas of Mithilā are included.

2 As reproduced at the end of this chapter.

3 V. 8.

4 Śaiva-sarvasva-sāra, v. 8.

दुग्धाम्भोधेरिव श्रीर्गुण-गण-सदृशे विश्व-विख्यात-वंशे
सम्भूता पद्मसिंह-क्षितिपति-दयिता धर्मकर्मैक-सीमा ।
पत्युः सिंहासनस्था पृथु-मिथिल-मही-मण्डलं पालयन्ती
श्रीमद्विश्वासदेवी जगति विजयते चर्ययाऽरुन्धतीव ॥

5 नैकोऽपि प्रथितः प्रदान-यशसा विश्वासदेव्या समो
दातारः कति नाभवन् कति न वा सन्तीह भूमण्डले ।
यस्याः स्वर्ण-तुला-मुखाखिल-महा-दान-प्रदानाङ्गण-
स्वर्ग-ग्राम-मृगीदृशामपि तुला-कोटि-ध्वनिः श्रूयते ॥ *Op. cit.*, 10

She has dealt with various Dānas in her Gaṅgā-vākyāvali; see Contents, Dāna.

6 V. 11 of the Śaiva-sarvasva-sāra:—

लीला-लोलावनाली-द्विज-निचय-दलद्वीचि-विन्यस्त-भार-
प्रव्यक्तोन्मुक्त-मुक्ता-तरलतर सन्दोह-बाहुः ।
पुष्पात् पुष्पौघ-मालाकुल-कलित-लसद्-भृङ्ग-सङ्गीत-सङ्गी
श्रीमद्विश्वासदेव्या समरुचि-रुचिरो विश्वभागस्तडागः ॥

pose a work on Śiva called Śaiva-sarvasva-sāra.[1] Probably she died without any issue; in any case, the direct line of Devasiṃha ended with her.

10. Harasiṃha or Harisiṃha—His valiant nature, heroism, etc. have been referred to in the Mahā-dāna-nirṇaya,[2] and the Vibhāga-sāra of Vidyāpati,[3] the Kṛtya-mahārṇava of Vācaspati Miśra,[4] the Vivāda-candra by Misarū Miśra[5] and the Gaṅgā-kṛtya-viveka of Vardhamāna[6] simply refer to his name.

11. Nṛsiṃha or Narasiṃha—After Harasiṃha his son Nṛsiṃha ascended the throne. Nṛsiṃha alias Darpa-nārāyaṇa has been referred to in the Dāna-vākyāvalī,[7] the Kṛtya-mahārṇava,[8] the Vivāda-candra of Misarū

1 *Op. cit.*, v. 12.

नित्यं देव-द्विजार्थं द्रविण-वितरणारम्भ-सम्भावित-श्री-
धर्मज्ञा चन्द्रचूड-प्रतिदिवस-समाराधनैकाग्रचित्ता ।
विज्ञाऽनुज्ञाप्य विद्यापतिकृतिनमसौ विश्व-विख्यात-कीर्तिः
श्रीमद्विश्वासदेवी विरचयति शिवं शैव-सर्वस्व-सारम् ॥

2 Buddhist Sanskrit MSS. from Nepal, p. 122, v. 3.

3 See Rajendralal Mitra's Notices of Sanskrit MSS., vol. VI, p. 68, No. 2037.

4 *Op. cit.*, vol. V, p. 202, No. 1886.

5 Mithilā-nibandha-mālā, work No. 1; Patna, Vidyā-Vilāsa Press (Benares), 1931.

6 Catalogue of Sans. MSS. in the British Museum, London, p. 75, v. 3.

7 MS. No. 192, p. 205, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, Vol. I, Smṛti.

8 MS. No. 1958 of the R.A.S.B. and MSS. 76 and 76, A—K, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, Smṛti volume.

Miśra,[1] the Gaṅgā-kṛtya-viveka of Vardhamāna[2] and the Durgā-bhakti-taraṅgiṇī.[3] The name of his wife was Dhīramatī[4] or Dhīrā[5] whom Vidyāpati praises in his Dāna-vākyāvalī both as pious and learned. Rucipati in his commentary on the Anargha-Rāghava praises Nṛsiṃha for his sound administration and heroism.[6] According to the Pañjīs, he had two sons by each of his two wives viz. Dhīrasiṃha and Bhairavasiṃha, Candrasiṃha and Durlabhasiṃha but the Tantra-pradīpa of his great-grandson Gadādhara states that he had two sons;[7] probably, the two step-brothers of Dhīrasiṃha, his grandfather, have been purposely omitted.

12. Dhīrasiṃha, son of Narasiṃha. He ascended the throne after the death of his father. He was also known as Rūpanārāyaṇa.[8] He has been referred to in the Durgā-bhakti-taraṅgiṇī, which Vidyāpati composed at his instance,[9] and the Tantra-pradīpa of his grandson

1 V. 3, p. 1, Rāmakṛṣṇa Jhā's edition, Patna, 1931.

2 British Museum Catalogue; *vide* f.n. 6, p. 118.

3 V. 3, p. 1 of Īśānacandra Vidyāvinoda's ed., Sylhet, Giriśa Press, (1934).

4 V. 4, Dāna-vākyāvalī.

5 Vivāda-candra, p. 1, v. 4.

6 P. 2, v. 2 of the Nirṇaya-sāgara ed., Kāvya-mālā 5, Bombay, 1929.

7 Notices of Sanskrit MSS., vol. VI, p. 233, No. 2172:—
दर्पनारायणाख्यस्तस्यापि द्वौ तनूजौ, etc.

8 V. 5 of Durgā-bhakti-taraṅgiṇī.

9 V. 6, p. 2, of the edition of Īśānacandra Śarman Vidyāvinoda. Sylhet, Giriśa Press, 1341 B.S. (1934 A.D.)

Gadādhara.[1] The Jyotiḥ-pradīpāṅkura of Madhusūdana Miśra records some of his gifts and noble deeds.[2] In 321 of the Lakṣmaṇa era i.e. 1438 A.D. the commentary Setu-darpaṇī of Śrīnivāsa on the Setu-bandha was copied at his instance. It is said that during his reign his younger brother Bhairavendra or Bhairavasiṃha vanquished the ruler of Gauḍa.[3] Bhairavasiṃha was helped by Kedāra Rāya during this battle.[4]

From the above accounts of the kings of Mithilā it will be seen that Vidyāpati adorned the courts of as many as eight rulers of Mithilā viz. Kīrtisiṃha, Devasiṃha, Śivasiṃha, Padmasiṃha, Viśvāsadevī, Hara-

1 Notices of Sans. MSS., vol. VI, p. 233, No. 2172.

2 Catalogue of Sans. MSS. in the India Office Library, p. 1006, No. 2404.

3 See Commentary on the Anargha-Rāghava, N.S.P. ed., p. 2, v. 3; Durgā-bhakti-taraṅgiṇī, v. 5.

शौर्यावर्जित-पञ्चगौड-धरणीनाथोपनम्रीकृता-
लोकाभ्यङ्ग-तुरङ्ग-सङ्गत-सितच्छत्राभिरामोदयः ।
श्रीमद्भैरवसिंहदेव-नृपतिर्यस्यानुजन्मा जय-
त्याचन्द्रार्कमखण्ड-कीर्ति-सहितः श्रीरूपनारायणः ॥

4 Daṇḍa-viveka by Vardhamāna, Gaekwad's Oriental Series, vol. II., p. 1, v. 4:—

यः कुसेन(?)मपनीत-समस्त-योग-
मात्मीय-सैनिकमिवात्म-मते नियुङ्क्ते ।
गौडेश्वर-प्रतिशरीरमतिप्रतापः
केदाररायमवगच्छति दार-तुल्यम् ॥

Vardhamāna says in this work (v. 6) that Gaṇḍaka Miśra was his elder brother and Śaṃkara and Vācaspati were his teachers.

siṃha, Narasiṃha and Dhīrasiṃha. This is indeed unique in the history of the world; this, however, became possible as many of them reigned only for short periods. As he is one of the best poets of India and an author of great fame, some accounts of his family, life and literary activities are given here.

Vidyāpati was the culmination of the hereditary genius of the family of Viṣṇuśarman which produced, among other illustrious scholars and personalities, the great Smārta Caṇḍeśvara Ṭhākura, author of the seven Ratnākaras, viz., Kṛtya, Dāna, Vyavahāra, Śuddhi, Pūjā, Vivāda and Gṛhastha. He also composed the Rāja-nīti-ratnākara, Kṛtya-cintāmaṇi, Dāna-vākyāvalī, (MS. No. 23993 of RASB.) Caṇḍeśvara's grand-father Devāditya, father Vīreśvara and Caṇḍeśvara himself were ministers in succession during the rule of Harasiṃha, son of Bhūpālasiṃha, of the Karṇāta dynasty in Mithilā. (See the introductory verses of the Daśakarma-paddhati by Rāmadatta, son of Gaṇeśvara). He says in the introductory verses of the Kṛtya-ratnākara (ed. in the Bibliotheca Indica Series) that he made a liberal gift of villages and excavated a tank at Abhirāmapura. He was much respected in Nepal and allowed to touch the holy feet of Paśupatinātha even—an honour seldom shown to an Indian. He celebrated the Tulāpuruṣa-dāna ceremony on the bank of the river Bāgavatī or Bāgmatī in the Śaka year 1236 or 1315 A.D. Caṇḍeśvara helped the king in vanquishing the kings

of Nepal.[1] He is held in high esteem by Raghunandana who quotes him in his Mala-māsa-tattva, Vyavahāra-tattva, Durgotsava-tattva, Jyotiṣa-tattva, etc.

The family of Vidyāpati was vitally connected with both the Royal families of Mediaeval Mithilā, viz., the Karṇāta Dynasty and the Dynasty of Kāmeśa. The members of this family held high and responsible positions such as those of the Sāndhi-vigrahika (Minister of Peace and War), Bhāṇḍāgārika (Treasurer), etc.

The genealogical table of the family as constructed on the basis of the Pañjīs and the existing works of the members of the family is given here:—

1 Dāna-ratnākara by Caṇḍeśvara Ṭhākura, MS. No. 191, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā by K. P. Jayaswal and A. P. Sastri, pp. 204-205. Kṛtya-ratnākara by Caṇḍeśvara, Bibliotheca Indica edition, Calcutta, 1924, v. 15, l. 1. Vivāda-ratnākara by Vācaspati Miśra, MSS. 336, 336 A-C, pp. 378-381, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, vol. 1, Smṛti, श्री चण्डेश्वर-मन्त्रिणा...नेपालाखिल-भूमिपाल-जयिना पुण्यात्मना कर्मणा ।

THE FAMILY TREE OF VIDYĀPATI
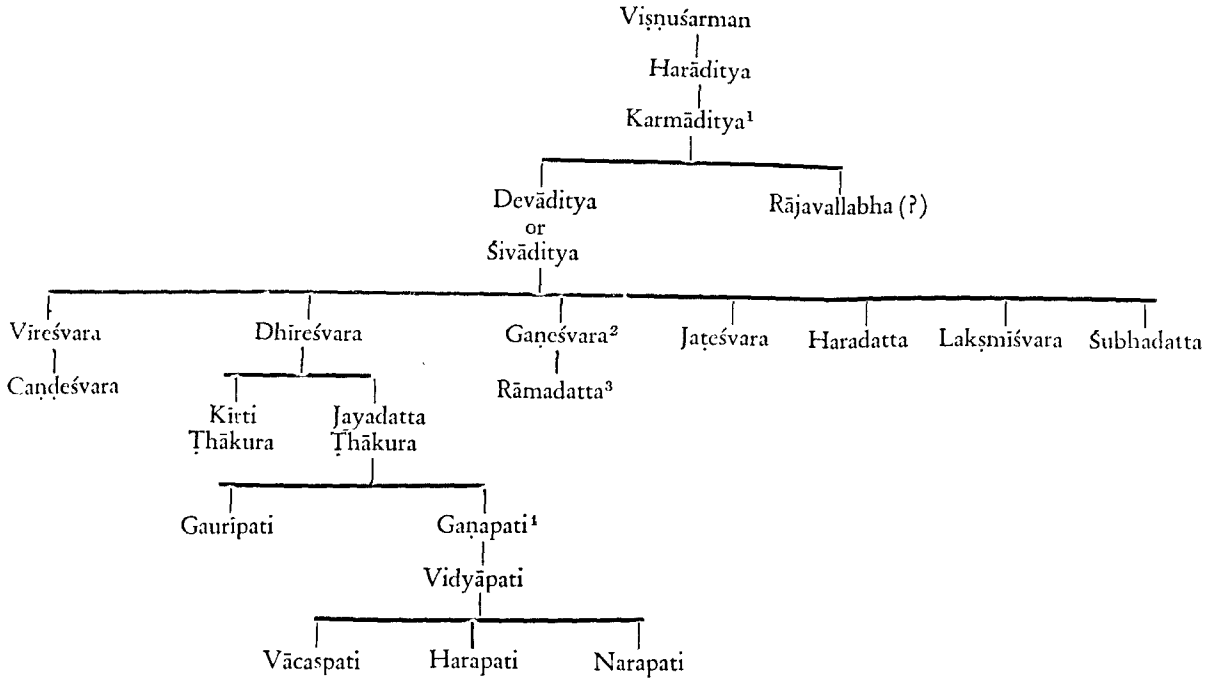
1 This name is found in the following verse engraved in a stone-slab of the throne of the goddess in Habidih (हावीडिह) in Mithilā:—

> अब्दे नेत्र-शशांक-पक्ष-गदिते श्रीलक्ष्मण-क्ष्मापते-
> मासि श्रावण-संज्ञके मुनि-तिथौ स्वात्यां गुरौ शोभने ।
> हावीपट्टन-संज्ञके सुविदिते हैहट्टदेवी शिवा
> कर्मादित्य-सुमन्त्रिणेह विहिता सौभाग्यदेव्याज्ञया ॥

2 Gaṇeśvara (end of 13th century), uncle of Caṇḍeśvara and father of Rāmadatta, Minister of Harasiṃhadeva of the Karṇāṭa dynasty:—

Author of—(i) Gaṅgā-pattalaka (MSS. 83, 83A, 84, 84A—84E, pp. 84-87, Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. in Mithilā, vol. I, Smṛti).

Colophon: इति महासान्धिविग्रहिक-ठक्कुर-देवादित्य-तनय-महासान्धिविग्रहिक-ठक्कुर-वीरेश्वरावरज-महामहत्तक-महासामन्ताधिपति-श्रीगणेश्वर-विरचितं गङ्गा-देव्याः पत्तलकं समाप्तम् ॥

(ii) Sugati-sopāna, composed at the instance of Bhavadeva Siṃha:—

> खौंआल-वंश-तिलकं भवशर्म-संज्ञं
> प्रज्ञा विनिर्जित-मुरारि-पदं नियुज्य ।
> * * *
> वेद-स्मृति-पुराणादि दृष्ट्वा लोक-हितैषिणा
> कृतं सुगति-सोपानं श्रीगणेश्वर-मन्त्रिणा ॥

One Gaṇeśvara Miśra has been quoted in the Gaṅgā-vākyāvali (p. 119), Gaṅgā-bhakti-taraṅgiṇī (Sans. College MS. II. 323, fol. 6b, 7b and 9a), Śrāddha-cintāmaṇi of Vācaspati, Benares ed., p. 9, etc. But he is, probably, not identical with Gaṇeśvara Ṭhākura.

3 Rāmadatta. He was Minister of King Nṛsiṃha. For the Vivāhādi-paddhati, see Sanskrit College Catalogue, II. 306. He gives here a description of his ancestors (fol. 10b-11a). Vivāha-paddhati: Cat. of Sans. MSS. in Mithilā, pp. 355-57, Nos. 317 A-C and 318 Upanayanapaddhati, *op. cit.*, pp. 353-354, Nos. 316 and 316A. Śūdra-śrāddha-paddhati, *op. cit.*, p. 452, No. 385A. The Ṣoḍaśa-dāna-paddhati, also called Dāna-paddhati, or Mahā-dāna-paddhati: India Office Catalogue, vol. III, p. 549, No. 1714.

4 He is not identical with the author of the Gaṅgā-bhakti-taraṅgiṇī. The work (MS., Notices, No. 1867; No. 86, p. 88 of the Descriptive Catalogue of MSS. in Mithilā, vol. I; Sanskrit College MSS., II. 323 and 324) quotes from Vardhamāna Upādhyāya and Vācaspati Miśra and is, therefore, posterior in date to the father of Vidyāpati. Moreover, the MS. of the Gaṅgā-bhakti-taraṅgiṇī by Gaṇapati in the possession of Jayadeva Pāṭhaka of Jhanjharpur, Darbhanga (vide Mithilā Cat.) states that Gaṇapati, its author, was the son of Dhireśvara, not of Jayadatta:—

> सद्विद्या-कुलयोर्विशेषमखिलं विज्ञाय नान्यो ददौ
> वृत्तिं यस्य पितामहाय मिथिला-भूमण्डलाखण्डलः ।
> श्रीधीरेश्वर-सूनुरन्वहमसावभ्यस्य भाट्टं मतं
> गङ्गा-भक्ति-तरङ्गिणीं गणपतिर्ब्रूते सती-प्रीतये ॥

Vidyāpati must have been long-lived. His date may be determined approximately from the dates of his royal patrons. It has been stated above that Gaṇeśvara was assassinated by Aslan in A.D. 1367-68. Soon after this Kīrtisiṃha ascended the throne when the Kīrtilatā was composed. Taking it for granted that Vidyāpati was at least 20 years old at that time and the book was composed by 1370 A.D. he must have been born by 1350 A.D. The date of Dhīrasiṃha, the last royal patron of Vidyāpati is also known; at his instance Śrīnivāsa's Setu-darpaṇī was composed about 1430 A.D.[1] Therefore, Vidyāpati must have reached his 90th year by that time.

Vidyāpati was a teacher by profession. He was appointed Rāja-paṇḍita four months after the accession of Śivasiṃha to the throne. He got a MS. of the Kāvya-prakāśa-viveka copied in L.S. 291 i.e. 1400 A.D.[2] He himself copied the Bhāgavata-purāṇa in L.S. 309 i.e. 1418 A.D.; this MS. is still in possession of the wife of Jayanārāyaṇa Jhā of village Taruni (or Taruvani), 24 miles from Darbhanga.

The Padāvalī shows that Vidyāpati used the title Kavikaṇṭhahāra, Kavirañjana, Kaviśekhara and Nava or Abhinava Jayadeva (Vasumatī ed., pp. 67, 70, etc.) In the Padāvalī, he incidentally refers to many members of the family of Kāmeśvara, apart from the Crown-princes

1 L.S. 321; H. Shastri's Report (1895-1900). p. 19.

2 India Govt. MS., f. 117a.

and rulers (Vasumatī ed.: p. 209 त्रिपुरसिंह सुत अर्जुन नाम; p. 204, राघव; etc.) and some Mahomedan rulers, *viz.*, Hussain Shah (p. 140) and Giasuddin (ग्यास-देवः p. 79).

Vidyāpati was a great historian, poet as well as smārta. An account of his works is given here. His Vibhāga-sāra deals with inheritance and partition. His Varṣa-kṛtya has been quoted by Raghunandana in his Mala-māsa-tattva,[1] but no MS. of it is available.

The Kīrti-latā is his earliest work. Here he praises his own composition.[2] The work is devoted to the eulogy of Kīrtisiṃha. It is composed partly in Sanskrit and mostly in the Avahaṭṭa-bhāsā. His Kīrtipatākā is written in the same and his Padāvalī in what is known as Vrajabuli language.

The Bhū-parikrama-grantha[3] gives some tales which were later on developed into the author's Puruṣa-parīkṣā. It lends an insight into the geography of the country of Vidyāpati's time as it gives a description of Kośala, Mithilā, Prayāga, Benares, etc. Some of the persons mentioned in the Puruṣa-parīkṣā are historical figures and some accounts regarding them appear to be true.

The Likhanāvalī is a work on letter-writing, composed at the instance of Purāditya of Rājbanauli in L.S.

1 "विद्यापति-कृत-वर्ष-कृत्ये कल्पलतायाञ्च गार्ग्यः।"

2 बाल चन्द विज्जावइ भासा। दुहु नहि लग्गइ दुज्जन हासा॥
ओ परमेसर हर शिर सोहइ। ई निच्चइ नाअर मन मोहइ॥
p. 2 of the कीर्ति-लता, ed. by Mm. Haraprasād Śāstrin.

3 Calcutta Sans. College MSS. Cat., 6, 79.

299, or the Śaka year 1330 i.e. 1408 A.D. It also incidentally records the names of many kings and other well-known persons of the time of Vidyāpati. Purāditya slew Arjunasiṃha (see the concluding verse of Likhanāvalī).

The Śaiva-sarvasva-sāra deals with the essence of the worship of Śiva.

The Durgā-bhakti-taraṅgiṇī on the worship of Durgā is at times attributed to him.[1]

His Gayā-pattala is an account of Gayā, chiefly meant for those who intend to or actually visit Gayā as pilgrims.[2]

Vidyāpati was one of those smārtas who were the champions of Hinduism at his time and stood boldly for the protection of Hindu rights in religious and social matters. He was not a Vaiṣṇava but a devotee of the five gods (Pañcopāsaka), viz., Gaṇeśa, Sūrya, Śiva, Viṣṇu and Durgā as the smārtas of Bengal and Mithilā in the Mediaeval ages mostly were. The introductory and concluding verses of his works, the Padāvalī, the subject matters of his various works, etc. leave no doubt as to this.

13. Bhairavasiṃha—Dhīrasiṃha was succeeded by his brother Bhairavasiṃha. From the genealogical table based on the Pañjis we find that Dhīrasiṃha had two sons Rāghavasiṃha and Jagannārāyaṇa and grandsons as

1 Vide Cat., R.A.S.B., Smṛti vol.

2 See the Cat. of Sans. MSS. in Mithilā and Additions.

well. There is no reference to this in the writings of Rucipati, Vidyāpati, Vācaspati, etc.; only the Tantra-pradīpa refers to Rāghavendra and his son Gadādhara.[1] Bhairavasiṃha has, however, been referred to as king in the commentary of Rucipati on the Anargha-Rāghava[2] and in other works.

Dhīrasiṃha and Bhairavasiṃha were very fond of each other. They have been compared to Rāma and Lakṣmaṇa as well as Hari and Hara by their grandson Gadādhara.[3] Dhīrasiṃha is also known as Harinārāyaṇa[4] and Kaṃsanārāyaṇa.[5] Vidyāpati has praised him in his Durgā-bhakti-taraṅgiṇī.[6] In the comm. of Rucipati

1 Final verses 2 and 5:—

श्रीवीरसिंहात्मज राघवेन्द्र-तनु-प्रसूतस्य गदाधरस्य ।

तन्त्र प्रदीपे समपूरि पञ्च-विशः प्रकाशो भुवन-प्रकाशः ॥

Rāghavendra has been referred to by Vidyāpati in his Padāvalī, Nos. 700, 721 and 748 Vaṅgīya Sāhitya Pariṣad ed.

2 Opening verse श्रीमन् सम्प्रति भैरवेन्द्र-नृमणि......

यस्मिन् राजनि राज-नीति-चतुरे पाथोधि-तीरावधि-

प्रख्यात-प्रचित-प्रताप-निचये पृथ्वीमिमां शासति ।

कोकं राज-करो न लोक-निकरं संतापयत्युन्नतो

विख्यातः सुदृशां महोत्सव-विधौ काण्डेन पाणि-ग्रहः ॥

3 Tantra-pradipa, *op. cit.*,

तस्यापि द्वौ तनूजौ हरिहर-विभवौ राम-सौमित्रि मित्रौ ।

4 Kṛtya-mahārṇava, MS. No. 3420 (1958) of the Royal Asiatic Society of Bengal, see Colophon and post Colophon. See also MSS. 76 and 76 A—K, pp. 69-73, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, No. I.

5 Rucipati's Commentary on the Anargha-Rāghava, Colophon.

6 See under Dhīrasiṃha.

on the Anargha-Rāghava,[1] the Dvaita-nirṇaya[2] of Vācaspati Miśra, Kṛtya-mahārṇava,[3] Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī[4] and the Gaṅgā-kṛtya-viveka, Bhairavasiṃha has been highly praised for his charitable disposition and activities. The Daṇḍa-viveka praises him as a ruler[5] and the Mahādāna-nirṇaya for his noble and religious deeds.[6]

The name of his wife was Jayā[7] She has been

1 Rucipati states that Bhairavasiṃha was born in the family of Khauāla which is also known as the Oënīvaṃś.

2 Composed at the instance of Jayā, MS. No. 3696 (1959) of the Royal Asiatic Society of Bengal, fol. 1,

श्रीभैरवेन्द्र-धरणीपति-धर्मपत्नी राजाधिराज-पुरुषोत्तमदेव-माता ।

वाचस्पतिं निखिलतन्त्वविदं नियोज्य द्वैतेय-निर्णय-विधिं विधिवत्तनोति ॥

Dvaita-nirṇaya, ed. from the Veṅkaṭeśvara Press, p. 2, v. 7. v. r. द्वैते विनिर्णय-विधिं...। See also Rajendralal Mitra's Notices, I, p. 149, No. 275 for the same reading.

3 See above.

4 MSS. 2306 (896), 2307 (5544) and 2308 (4127) of the Royal Asiatic Society of Bengal; MS. No. 186, Govt. Collection at the Sanskrit College, Benares. Vācaspati composed this work at the instance of Rāmabhadra alias Rūpanārāyaṇa, son of Bhairavasiṃha alias Harinārāyaṇa.

5 Ed. by Kamalakṛṣṇa Smṛtitīrtha, Gaekwad's Oriental Series, vol. II, 1931, MS. No. 1486 (1201) of the India Office Library, vol. III of Eggeling's Catalogue, pp. 447-448. V. 5:—

उच्छृङ्खल-प्रखल-खण्डन-पण्डितेन श्रीभैरवेण मिथिला-पृथिवीश्वरेण, etc.

6 Nepalese MS., Notices, p. 112, introductory verse 7.

7 Veṅkaṭeśvara Press ed. of द्वैत-निर्णय gives the name, as जयात्मा । In the Notices, I, p. 149, No. 275, the name is given as Jayātmā.

praised by Vācaspati Miśra in his Dvaita-nirṇaya.[1] Her son is called Rājādhirāja-Puruṣottamadeva,[2] which, if a proper name, probably refers to king Rāmabhadra. She was an ideal wife[3] and charitably disposed too.[4]

His brother Candrasiṃha has been referred to in the Vivāda-candra[5] and the Padārtha-candra of Misarū Miśra[6] which were composed at the instance of his wife Lachimā or Lakhimā. The printed edition of Vivāda-candra gives the name of the husband of Lachimā as Śivasiṃha. But it does not seem likely that the patroness of Misarū Miśra would be the same as the wife of Śivasiṃha. This is directly against the evidence of many MSS. of the Vivāda-candra which give the reading Candrasiṃha, as the editor himself admits. The

1 इष्टं स्तुवाना दुरितं धुनाना जगत् पुनाना चरणमीक्षितेन ।
श्रीभैरव-क्ष्मापति-धर्मपत्नी यशः शरीरं निजमातनोति ॥६॥
रत्नैर्जगन्मण्डलमावृणोति करोति खातैर्गगनैकशेषम् ।
दानोदकैः सागरतामुपेतं विश्वम्भरा-मण्डलमव्यवस्थम् ॥१०॥

2 Vide Dvaita-nirṇaya, introductory v. 7 b. राजाधिराज-पुरुषोत्तम-देव-माता ।

3 *Op. cit.*, सत्यभामेव कृष्णस्य गौरीव मदनद्विषः ।
सविशेषा जयत्येषा भूप-भैरव-भाविनी ॥ * *
एषा विदित-विशेषा प्रसह्य यं वीक्षते जगज्जननी ।
तदुपरि परितः प्रपतति हाटक-हीरकमयी वृष्टिः ॥

4 *Op. cit.*, रत्नैर्जगन्मण्डलमावृणोति करोति खातैर्गगनैक-शेषम्, etc., v. 10, f.n. 1 above.

5 Rāmakṛṣṇa Jhā's edition, p. 1, v. 5, foot-note

6 Notices of Sans. MSS. vol IX, p. 12, No. 290.

reading Śivasiṃha cannot be supported also on chronological grounds.

14. Rāmabhadra—He ascended, the throne in succession to his father Bhairavasiṃha.[1] At his instance Vācaspati Miśra composed the Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī,[2] Vardhamāna Upādhyāya—Gaṅgā-kṛtya-viveka[3] and Tattvāmṛta-Sāroddhāra.[4] Rāma Bhaṭṭa, one of the commentators of the grammar Sārasvata paid a visit to his kingdom whence he returned to Allahabad.[5] During his reign Gadādhara's Tantra-pradīpa was composed.[6] As Gadādhara, contemporary of Rāmabhadra, is responsible for the copying of two Sanskrit MSS. which are dated Lakṣmaṇa Saṃvat 372[7] and 374[8] (Śaka 1426) i.e.

1 Gaṅgā-kṛtya-viveka, British Museum Cat., pp. 75-76.

तस्माद् भैरवसिंह-भूपतिरभूच् श्रीरामभद्रस्ततो ।
दीपाद्दीप इवाभवत् स इव सम्राजां गुणैरूर्जितः ॥

This MS. was copied in Lakṣmaṇa Saṃvat 376 i.e. 1185 A.D.

2 Govt. Collection, No. 897, p. 84a.

3 Catalogue of Sans. MSS. in the British Museum, London, pp. 75, 76.

4 Notices of Sans. MSS., vol. VI, p. 57, No. 2030.

5 See the Vidvat-prabodhinī, India Office Library MS., No. 804, 214 of Eggeling's Catalogue.

6 MS. No. 2172, Notices, vol. VI, pp. 233-34.

7 Vividha-vidyā-vicāra-catura of Bhoja (Nepalese MS., Notices, p. 65).

8 Dāna-kāṇḍa of the Kṛtya-kalpa-taru by Lakṣmīdhara; MS. No. 1925 (4026) of the Royal Asiatic Society of Bengal.

Unfortunately, the two corresponding dates, Lakṣmaṇa Saṃvat and Śakābda, do not agree.

1481 and 1483 A.D. respectively, Rāmabhadra must have reigned towards the close of the 15th century A.D.

15. Lakṣmīnātha—He succeeded his father Rāmabhadra. During his time the Mantra-pradīpa was composed by Harapati, son of Rucipati.[1] Mithilā was conquered by Alauddin Hussain Shah, ruler of Bengal and Sikandar Lodi, ruler of Delhi during his reign. Thus ended the glorious line of Kāmeśvara whose descendants were great patrons of learning and not infrequently themselves contributors to Smṛti, Tantra and other branches of knowledge.

1 Notices of Sans. MSS., vol. VI, pp. 34-35.

THE ROYAL FAMILY OF MITHILĀ

(As represented by the Court-poets, Smārtas etc.)*
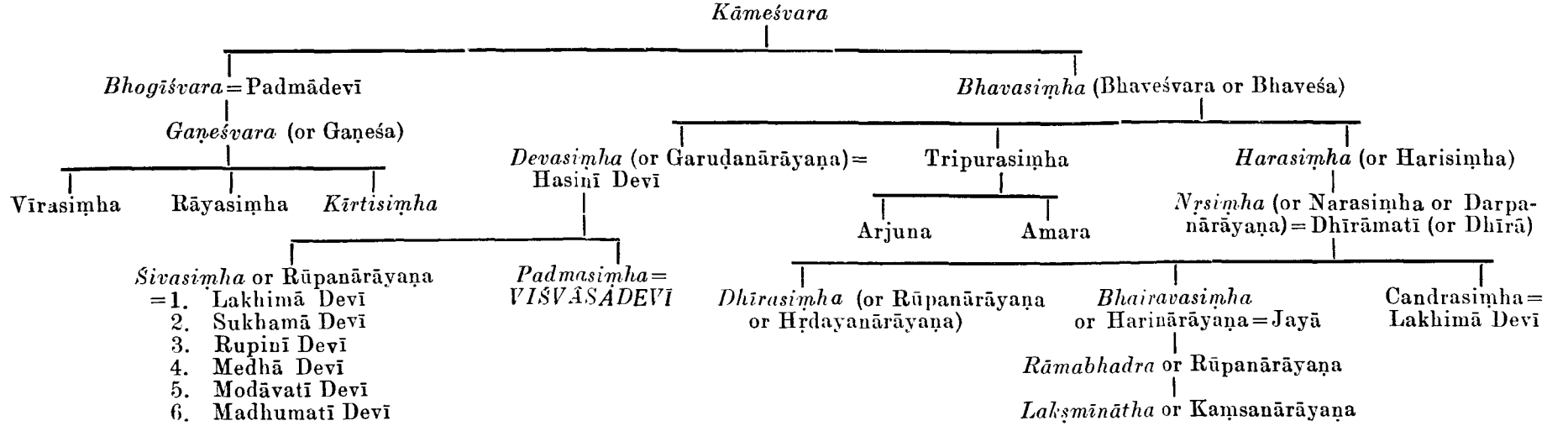
* Vide Appendix V. Names of those members of the Royal Family who actually ascended the throne of Mithilā have been italicised.

THE ROYAL FAMILY OF MITHILĀ

(Constructed on the basis of the Pañjīs)*

- Adhirūpa Ṭhākur
  - Viśvarūpa Ṭhākur
    - Govinda Ṭhākur
      - Lakṣmaṇa Ṭhākur
        - Rājā Paṇḍita Kāmeśvara Ṭhākur (First King)
          - (1) Bhogeśvara Ṭhākur (2nd King) (No issue)
          - Bhava Siṁha *alias* Bhaveśvara (3rd King)
            - By First wife: Udaya Siṁha (No issue)
            - By Second wife
              - Deva Siṁha
                - Śiva Siṁha
                - Padma Siṁha (No issue)
              - Tripura Siṁha
                - Sarva Siṁha (No issue)
            - By Third wife: Hari Siṁha
              - Nara Siṁha *alias* Darpa Nārāyaṇa
                - By First wife
                  - Dhīra Siṁha *alias* Hṛdaya Nārāyaṇa
                    - Rāghava Siṁha
                      - Kumāra Gadādhara Siṁha (No issue)
                    - Jagannārāyaṇa
                      - Madhusūdana (No issue)
                      - Śrīnātha (No issue)
                      - Kīrti Siṁha (No issue)
                      - Rudra Nārāyaṇa (No issue)
                      - Birbara (?) (No issue)
                  - Bhairaba Siṁha *alias* Hari Nārāyaṇa
                    - By First wife: Rūpa Nārāyaṇa *alias* Rāmabhadra
                      - By First wife
                        - Kaṁsa Nārāyaṇa *alias* Lakṣmīnātha (No issue)
                        - Rājā Balabhadra (No issue)
                      - By Second wife
                        - Ratinātha (No issue)
                        - Hṛdaya Nārāyaṇa *alias* Bhabanātha (No issue)
                    - By Second wife
                      - Garuḍa Nārāyaṇa (No issue)
                - By Second wife
                  - Candra Siṁha (No issue)
                  - Durlabha Siṁha *alias* Raṇa Siṁha
                    - Nara Nārāyaṇa *alias* Viśvanātha
                      - By First wife: Rājā Pratāpa Rudra (No issue)
                      - By Second wife: Rāma Candra
                        - Ratna Siṁha (No issue)
              - Kumāra Raṭāya *alias* Ratneśvara Siṁha (No issue)
              - Vijaya Nārāyaṇa *alias* Rājā Raghu Siṁha (No issue)
              - Hari Nārāyaṇa *alias* Kumāra Brahma Siṁha (No issue)

* Reproduced from the Indian Antiquary, vol. XIV, 1885, p. 196.

APPENDIX VI

Some well-known Smārtas who have quoted the Gaṅgā-vākyāvalī

MITRA MIŚRA

1. MITRA MIŚRA, son of Paraśurāma, and grandson of Haṃsa Paṇḍita, *author of the Vīra-mitrodaya* (a digest) and a commentary of the same name on Yājñavalkya.

Mitra Miśra has quoted the Gaṅgā-vākyāvalī by its name.[1] The digest Vīra-mitrodaya as well as the commentary on Yājñavalkya were composed by Mitra Miśra at the instance of king Vīrasiṃha.[2] In the Āhnika-prakāśa, he refers to Medinīmalla of the Kāśī Rāja family and his descendants, Arjunadeva, Malakhāna, Pratāparudra, Madhukarasiṃha, Vīrasiṃha, Jujhāra, Vikramārka and Narasiṃhadeva. As Vīrasiṃha ruled at Orchha in the first half of the seventeenth century (1605-1627),[3] Mitra Miśra must have flourished about 300 years ago. This is in agreement with the date of the Vyaṅgārtha-kaumudī of Anantāśrama,[4] commentary on the Rasa-mañjarī of

1 See Appendix, References and Notes, pp. 2-3, 6 (last three lines), 15, 91, 92, etc.

2 See the 2nd introductory verse of the Vyavahāra-prakāśa.

3 Vīrasiṃha killed Abul Fazl, friend of emperor Akbar.

4 See India Office Catalogue MS., No. 1224

Bhānudatta. This commentary was written in 1635 A.D. at the instance of Candrabhānu, son of Vīrasiṃhadeva.

RAGHUNANDANA BHAṬṬĀCĀRYA

2. RAGHUNANDANA BHAṬṬĀCĀRYA, disciple of Śrīnāthācārya-cūḍāmaṇi. Raghunandana has quoted the Gaṅgāvākyāvalī in his Mala-māsa-tattva, Śuddhi-tattva, Prāyaścitta-tattva, Tithi-tattva, Durgotsava-tattva and Śrāddha-tattva.[1] The genealogical table of the family of Raghunandana has been given in the first volume of my series, Samskṛta-Dūta-kāvya-saṃgraha. He was a contemporary of Śrī-Caitanya and flourished towards the close of the fifteenth century. The period of his literary activity probably lay between 1520—1570. Apart from the Aṣṭāviṃśati (28) Tattvas, *viz.*, Mala-māsa, Dāya-bhāga, Saṃskāra, Śuddhi, Prāyaścitta, Vivāha, Tithi, Janmāṣṭamī, Durgotsava (published in the Serampore edition and the Saṃskṛta-Sāhitya-Parishat Series, no. 5), Vyavahāra, Ekādaśī, Jalāśayotsarga or Taḍāga-bhavanotsarga, Chandoga-Vṛṣotsarga, Yajur-Vṛṣotsarga, Ṛg-Vṛṣotsarga,[2] Vrata, Deva-pratiṣṭhā, Maṭha-pratiṣṭhā, Divya or Parīkṣā, Jyotiṣa, Vāstu-yāga, Dīkṣā, Āhnika, Kṛtya, Puruṣottama-kṣetra, Sāma-Śrāddha or Śrāddha, Yajuḥ-Śrāddha and Śūdra-kṛtya,[3] there are to

1 See Introduction, pp. 103-105, Appendix, Further References and notes, etc.

2 MS., Notices, VII, 119; No. 2349 (one folio only).

3 For a list of the Tattvas, see the introductory verses of the Mala-māsa-tattva, 2 ff.

his credit the following Tattvas as well, *viz.*, Graha-yāga-tattva, Tīrtha-tattva, Yātrā-tattva and Tri-puṣkara-śānti-tattva, the first three of which have been published in the Sanskrit Sahitya Parishat Series (Nos. 10, 12 and 16 respectively) and the last one is known to exist in MS. form only.[1]

Raghunandana also commented on the Dāya-bhāga of Jīmutavāhana.[2] Two Paddhatis, *viz.*, Gayā-śrāddha-

1 Notices of R. Mitra, III, p. 52, No. 1082. It is not a part of the Śuddhi-tattva as Rājendralal supposed. Rājendralal says Tripuṣkara here means a sacred pool of that name. The word really means an inauspicious combination of particular Tithis, Nakṣatras and Vāras (days) Cf. Muhūrta-cintāmaṇi of Rāma Ācārya, son of Ananta Daivajña, with the Pīyūṣa-dhārā of Govinda; ed. by Sitārāma Śarman and Vindhyeśvarīprasāda Dvivedin; Benares, Gokula Press, 1980 (1924), p. 129—

भद्रा-तिथी रविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादिति-वह्नि-वैश्वे ।
त्रैपुष्करो भवति मृत्यु-विनाश-वृद्धौ त्रैगुण्यदो द्वि-गुण-कृद्वसुतक्षचान्द्रे ॥

भद्रेति ।......एषु षट्सु नक्षत्रेषु उक्त-तिथि-वार-नक्षत्र-रूप-विशिष्ट-योगे सति त्रिपुष्करः । त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः ।......"

And also:—

पुनर्वसूत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च रवि-भौम-शनैश्वराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेव योगे तु भवतीति त्रिपुष्करः ॥
वारे शस्य-सुतं हन्ति तिथौ गो-धनमेव च ।
नक्षत्रे गोत्र-हानिः स्याद् वास्तु-वृक्षो न जीवति ॥

2 Ed. by Bharata Śiromaṇi. Calcutta, Vidyāratna Press, 1863.

paddhati[1] and Rāsa-yātrā-paddhati,[2] are attributed to him.

Raghunandana is by far the most celebrated Smārta of Bengal and in the writings of the later authorities Smārtāḥ or Smārta-Bhaṭṭācāryaḥ refer to him and his school.[3]

Vācaspati Miśra

3. VACASPATI MIŚRA has nowhere quoted the Gaṅgā-vākyāvalī by name, though he has quoted it at times in his Tīrthacintāmaṇi.[4]

Just as Raghunandana is the greatest Smārta of Bengal, Vācaspati Miśra holds the same position in Mithilā. He composed two series of works on Smṛti, viz., the Cintāmaṇis and Nirṇayas. The Ācāra-cintāmaṇi, Āhnika°, Kṛtya°, Tīrtha°, Dvaita°, Nīti°, Vivāda°, Vyavahāra°, Śuddhi°, Śūdrācāra° and Śrāddhācāra° form the first group and Tithi-nirṇaya, Dvaita-nirṇaya and Śuddhi-nirṇaya form the second group.[5]

1 Sans. College MSS. II, 458 and 460, pp. 414 and 415-416. The work is also called Gayā-paddhati; see No. 460, इति श्रीरघुनन्दन-भट्टाचार्य विरचिता गया-पद्धतिः समाप्ता। These two MSS. are really epitomes of the Gayā-paddhati which forms a part of the author's Tīrtha-tattva (pp. 1-33 of the Sanskrit Sahitya Pariṣat ed.).

2 Notices of R. Mitra, I, No. 338.

3 See Vīra-mitrodaya of Mitra Miśra; Nīlakaṇṭha's Vyavahāra-mayūkha, "स्मार्त-हरिनाथावप्येवम्", Kane's ed., p. 112.

4 See Appendix, Further References and notes, pp. 2, 7, 11, 16, etc.

5 The Prakāśas, Kāśī-prakāśa, Gaṅgā-prakāśa, Gayā-prakāśa and Prayāga-prakāśa, mentioned independently in the Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, vol. I, are really parts of the Tīrtha-cintāmaṇi.

He also composed the Kṛtya-pradīpa,[1] Kṛtya-mahārṇava,[2] Candanadhenu-pramāṇa,[3] Dattaka-vidhi,[4] Gayā-pattalaka,[5] Gayā-paddhati,[6] Gayā-vidhi,[7] Tīrtha-kalpa-latā,[8] Tīrtha-latā[9] and Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī.[10]

He flourished in the second half of the fifteenth century. He was the court Paṇḍita of Bhairavasiṃha-deva[11] *alias* Harinārāyaṇa as well as of his son Rāma-

pp. 59-60, Nos. 64 and 64A; p. 87, No. 85; pp. 99-100, Nos. 103-104A; p. 297, Nos. 272, 272A. The Gaṅgābhakti-taraṅgiṇī, *op. cit.*, No. 87, is also one of its parts.

1 Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, pp. 67-69, Nos. 75, A-E.

2 MS. of the Royal Asiatic Society of Bengal, 46. F.1.

3 Notices of R. Mitra, IX, p. 236, No. 3154. Probably, this is a part of the Śrāddha-cintāmaṇi.

4 Haraprasāda Śāstrin's Notices, III, p. 90, No. 139.

5 Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, pp. 93-94, No. 93-95.

6 *Op. cit.*, pp. 94-96, Nos. 96-99.

7 *Op. cit.*, pp. 100-102, Nos. 105-109.

8 *Op. cit.*, p. 181, No. 166. This is identical with the work called Tīrtha-yātrā-vidhi noticed in the same Catalogue, p. 184, No. 168.

9 *Op. cit.* p. 185, No. 169. The beginning and end of this work do not agree with those of the MS. of the Tīrtha-kalpa-latā and therefore, these two works do not seem to be identical.

10 The Śrāddha-kalpa, *op. cit.*, pp. 458-459, Nos. 391 and 391A and the Śrāddha-vidhi, *op. cit.*, 459, No. 392 are probably identical. From the colophon of the Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī, MS. No. 2307 of the Royal Asiatic Society, it is clear that the Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī is also called Śrāddha-kalpa. The Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī, Royal Asiatic Society of Bengal, MSS. Nos. 2306-2308; Catalogue of Sans. MSS. in Mithilā, pp. 283-285, Nos. B; 261, A-C.

Some of these short works are, probably, parts of the author's bigger treatises on the subjects concerned.

11 See the colophon of the Śūdrācāra-cintāmaṇi, MS., Notices of R. Mitra, VI, p. 22, no. 2001.

bhadradeva.[1] His son Lakṣmīdāsa commented on Gaṇitādhyāya and Golādhyāya of Bhāskara's Siddhānta-śiromaṇi under the title Gaṇita-tattva-cintāmaṇi in 1501 A.D.[2] Vardhamāna in his Daṇḍa-viveka calls him his Guru.[3]

1 Pitṛ-bhakti-taraṅgiṇī, MSS. 2306-2308 of the Royal Asiatic Society of Bengal. Colophon to MS. 2307:—

समस्तेत्यादि महाराजाधिराज-श्रीहरिनारायणात्मज-समस्तेत्यादि महाराजाधिराज-श्रीरूपनारायण-पदवीमलङ्कृत-मिथिला-मण्डन-श्रीरामभद्र-चरणादिष्टेन परिषदा श्रीवाचस्पति-शर्मणा विरचितोयं श्राद्ध-कल्पः परिपूर्ण इति ।

2 MSS. 2851-6 of the India Office Library.

3 Gaekwad's Oriental Series, vol. II, introductory verse 6.

INDICES OF THE

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

INDEX OF VERSES AND PROSE-PASSAGES QUOTED BY VIŚVĀSADEVĪ FROM SMṚTIS, PURĀṆAS, ETC.

म

ष

Index of verses, etc. arranged under the names of the Sources quoted by Viśvāsadevī.

ब्रह्माण्ड-पुराण—

भविष्य-पुराण—

यम-संहिता—

याज्ञवल्क्य—

INDEX III

ALPHABETICAL

Index of the authors or works quoted by Viśvāsadevī in the Gaṅgā-vākyāvalī.

---

*The page-references that have been given in the General Index along with the names of the respective works are not repeated in this index.

न

३४। नन्दि-पुराण
३५। नन्दिकेश्वर-पुराण
३६। नरसिंह-पुराण
३७। नारद (p. 197)
३८। नारदीय-पुराण
३९। निष्ठाकलिका

प

४०। पद्म-पुराण
४१। पारस्कर
४२। पारिजात (p. 230)
४३। पाशाधिकरण
४४। पुराण
४५। पैठीनसि
४६। प्रकाश (p. 211)
४७। प्रचेता
४८। प्रसिद्धि (p. 187, l. 1)

ब

४९। बृहद्वशिष्ठ
५०। बृहस्पति
५१। बौधायन
५२। ब्रह्म-पुराण
५३। ब्रह्माण्ड-पुराण

भ

५४। भविष्य-पुराण
५५। भोजराज

म

५६। मत्स्य-पुराण
५७। मनु
५८। मरीचि
५९। महाभारत (वन-पर्व, दान-धर्म)
६०। मिताक्षरा (p. 118, l. 6)

य

६१। यम
६२। याज्ञवल्क्य
६३। ये तु (p. 216)
६४। योगि-याज्ञवल्क्य

र

६५। राज-प्रभृति
६६। राजमार्तण्ड
६७। रामायण

ल

६८। लिङ्ग-पुराण

व

६९। वचन (p. 235)
७०। वराह पुराण (p. 128, l. 21) and संहिता
७१। वशिष्ठ
७२। वाजपेयी
७३। वायु-पुराण
७४। विष्णु (संहिता)
७५। विष्णु-धर्मोत्तर
७६। विष्णु-पुराण
७७। वेद (?) (p. 264)
७८। व्याघ्रभूति
७९। व्यास

श

८०। शङ्ख
८१। शातातप
८२। शिव-धर्म
८३। शिष्ट (p. 286)

INDEX IV

Subject-Index of The works quoted in the Gaṅgā-vākyāvalī.

INDEX V

Maxims quoted in the Gaṅgāvākyāvalī.

INDEX VI

Works quoted by Viśvāsadevī: not extant, fragmentary or very rare.

१। कल्प-तरु by लक्ष्मीधर।

२। कात्यायन (different from the work of the same name published in the ऊनविंश संहिता) quoted in a large number of smṛti works including the निबन्धs.

३। कार्ष्णाजिनि (mentioned by हेमाद्रि, जीमूतवाहन, etc.)

४। गाङ्गेय।

५। गौडीय-स्मृति।

६। जाबालि-स्मृति।

७। दक्ष-सूत्र।

८। नन्दि-पुराण।

९। नन्दिकेश्वर-पुराण।

१०। निष्ठा-कलिका।

११। पारिजात (not मदन०; an independent work, also quoted by लक्ष्मीधर in his कल्प-तरु and चण्डेश्वर in his दान-रत्नाकर and कृत्य-रत्नाकर)।

१२। पैठीनसि।

१३। प्रकाश (quoted by लक्ष्मीधर in his कल्प-तरु, by चण्डेश्वर in his विवाद-रत्नाकर, etc.)

१४। प्रचेतस् स्मृति।

१५। मरीचि।

१६। व्याघ्रभूति।

१७। शिष्ट-तन्त्र।

१८। सागर।

१९। सुमन्तु।

२०। सौर-धर्म।

२१। स्मृति-मञ्जरी (by गोविन्दराज ?)।

ABBREVIATIONS, BIBLIOGRAPHY, GENERAL INDEX AND ADDITIONS

OF THE

DVĀRAKĀ-PATTALA

AND THE

GAṄGĀ-VĀKYĀVALĪ

Abbreviations

A	Manuscript of Gaṅgā-vākyāvalī belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, No. 2839.
Add. r	Additional reading.
AgniP.	Agni-purāṇa
Ait Br.	Aitareya Brāhmaṇa
AK.	Amara-koṣa
ĀpDhS.	Āpastamba-dharma-sūtra
ĀpGS.	Āpastamba-gṛhya-sūtra
A. S. W. I.	Archaeological Survey of Western India.
ĀSS.	Ānandāśrama Sanskrit series
ĀśvGS.	Āśvalāyana-gṛhya-sūtra
ĀśvSS.	Āśvalāyana-śrauta-sūtra
B	Manuscript of Gaṅgā-vākyāvalī belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, No. 2840.
BaudhDhS., BaudhS.	Baudhāyana-dharma-sūtra, Baudhāyana-saṃhitā, or °Smṛti
BhavP.	Bhaviṣya-purāṇa
BrahmaP.	Brahma-purāṇa
BrahmāṇḍaP.	Brahmāṇḍa-purāṇa.
BṛhatSRH.	Bṛhat-stotra-ratna-hāra
C	Manuscript of Gaṅgā-vākyāvalī belonging to the India Office Library, No. 1894
Cal. ed.	Calcutta edition
ChāndUP.	Chāndogya Upaniṣad
CaturVC.	Catur-varga-cintāmaṇi
DakṣaS.	Dakṣa-smṛti
DānaC.	Dāna-candrikā
DānaKK.	Dāna-kriyā-kaumudī
DānaM.	Dāna-mayūkha
DevalaS.	Devala-saṃhitā

DevīM.	Devī-māhātmya
DevīP.	Devī-purāṇa
DvārM.	Dvārakā-māhātmya
Ed.	Edition or edited
Epi. Ind.	Epigraphia Indica
GarP.	Garuḍa-purāṇa
GauDS.	Gautama-dharma-sūtra
GobhS.	Gobhila-smṛti
G. O. S.	Gaekwad's Oriental Series
HariV.	Hari-vaṃsa
I. O. L. MS.	India Office Library Manuscript
JaimNMV.	Jaiminīya-nyāya-mālā-vistara
KālaM.	Kāla-mādhava
KālaS.	Kālā-sāra
KālaTV.	Kāla-tattva-vivecana
KālaV.	Kāla-viveka
KalP.	Kālikā-purāṇa
KatSS.	Kātyāyana-śrauta-sūtra
KauśikaS.	Kauśika-sūtra
KṛtyaR.	Kṛtya-ratnākara
KṛtyaSS.	Kṛtya-sāra-samuccaya
KūrP.	Kūrma-purāṇa
LiṅgaP.	Liṅga-purāṇa
MadanaP.	Madana-pārijāta
MahBh.	Mahābhārata
MalaMT.	Mala-māsa-tattva
MānDS. } Manu }	Mānava-dharma-śāstra or Manu-saṃhitā
MārkP.	Markaṇḍeya-purāṇa
MS.	Manuscript
MatP.	Matsya-purāṇa
NirS.	Nirṇaya-sindhu
NṛsiṃhaP	Nṛsiṃha-purāṇa
NSP.	Nirṇaya-sāgara Press
Pāṇ.	Pāṇini
ParM.	Parāśara-mādhavīya

PrāyTat.	Prāyaścitta-tattva
P. T.	Pañcānana Tarkaratna
R. A. S. B.	Royal Asiatic Society of Bengal
ṚV.	Ṛg-veda
SamayaM.	Samaya-mayūkha
ŚaṅkhaS.	Śaṅkha-saṃhitā
ŚatBrā.	Śatapatha Brāhmaṇa
SauraP.	Saura-purāṇa
SidKaum.	Siddhānta-kaumudī
SkanP.	Skanda-purāṇa
SmṛSam.	Smṛtīnāṃ samuccayaḥ
SmṛtiC.	Smṛti-candrikā
SmṛtiK.	Smṛti-kaustubha
SmṛtiR.	Smṛti-ratnākara
SmṛtiSār.	Smṛti-sāroddhāra
SMV.	Sūkti-muktāvalī
ŚrāddhaC.	Śrāddha-candrikā
ŚrāddhaKK.	Śrāddha-kriyā-kaumudī
ŚrāddhaKL.	Śrāddha-kalpa-latā
ŚrāddhaM.	Śrāddha-mayūkha
ŚrāddhaV.	Śrāddha-viveka
TaitSaṃh.	Taittirīya-saṃhitā
TīrthaC.	Tīrtha-cintāmaṇi
TithiT.	Tithi-tattva
TithyA.	Tithy-arka
ŪnavSaṃh.	Ūnaviṃśati saṃhitā
VāmP.	Vāmana-purāṇa
VarṣaKK.	Varṣa-kriyā-kaumudī
VāyuP.	Vāyu-purāṇa
VidhāP.	Vidhāna-pārijāta
VīraM.	Vīra-mitrodaya
ViṣṇuD.	Viṣṇu-dharmottara
ViṣṇuP.	Viṣṇu-purāṇa.
V. r.	Variant reading
VyāsaS.	Vyāsa-saṃhitā
YājñS	Yājñavalkya-saṃhitā

BIBLIOGRAPHY

Names of authors in author-entries are given in italics.

Ādi-purāṇa. Athādi-purāṇaṃ prārabhyate. Bombay, Veṅkaṭeśvara Press, 1907.

Agni-purāṇa. Agni-purāṇam........Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1907.

Āhnika-tattva by Raghunandana Bhaṭṭācārya: Āhnikācāra-vivṛti by Madhusūdana Smṛtiratna. Āhnikatattvam....Raghunandana-Bhaṭṭācārya-viracitam.... Śrī-Caṇḍīcaraṇa-Smṛtibhūṣaṇena saṃśodhitam. Calcutta, Dayāmaya Printing Works, 1908.

Aitareya Brāhmaṇa: °ṭīkā by Sāyaṇa. Aitareya Brāhmaṇa of the Ṛgveda with the commentary of Sāyaṇa, ed. by Paṇḍita S. Samasrami. Bib. Ind., N. S., vol. 134, 1935.

Amara-koṣa [also called Nāma-liṅgānuśāsana] by Amarasiṃha: Amara-kośodghāṭana by Kṣīrasvāmin. *See Nāma-liṅgānuśāsana.*

Amarasiṃha. Nāma-liṅgānuśāsana [also called Amara-koṣa].

Amṛtanātha Jhā. Kṛtya-sāra-samuccaya.

Ananta Bhaṭṭa. Vidhāna-pārijāta.

Anantadeva. Smṛti-kaustubha.

Aṅgiraḥ-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā (...Aṅgiraḥ...). pp. 264-68. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā.

See also Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Aniruddha Bhaṭṭa. Hāra-latā.

Anthology. Sūkti-muktāvalī.

Āpastamba-dharma-sūtra. Āpastamba-dharma-sūtra ed. by Dr. G. Bühler. Second ed. *Bombay Sanskrit Series,* Nos. XLIV and L. 1892-94. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā —*See also* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Āpastamba-gṛhya-sūtra. Āpastamba-gṛhya-sūtra, ed. by A. M. Sastri. Mysore Government Oriental Library Series, No. 1. 1893.

Āpastamba-śrauta-sūtra : °vṛtti by Rudradatta Bhaṭṭa. The Śrauta-sūtra of Apastamba belonging to the Taittirīya saṃhitā with the commentary of Rudradatta, edited by Dr. Richard Garbe. *Bibliotheca Indica*, XC 11. 3 vols. Calcutta, Asiatic Society of Bengal, 1881-1903.

Ārohaka Bhagadatta Jalhaṇa. Sūkti-muktāvalī.

Aṣṭādhyāyī by Pāṇini. Aṣṭādhyāyī...ed. by Paṇḍit Bahuvallava Śāstri. *Bibliotheca Indica,* CXL11. New series. Vols. 1-3. Calcutta, Asiatic Society of Bengal, —1899, 1901-1909.

Āśvalāyana-gṛhya-sūtra. Aśvalāyana-gṛhya-sūtra...Ed. by T. Gaṇapati Sastri. *Trivandrum Sanskrit Series,* —No. 78. Trivandrum, Government Press, 1923.

Āśvalāyana-śrauta-sūtra : °ṭīkā by Gārgya Nārāyaṇa. Aśvalāyana-śrauta-sūtra—with the commentary of Gārgya Nārāyaṇa. *Ānandāśrama Sanskrit Series,* No. 21. Poona, 1917.

Atri-saṃhitā. Unaviṃśati-saṃhitā (Atri......) pp. 1-24. 1903-1904. *See* Unaviṃśati saṃhitā.
See also Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Baudhāyana-smṛti. Smṛtīnāṃ samuccayaḥ [...Baudhāyana-saṃhitā (pp. 425-484)]. *See* Smṛtīnaṃ samuccayaḥ.

Bhaṭṭoji Dīkṣita. Siddhānta-kaumudī.

Bhaviṣya-purāṇa. Atha Śrī-Bhaviṣya-mahā-purāṇaṃ prārabhyate. Ed. by Govinda Paraśurāma Bhaṭṭa of Rāvera. Bombay, Veṅkaṭeśvara Press, 1897.

Bhaviṣyottara-purāṇa. *See* Bhaviṣya-purāṇa.

Bhojarāja. Rāja-mārtaṇḍa.

Bīnabāyī. Dvārakā-pattala (MS.)

Brāhmaṇas :—
Aitareya Brāhmaṇa

Kauṣitaki-brāhmaṇa

Brahmāṇḍa-purāṇa. Brahmāṇḍa-purāṇam...Śrī-Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, vaṅgavāsī Press, 1908-9.

Brahma-purāṇa. Brahma-purāṇam...Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1909-10.

Brahma-sūtra by Bādarāyaṇa : Śārīnaka-mīmāṃsā-bhāṣya by Śaṃkara Acārya : Bhāmatī by Vācaspati Miśra : Kalpa-taru by Amalānanda : Kalpa-taru-parimala by Appaya Dīkṣita. Kalpa-taru-parimala. The Brahma sūtra ; Śānkara bhāshya with the commentaries Bhāmati, Kalpataru and Parimala, and with index &c., by...Nurani Anantakrishna Śastri...and Vāsudev Laxman Shāstrī Pāṇsikar. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1917.

Bṛhaṣpati-saṃhitā. Unaviṃśati saṃhitā (...Bṛhaṣpati...) Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 335-39. 1903-4. See Unaviṃśati saṃhitā.

Bṛhat-stotra-ratna-hāra. Bṛhat-stotra-ratna-hāraḥ (Sloka-saṃkhyā, 476). Lele ity-upākhya-Veṅkateśa-Śāstriṇā saṃsodhitaḥ. Bombay, Guzrati New Press, 1925.

Caṇḍeśvara Ṭhākura. Kṛtya-ratnākara.

Catalogues. Manuscripts :—

Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during 1891-95.

Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts at the Royal Asiatic Society of Bengal compiled by MM, Haraprasad Shastri.—*Smṛti Volume.*

Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. at the India Office Library by Eggeling. Vol. 7,

Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, compiled by H. D. Velankar.

Catur-varga-cintāmaṇi by Hemādri. Chatur-varga-chintāmaṇi (Dāna-khaṇḍa, Srāddha-kalpa, Kāla-nirṇaya). *Bibliotheca Indica.* Calcutta, Asiatic Society of Bengal, 1873—.

Chāndogya Upaniṣad. One hundred and eight Upaniṣads (...Chāndogyoponiṣad...). Ed. by Vāsudev Laxman Shāstrī Paṇśīkar. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1932.

Chandoga-pariśiṣṭa. *See* Kātyāyana-saṃhitā.

Chronology of India by C. Mabel Duff. London, 1899.

Dakṣa-saṃhitā. Unaviṃśati saṃhitā. (...Dakṣa...) pp. 421-34. 1903-4. See Unaviṃśati saṃhitā, *See also* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Dāna-candrikā by Divākara Bhaṭṭa. Dāna-candrikā... Bombay, Lakṣmīveṅkateśvara Press, 1924.

Dāna-dharma [from the Mahābhārata]. *See* Mahābhārata.

Dāna-kriyā-kaumudī by Govindānanda Kavikaṅkaṇ-cārya. Dāna-kriyā-kaumudī. Ed. by Paṇḍita Kamala-kṛṣṇa Smṛtibhūṣaṇa. Calcutta, Baptist Mission Press, 1902-3.

Dāna-mayūkha. Dāna-mayūkhaḥ by Srī Nilakaṇṭha Bhaṭṭa. Ed. by Paṇḍita Ratnagopāla Bhaṭṭa. Benares city, Vidyā-vilāsa Press, 19.9.

Descriptive Catalogues of Sanskrit and Prakrit Manuscripts. See *Catalogues.*

Devala-smṛti. Smṛtīnāṃ samuccayaḥ [...Devala saṃhitā ...(pp. 85-89)]. 2nd ed. *See* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Devaṇṇa Bhaṭṭa. Smṛti-candrikā.

Devī-māhātmya [also called Durgā-sapta-śatī and Caṇḍi]. Śrī Śrī Caṇḍi. Ed. by Kṛṣṇacandra āmṛtitīrtha. 5th ed. Calcutta, Bhāgavata Press, 1938.

Devī-purāṇa. Devī-purāṇaṃ....Pañcānana Tarkaratna sampādita. 2nd ed. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1927-28

Divakara Bhaṭṭa :—
Dāna-candrikā.
Srāddha-candrika.

Tithy-arka.

Duff, C. Mabel. Chronology of India.

Dvārakā-māhātmya. [Skanda-purāṇāntargata-Prabhāsa-khaṇḍīya—] Dvārakā-māhātmyam. Skanda-purāṇam (pp. 525-5386). Ed. by Pañcānana Tarkaratna. Calcutta, Vaṅgavāṣī Press, 1911-12.

Dvārakā-pattala by Bīnabāyī (MS.). See No. 142, p. 113, Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during 1891-95 by A. V. Kathawate.

The MS. now belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute.

Epigraphia Indica. Epigraphia Indica and Record of the Archaeological Survey of India, vol. XX, 1929—30. Ed. by Hirānanda Śāstri, Government Epigraphist for India. Delhi, 1933.

Gaṅgāṣṭaka [also called Gaṅgā-stava], attributed to Vālmīki. *See* Bṛhat-stotra-ratna-hāra.

Gaṅgā-vākyāvalī by Viśvāsadevī (MSS. A and B). *See* The Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscipts at the Asiatic Society of Bengal, compiled by Mahāmahopādhyāya Haraprasad Shastri, 1925, pp. 855—56, nos. 2839—40

The letters in A are badly effaced and many folios missing. Readings corrupt; MS. full of omissions.

The manuscript marked B is an abbreviated work. It is most worn out and connot be freely handled; worm-eaten throughout and most damaged.

———(MS.C.) *See* Descriptive Catalogue of Sanskrit. MSS. at the India Office Library, compiled by Julius Eggeling, Part IV, 1894, pp. 875-76.

Condition of the MS. good.

Garuḍa-purāṇa. Garuḍa-purāṇam . Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1907-8.

Gautama-saṃhitā. Ūnaviṃśati saṃhitā. (...Gautama...) ...Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 435-64. 1903-4. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā.

Gobhila-gṛhya-sūtra : °ṭīkā by Candrakānta Tarkālaṅkāra. Gobhiliya Grihya Sutra...Ed. by Mahāmahopadhyāya Chandrakānta Tarkālaṅkāra. Second ed. 2 v. Calcutta, Baptist Mission Press, 1908.

Gobhila-smṛti. Smṛtīnāṃ samuccayaḥ. (...Gobhila—smṛti)...pp. 49-71. *See* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Govindānanda Kavikaṅkaṇācārya :—

Dāna-kriyā-kaumudī,

Srāddha-kriyā-kaumudī.

Varṣa-kriyā-kaumudi.

Hāra-latā by Aniruddha Bhaṭṭa. Hāra-latā ed. by Paṇḍita Kamalakṛṣṇa Smṛtitīrtha. *Bibliothcca Indica.* Calcutta, Asiatic Society of Bengal, 1909.

Hārīta-smṛti [Laghu]. Smṛtīnāṃ samuccayaḥ. (...Laghu Hārīta-smṛti...). pp. 136-141. 2nd ed. Bombay, Ānandāśrama Press, 1929.

Hārīta-saṃhitā [Vṛddha]. Ūnaviṃśati saṃhitā (...... Hārīta-saṃhitā...). [Ed. by Pañcānana Tarkaratna]. pp. 122-34. 1903-4. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā.

Hari-vaṃśa : °ṭīkā by Nīlakaṇṭha. Khila Hari-vaṃśaṃ... ṭīkayā sametaṃ. [Ed. by Pañcānana Tarkaratna] Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1905-6.

Jaimini. Mīmāṃsā-darśana.

Jaiminīya-nyāya-mālā-vistara. *See* Mimāṃsā-darśana by Jaimini.

Jalhaṇa. *See Ārohaka Bhagadatta Jalhaṇa,*

Jīmūtavāhana. Kāla-viveka.

Kāla-mādhava (also called Kāla-nirṇaya) by Mādhavācārya. Kāla-nirṇayaḥ by Mahāmahopādhyāya Mādhavācārya. Ed. by Candrakānta Tarkālaṅkara. Calcutta, Baptist Mission Press, 1887-88

Kāla-sāra [from the Gadādhara-paddhati] by Gadādhara Rājaguru. ..Kāla-sārah...Ed. by Pandit Sadāśiva Miśra. *Bibliotheca Indica.* Calcutta, Asiatic Society of Bengal, 1904.

Kāla-tattva-vivecana. Kāla-tattva-vivechana by Raghunātha Bhaṭṭa. Ed. by Nandakishore Sharma. Benares. Ramkrishna Printing Press, 1932.

Kāla-viveka. The Kālaviveka by Jīmūtavāhana. Ed. by Paṇḍita Pramathanatha Tarkabhūṣaṇa. *Bibliotheca Indica.* Calcutta, Giriśa Vidyāratna Press, 1905.

Kālikā-purāṇa. Kālikā-purāṇam...Śrī Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1909-10.

Kalpa-taru-parimala by Appaya Dīkṣita. *See* Brahma-sūtra by Bādarāyaṇa : Śārīraka-mīmāṃsā-bhāṣya by Śaṃkara Ācārya : Bhāmatī by Vācaspati Miśra : Kalpa-taru by Amalānanda : 'parimala by A. D.

Kamalākara Bhaṭṭa. Nirṇaya-sindhu.

Kāśī-khaṇḍa [from the Skanda-purāṇa]. See Skanda-purāṇa.

Kathavate, A. V, comp. Report on the search for Sanskrit MSS.

Kātyāyana-saṃhitā [also called Chandoga-pariśiṣṭa] Ūna-viṃśati saṃhitā. (...Kātyāyana...)...pp. 303-34. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā.

Kātyāyana-śrauta-sūtra. Kātyāyana-śrauta-sūtra, ed. by M. Pāthaka. *Chowkhamba Sanskrit Series*, Nos. 68, 69, etc. Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1908.

Kauśika-sūtra. Kauśika-sūtra, ed. by Maurice Bloomfield in the Journal of the American Oriental Society, vol. XIV.

Kauṣītaki Brāhmaṇa. Kauṣītaki Brāhmaṇa, ed. by Gulābarāya Vajeśaṃkara. *Ānandāśrama Sanskrit Series*, No. 65. Poona, 1911.

Kṛtya-ratnākara by Caṇḍeśvara Thākura. Kṛtya-ratnā-

kara...by Caṇḍeśvara Thakkura. Ed. by Paṇḍit Kamalakṛṣṇa Smṛtitīrtha. Calcutta, Baptist Mission Press, 1925.

Kṛtya-sāra-samuccaya by Amṛtanātha Jha. Krityasāra Samuchchaya of M. M. Pandit Śrī Amritanātha Jhā. Ed. by Pt. Lakṣmīdhara Panta Dharmādhikāri. *Kashi Sanskrit Series (Haridas sanskrit Granthamala*, No. 129). Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1938.

Kūrma-purāṇa. Kūrma-purāṇam...Pañcānana Tarka-ratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1925.

Laghu-Hārīta-smṛti. *See* Hārīta-smṛti [Laghu].

Likhita-saṃhitā. Unaviṃśati saṃhita (...Likhita...). Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 414—20. 1903—4. *See* Una-viṃśati saṃhitā. *See also* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Liṅga-purāṇa. Atha sa-ṭīka-Liṅga-mahā-purāṇaṃ prārabhyate. Bombay, Veṅkateśvara Press, 1906-7?

Madanapāla. Madana-pārijāta.

Madana-pārijāta by Madanapala. The Madana parijāta. Ed. by Paṇḍit Madhusūdana Smṛitiratna. Calcutta, Giriśa Vidyāratna Press, 1893.

Mādhava Ācārya. Kāla-mādhava.

Mahā-bhārata : Bhārata-bhāva-dīpa by Nīlakaṇṭha. Mahābhārata with the commentary of Nīlakaṇṭha. Poona, Chitrashala Press, 1929—.

6. v. 1. Ādi-parva ; Sabhā-parva 2. Vana-parva. 3. Virāṭa-parva ; Udyoga-parva ; Bhīṣma-parva. 4. Droṇa-parva ; Karṇa-parva ; Śalya-parva ; Sauptika-parva ; Strī-parva. 5. Śānti-parva. 6. Anuśāsana—parva ; Āśvamedhika-parva ; Āśramavasika-parva ; Mausala-parva ; Mahāprasthānika-parva ; Svargāro-haṇa-parva.

Mala-māsa-tattva [from the Smṛti-tattva] by Raghu-

nandana Bhaṭṭācārya. Jīvānanda's ed. of the Smṛti-tattva, part I. Calcutta, 1895.

———Mala-māsa-tattvam. Mahāmahopādhyāya-smārta-Raghunandana-Bhaṭṭācārya-praṇītam. Calcutta, Eden Press, 1886-87.

Mānava-dharma-sūtra. See Manu-smṛti.

Maṇḍalika-nṛpa-carita (MS.) See Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the library of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society, compiled by H. D. Velankar, Vol. II. Hindu Literature. pp. 339-340.

Manu-saṃhitā. See Manu-smṛti.

Manuscripts :—

Dvārakā-pattala.

Gaṅgā-vākyāvalī (A)

Gaṅgā-vākyāvalī (B)

Gaṅgā-vākyāvalī (C)

Maṇḍalika-nṛpa-carita (2).

For other MSS., see Remarks on the sources of GV.

Manu-smṛti. Manu-smṛtiḥ [also called Mānava-dharma-sūtra and Manu-saṃhitā]. Śrīmat-Kullukabhaṭṭa-viracitayā Manv-artha-muktāvalyā ślokānām akārādi-kośena ca sametā. 8th ed. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1929.

Mārkaṇḍeya-purāṇa. Mārkaṇḍeya-mahā purāṇam. Bombay, Veṅkateśvara Press, 1910-11.

Matsya-purāṇa. Matsya-purāṇam...Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1909.

Mīmāṃsā-darśana by Jaimini : Jaiminīya-nyāya-mālā by Mādhava Ācārya : °vistara by the same. Jaiminīya-nyāya-mālā-vistaraḥ...*Ānandāśrama Sanskrit Series.* Poona, Ānandāśrama Press, 1892.

Mitākṣarā by Vijñāneśvara. *See* Yājñavalkya-smṛti : M by V.

Nāma-liṅgānuśāsana [also called Amara-koṣa] by Amarasiṃha : Amara-koṣodghāṭana by Kṣirasvāmin. The Nāmaliṅgānuśāsana......Ed. by Krishnaji Govinda Oka. Poona, Law Printing Press, 1913.

Nanda Paṇḍita. Śrāddha-kalpa-latā.

Nārada-purāṇa. Bṛhan-Nāradīya-purāṇam. Pañcanana Tarkratna sampādita. 2nd ed. Calcutta, Vaṅgavāsi Press, 1909-10.

Narasiṃha-purāṇa [also called Nṛsiṃha-purāṇa]. Narasiṃha-purāṇam. 2nd ed. Bombay, Gopal Narayen & co's Printing Press, 1911.

Nārāyaṇa Bhaṭṭa. Prayoga-ratna.

Nīlakaṇṭha Bhaṭṭa :—

Dāna-mayūkha.

Samaya-mayūkha.

Śrāddha-mayūkha.

Nirṇaya-sindhu. Nirṇaya-sindhuḥ by Śrī Kamalākara Bhaṭṭa. Ed. by Vasudeva Śarman, son of Lakṣmaṇa Paṇaśikar. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1926.

Padma-purāṇa. Padma-purāṇam...Śrī Pañcānana Tarkaratna sampādita. Six volumes (1. *Sṛṣṭi-khaṇḍa.* 2. *Bhūmi-khaṇḍa.* 3. *Svarga-khaṇḍa.* 4. *Brahma-khaṇḍa.* 5. *Pātāla-khaṇḍa.* 6. *Uttara-khaṇḍa* and 7. *Kriyā-yoga-sāra.*) Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1919.

Pañca-pādikā-vivaraṇa by Prakāśātman Yati. Pañcapādikā of Prakāśātma Yati. *Vizianagram Sanskrit Series.* Vizianagram, 1891.

Pāṇini. Aṣṭādhyāyī.

See also Siddhānta-kaumudī.

Parāśara-dharma-saṃhitā : Parāśara-Mādhavīya by Mādhava Ācārya. Dharma Saṃhitā or Parāśara Smṛti with the commentary of Sāyaṇa Mādhavāchārya. Ed. by Paṇḍit Vāman Śāstri Islāmpurkar. 4 vols. Bombay, Education Society's Press, 1893.

Paurāṇa-karma-darpaṇa. Atha Paurāṇa-karma-darpaṇa-

granthaḥ prārabhyate. [Ed. by Narahari Saṅkara-śarmā]. Third ed. In four parts. Baroda, Luhana Mitra Steam P. Press, 1923.

Prakaraṇa-pañcikā by Śālikanātha Miśra. Prakaraṇa-panchikā by...Shāliknātha Miśra. Ed. by...Mukunda Shāstrī...and Lakshmana S'astrī Drāvida. *Chowkhāmbā Sanskrit Series*, No. 17. Benares, Vidyāvilāsa Press, 1903.

Prakāśātman Yati. Pañca-pādikā-vivaraṇa.

Prāyaścitta-tattva [from the Smṛti-tattva] by Raghunandana Bhaṭṭācārya. Smṛti-śāstram. Prāyaścitta-tattvam. Mahāmahopādhyāya-Raghunandana Bhaṭṭācarya-viracitam. Mahāmahopādhyāya-Śrī-Caṇḍīcaraṇa-Smṛtibhūṣaṇena saṁśodhitaṃ prakāśitañ ca. Calcutta, Vedānta Press, 1924-25.

Prāyaścitta-viveka. Prāyaścitta-vivekaḥ. Calcutta, 192— ?

Prayoga-ratna by Nārāyaṇa Bhaṭṭa....Prayoga-ratnam... Antyeṣṭiś ca. Ed. by Vāsudeva Śarmā Paṇaśīkara. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1915.

Purāṇas.

Ādi-purāṇa.

Agni-purāṇa.

Bhaviṣya-purāṇa.

Bhaviṣyottara-purāṇa.

Brahmāṇḍa-purāṇa.

Brahma-purāṇa.

Devī-purāṇa.

Garuḍa-purāṇa.

Kālikā-purāṇa.

Kūrma-purāṇa.

Liṅga-purāṇa.

Mārkaṇḍeya-purāṇa.

Matsya-purāṇa.

Nārada-purāṇa.

Narasiṃha-purāṇa.
Saura-purāṇa.
Skanda-purāṇa.
Śiva-purāṇa.
Vāmana-purāṇa.
Varāha-purāṇa.
Vāyu-purāṇa.
Viṣṇu-dharmottara-purāṇa.
Viṣṇu-purāṇa.

Pūrva-mīmaṃsā by Jaimini. *See* Mīmāṃsā—darśana by J.

Raghunandana Bhaṭṭācārya :—
Āhnika-tattva.
Mala-māsa-tattva.
Prāyaścitta-tattva.
Śrāddha-tattva.
Tithi-tattva.

Raghunātha Bhaṭṭa. Kāla-tattva-vivecana.

Rāja-mārtaṇḍa by Bhojarāja. Bhojarāja-kṛto Rāja-mārtaṇḍaḥ. Bombay, Veṅkaṭeśvara Press, 1896

Rāmāyaṇa by Vālmīki : ᵓbhūṣaṇa...Rāmāyaṇam....Rāmāyaṇa-bhuṣaṇeti-ṭīkā-trayopetam. *See* Rāmāyaṇa by Vālmīki : ᵓtilaka.

—: ᵓśiromaṇi...Rāmāyaṇam...Rāmāyaṇa-śiromaṇi—...—trayopetam. *See* Rāmāyaṇa by Vālmīki : ᵓtilaka.

—: ᵓtilaka. Rāmāyaṇam. Rāmāyaṇa-tilaka-Rāmāyaṇa-śiromoṇi-Rāmāyaṇa-bhūṣaṇeti-ṭīkā-trayopetam......... Mudholakaropāhva-Kaṭṭi-Śrīnivāsa-Śāstribhiḥ saṃśodhitam. 7 vols. [1. *Bāla-kāṇḍa.* 2. *Ayodhyā-kāṇḍa.* 3. *Araṇya-kāṇḍa.* 4. *Kiṣkindhyā-kāṇḍa.* 5. *Sundara-kāṇḍa.* 6. *Yuddha-kāṇḍa.* 7. *Uttara-kāṇḍa.*] Bombay, News Printing Press, 1920—?

Report on the search for Sanskrit MSS. in the Bombay Presidency during 1891-95 by A. V. Kathawate. Bombay, Government Central Press, 1897.

Rudradhara. Śrāddha-viveka.

Śūlikanātha Miśra. Prakaraṇa-pañcikā.

Samaya-mayūkha. by Nīlakaṇṭha Bhaṭṭa. Samaya Mayūkha, ed. by Mahadeva Gangadhar Barke and Vyankatesha Ramachandra Lele. Bombay, Gujarati Printing Press, 1918.

Saṃvarta-saṃhitā. Ūna-viṃśati saṃhitā (...Saṃvarta ...)...Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 289-302. 1943-4.

———*See also* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Śaṅkha-saṃhitā. Ūna-viṃśati saṃhitā (...Śaṅkha...)...Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 393-413. 1903-4. *See* Ūna-viṃśati saṃhitā.

———*See also* Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Śata-patha-brāhmaṇa. Srī-Śukla-Yajur-veda-Śata-patha-brāhmaṇam. Srimat-Sāyanācārya-Harisvāmi-Dviveda-gaṅga-kṛta-bhāṣyebhyaḥ sāraṃ uddhṛtya Albrecht-Weberena śodhitam. Leipzig, Otto Harrassowitz. 1924 [Reprint of the ed., Berlin, 1855].

Śātātapa-saṃhitā. Ūnaviṃśati saṃhitā (—Śātātapa—) Srī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 465-78. 1903-4. *See* Ūna-viṃśati saṃhitā.

Saura-purāṇa. Saura-purāṇam. Pañcānana Tarkaratna sampādita. 2nd ed. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1909-10.

Siddhānta-kaumudī by Bhaṭṭoji Dīkṣita. The Siddhānta kaumudi with the Tattvabodhini commentary of Jnanendra Sarasvati and the Subodhinī commentary of Jayakṛishna. Ed. by Vāsudev Laxman Śāstrī Panśīkar. 6th ed. Bombay, Nirnaya-sāgara Press, 19?9.

Śiva-purāṇa. Śiva-purāṇam. Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1907-8.

Skanda-purāṇa. Skanda-purāṇam (Māheśvara-khaṇḍa, Vaiṣṇava-khaṇḍa, Brahma-khaṇḍa, Kāśī-khaṇḍa,

Āvantya-khaṇḍa, Nāgara-khaṇḍa and Prabhāsa-khaṇḍa) Ed. by Pañcānana Tarkaratna. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1911-12.

Smṛti-candrikā by Devaṇṇa Bhaṭṭa. Smṛti-candrikā (only Āhnika-kāṇḍa and Śrāddha-kāṇḍa). Mysore Govt. Oriental Library Series. *Bibliotheca Sanskrita*, Nos. 44 and 52. Mysore, Govt. Branch Press, 1918.

Smṛti-kaustubha by Ananta Bhaṭṭa. Smṛti-kaustubhaḥ by Anantadeva, son of Āpadeva. Ed. by Vāsudeva Śarmā Paṇaśīkar, son of Lakṣmaṇa Śarmā. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1909.

Smṛtīnāṃ samuccayaḥ. Smṛtīnāṃ samuccayaḥ (Aṅgiraḥ, Atri, Āpastamba, Auśanasa, Gobhila, Dakṣa, Devala, Bṛhaspati, Yama...Vaśiṣṭha, Hārīta, Vyāsa, Śaṅkha, Śātātapa,......Baudhāyana). *Ānandāśrama Sanskrit Series*, No. 48. Poona, Ānandāśrama Press, 1905.

Smṛti-ratnākara. Smṛti-ratnākara. Ed. by Gaṅgāviṣṇu, son of Kṛṣṇadāsa. Bombay, Lakṣmīveṅkaṭeśvara Press 1898.

Smṛti-sāroddhāra by Viśvambhara Tripāṭhin. Smṛti-sāroddhāra. Fasciculae 1-IV. Ed. by Paṇḍit Mangal Miśra...*Chowkhamba Sanskrit Series*. Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1911.

Śrāddha-candrikā by Divākara Bhaṭṭa. Śrāddha Chandrikā...Ed. by Pandit Śrī Visnuprasāda Bhandārī...... *Chowkhamba Sanskrit Series*. Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1934.

Śrāddha-kalpa-latā by Nanda Paṇḍita. Śrāddha Kalpalatā. Ed. by Śrī Lakṣmīdhara Panta Dharmādhikār. *Chowkhamba Sanskrit Series*. Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1933.

Śrāddha-kriyā-kaumudī by Govindānanda Kavikaṅkaṇācārya. Ed. by Paṇḍita Kamala Kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. *Bibliotheca Indica*. Calcutta, Sanskrit Press, 1904.

Śrāddha-mayūkha by Nīlakaṇṭha Bhaṭṭa. Shraddha Mayukha. Ed. by Mahadeva Gangadhar Barke and Vyankatesha Ramachandra Lele. Bombay, Gujarati Printing Press, 1920.

Śrāddha-tattva by Raghunandana Bhaṭṭācārya. Smṛti-śāstram. Śrāddha-tattvam. Mahāmahopādhyāya-Raghunandana-Bhaṭṭācārya-viracitam. Srī Caṇḍīcaraṇa-Smṛtibhūṣaṇena saṃśodhitaṃ prakāśitañ ca. Calcutta, Victoria Press, 1914-15.

Śrāddha-viveka by Rudradhara. Śrāddha-viveka.. Ed. by Pandit Ananta Rāma Dogarā Śāstrī Vedācārya. *Kashi Sanskrit Series.* Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1936,

Śūddhi-tattva (from the Smṛti-tattva) by Raghunandana Bhaṭṭācārya : ° ṭikā by Kāśīrāma Vācaspati. Śuddhi-tattvam........Raghunandana-Bhaṭṭācārya-viracitam. Kāśīrāma-Vācaspati-kṛta-ṭīkayā Rādhāmohana-Gosvāmi-Bhaṭṭācārya-kṛta-ṭīkayā ca sametam......Śrī-Caṇḍīcaraṇa-Smṛtibhūṣaṇena saṃśodhitam. Fourth ed. Calcutta, Victoria Press, (1913-14).

——— : ° ṭīkā by Rādhāmohana Gosvāmin. Śuddhi-tattvam. ...Rādhāmohana-Gosvāmi-Bhaṭṭācārya-kṛta-ṭīkayā ca sametam. *See* Śuddhi-tattva by Raghunandana Bhaṭṭācārya : ° ṭīkā by Kāśīrāma Vācaspati.

Sūkti-muktāvalī by Ārohaka Bhagadatta Jalhaṇa. The Sūkti-muktāvalī...Ed...by Embar Krishnamācārya. *Gaekwad's Oriental Series.* Baroda, Oriental Institute, 1938.

Tattva-muktā-kalāpa. Tattva-muktā-kalāpa by Venkaṭanātha. Benares, Medical Hall Press, 1900.

Tīrtha-cintāmaṇi by Vācaspati Miśra. Tīrtha-cintāmaṇi ...Ed. by Kamalkrishna Smṛtitīrtha. Calcutta, Sanskrit Press, 1919.

Tithi-tattva by Raghunandana Bhaṭṭācārya. Smṛti-śāstram. Tithi-tattvam. Mahāmahopādhyāya-

Raghunandana- Bhaṭṭācārya- viracitam. Śrī-Caṇḍī-caraṇa-Smṛtibhūṣaṇena saṃśodhitaṃ prakāśitañ ca. Calcutta, Hare Press, 1906-7.

Tithy-arka by Divākara. Tithy-arkaḥ . Ed. by Śrī Kṛṣṇa Pantha Śāstrī. Benares, Indian Press Ltd., 1932-33.

Tristhalī-setu by Nārāyaṇa Bhaṭṭa. Tristhalī-setuḥ. Ānandāśrama Sanskrit Series, No. 78. Poona, Ānandāśrama Press, 1915.

Tristhalī-setu-sāra-saṃgraha by Bhaṭṭoji Dīkṣita. The Tristhalīsetu...The Princess of Wales Sarasvatī Bhavana texts, No. 65. Benares, Royal Printing Works, 1936.

Ūnaviṃśati-saṃhitā. Ūnaviṃśati saṃhitā. (Atri, Viṣṇu Hārīta, Yājñavalkya, Uśanas, Aṅgiras, Yama, Āpastamba, Saṃvarta, Kātyāyana, Bṛhaspati, Parāśara, Vyāsa, Śaṅkha, Likhita, Dakṣa, Gautama, Śātātapa, and Vaśiṣṭha saṃhitās)...Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1903-4.

Uśanaḥ-saṃhitā. Ūnaviṃśati saṃhitā. (...Uśanaḥ...)... Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita.

pp. 219-63. 1903-4. *See* Ūnaviṃśati-saṃhitā.

Vācaspati Miśra. Tīrtha-cintāmaṇi.

Vāmana-purāṇa. Vāmana-purāṇam...Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1314 (1907-8).

Varāha-purāṇa. Atha Śrīmad-Varāha-mahā-purāṇaṃ prārabhyate. Bombay, Venkaṭeśvara Press, 1902-3.

Varṣa-kriyā-kaumudī by Govindānanda Kavikaṅkaṇācārya. Varṣa-kriyā-kaumudī......Ed. by Kamala-kṛṣṇa Smṛtibhūṣaṇa. Calcutta, Baptist Mission Press, 1901-1902.

Vaśiṣṭha-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā. (...Vaśiṣṭha). pp. 479-509. *See* Ūnaviṃśati-saṃhitā.

———See also Smṛtīnāṃ samuccayaḥ.

Vāyu-purāṇa. Vāyu-purāṇam...Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1910-11.

Velankar, H. D. Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

Vidhāna-pārijāta. The Vidhāna-pārijāta by Ananta Bhaṭṭa. Ed. by Paṇḍita Tārāprasanna Vidyāratna. Vols. I-II. *Bibliotheca Indica.* Calcutta, Giriśa Vidyāratna Press, 1905.

Vijñāneśvara. Mitākṣarā. *See* Yājñavalkya-smṛti : M by V.

Vīra-mitrodaya by Mitra Miśra. Vīramitrodaya (Vol. II : Āhnika-prakāśa. Vol. IX : Śrāddha-prakāśa. Vol. X : Tīrtha-prakāśa. Vol. XIII : Samaya-prakāśa.) *Chowkhamba Sanskrit Series.* Benares, Vidyā-vilāsa Press, 1913.

Viṣṇu-dharmottara-purāṇa. Atha Viṣṇu-dharmottara-mahā-purāṇa-prārambhaḥ. Bombay, Veṅkaṭeśvara Press, 1912-13.

Viṣṇu-purāṇa Viṣṇu-purāṇam......Śrīyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. 2nd ed. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1331 (1924-25).

Viṣṇu-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā (Viṣṇu......)..... Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 25-121. 1933-4. *See* Ūnaviṃśati-saṃhitā.

Viśvaṃbhara Tripāṭhin. Smṛti-sāroddhāra.

Vṛddha-Hārīta-saṃhitā. *See* Hārīta-saṃhitā [Vṛddha].

Vyāsa-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā. (...Vyāsa)...Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 377-92. 1903-4. *See* Ūnaviṃśati-saṃhitā.

Yājñavalkya-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā (...Yājña-valkya...)......Śrī Pañcānana Tarkaratna karttṛka sampādita. pp. 135-218. 1903-4. *See* Ūnaviṃśati-saṃhitā.

Mitākṣarā by Vijñāneśvara. Yājñavalkya-smṛtiḥ. Vijñāneśvara- praṇīta- Mitākṣarā- vyākhyā-saṃvalitā. 4th ed. Bombay, Nirṇaya-sāgara Press, 1936.

Yama-saṃhitā. Ūnaviṃśati-saṃhitā. (......Yama...)... pp. 269-74. *See* Ūnaviṃśati saṃhitā.

Yogi-Yājñavalkya. [Ed. from the Vasumatī Press]. Calcutta, Vasumati Electric Press, [1911.]

N. B. Full Bibliographical informations about some printed works and MSS. have been given *in loco*, and, therefore, not been repeated here in the Bibliography.

General Index

ADDITIONS

P. 11, l. 2. Dvārakā-pattalam ; foot-note.

The word Pattal or Pattalaka, unknown to Sanskrit lexicographers, is rather current in Mithilā. Cf. Gaṅgā-pattalaka by Gaṇeśvara (pp. 84-87, A Descriptive Catalogue of MSS. in Mithilā by K. P. Jayaswal and A. P. Shastri. Vol. I, Smṛti. Patna, 1927) ; Gayā-pattala by Vidyāpati Ṭhākura (op. cit., No 92, pp. 92-93) ; Gayā-pattalaka by Vācaspati (op. cit., Nos. 93-95, pp. 93-94). It is clear from the above that the word Pattala has the significance of Māhātmya and Dvārakā-pattala, therefore, means Dvārakā-māhātmya.

Insert the following works in respective places in Index IV, Index of verses, etc.......Viśvāsadevī, pp. 27 ff.

ऋगवेद

305 सितासिते सरिते 3

छन्दोग

209 क इदं कस्मा अदात् 9

छन्दोग-परिशिष्ट

185 सदोपवीतिना भाव्यं 13

वाजपेयी

209 कोऽदात् कस्मा अदात् 6

शिव-पुराण

205 यः कुर्यात् कपिला-दानं 14

219 यस्तु शङ्कर-निर्माल्यं 13

शिवधर्म-पुराण

157. ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये 10

,, शिव-चेत्र-समीपस्थ' 19

हयशीर्ष-पञ्चरात्र

218 वापी-कूप-तडागानां 11

CORRECTIONS

For	Read	Page	Line
दुस्वप्न'	दुःस्वप्न'	111	10
ब्राह्नणान्	ब्राह्मणान्	116	11
तोर्थ	तीर्थ०	116	23
वान्यात्रापि	०वान्यत्रापि	117	11
अथ॑	अर्ध	118	7
निर्णीयत	निर्णीयते	118	8
विशेषत्वेन	विशेषणत्वेन	118	17
गृही	गृहीत०	119	3
तीथ	तीर्थ°	119	17
शोडशांशं	षोडशांशं	119	19

For	Read	Page	Line
उद्दैश्य	उद्देश्य०	119	21
पूर्वन्मौने	पूर्वान्मौने०	120	11
भविप्ये	भ।ष्ये	121	10
पैठिनसिः	पैठीनसिः	144	16
नारायणयेति	नारायणायेति	15	13
अमुक्-देवशर्मा	अमुक-देवशर्मा	151	12
त्रिष्णुं गृहं	विष्णु-गृहं	152	21
समान	समानि	153	7
प्रयतात्मनः	प्रयतात्मना	154	20
मवाप्नुवात्	०मवाप्नुयात्	155	11
क्योव्योऽर्ध	कोव्योऽर्ध०	156	9
वानस्य	वाणस्य	156	18
चिहूणश्च	०चिह्नश्च	158	7
कार्तिक	कार्त्तिक०	162	6
सिंहेष	सिंहेषु	170	25
लोहकेष	लोहकेषु	184	24
पितणां	पितृणां	188	11
पितृम्यो	पितृभ्यो	189	17
समुद्धतां	समुद्धृतां	192	11
रत्नाणि	रत्नानि	200	11
कनकश्चव	कनकश्चैव	200	11
फलनाभथ	फलानामथ	201	19
नन्दीपुराणे	नन्दि-पुराणे	206	5
वृद्धाश्च	वृद्धांश्च	210	12
देवानाश्च	देवानाञ्च	211	9
नन्दीपुराणे	नन्दि-पुराणे	212	2
पितृनुदिश्य	पितृनुद्दिश्य	212	19
नन्दीपुराणे	नन्दि-पुराणे	213	12
श्रवति	स्रवति	213	19
बाहस्कृतः	बहिष्कृतः	218	19

For	Read	Page	Line
भूतातां	भूतानं	222	5
न तेनैव	स तेनैव	233	10
दामकन्तस्य	०दामकण्ठस्य	240	5
मासन्नितं	०मासन्धितं	250	9
सन्नितं	सन्धितं	250	17
करिषे	करिष्ये	274	11
कश्याधि	काश्यधि०	279	3
हरिमर्चयति	हरिमर्चयन्ति	280	13
स्रायी	०स्रायी	291	13
भवैत्	भवेत्	302	12
Remarks on the sources of the GV.	Appendices II, IV-V, etc.	97 f	
कालोत्तर	delete	52, Index IV.	12